

E-ISSN: 2564-680X (Online)

XIII / II

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

KIŞ 2024

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

sbad@gop.edu.tr

dergipark.gov.tr/tr/pub/gopsbad

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

CİLT/SAYI

XIX/II

2024 KIŞ/WINTER

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ'NÜN
ALTI AYDA BİR YAYINLANAN ULUSAL
İNDEKSLERDE TARANAN HAKEMLİ
DERGİSİDİR.

YIL / YEAR: 2024 CİLT / VOLUME: XIX SAYI / ISSUE: II (KIŞ / WINTER 2024)

SAHİBİ/ OWNER

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü adına
On behalf of Tokat Gaziosmanpaşa University Institute of Graduate Studies

Doç. Dr. Yusuf TEMÜR/yusuf.temur@gop.edu.tr

EDİTÖR KURULU / EDITORIAL BOARD

Doç. Dr. Yusuf TEMÜR (Sorumlu Editor / Editor in Chief)
Doç. Dr. Mustafa Necati ÇOBAN (Yardımcı Editör / Co – Editor)
Doç. Dr. Nalan KANGAL (Yardımcı Editör / Co - Editor)
Dr. Öğr. Üyesi Fatih YETER (Yardımcı Editör / Co - Editor)

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

Prof. Dr. İlhan EROĞLU (İktisat)
Prof. Dr. Ahmet İNANIR (İlahiyat)
Prof. Dr. Çetin BEKTAŞ (İşletme)
Prof. Dr. Mihriban COŞKUN ARSLAN (İşletme)
Prof. Dr. Türker ŞİMŞEK (İktisat)
Doç. Dr. Murat SERDAR (Tarih)
Doç. Dr. Elif BOYRAZ (İşletme)
Doç. Dr. Emre ASLAN (İşletme)
Doç. Dr. Yavuz ACUNGİL (Kamu Yönetimi)
Doç. Dr. Şevki BABACAN (Coğrafya)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Ozan ŞAHİN (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler)
Dr. Öğr. Üyesi Yalçın KULAÇ (Türk Dili ve Edebiyatı)
Dr. Öğr. Üyesi Murat TEKİN (Tarih)
Dr. Öğr. Üyesi Murat YILDIRIM (İşletme)
Dr. Öğr. Üyesi Canan HANOĞLU (Sanat Tarihi)
Dr. Öğr. Üyesi Mücahit KELEK (İdare Hukuku)

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ/ENGLISH EDITING

Arş. Gör. Emine DEMİR
Arş. Gör. Mustafa SIRAKAYA

ISSN: 2564-680X (Online)

SEKRETERYA

Dr. Öğr. Üyesi Fatih YETER

YAZIŞMA ADRESİ/ CORRESPONDENCE

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Taşlıçiftlik Yerleşkesi/60250-Tokat-TÜRKİYE
Tel: 0356-2521616 Dahili: (3073-3157)
E-posta / E-mail: sbad@gop.edu.tr, yusuf.temur@gop.edu.tr

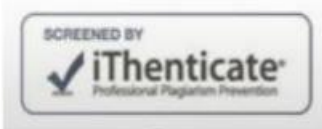
DİZGİ VE KAPAK TASARIM / TYPESETTING AND COVER DESIGN

Dr. Öğr. Gör. Oğuzhan SÖNMEZ

Dergimizde yayımlanan yazılar iThenticate benzerlik tarama programıyla kontrol edilip, TUBİTAK ULAKBİM SBV, tarafından dizinlenmektedir.

©Her hakkı saklıdır.

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün veya Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nin görüşlerini yansıtmaz. Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

SBAD - Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
JSRR - Social Sciences Researches Journal

Danışma ve Yayın Kurulu/Advisory and Editorial Board

Prof. Dr. Ali AÇIKEL	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK	Samsun Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Andrij KHARUK	National Army Academy (UKRAINE)
Prof. Dr. Muhammed Iqbal CHAWLA	Punjab University (PAKISTAN)
Prof. Dr. Memmed ALİYEYEV	Bakı Slavyan Üniversitesi (AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Çetin BEKTAŞ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Fatih Coşkun ERTAŞ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Claus SCHÖNIG	Frei Universität Berlin (GERMANY)
Prof. Dr. Eren YÜRÜDÜR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Assoc. Prof. Juan deDiosTorrallbo Caballero	University of Cordoba (SPAIN)
Prof. Dr. Alpay Doğan YILDIZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Ahmet ÖZKİRAZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Kemal İBRAHİMZADE	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Ayla OĞUZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Yusuf TEMÜR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. H. Baha ÖZTUNÇ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Dr. Lydia Abubakirova M. AKMULLA	Başkurt Devlet Pedagoji Üniversitesi
Alexey PRONIN	Novosibirsk Devlet Üniversitesi (RUSSIA)
Dr. Fariz HALILLI	(Miras-AZERBAYCAN)
Dr. Emzar KAKHIDZE	Batumi State University (GEORGIA)
Gadjiev MURTAZALI	The Ins. of History, Archeology and Ethnography of the Daghestan Scie. Centre of Russian Academy of Sciences (DAGHESTAN)
Kamil İBRAHİMOV	Administration of State Historical Architectural Reserve Icheisheher
Tevfik Sabri HAMMAM	Sohag Üniversitesi Eğitim Fakültesi (EGYPT)
Dr. Salman BANGASH	Peshawar University (PAKISTAN)
Dr. Mahboob HUSSAIN	Punjab University (PAKISTAN)
Dr. Pawel KORZENIOWSKI	University of Rzeszow (POLAND)
Dr. Adrian TERTECEL	The Romanian Academy Institute for S.E.E.Studies

SBAD - Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
JSRR - Social Sciences Researches Journal

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of This Issue

- Prof. Dr. Aysen SOYSALDI – Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi**
Prof. Dr. Baki DEMİREL – Yalova Üniversitesi
Prof. Dr. Celaleddin SERİNKAN – Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Cenksu ÜÇER – Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Emine SAKA AKIN – Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ferhat PEHLİVANOĞLU – Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Havva KÖK ARSLAN – Üsküdar Üniversitesi
Prof. Dr. Melek AKDOĞAN GEDİK – Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Meral ALTAN – Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Metin BOZKUŞ – Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer KURTBAG – Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Utku ALTUNÖZ – Sinop Üniversitesi
Prof. Dr. Vedat CENGİZ – Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Zafer KANBEROĞLU – Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Tuncay ERDEM – Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Aysel ARSLAN – Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Canan ŞENTÜRK – Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Ceyhun GÜLER – Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Demet OKUYUCU – Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Dilek TÜM CEBECİ – Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Dilek YURT – Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Fevzi RENÇBER – Şırnak Üniversitesi
Doç. Dr. İlker KARA – Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Lale DOĞER – Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan UZUN – Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Osman ŞENOL – Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ – Düzce Üniversitesi
Doç. Dr. Taner AKPINAR – Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Ümmühan Melda ERMİŞ – İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Yılmaz TOKTAŞ – Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali PİŞKİN – Yalova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Engin DURSUN – Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ercan YAŞAR – Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen AYDINBAŞ – Okan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hakan Ömer TUNCA – Atılım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif PEÇE – Bartın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŞENOL – İstanbul Gelişim Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Neslihan KORKMAZ – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tunç DEMİRTAŞ – Mersin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DEMİRBAĞ – Çankırı Karatekin Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mahmut VURAL – Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi
Dr. Süleyman EREN – Bağımsız Araştırıcı

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

İÇİNDEKİLER

Yazar	Makale Başlığı	Alan	Sayfa Numarası
Muhammed Hayati TABAN	MANNING VAKASININ İSTİHBARATA KARŞI KOYMA AÇISINDAN ANALİZİ	Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Araştırma	95-109
Özgür KOÇBULUT	E7 ÜLKELERİNDE YOLSUZLUKLAR ve DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI İLİŞKİSİ: PANEL ARDL ANALİZİ	İktisat Araştırma	110-122
Serpil SEYFİ ve Adem YÜCEL	TOKAT YAZMA USTASI YASEMİN ERTEN VE MOTİFLERİ	Sanat Tarihi Araştırma	123-136
Doğan KOŞAN	AMASYA KIZLAR SARAYI KÜÇÜK HAMAMI VE KORUMAYA YÖNELİK ÖNERİLER	Sanat Tarihi Araştırma	137-148
Ömer Faruk BİÇEN	DEMOKRATİKLEŞME DÜZEYİNİN İKTİSADİ KALKINMAYA ETKİLERİ	İktisat Araştırma	149-160
Seval ÇETİNOĞLU ve Ahmet OĞUZ	BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF STUDIES RELATED TO BLOCKCHAIN-BASED ELECTRONIC COMMERCE	İktisat Araştırma	161-171
Muhammet TORTUMLU ve Kıvanç UZUN	EMPATİK LİDERLİĞİN İŞTEN AYRILMA NİYETİNE ETKİSİNDE ÇALIŞAN SADAKATİNİN ARACI ROLÜ: TURİZM SEKTÖRÜNDE BİR ARAŞTIRMA	Yönetim ve Organizasyon Araştırma	172-184
Ali ALTINER, Yılmaz TOKTAŞ ve Eda BOZKURT	DETERMINANTS OF EXPORT PRODUCT DIVERSIFICATION: EVIDENCE FROM DEVELOPING COUNTRIES	İktisat Araştırma	185-195
Şaban BANAZ	ALEVİ VE BEKTAŞI GELENEĞİNDE DÂR MERKEZLİ KAVRAM VE PRATİKLER	İlahiyat Araştırma	196-210
Derya DEMİR	YETERSİZ BESLENME YAYGINLIĞI ve KÜRESEL GIDA GÜVENCESİ ENDEKSİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ	İktisat Araştırma	211-224
İlkgül KAYA	SELANİK'TEKİ AZİZE EKATERİNİ KİLİSESİ ÇİNİLERİ	Sanat Tarihi Araştırma	225-240
Batuhan ERSÖZ	REMOVING THE BOUNDARIES OF FLEXIBILITY: A CRITICAL EVALUATION ON DIGITAL NOMADISM	Çalışma Ekonomisi Araştırma	241-252
Rahman NURDUN	TÜRKİYE'NİN SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ'NE YÖNELİK ULUSLARARASI İŞBİRLİĞİ FAALİYETLERİNDE BİLİM DİPLOMASİSİNİN YERİ VE ÖNEMİ: TİKA'NIN AFRİKA FAALİYETLERİNDEN ÖRNEKLER	Uluslararası İlişkiler Araştırma	253-263
Fatih ERARSLAN	SURİYELİ SİĞİNCİLERE YÖNELİK TOPLUMUN GÜVENLİK ALGISI: TOKAT ÖRNEĞİ	Siyaset Bilimi Araştırma	264-278

TABLE OF CONTENTS

Author	Paper Title	Field	Page Number
Muhammed Hayati TABAN	ANALYSIS OF THE MANNING CASE FROM A COUNTER INTELLIGENCE PERSPECTIVE	Political Science and International Relations Research	95-109
Özgür KOÇBULUT	RELATIONSHIP BETWEEN CORRUPTION AND FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN E7 COUNTRIES: PANEL ARDL ANALYSIS	Economics Research	110-122
Serpil SEYFİ and Adem YÜCEL	TOKAT HAND PAINTING ART MASTER YASEMIN ERTEN AND HER MOTIFS	Art History Research	123-136
Doğan KOŞAN	THE SMALL BATH OF AMASYA KIZLAR SARAYI AND SUGGESTIONS FOR ITS PRESERVATION	Art History Research	137-148
Ömer Faruk BİÇEN	THE EFFECTS OF DEMOCRATIZATION LEVEL ON ECONOMIC DEVELOPMENT	Economics Research	149-160
Seval ÇETİNOĞLU and Ahmet OĞUZ	BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF STUDIES RELATED TO BLOCKCHAIN-BASED ELECTRONIC COMMERCE	Economics Research	161-171
Muhammet TORTUMLU and Kıvanç UZUN	THE MEDIATING ROLE OF EMPLOYEE LOYALTY IN THE EFFECT OF EMPATHIC LEADERSHIP ON TURNOVER INTENTION: A RESEARCH IN TOURISM SECTOR	Management and Organisation Research	172-184
Ali ALTINER, Yılmaz TOKTAŞ and Eda BOZKURT	DETERMINANTS OF EXPORT PRODUCT DIVERSIFICATION: EVIDENCE FROM DEVELOPING COUNTRIES	Economics Research	185-195
Şaban BANAZ	DÂR-CENTERED CONCEPTS AND PRACTICES IN ALEVÎ- BEKTASHI TRADITION	Theology Research	196-210
Derya DEMİR	A COMPARATIVE ANALYSIS ON THE PREVALENCE OF UNDERNOURISHMENT AND THE GLOBAL FOOD SECURITY INDEX	Economics Research	211-224
İlkgül KAYA	THE TILES OF THE CHURCH OF ST. AIKATERINI IN THESSALONIKI	Art History Research	225-240
Batuhan ERSÖZ	REMOVING THE BOUNDARIES OF FLEXIBILITY: A CRITICAL EVALUATION ON DIGITAL NOMADISM	Labor Economics Research	241-252
Rahman NURDUN	THE PLACE AND IMPORTANCE OF SCIENCE DIPLOMACY IN TÜRKİYE'S INTERNATIONAL COOPERATION ACTIVITIES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS: EXAMPLES FROM TİKA'S ACTIVITIES IN AFRICA	International Relations Research	253-263
Fatih ERARSLAN	PUBLIC PERCEPTION OF SECURITY TOWARDS SYRIAN REFUGEES: TOKAT EXAMPLE	Political Science Research	264-278

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

E-ISSN: 2564-680X (Online)

Kış Sayısı / Winter Issue

Aralık / December 2024

Muhammed Hayati TABAN (2024). "MANNING VAKASININ İSTİHBARATA KARŞI KOYMA AÇISINDAN ANALİZİ"

Muhammed Hayati TABAN (2024). "ANALYSIS OF THE MANNING CASE FROM A COUNTER INTELLIGENCE PERSPECTIVE"

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. Aralık, s.95-109. / Tokat Gaziosmanpaşa University The Journal of Social Sciences Research. Winter, p.95-109.

Alan(Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Araştırma) / Field (Political Science and International Relations Research)

Doi Numarası / Doi Number: 10.48145/gopsad.1443572

Geliş Tarihi / Received: 27.02.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 21.08.2024

MANNING VAKASININ İSTİHBARATA KARŞI KOYMA AÇISINDAN ANALİZİ

Muhammed Hayati TABAN^{1*}

¹Dr. Öğr. Üyesi, Millî Savunma Üniversitesi, Alparslan Savunma Bilimleri ve Millî Güvenlik Enstitüsü, İstihbarat Çalışmaları Anabilim Dalı, Ankara Türkiye / Turkish National Defence University, Alparslan Defence Sciences and National Security Institute, Intelligence Studies Department, Ankara, Türkiye,

*mhtaban@kho.msu.edu.tr

+ ORCID: 0000-0003-1785-9965

Öz- 2010 yılında Wikileaks aracılığıyla dünya tarihinin en büyük sızıntılarından biri yaşanmıştır. Amerikalı Er Bradley Manning askerî istihbarat analisti olarak Irak'ta görev yaparken yaklaşık 750.000 belgeyi Wikileaks'e sızdırmıştır. Er rütbesindeki bir askerî istihbarat personelinin bu büyüklükte bir sızıntıya yol açarken istihbarata karşı koyma açısından hangi ilkelerin çiğnendiği bu çalışmanın çıkışı noktası olmuştur. Buradan hareketle bir iç tehdit olarak sınıflandırılabilen Manning vakası istihbarata karşı koyma açısından alınması gereken dersler bakımından önem arz etmektedir. Bu çalışma Manning vakasını kendi kaleme aldığı otobiyografisinden (Readme.txt) hareketle asker olarak kaydolmadan önceki döneminden sızıntıların yaşandığı ana kadar İstihbarata Karşı Koyma açısından ve içerik analizi yöntemiyle analiz etmektedir. Çalışmada Prunckun'un İstihbarata Karşı Koyma teorileri temel alınmış ve analiz bu teorik çerçevede ve içerik analizi programıyla gerçekleştirilmiştir. Vaka üzerinden yapılan İstihbarata Karşı Koyma çalışmalarının teori ile pratiği birleştirilmesine ve örnek olaylar ile alınması gereken derslerin somutlaşmasına katkı sağlayacağına inancıyla gerçekleştirilen analiz sonucunda Er Manning'in askere alım sürecinden sızdırmayı gerçekleştirdiği döneme kadar olan süreçte neredeyse tüm İstihbarata Karşı Koyma ilkelerinin çiğnendiği ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler- İç tehdit, istihbarat, istihbarata karşı koyma, Manning, Wikileaks

ANALYSIS OF THE MANNING CASE FROM A COUNTER INTELLIGENCE PERSPECTIVE

Abstract- In 2010, one of the biggest leaks in world history unfolded through Wikileaks. While serving as a military intelligence analyst in Iraq, American Private Bradley Manning leaked approximately 750,000 documents to Wikileaks. The starting point of this study is to determine which principles of counterintelligence were violated by a military intelligence professional at the rank of private in causing a leak of this magnitude. From this point of view, the Manning case, which can be categorized as an internal threat, is important in terms of the lessons to be learned in terms of counterintelligence. This study analyzes the Manning case from her autobiography (Readme.txt), from the period before he enlisted as a soldier to the moment of the leaks, in terms of counter intelligence and through content analysis. The study is based on Prunckun's counter intelligence theories and the analysis is carried out within this theoretical framework and with a content analysis program. As a result of the analysis reveals that almost all Counter Intelligence principles were violated from the recruitment time of Private Manning to the time when he leaked the information, with the belief that counter intelligence studies based on case studies will contribute to combining theory and practice and concretizing the lessons to be learned with case studies.

Keywords - Insider threat, intelligence, counterintelligence, Manning, Wikileaks

GİRİŞ

8 Şubat 2010 tarihinde ABD ve dünya tarihinin hacim ve içerdiği bilgiler açısından en büyük sızıntılarından biri yaşandı. Irak'ta askerî istihbarat analist olarak görev yapan Er Bradley (Chelsea) Manning yaklaşık 750.000 gizli belgeyi Wikileaks'e sızdırdı. Manning tarafından sızdırılan belgeler ("Irak Savaş Kayıtları", "Afgan Savaş Günlükleri" ve "ABD Diplomatik Yazışmaları") Nisan 2010 ve Nisan 2011 tarihleri arasında Wikileaks tarafından ifşa edildi. Bu belgeler The Guardian (Ball, 2011; Davies & Leigh, 2010; "WikiLeaks Embassy Cables: The Key Points at a Glance," 2010), Der Spiegel ("Explosive Leaks Provide Image of War from Those Fighting It," 2010; "Greatest Data Leak in US Military History," 2010; "WikiLeaks Diplomatic Cables," 2010), Le Monde ("Irak : L'horreur Ordinaire Révélée Par Wikileaks," 2010; "Wikileaks Évoque Des 'Preuves de Crimes de Guerre' Dans Les Rapports Sur l'Afghanistan," 2010; "WikiLeaks Publie l'intégralité Des 250 000 Câbles Diplomatiques Américains," 2011) ve El País ("La Verdad Sobre El 'Cablegate,'" 2010; "Las Dos Filtraciones Masivas Que Revelaron El Detalle Íntimo de La Guerra," 2010; "Los Crímenes de Irak Se Revelan al Mundo," 2010) gibi uluslararası gazetelerde haber oldu ve tüm dünya tarafından duyuldu.

O tarihten itibaren Wikileaks ve ABD hakkında çok sayıda akademik çalışma yayınlandı. Bu çalışmalar özellikle diplomatik sızıntıların ABD'nin dış politikasını anlamada birinci elden kaynaklar olarak değerlendirmiş ve bu amaçla sızıntıları analiz etmiştir (Hunt, 2019). Ayrıca bu sızıntılar Wikileaks'in şeffaflık açısından yeni bir çağ başlatıp başlatmadığı sorgulatmıştır (Roberts, 2012; Sifry, 2011). Yine bu doğrultuda sızıntılar Wikileaks'in ifade özgürlüğüne etkisi açısından ele alınmıştır (Ndeley, 2013). Manning sızıntılar sonrası Wikileaks, etik açıdan (Konstantopoulos, 2017; Randal, 2011) ve hukuki açıdan da çalışılmıştır (Bellia, 2012). İstihbarat çalışmaları alanında ise Wikileaks, istihbarat etiği çalışmalarına konu olmuş (Cole, 2022; Vrist Ronn, 2016), istihbarat paylaşımına etkisi açısından değerlendirilmiş (Montgomery, 2012), ve Manning vakası iç tehdit türlerinin sınıflandırılması açısından incelenmiştir (Hartline, 2017).

Fakat Manning vakası literatürde istihbarata karşı koyma (İKK) açısından henüz çalışılmamıştır. Bu nedenle Mart 2010'da yakalanan ve hapis cezası alan Manning'in sızıntıları istihbaratın temel unsurlarından olan istihbarata karşı koyma (Jensen, McElreath ve Melissa Graves, 2018:209; Johnson, 2010:6; Lowenthal, 2020:199) açısından bir vaka olarak ele alınmayı hak etmektedir. 7 yıl hapis yattıktan sonra ABD Başkanı Barack Obama tarafından affedilen Manning, 2022 yılında "Readme.txt" başlığıyla otobiyografisini yazarak yaptığı sızıntılara dair birinci elden bilgiler sunmuştur.

Bu vakada ilk olarak İKK açısından en önemli olan nokta, operasyonel bir ortamda görev yapan düşük rütbeli bir askerî istihbarat analistinin, çoğu stratejik olarak değerlendirilebilecek bu kadar geniş kapsamlı verilere nasıl erişim sağlamış olabileceği soruş öne çıkmaktadır. Bu

verileri gizli bilgisayar sistemlerinden bu kadar büyük hacimlerde nasıl çıkardığı ve daha sonra bunları gizli bir alandan çıkarıp "bilgi sızdırmaya" adanmış olduğunu açıkça belirten bir organizasyonun eline nasıl ulaştırdığı İKK açısından anlaşılmaya değerdir. Böylesine büyük bir sızıntı hem ABD ordusuna hem de ABD çıkarlarına hacmi oranında zarar vermiştir. Nitekim dönemin ABD Savunma Bakanı Robert Gates de "Bu belgelerin yayınlanmasının savaş alanındaki sonuçları askerlerimiz, müttefiklerimiz ve Afgan ortaklarımız için potansiyel olarak ciddi ve tehlikelidir ve dünyanın bu kilit bölgesindeki ilişkilerimize ve itibarımıza zarar verebilir. İstihbarat kaynakları ve yöntemlerinin yanı sıra askeri taktikler, teknikler ve prosedürler de düşmanlarımız tarafından bilinir hale gelecektir." (Levine, 2010) diyerek durumun vahametine işaret etmiştir.

Böylesi sızıntıların devletlere verdiği zarar düşünüldüğünde büyük sızıntıların sadece stratejik düzeydeki istihbaratı etkileyebileceği sonucuna varmak yanlış olur. Operasyonel ve hatta taktik düzeydeki istihbarat, potansiyel olarak tehlikeye girebilmektedir. Örneğin Taliban, Afganistan'da Amerikalılarla işbirliği yapan kişilerin isimlerini bulmak için Manning tarafından sızdırılan Wikileaks savaş kayıtlarını incelediğini iddia etmiştir (Gioe, 2014:55).

Bu noktada ikinci soru ise böylesine devasa bir sızıntı gerçekleşmeden önce potansiyel bir iç tehdidin İKK birimi tarafından nasıl fark edilmediğidir. Orduya katılmadan önce ve orduya katıldıktan sonra kişilik ve kimlik sorunları yaşadığına dair işaretler olmasına rağmen Manning'e işiyle alakası olmayan gizli belgelere erişim izni verilmesi olayın İKK açısından bir diğer boyutudur. Örneğin, Manning'in askerliğe başvuru sürecinde geçmişindeki sorunları (madde kullanımı, psikoterapi görmesi, evsizlik geçmişi gibi) açıkça beyan etmiştir. Fakat bu süreçteki İKK ilkelerinin ihlalleri ve derhal harekete geçmemenin sonuçları Wikileaks olayını takip eden aylarca süren tartışmalarda kendini göstermiştir (Prunckun, 2019: 9).

Üçüncü olarak Manning vakası, istihbarat organizasyonu ve kültürü açısından ele alındığında ise bu vaka ABD sistemindeki geniş kapsamlı bilgi paylaşımı anlayışını sorgulatmıştır. Vakanın gerçekleştiği dönem bilgi paylaşımı o denli geniştir ki Orta Doğu'da görev yapan genç bir askerî istihbarat analisti olarak Manning, temel görevleriyle hiçbir ilgisi olmayan dünyanın dört bir yanından diplomatik yazışmalara erişebilmiştir. Bu erişim, özellikle 11 Eylül sonrası ABD istihbarat topluluğu sarkacının neredeyse körü körüne bilgi paylaşımı yönünde aldığı mesafeyi göstermektedir (Gioe, 2014: 51).

Yukarıdaki sorulardan hareketle bu çalışmanın amacı İKK ilkeleri açısından bir iç tehdit olarak nitelendirilebilecek Manning vakasını kendi beyanları üzerinden içerik analizi yöntemiyle analiz etmektir. Çünkü iç tehditlerin İKK açısından vaka temelli analizi İKK ilkelerinin öneminin ortaya konulmasına katkı sağlayacaktır. İç tehditler, savunma amaçlı İKK'nın odak noktalarından birisidir. İstihbarat tarihi (özellikle Soğuk Savaş dönemi) iç tehdit örnekleriyle doludur. Buradan hareketle çalışmada ilk olarak iç tehdit kavramı netleştirilecektir. Ardından İKK ve ilkeleri ele alınacak ve Hank Prunckun'un bu alandaki teorisi temelli

bir yapı oluşturulacaktır. İKK'nın personel güvenliği ilkesi açısından önemi nedeniyle Manning vakası asker olmadan önceki dönem, eğitim dönemi ve göreve başladığı dönem olmak üzere üç farklı dönemde İKK ilkeleri açısından analiz edilecektir.

Manning tarafından yazılan otobiyografinin ABD istihbarat topluluğu tarafından filtrelenerek, temizlenerek basımına izin verildiği hem Manning'in kitabın önsözündeki ifadelerinden hem de emekli ABD istihbarat topluluğu mensuplarının yazdığı kitap süreçlerinden bilinmektedir. Bu açıdan bu çalışmanın sınırlılığı içerik açısından Manning'in otobiyografisi ile çizilmektedir. Bunun yanında kapsam açısından çalışmanın sınırlılığı ise istihbarata karşı koyma prensipleri ve özellikle iç tehditler ile belirlenmiş, inceleme askerî ve istihbarat topluluğu ile sınırlandırılmıştır. Çalışmanın yöntem açısından sınırlılığı ise içerik analizi manuel olarak İKK ilkeleri çerçevesinde gerçekleştirilecek olmasıdır.

YÖNTEM

Manning vakasını analiz etmek için kendisi tarafından kaleme alınmış "Readme.txt" başlıklı otobiyografisi iki aşamalı şekilde içerik analizine tabi tutulacaktır. İlk aşamada güncel içerik analizi programlarından olan Masqda kullanılacaktır. Böylelikle otobiyografinin kelme bazlı analizi yapılacaktır. İkinci aşamada ise otobiyografi Prunckun (2019) tarafından geliştirilen İKK ilkeleri bağlamında incelenecektir. Bu ilkeler: Yönetim Sorumluluğu, Yönetim Desteği, Etik, Bilmesi Gerekenler, Bulunması Gerekenler, Keşfe Karşı Koyma, Gerçekçi Politikalar ve Prosedürler, Sinerjik Yaklaşım, Erken Tespit, Derinlikli Savunma, Öngörülemezlik, Korunması Gerekenler, Belirli ve Önceliklidir, Nitelik ve Nicelik, İşbirliği, Tehditleri Azaltma ve Yardıma Zorlama, Personel Güvenliği'dir. Bu temalar otobiyografide askere alınmadan önceki dönemi, eğitim dönemi ve asker olarak görev yaptığı dönem dikkate alınarak uygulanmıştır. Yakalandıktan sonraki dönem İKK açısından kapsam dışı olduğundan incelenmemiştir. İKK illelerini temalar olarak kullanıp Manning'in otobiyografisini bu şekilde analiz etmek İKK'nın hangi aşamalarda bir iç tehdidin engellenmesinde başarısızlığa uğradığını gösterme amacına hizmet edecektir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İç Tehditler

Vaka üzerinden iç tehdit-İKK ilişkisini kurmak amacıyla iç tehdit kavramının açıklanması elzemdir. İç tehdidi anlamak için öncelikle tehdit kavramını istihbarat bağlamına oturtmak gerekmektedir. İKK açısından bir tehdit unsuru değerlendirilirken, unsurun bir hedefe zarar verme niyetine ve kabiliyetine sahip olup olmadığı dikkate alınır. Tehdit unsurunun bu niyet ve kabiliyete sahip olup olmadığını belirlemek için analistlerin faktörlerin her biri için iki unsur belirlemeleri gerekir: Niyet için arzu ve beklenti (veya kabiliyet) ve kabiliyet için bilgi ve kaynaklar. Daha net ifade

etmek gerekirse; tehdit = (arzu + beklenti) + (bilgi + kaynaklar). Niyet ve kabiliyet faktörlerini açacak olursak; arzu, tehdit unsurunun amacına ulaşmak için zarar verme isteği olarak tanımlanabilir. Beklenti, tehdit unsurunun planını gerçekleştirmesi halinde hedefine ulaşacağına dair duyduğu güvendir. Bilgi, tehdit unsurunun hedefine ulaşması için gerekli olan cihazları kullanmasını veya inşa etmesini ya da süreçleri yürütmesini sağlayacak bilgiye sahip olmasıdır. Kaynaklar, planlarını hayata geçirmek için gereken becerileri (veya deneyimi) ve bağlantıları içerir (Prunckun, 2019: 69).

Aktörler iç ve dış tehdit olarak ayrılırken rakipler (hasımlar); suçlular; ulus aşan teröristler; yerel teröristler; isyancılar ve gerillalar; anarşistler; siber suçlular; hak savunucuları; kiralık ajanlar (i.e., eski kolluk kuvvetleri gibi) ve yabancı istihbarat servisleri dış tehditleri kategorisine girmektedir. İç tehditlerin başında ise kurumun kendi çalışanları gelmektedir. Bu çalışanlar, mevcut yöneticiler, çalışanlar, eski çalışanlar, geçici çalışanlar ve taseronlar olarak alt sınıflara ayrılabilir (Prunckun, 2019:73-74).

İstihbarat anlamıyla iç tehdit, bir kurumun varlıklarına/bilgilerine yetkili erişimi olan veya daha önce olmuş olan bir kişinin bu erişimini, kötü niyetli veya kasıtsız bir şekilde, kurumu veya ulusal güvenliği olumsuz yönde etkileyebilecek bir şekilde kullanma potansiyelidir (Common Sense Guide To Mitigating Insider Threats, 2022; Luckey et al., 2019: 15). Bu bağlamda iç tehdit, hükümet kurumlarındaki bilgilere erişim yetkisi olan bir kişinin bu yetkisini kasıtlı veya kasıtsız olarak kötüye kullanması veya suiistimal etmesiyle ortaya çıkar. İç tehdit, casusluk veya terörizm yoluyla; ulusal güvenlik bilgilerinin yetkisiz şekilde açığa çıkarılması veya kurum kaynaklarının/kabiliyetlerin kaybı veya zarar görmesi yoluyla zarar verebilir (The National Counterintelligence and Security Center, n.d.). Devletler açısından düşünüldüğünde iç tehditler büyük önem arz etmektedir. Tarihsel olarak devlet bilgi sistemleri her ne kadar çeşitli kaynaklardan gelen farklı tehditlerle karşı karşıya olsa da en büyük potansiyel tehdit bu sistemlere meşru erişimi olan içerden gelenlerden kaynaklanmıştır (Hayden, 1999: 1).

Hayden (1999) iç tehditleri niyetleri açısından ele alarak dört kategoride sınıflandırmaktadır:

Hain: Kuruma/devlete zarar verme, onu yok etme veya satma gibi kötü niyetli amaçları olan kişiler.

Fanatik: Kurumun/devletin belirli bir konuda doğru tarafta olmadığını düşünen veya bir konuda güçlü inanca sahip olan ve "kurumu düzeltmeye" çalışan içerden gelenleri içerir. Düzeltme yöntemleri yetkisiz bilgi sızdırma, veri tabanlarını yok etme veya dışarıdakilere veya diğer yetkisiz kişilere erişim sağlamayı içerebilir.

Bilgi meraklısı: Doğası gereği aşırı meraklı (genellikle "bilmesi gerekenler" ihlal eden) kişileri içerir.

İyi niyetli: Bilgisizlikten dolayı güvenlik ihlalleri yapanları kapsar. Paylaşımlı yazılım indirmek, virüs koruma yazılımını devre dışı bırakmak, onaylanmamış CD'ler kullanmak bir bilgisayar korsanının sisteme girmesi için ihtiyaç duyduğu yardımı sağlayabilir. İyi niyetli kullanıcı,

farkında olmadan suç ortağı haline gelir (Hayden, 1999: 2–4). Tüm bu kavramsallaştırma Manning vakasına uyarlandığında (özellikle Manning'in motivasyonları ve amaçları açısından) Manning fanatik bir iç tehdit olarak anlaşılmaktadır.

TEORİK ÇERÇEVE

İstihbarata Karşı Koyma

Manning vakasının otobiyografi üzerinden analiz edilmesi için İKK'nın teorik olarak anlaşılması gerekmektedir. Böylelikle hangi ilkelerin hangi aşamada ihlal edildiği ortaya konulacaktır. İKK teorisine yönelik yapılan en kapsamlı çalışma Counterintelligence Theory and Practice (2009) eseri ile İKK'yı kapsamlı olarak ele alan ve ilkelerini net olarak ortaya koyan Hank Prunckun'a aittir. Bu nedenle Prunckun'un teorisi bu çalışmada benimsenmiştir.

İstihbarat üretimin sürecinin temellerinden biri sırların yani gizli bilgilerin korunmasıdır. Bu amaçla İKK, öncelikle caydırıcılık ve tespit etmekle ilgilidir. İKK güvenlik odaklı bir işlemdir, ancak güvenlik değildir. Güvenlik İKK'da savunma amaçlı olarak kullanılır. İKK, bir kurumun istihbarat programını hasmın istihbarat servisine karşı korumayı amaçlayan bir faaliyettir. Kurum terimi burada herhangi bir örgüt, hatta bir ulus-devlet anlamında anlaşılmalıdır. Hasım terimi ise düşmanca niyetleri olan herhangi bir kişi ya da grup (ulus-devlet dahil) anlamında kullanılmaktadır (Prunckun, 2019: 41).

İKK'nın amacı; bir kurumu (ya da müşterisini) bir hasmın sızmasına karşı ve gizli bilgilerin yanlışlıkla sızmasına karşı korumak; casusluk, yıkıcı faaliyetler, sabotaj, terörizm ve diğer siyasi güdümlü şiddet biçimlerine karşı korumak; kilit teknolojilerin ve/veya ekipmanların transferine karşı tesislerini ve varlıklarını güvenli hale getirmek olarak sıralanabilir. Dolayısıyla İKK, savunmaya yönelik olduğu kadar saldırgan güvenlik yöntemlerine de başvuran ve istihbarat işlevinin özünü oluşturan araştırma ve analizleri kullanan aktif bir modeldir. İstihbarat ve İKK arasında net bir ayırım olsa da bu sınır çizgisi zaman zaman ince olabilmektedir. İKK işlevi aracılığıyla bir hasmın kendi kurumuna ya da dost kuruma sızma girişimleriyle ilgili olarak keşfedilen bilgiler istihbarat tarafını besleyebilir, rakibin bilgi boşluklarını ortaya çıkarabilir, yeteneklerini ve olası niyetlerini belirleyebilir. Dolayısıyla, İKK hem yürütülen bir faaliyet hem de karar vericileri bilgilendirmek için üretilen bir üründür (Prunckun, 2019:25).

Sırların korunmasındaki başarısızlığın geniş çaplı sonuçları vardır. İKK bu noktada devreye girmektedir. Ancak İKK gizli bilgileri saklamaktan daha fazlasıdır ve hassas bir dengede yürütülmelidir. Güvenliğe çok fazla önem verilmesi, analistlerin ve operasyon görevlilerinin ihtiyaç duydukları verilere erişememeleri ya da işlerini yapmalarını engellemesi nedeniyle görevin başarısızlığa uğramasına yol açabilir. Bu bağlamda İKK süreçleri, müttefik kurumlar ve hasım güçler arasında sürekli bir mücadeledir. Bu mücadelede İKK, istihbarat çalışmalarının entelektüel açıdan en zorlu alanlarından biridir (Prunckun, 2019: 3).

Bireyler, şirketler, ordu ve tüm uluslar güvenlik ve refahlarını İKK'ya borçludur denilebilir. İKK olmadan istihbarat işlevinin tüm tezahürleriyle bu kadar etkili olamayacağı kabul edilmelidir. Prunckun'a göre eğer espionaj bir spor olsaydı, İKK zanaatını icra edenler oyunun kalecileri olarak kabul edilmelidir. Bu uygulayıcılar olmasaydı, rakipler korunmasız kaleye atak yapma ve sonu gelmeyen goller atma konusunda tam yetkiye sahip olurlardı (Prunckun, 2019: 19).

İster bireyler, ister şirketler, ister ordu, isterse de tüm uluslar olsun, İKK'nın sağladığı koruma sayesinde bu kurumların güvenlikleri ve refahları artar. Bunun nedeni İKK'nın istihbarat işlevinin tüm tezahürlerini desteklemesi ve istihbaratın da sağlam ve rasyonel politikalar geliştirilmesini desteklemesidir. İKK olmasaydı, istihbarat kalesi saldırılara karşı sonuna kadar açık olurdu (Prunckun, 2019: 37–38).

İKK İlkeleri

Mevcut literatür, çeşitli sektörler (kamu ve özel gibi) arasındaki farklılıklara rağmen, içeriden gelen tehditlerin sürekli değerlendirilmesine yönelik birçok uygulamanın tüm sektörlerde ortak olduğunu göstermektedir. Bu konuda Manning gibi iç tehditlerin İKK programından farklı değerlendirilmesi gerektiğine dair görüşler de vardır. Örneğin NATO Siber Savunma Mükemmeliyet Merkezi araştırmacıları İç Tehdit Programı (İTP) ile İKK Programını ayırmaktadır. Onlara göre İTP'ler, menşe ülkeleri ne olursa olsun, çalışanlarının neden olduğu olayları önlemek için yürütülür. Bu, bir ulusun kurumlarına yönelik casusluğun hükümetlerin İKK operasyonlarının ilgisini çekmediği anlamına gelmez; sadece hedef alınan kurumun içinde bir İTP kurulursa bu tür faaliyetlere karşı savunma ve kovuşturma yapma şansının daha yüksek olacağı anlamına gelir (Kont et al., 2015: 13).

RAND ekibi de iç tehditleri müstakil olarak değerlendirmekte ve iç tehditlerin önlenmesine yönelik ortak noktalara işaret ederek dört en iyi uygulama kategorisini ele almaktadır. İlk olarak ekip, kurumların neyin korunmaya değer olduğunun ve potansiyel tehditlerin tehlikeye atıcı davranış ve eylemlerinin belirlenmesine yardımcı olan risk değerlendirmesinin rolünü vurgulamaktadır. İkinci olarak, kurum içi tehditlere karşı bir koruma olarak kurum kültürünün rolünü ve bu kültürü teşvik etmek ve geliştirmek için periyodik eğitimlere vurgu yapmaktadırlar. Üçüncü olarak, en iyi tehdit izleme uygulamalarını önermektedirler. Son olarak ise güvenlik açıklarını azaltmak amacıyla içeriden kişilerin davranışlarını ve eylemlerini kontrol etmek için kullanılan ve sektör genelinde yürürlüğe konan bazı güçlü güvenlik politikaları incelemektedirler (Luckey et al., 2019: 23).

Daha önce bahsedildiği üzere istihbarat çalışmaları alanında İKK'yı teorik açıdan kapsamlı olarak ele alan ve ilkelerini net olarak ortaya koyan Hank Prunckun'dur. Prunckun (2019) öncelikle İKK'yı yedi temel önermeye dayandırmaktadır. Bu önermeleri (ister istihbarat, ister yıkıcı faaliyetler, sabotaj, terörizm, silahların yayılması ya da rekabet avantajı için olsun) karşı tarafın bu verileri neden topladığına bakılmaksızın caydırma, tespit etme, aldatma ve

karşı tarafın bilgi toplama çabalarını etkisiz hale getirme kavramlarına dayandırmaktadır. Bu dört kavram Prunckun (2019) tarafından pasif savunma ve agresif savunma olarak sınıflandırılmaktadır. Bu iki kategori literatürde bazen önleme ve aldatma olarak da anılmaktadır. Savunma amaçlı İKK (yani önleme) caydırma ve tespit kavramlarını, saldırı amaçlı İKK (yani aldatma) ise aldatma ve etkisiz hale getirme kavramlarını kapsar (Prunckun, 2019: 42).

Prunckun'un İKK teorisi yedi önerme içermektedir (Prunckun, 2019: 43–46):

Önerme 1— Operasyonel Sürpriz

İKK'nın amacı diğer istihbarat işlevlerini desteklemektir, böylece bu işlevler operasyonel sürprizler gerçekleştirebilecektir. İKK bunu gizliliği tesis ederek ve koruyarak yapar.

Önerme 2—Veri Toplama

İkinci önerme, bir hasım gücün bir kurumun faaliyetleri hakkında veri toplamak için çeşitli araçlar kullanacağı varsayımına dayanır. Bu önerme aynı zamanda bir hasım tarafından kullanılan araçların veri toplamak için etik ve etik olmayan, yasal ve yasadışı olmak üzere mevcut tüm yolları içereceğini de göz önünde bulundurur.

Önerme 3—Mimleme

Hasım, veri toplama çabalarını bir kurumu ve onun işleyişini (ve kurumun korumaya hizmet ettiği varlıkları) ortaya çıkaracak bilgileri elde etmeye yönlendirecektir. Düşmanca bir bilgi toplama operasyonunun hedefi, bir kurumun yapısını (yasal ve anayasal yapısının yanı sıra emir komuta zinciri ve personeli), faaliyet ve etki alanını (örneğin coğrafi, ekonomik ve siyasi/sosyal), mevcut kabiliyetlerini (her açıdan) ve gelecekteki niyetlerini ortaya çıkaracak verilere odaklanacaktır.

Önerme 4—Kaynak

İKK, savunma operasyonlarını yürütmelerine olanak tanıyan personel ve kaynaklar olmadan gerçekleştirilemez.

Önerme 5—Kurgu Paradoks

Savunma önlemleri, İKK'nın temel zorluğuna, yani bir istihbarat servisi ile hasım servis arasında oynanan zeka savaşına temel bir çerçeve sağlar. Bu mücadele kontrespiyonaj olarak adlandırılan saldırgan bir yaklaşım gerektirir. Bu tür operasyonlar, kurgu paradoksundan yararlanarak illüzyon yapabilen kurum personeli tarafından gerçekleştirilmelidir. Paradoks, bir kişinin algısını değiştirmeye dayanır, böylece gerçekte var olmadıkları halde gerçek olduklarına inanmalarına neden olan duygular yaşarlar. Böylelikle beynin gerçek olarak yorumladığı bir yanılsama ya da duyuların çarpıtılması gerçekleşir.

Önerme 6— Operasyonel Başarısızlıklar

Riskin tüm girişimlerin doğasında olması İKK operasyonları için de geçerlidir. Riskin olduğu yerde başarısızlık da vardır. Her ne kadar istihbarat başarısızlıkları basında ve sinema dünyasında dramatize edilmiş olsa da İKK başarısızlıkları diğer herhangi bir girişimdeki başarısızlıklardan farklı değildir. İKK başarısızlıkları yaşandığında -ki yaşanacaktır- bu olaylar bir kurumu felç etmemelidir. Kurumlar bu tür olaylara ve savunma önlemlerinin yeterliliğini gözden geçirmek için yenilenmiş bir gayretle karşılık vermeli, ancak

yeni önlemlerin sorunsuz operasyonları engellememesine dikkat etmelidir. Savunma tedbirleri ile operasyonların iyi bir şekilde yürütülebilmesi arasındaki denge korunmalıdır. İyileştirici önlemler istihbarat personelinin görevlerini yerine getirmelerini asla engellememelidir..

Önerme 7—Analiz

İKK bir güvenlik işlevinden daha fazlasıdır ve özünde analiz vardır. İKK sanatı, gerçeklere ve akla dayalı politika seçenekleri ve operasyonel planlar üretmeden verimli veya etkili bir şekilde işleyemez. Mantıklı argüman analiz ile mümkün olur. Dolayısıyla, İKK uygulamalarının analitik çıktılara dayanması gerekir.

Prunckun (2019) ayrıca İKK'yı işlevleri açısından savunma ve agresif amaçlı olmak üzere iki alt türe ayırmaktadır. Prunckun (2019) Savunma Amaçlı İKK'yı caydırıcılık ve tespit üzerine inşa etmektedir. Caydırıcılık bir hasımın bilgiye erişimini engelleme yeteneğidir. Bu bağlamda caydırıcılık hem hasımın bir sızma operasyonu gerçekleştirme girişiminden vazgeçirme hem de bir sızma operasyonu başlatıldıktan sonra hasımın veri toplama operasyonunu engelleme becerisidir. Caydırıcılığın temelinde karşılama gereken üç ilke vardır, aksi takdirde caydırıcılık başarısız olur. İlk ilke, kabul edilemez hasarla ilgilidir. Bir hasımın caydırılabilmesi için kendisine bir tür zarar verilebileceğini bilmesi gerekir. İKK bağlamında, caydırıcılık basitçe bir kurumun hasım kuvveti bir bilgi toplama operasyonu düzenlemenin maliyetlerinin veya risklerinin faydalarından daha ağır bastığına ikna etme yeteneğidir. İkinci ilke ise tehdidin hasım tarafından algılanması gerektiğidir. Eğer bir kurum hasımın etik olmayan ya da yasadışı veri toplamayı durdurmasını istiyorsa, hasımın böyle bir tehdidin gerçekten yapıldığını fark etmesi gerekir; tehdit iletilmezse hiçbir değeri olmaz. Üçüncü ilke ise inandırıcılıktır, tehdidin başarılı olabilmesi için inandırıcı olması gerekir. İnandırıcılık ise iki unsurdan oluşur; birincisi tehdidi yapan aktörün "kabul edilemez zararı" verebilecek kapasitede olması, ikincisi ise bunu yapabilecek iradeye sahip olmasıdır (Prunckun, 2019: 46–47).

Savunma amaçlı İKK'nın ikinci unsuru tespittir. Tespit, bir olayın gerçekleştiğini ve bu olayın bir şekilde gizli bilgilerin ihlali veya potansiyel ihlali ile ilişkili olduğunu fark etme eylemidir. Prunckun (2019) tespitini temelini oluşturan ilkeleri; endişe uyandıran bir olayın belirlenmesi; olaya karışan kişilerin tespit edilmesi; ilgili kişinin/kişilerin kurumsal ilişkisinin tanımlanması; ilgili kişinin/kişilerin mevcut konumunun belirlenmesi; ve kişi(ler)in olayı gerçekleştirdiğini gösteren olguların toplanması olarak sıralamaktadır. Bu tür olayları tespit edebilmek için, istihbarata karşı koyma personelinin bu olayları dikkatlerine sunacak sistemlere sahip olması gerekir. Sistemler, ofiste bu tür sorunları rapor etmek üzere eğitilmiş çalışanların gözlemlerini içerebilir ya da alarmlar veya insanların ofis içindeki faaliyetlerinin dijital görüntü kayıtları gibi teknik sistemler olabilir. Ne olursa olsun, sistemler olmadan tespit oranı azalır, olay fark edilmeyebilir, sonuçta hasmane operasyonun beklediği de budur (Prunckun, 2019: 47–48).

Bir olay tespit edilirse, failin de tespit edilmesi gerekir. Bu olmadan, ihlalin neden olduğu zararı değerlendirme olanağı azalır. Örneğin, bir İKK görevlisi verilerle kimin ilgilendiği, nasıl kullanılacağı ve bu "kayıp" bilgilerin kurum için ne gibi sonuçlar doğurabileceği konusunda güvenilir bir sonuca varamaz. İKK görevlileri yine de zararı ve hedeflenen amacı tahmin edebilir, ancak bu, kişinin kimliğini ve ihlali çevreleyen ayrıntıları bilmek kadar değerli olmayacaktır. İlgili kişinin tespit edilmesiyle yakından ilişkili olan, kişinin herhangi bir kuruluşla (hasım veya başka türlü) ilişkisinin tespit edilmesidir. Bir kişinin başka biriyle ya da başka bir örgütle ilişkisi olmadan sadece kendi başına hareket ettiğini düşünmek zor olacaktır. Casuslar veri toplar ve görevlerinin normal seyri içinde bu bilgileri merkezdeki istihbarat analistlerine aktarır, onlar da bu bilgileri analiz ve sentez ederek istihbarat raporları hazırlar. Böylesi bir olayda, örneğin kurumun (ya da müşterisinin) bazı işlerini "ifşa etmek" için tek taraflı olarak kişisel bir misyon üstlenen özel bir şahıs söz konusu olmadığı sürece, başka kimsenin dahil olmadığı bir durum düşünmek zordur. Ancak, böyle bir "görev adamı" durumunda bile, muhtemelen topladıkları bilgileri, zihinsel huzursuzluklarının özündeki hoş olmayan davranışı ifşa etmenin bir yolu olarak bazı yasal makamlara veya medyaya teslim edeceklerdir (Prunckun, 2019: 47–48). Prunckun (2019) Agresif İKK'yı ise aldatma ve etkisizleştirme üzerine inşa etmektedir. Aldatma, karşı tarafın karar vericilerini teşkilatın faaliyetlerinin, kabiliyetlerinin veya niyetlerinin (veya müşterisinin niyetlerinin) bazı yönleri hakkında yanıltmayı veya bir operasyonu kimin gerçekleştirdiğini gizlemeyi içerir. Burada nihai amaç, hasmın harekete geçmesini (ya da geçmemesini) sağlayacak bir görüş oluşturmaktır ve böylece bu eylemlerin boşa çıkmasını sağlamaktır. Aldatma operasyonları kafa karışıklığına yol açarak hasmın etkili bir şekilde tepki vermesini geciktirmeyi ya da hasmın zamanını ve kaynaklarını boşa harcayacak bir yola girmesini sağlayacak yanlış bir anlayış yansıtmayı ve böylece kurumu eskisinden çok daha güçlü bir konuma getirmeyi amaçlayabilir. Etkisizleştirme ise bir hasmın istihbarat toplama operasyonunun engellenmesidir. Bir hasmın istihbarat toplama operasyonunda başarılı olabilmesi, başarılı olacağı varsayımına dayanır. Bu da hasmane operasyonların ya yok edilerek ya da durdurularak engellenebileceğini göstermektedir. Ayrıca operasyonun yürütülmesine (ya da bir operasyonun yürütülmeye devam edilmesine) yönelik ilgi ya da heves kaybına yol açarak ya da karşı tarafa güven kaybı yaşatarak da bu hedefe (tamamen ya da kısmen) ulaşılabilir (Prunckun, 2019: 49).

Manning vakası motivasyonu kendinden gelen, fanatik tipte bir iç tehdit olduğu için bu çalışmada Prunckun'un savunma amaçlı ilkeleri temel alınmıştır.

Bu ilkeleri Prunckun (2019) şu şekilde sıralamaktadır:

İlke 1— Yönetim Sorumluluğu

Savunma amaçlı İKK'nın ilkeleri arasında en üst sırada yer alan ilke icracı yönetim ilkesidir. Her türlü güvenlik sorumluluğu kurumun/birimin başkanına/yöneticisine aittir.

İlke 2— Yönetim Desteği

Güvenliğin etkili olabilmesi için kurum yöneticisinin güvenliği teşvik etmeye istekli olması gerekir ki tüm çalışanlar bunu en olumlu şekilde anlasın ve kabul etsin. Kurum içindeki güvenlik imajı olumlu olmalıdır.

İlke 3—Etik

Güvenliğin kabulü için kilit konulardan biri, personelin güvenlik rejimini hakim sosyal normlarla uyumlu bir rejim olarak görmesidir; yani prosedürel uyumla başa çıkmak için baskıcı bir yönetim modelini yeniden yaratmaya çalışmamalıdır. etik olmayan karşı tedbirler uygulanmamalıdır.

İlke 4—Bulunması Gerekenler

Hassas bilgilerin işlendiği, analiz edildiği ya da depolandığı bir alana insanların erişimine izin vermenin gerekçesinin ortaya konması gerekir. Dostça erişim olarak bilinen bu yöntem, hasmın güç kullanmak yerine aldatma yoluyla erişim sağlamaya çalıştığı bir yöntemdir. Bu nedenle, bir kurumun ofislerine erişim, bilinen ya da randevusu olan çalışanlar ve ziyaretçilerle sınırlı olmalıdır.

İlke 5—Bilmesi Gerekenler

Savunma amaçlı İKK konusunda düşünülenlerin çoğu, eğer hasım hassas bilgilerin varlığından hiçbir zaman haberdar olmasaydı gereksiz olabilirdi. Bu da ilk güvenlik ihlalinin hasmın hedef alınmaya değer bir bilginin varlığından haberdar olmasıyla gerçekleştiği anlamına gelir. Bu noktada yapılabilecek tek şey savunma amaçlı İKK önlemlerini yoğunlaştırmak ve/veya saldırı amaçlı bir İKK operasyonu yürütmektir. Dolayısıyla, eğer bir kurum bir dereceye kadar hassas bilgilere sahipse, bu bilgilerin varlığının bilmesi gerekenler dışında herkese gizli tutulması gerekir.

İlke 6—Keşfe Karşı Koyma

Bu ilke, bilmesi gerekenler ilkesi ile ilişkilidir ve hasmın ilk etapta bilgi veya operasyondan haberdar olmasına izin vermemek anlamına gelir. Dolayısıyla bu ilke ile keşif yapılmasını engellenmesi amaçlanır.

İlke 7— Gerçekçi Politikalar ve Prosedürler

İKK amacıyla alınan karşı önlemlerin esnek olması ve riske karşılık gelmesi gerekir. Bunlar katı bir politika ve prosedürler dizisi haline gelmemelidir. Aksine, akıcı ve kurumun güvenlik gereksinimlerindeki değişikliklere uyulanabilir olmalıdır.

İlke 8— Sinerjik Yaklaşım

İKK amacıyla alınan karşı önlemler modüler olmalı, İKK planlama sürecinin sonuçlarına bağlı olarak tamamen ya da kısmen uyarlanabilmelidir. Önemli olan, savunma amaçlı İKK ilkelerine uyulması ve uygulanan güvenlik standardını kontrol etmek için periyodik denetimlerin yapılmasıdır.

İlke 9— Erken Tespit

Hükümet kurumları ya da işletmeler için hırsızlık ve soygunlar alışılmadık bir durum değildir. Mini bir kale yaratmanın dışında, bir ofisi yüzde 100 hırsız geçirmez hale getirecek hiçbir şey yoktur. İdeal olarak bu ilke, İKK görevlisine sızma olayının gerçekleştiği anda bir uyarı gönderilmesini gerektirir.

İlke 10— Derinlikli Savunma

Erken tespit ilkesi, geciktirme ilkesinin ayrılmaz bir parçasıdır. Yani, bir kez tespit edildiğinde, karşı tedbirler faili geciktirmeye yönelik olmalıdır, böylece güvenlik

görevlileri veya polis gelip suçluyu yakalayabilir. Derinlemesine savunmanın ardındaki teori, faillerin her bir bariyerle karşılaştıkça ivme kaybedecekleri yönündedir. Tek bir savunma bariyeri olursa, aşılması zor olsa da, bir kez aşıldığında hedef veriler hemen savunmasız hale gelecektir. Bu durum tek bir hata noktası ya da hataya giden tek bir yol olarak bilinir. Bu ilke aynı zamanda, kurum için çalışan personelin sırları yanlışlıkla ifşa etmemesini sağlamak için bir tür "koruma" sağlanması gerektiğini belirtir.. Bu koruma, geçmiş araştırmaları biçimini alır. Her ne kadar fiziksel bir bariyer olmasa da sağlanan koruma yine de bir bariyerdir. Örneğin, gizli bilgileri kasıtlı olarak ifşa etmek isteyebilecek ve işe alınmaları halinde istemeden sırları ifşa edebilecek kadar pataatsız olabilecek kişilere karşı koruma sağlamak için bir inceleme sürecinin gerçekleştirilmesi gerekir.

İlke 11— Öngörülemezlik

Kurumun bariyer savunma sistemi, failin her bir bariyerle karşılaştığında irkilmesine veya kafasının karışmasına neden olacak bir özellik içerebilirse, bu durum bariyer sisteminin genel sağlamlığına katkıda bulunacaktır. Öngörülebilir bir bariyer, aşılmaya çalışıldığında birkaç olası sonucu olan bir bariyerden daha kolay aşılabılır.

İlke 12—Korunması Gerekenler

Derinlikli savunma ilkesinden hareketle, önemli ve hassas verilerin etrafında en güçlü bariyer kurulmalıdır. Ayrıca, bu tür verileri koruma riski de mümkün olan en küçük fiziksel profile indirilmelidir. Riskin geniş bir alana yayılması (örneğin, bir kurum binasının bir katı) bunu korumak için oluşturulan karşı önlemleri zayıflatabilir.

İlke 13—Belirle ve Önceliklendir

Savunma amaçlı İKK programının hassas bilgileri için sağlamlaştırma ihtiyacı varsa, önce bu öğelerin neler olduğu belirlenmelidir. Bu oldukça önemlidir ve İKK korumasına değer bilgi gruplarını belirlemek ve önceliklendirmek kaçınılmaz bir gerekliliktir.

İlke 14—Nitelik ve Nicelik

Hayatta birçok çaba içinde olduğu gibi, kalite miktar veya verimlilikten daha önemlidir. Bu durum savunma derinliği konusunda da aynıdır. Bu özellikle sistemdeki insanları içeren unsurlar söz konusu olduğunda ortaya çıkar. Bu bağlamda güvenlik görevlileri akla gelir. İyi eğitilmiş ve motive olmuş birkaç güvenlik görevlisi, görevlerini iyi bir şekilde yerine getirirken çok sayıda ancak kötü eğitilmiş ve isteksiz nöbetçilerden daha değerlidir.

İlke 15—İş birliği

Güvenlik genellikle kurumlara göre değişiklik gösterebildiğinden, bu ilke, İKK personeli ile harici yasal yürütme kurumları arasında iş birliğine ihtiyaç olduğunu belirtir. Bu, polisle ve suç önleme stratejilerine sahip benzer kurumlara iş birliği yapmayı içerir; aynı zamanda gözaltına alınmaları ve davaların mahkemelerde yürütülmesi için yasal kurumlara resmî bir bağlılığı içerir.

İlke 16 ve 17—Tehditleri Azaltma ve Yardıma Zorlama

Son olarak, başlangıçta birbirini tamamlayan gibi görünen ancak aynı zamanda birbirini dışlayan iki temel ilke bulunmaktadır. İlke 16, güvenlik stratejilerinin şüpheli faillerin listesini mümkün olan en küçük havuza indirebilme

yeteneğine sahip olması gerektiğini belirtir. Bunun yapılabilmesi bir caydırıcı olarak görev yapar ve tespit olacağına dair bir sinyal verir. Ancak, güvenlik karşı önlemleri, korumaları ihlal etme yeteneğine sahip tek bir kişinin olmasını engellemek üzere tasarlanabilirse, bu, hassas veri elde etme girişimlerinde birden fazla kişinin yer almasını gerektirir. Bu da güvenlik önlemlerini aşmanın iki veya daha fazla kişiyi gerektireceğini sağlar (Prunckun, 2019: 53–62).

Prunckun (2019) İKK ilkelerinden ayrı ama bu ilkeleri tamamlayıcı olacak şekilde Personel Güvenliği'ni de ele almaktadır. Personel güvenliği ile ilgili merkezi prensip şudur: Kurum için çalışan personelin, kazara sırları ifşa etmemesini, kasıtlı olarak gizli bilgileri açıklamamasını veya (aşırı durumlarda) bu bilgileri kurumun tesisleri, süreçleri veya personeli aleyhine şiddet eylemlerinde kullanmamasını sağlamak. Personel güvenliği doğrudan kontrolle ilgili değildir, bilgi üreten veya bilgiyi kullanarak kararlar alan personelin yönetimi ile de ilgilidir. Bu süreç, kötü işe alma uygulamalarının önlenmesini de içerir. Çalışanların gizli bilgileri açıklamasına yol açabilecek uygulamalar ve hasım tarafından gerçekleştirilebilecek herhangi bir sızma girişiminin engellenmesi personel güvenliğinin merkezinde yer alır (Prunckun, 2019: 113).

Prunckun'un (2019) personel güvenliği ile doğrudan ilişkilendirdiği bir diğer İKK ilkesi İşe Alma Uygulamaları'dır. Güvenlik izni olan personel gerektiren pozisyonlar gizli veri üreten, kullanan veya işleyen pozisyonlardır. Örneğin istihbarat analistleri, gizli raporlar üretirler ve bu süreçte gizli bilgileri kullanırlar, dolayısıyla güvenlik izinlerine ihtiyaçları vardır. Yöneticiler, politika yapıcılar ve karar alıcılar gizli raporları kullanırlar, dolayısıyla onların da güvenlik iznine ihtiyaçları vardır. Liste uzundur ancak gizli verilere erişimi olan herkesin güvenlik izni alması gerektiğini söylemek yeterlidir (Prunckun, 2019: 114).

Personel güvenliği işe alım sürecinin ilk aşamasında başlar. Personel tahkikat süreci başvuru aşamasında başvuru sahibinin bir kişisel geçmiş beyanı doldurmasıyla başlamalıdır. Bunun arkasındaki mantık, İKK personeline, kişinin iddia ettiği kişi olduğunu ve gizlilikleri korumak için gerekli kişisel dürüstlüğe sahip olduğunu doğrulamak için yeterli bilgi sağlamaktır. Başvuru sahibinin tam adı, mevcut ikamet ve iş adresi ile doğum tarihi ve yerine ek olarak, kişisel geçmiş beyanı, ikamet geçmişi, eğitim bilgileri, medeni hali, vatandaşlık bilgileri, geçmiş iş bilgileri, askerlik ile ilgili bilgiler, finans ve kredi bilgileri, ve adli sicil gibi alt bilgileri de içerebilir. Bu süreçte arşiv araştırması, güvenlik izinleri için altın standarttır. Arşiv araştırması bir başvuru sahibinin kimliğini ortaya çıkarmak ve ifşa olması halinde kurumu veya devleti olumsuz etkileyebilecek gizli bilgileri güvenilir bir şekilde tutma kabiliyetini belirlemek için yapılır. Arşiv araştırması, kişinin kim olduğunu ve olgun, sorumlu, anlayışlı, dürüst ve sadık olup olmadığını belirlemeye yardımcı olur. Personel tahkikatında dört faktöre odaklanılır. Bunlar insanların sırlara ihanet etmesinde etkili

olan dört motivasyon olan para, ideoloji, taviz (yani kişinin şantajı uğramış olması) ve egodur (Prunckun, 2019: 115). Ayrıca bir çalışan terfi ettiğinde veya hassas görevlere atandığında, tekrar bir inceleme prosedürü yürütülmelidir. Bu inceleme süreci, çalışanın ilk işe alınmasından bugüne kadar geçen süreyi kapsamalıdır. Bunun amacı, terfi eden kişinin yakın geçmişindeki herhangi bir faktörün, kullanacağı bilgilerin gizliliğini tehlikeye atıp atmayacağını tespit etmektir. Bir arşiv araştırması yürütürken, İKK soruşturmacısı bir kişiyi "yakalamak" için tek bir ihlal ya da münferit bir muhakeme hatasına değil, kişinin muhtemelen istikrarsız, yani güvenilir olmayan ve sadakatsiz olduğuna dair net bir resim sunan faktörlerin bir kombinasyonuna bakar (Prunckun, 2019: 114–115). Prunckun'un savunma amaçlı İKK teorisi bu çalışma için inceleme temalarımızı vermektedir. Bu temalar Yönetim Sorumluluğu, Yönetim Desteği, Etik, Bulunması Gerekenler, Bilmesi Gerekenler, Keşfe Karşı Koyma, Gerçekçi Politikalar ve Prosedürler, Sinerjik Yaklaşım, Erken Tespit, Derinlikli Savunma, Öngörülemezlik, Korunması Gerekenler, Belirle ve Önceliklendir, Nitelik ve Nicelik, İş birliği, Tehditleri Azaltma ve Yardıma Zorlama ve Personel Güvenliği'dir.

İKK VE BRADLEY (CHELSEA) MANNING VAKASI

Bu çalışma Manning'i bir iç tehdit olarak kabul etmekte, yaptığı eylemin istihbarat ve güvenlik açısından yol açtığı sonuçlardan hareketle bir sonuca varmayı hedeflemektedir. Manning ve Manning gibilerin yaptıkları "leaking" (sızdırma) ve "whistleblowing" (ihbar etme) kelimeleri ile tanımlanabilmektedir. Bu iki farklı kullanım içerdikleri anlam açısından birbirinden farklı şeyleri çağrıştırmaktadır. Her ne kadar Manning'in nasıl tanımlanması gerektiği bu çalışmanın kapsamı dışında olsa da iki kullanımın netleştirilmesi gereklidir. Sızdırma (leaking), bilginin açıklanmaması gerektiğini ve sızdıran kişinin kötü niyetli bir amaca sahip olduğunu ima eder. Öte yandan, ihbarcılık (whistleblowing), yasal olarak korunan ve/veya etik açıdan haklı görülen, bir yanlışlığı ortaya çıkarmak amacıyla yapılan bir bilgi paylaşımıdır (Entman et al., 2009). İhbarcılar (whistleblowers) genellikle olumlu bir bakış açısını yansıtır. Yani, ihbarcılar gizli bilgileri kamuoyunun ilgisini algılanan bir yanlışlığa, suç veya adaletsizliğe yönlendirmenin gerekli olduğuna inanarak basına sızdıran kişi olarak görülürler (Thorsen et al., 2013: 102). Dijital iletişim teknolojileri, ihbarcılığa başka bir karmaşıklık katmanı eklemiştir. Bilgi sızdırma ve yayma fiziksel eylemi kolaylaşmakla kalmamış, internet aynı zamanda bu olanakları katlamıştır. Bu sayede, ihbarcılar geleneksel medya kuruluşlarının yardımı olmadan ihbarda bulunma yeteneği kazanmışlardır (Thorsen et al., 2013: 104). Manning de işte böyle bir dönemde eylemini gerçekleştirmiş ve İKK açısından ders alınması gereken bir vaka olarak tarihte yerini almıştır. Bu noktada Manning vakası otobiyografiye dayanarak asker olmadan önce-askere alınma süreci; sınıf eğitimi dönemi; ve istihbarat analisti olarak görev yaptığı dönem olarak 3 dönemde ele alınmaktadır.

Asker Olmadan Önce ve Askere Alınma Süreci

İKK ilkeleri işe alım dönemindeki yapılması gereken arşiv araştırması sürecini de kapsadığı için Manning vakasının analizi kendisi tarafından yazılmış otobiyografisi (Readme.txt) temel alınarak asker olmadan önceki yaşamının anlaşılması gerekmektedir. Bu analize nedenle Manning'in askerlikten önceki yaşamından başlanmıştır. Bradley Manning 1987 yılında Crescent, Oklahoma'da İrlanda kökenli Amerikalı bir ailede ablası Casey'dan sonra ikinci çocuk olarak doğmuştur. Babası, Brian Edward Manning, Vietnam Savaşı döneminde askere yazılmış ve deniz kuvvetlerinde analist olarak görev yapmış ve kendisi gibi gizli belgelerle çalışmıştır. Manning, ailevi sıkıntıları olan bir ailede alkol bağımlısı ebeveynlerin sorunları arasında genellikle ablası tarafından büyütülmüştür. Bu nedenle küçük yaşta ablası Casey'e özenmiş ve onun elbiselerini, makyaj malzemelerini ve eşyalarını kullanmayı istemiştir. Babasının bu konudaki sert tutumu nedeniyle 6 yaşından itibaren içine kapanmış ve bilgisayar ile vakit geçirmeye başlamıştır. Böylelikle kodlama ile erken yaşta tanışmış 10 yaşında kendi basit oyununu tasarlar duruma gelmiştir. Babasından gördüğü şiddet ve zorbalık nedeniyle ailesinden ihtiyacı olan şefkati ve ilgiyi görememiştir. Bu nedenle internette zaman geçirmeye başlamış ve hack forumları, ücretsiz yazılımlar, aktivistlere ilgisi artmıştır. 14 yaşında anne babası boşanmış ve Manning annesiyle Galler'e taşınmış ve orada yaşamaya başlamıştır (Manning, 2022: 20–30).

Manning Galler'de kaldığı sürede de yazılım yeteneklerini geliştirmiş, hack gruplarına katılmış ve web sitelerinin hacklenmesi ve serverlara saldırılması ve hatta yerel bir figürün ofisine girip hard diskinin kopyalanması gibi eylemlerde bulunmuştur. Manning küçük yaşta gerçekleştirdiği bu eylemlerindeki motivasyonunu "bilginin özgür olması gerekliliğine olan ideolojik inancı" ile açıklamaktadır (Manning, 2022: 35).

Buraya kadar anlattıkları Manning'in fanatik bir iç tehdit olarak anlaşılması açısından önemlidir. Nitekim bu dönemde bilgi çalma girişimlerine yönelmiş ve yasa dışı eylemlerde bulunmuştur. Nitekim Galler'de liseyi bitirdikten sonra yaptığı ilk şeylerden biri Myspace adresinde cinsel kimliğini açıklamak olmuştur. Ardından ABD'ye babasının yanına taşınmış ve bir teknoloji firmasında kısa süre çalışmıştır. Burada üvey annesi ile yaşadığı sorunlar nedeni ile çok barınamamış ve babasının arabasında evsiz olarak yaşamaya başlamıştır. 2006 yılında Chicago'da "evsiz bir hacker" hayatı sürmüş, bir süre sonra Maryland'deki teyzesinin evinde yaşamaya başlamıştır (Manning, 2022: 35–48).

Manning zor geçen Chicago döneminden sonra teyzesinin yanında kalırken Maryland'de üniversiteye yazılmış, yazılım becerilerini kullanacağı bir iş bulmak istemiş ama arşiv araştırmasından çekindiği için firmalara başvuru yapmamıştır. Manning bu dönemini anlatırken madde kullanımından, cinsiyet değiştirme amacıyla hormon tedavisi almak istemesinden ve bununla ilgili terapi aldığından bahsetmektedir. 2007 yılında çalışması gerektiği için üniversiteyi bırakmak zorunda kalmıştır. Kendi deyişiyle öncelikle "babasını saygısını kazanmak", cinsel

kimliği ile ilgili sorunlarını çözmek ve üniversite okuyabilmek amacıyla asker olmaya karar vermiştir (Manning, 2022: 49–54).

Manning Eylül 2007’de asker olmak için başvuru yaptığında aynı gün içinde hem yetenek ve akademik testlerini geçmiş hem de bu testlerin ardından verilerle çalışmak istediğini belirterek askerî analist olarak kaydolmuştur. Kendisinin de belirttiği gibi süreç çok hızlı ilerlemiş ve ordunun askere ihtiyacı olduğundan hemen kaydolması halinde 20.000 dolar bonus alacağını öğrenmiştir. İkinci gün fiziksel testler ve evrak işi ile ilgilenilmiştir. Bu noktada Manning arşiv araştırması için SF-86 denilen formu doldururken forma yazdığı adreslere ve kişilere gidilmesi halinde askere alınmayacağını hissetmiştir. Dahası bu süreçte evsiz olduğunu, uyuşturucu kullandığını, psikiyatriste gittiğini beyan etmesine rağmen, bunların sorun yaratmayacağı kendisine iletilmiştir. Nitekim bunlar sorun olmamış ve birkaç gün içinde temel askerî eğitim alacağı Missouri’de bulunan Fort Leonard Wood birliğine katılmıştır (Manning, 2022: 54–56).

Manning’in asker olmadan önceki geçmişi; yaşadığı ailevi sorunlar temelli kimlik bunalımı, madde kullanımı, yasadışı eylemler, düzenli bir hayat ile tanımlanabilir. Bu süreçte Manning’e dair somut işaretler mevcuttur fakat İKK’nın personel güvenliği ilkesi (özellikle arşiv araştırması safhası) ihlal edilmiş ve gizli bilgileri teslim edebilecek bir kişilik yapısına sahip olup olmadığı sorgulanmadan böyle bir pozisyon için askere alınmıştır.

Sınıf Eğitimi Dönemi

Temel askerî eğitimi tamamladıktan sonra Manning, istihbarat sınıfındaki askerlerin eğitim aldığı Sierra Vista’daki Fort Huachuca garnizonuna katılmıştır. Burada Manning, 24 hafta ve (haftada 50) saat istihbarat analizi üzerine eğitim almıştır. Kendi deyişiyle bu eğitimde “isyancılar gibi düşünmeyi, gerilla savaşçıların neler yapabileceğini ve konvansiyonel dezavantajları konvansiyonel olmayan avantajlar olarak nasıl kullanabileceğini” öğrenmiştir. Eğitim sürecinde de cinsel kimliğini açıktan söylemese de bunu belli edecek şekilde davrandığını aktarmaktadır. Eğitimden arda kalan zamanlarında yalnızlık hissini gidermek amacıyla internet bağlantısına sahip laptopu ile Youtube, Facebook ve 4chan gibi sitelerde zaman geçirmiştir. Kendi ifadesiyle “rahat arkadaşça bir ortamda olmasına rağmen kendisini yalnız hissettiği ve askerî kültüre ve onun kuralcı erkekliğine yabancılaştığı iş yerinde alamadığını düşündüğü her şeyi sohbet odalarından” almıştır (Manning, 2022: 63–68).

Eğitim döneminde İKK’nın yönetim sorumluluğu ve gerçekçi politikalar ve prosedürler, yönetim desteği ilkelerinin ihlal edildiği anlaşılmaktadır. Askerî kültüre adapte olamayan bir personel uygulanmayan denetim ve İKK politikaları nedeniyle tespit edilememiştir.

İstihbarat Analisti Dönemi

Sınıf eğitimini tamamlamasının ardından Manning Ağustos 2008’den itibaren New York Fort Drum’da istihbarat analisti olarak çalışmaya başlamıştır. Buradaki işi Afganistan’daki askerlere istihbarat analizi üretmekti. Manning yaptığı işi

sorgulamaya burada başlamıştır aslında. Kendi ifadesiyle “Hükümetin yararlandığı hassas yöntemlerle kişiler hakkında (ilişki kalıpları, kimlerle konuştukları, arkadaşlarının kimlerle konuştuğu, ne satın aldıkları, sırları, cinsellikleri, ihanetleri) her şeyi” öğrenebildiğini aktarmaktadır. Manning, mevcut bilgilerin derinliği ve genişliğinden etkilendiğini belirtmektedir. Bu dönemde eş zamanlı olarak Manning internette hoşlaşmadığı dini gruplara yönelik siber saldırı eylemlerine anonim olarak katılmayı sürdürmüştür. Bunun yanında Manning, kurum dışında tanıştığı gazetecinin birine ordunun o dönem cinsel konular hakkında takip ettiği “Don’t ask, Don’t Tell” politikası hakkında ve bu konuda iç işleyişin nasıl olduğu konusunda bilgiler ve gizlilik derecesi olmayan belgeler vermiştir (Manning, 2022: 64–78).

Manning ordudaki İKK zayıflıklarının da bu dönemde farkına varmaya başlamıştır. Analizimiz açısından doğrudan Manning’in kendi kaleminden İKK ilkelerinin nasıl ihlal edildiğine dair bilgiler önem taşımaktadır. Manning işinin bir parçası olarak silahlarla ve gizli bilgilerle dolu kasaların ve cephaneliklerin doğru fiziksel güvenlik önlemlerine sahip olduğundan emin olmakla ilgilenmektedir. Manning ordunun inanılmaz güvenlik riskleriyle dolu olduğunu kısa sürede fark ettiğini belirtmektedir. Örneğin, Manning üsteki ateşli silahlar kasasının (tüfeklerle ve devasa bir mühimmat deposuyla dolu) kilidi hala fabrika ayarlarına ayarlı olduğuna dikkat çekmektedir. Elektronik cihazların fiziksel güvenliğini sağlamak için muazzam miktarda enerji harcanmasına rağmen elektronik cihazların kendisinde güvenlik zafiyeti olduğuna işaret etmektedir (gerçekçi politikalar ve prosedürler ilkesi, derinlikli savunma ilkesi ihlali). Manning, bu dönemde sistemin açıklarından yararlanarak erişim izni olmadığı veri tabanlarına girmeye başlamıştır. Hatta bazen üstlerinin bilgisi dahilinde kendi işleri için gerekli ama erişim izni olmayan verilere eriştiğini bildirmektedir. Kendi ifadesiyle bu konudaki “tek kural yakalanmamaktı”. Bir keresinde büyük bir veri tabanını izinsiz bir alana aktarırken yanlışlıkla, tüm birliğin internet erişimini kesmiş ve verilerin kaybolmasına neden olmuştur. Yaptığı şeyi itiraf etmesine rağmen herhangi bir ceza almamıştır (Yönetim Sorumluluğu, Yönetim Desteği, Bilmesi Gerekenler, Gerçekçi Politikalar ve Prosedürler, Sinerjik Yaklaşım ilkelerinin ihlali) (Manning, 2022: 79–80).

Ekim 2009’da Manning Bağdat’ın 40 km doğusunda bulunan Amerikan üssüne (Forward Operation Base Hammer) görevlendirilmiştir. Burada çalışmaya başladıktan kısa bir süre sonra terfi almıştır. İstihbarat analisti olarak Manning, çok gizli, gizli ve tasnif dışı bilgiler ile çalışıyordu. Manning, bir noktada psikolojik olarak sorunlar yaşamaya başladı, kendi deyişiyle “simülasyonda yaşıyor” gibi hissetmiştir. Manning özellikle sahada gördükleriyle, basına yansıyanlar arasındaki farkı sorgular hale gelmişti. Yaşadığı kimlik karmaşası ve Irak’ta yaşananlara tanıklık etmesi Manning’te depresyon, anksiyete, öfke ve aşırı stres gibi sorunlara yol açınca, komutanı Manning’i terapisteye yönlendirmiştir (Manning, 2022: 97–108).

Clearance Determinations April 2015, 2015). Manning vakasından anlaşılacağı üzere en alt kademedeki bir güvenlik izni bile düzenli bir İKK programı olmadığında ve İKK ilkeleri ihlalleri yaşandığında büyük sorunlara yol açabilmektedir.

İKK açısından Manning vakasına has sorunlar askere alım ile başlamaktadır. İçerik anakizi ve kelime analizlerinden de görüldüğü üzere kimlik sorunları olan ve bunun için terapi almış, bir dönem evsiz olarak sokaklarda yaşamış, madde kullanmış bir kişinin tahkikatı hakkında yapılmamış gözükmektedir. Bundan daha önemli olan ise Manning bu sorunları hakkındaki kaygılarını doğrudan işe alım personeline iletmış fakat bunlar dikkate alınmayarak Manning askere kabul edilmiştir. Savaş dönemi gibi kriz zamanlarında ortaya çıkan personel ihtiyacının bu duruma neden olduğu açıktır. Fakat İKK'nın niteliği niceliğe tercih etme ilkesi doğrultusunda istihbarat analisti gibi önemli bir pozisyonda çalışacak personel için böylesi bir geçmiş sorun olarak algılanmalıdır.

Manning'in anlattıkları Fort Drum ve Irak'taki üslerde İKK açısından büyük güvenlik zafiyetlerini de ortaya koymaktadır. Özellikle güvenlik kelimesinin kullanım sıklığı ve kelime ağacı sonuçları ve Manning'in belirgin bir şekilde fiziksel bariyerlerin olmayışı, şifrelerin fabrika ayarlarında veya açık olarak etrafta oluşundan doğrudan bahsetmesi İKK'nın özellikle yönetim sorumluluğu, yönetim desteği, bilmesi gerekenler, gerçekçi politikalar ve prosedürler, sinerjik yaklaşım, erken tespit, derinlikli savunma, öngörülemezlik, nitelik ve nicelik, belirle ve önceliklendirme ilkelerinin ihlal edildiğini göstermektedir.

Buradan anlaşılmaktadır ki yanlış veya yapılmaması gerekenlerin hepsi norm şeklini almış ve Manning gibi iç tehditlerin işini kolaylaştıracak şekilde bir caydırıcılık sağlayamamıştır. Bunun yanında Manning daha Irak'a görevlendirilmeden önce çalıştığı Fort Drum üssünde de erişim izni olmadığı verilere erişmiş, bundan üstlerinin haberi olmasına rağmen kendi işlerini kolaylaştırdığı için Manning cezalandırılmamıştır. Böylesi bir çalışma ortamı ve davranış örüntüsü nihayetinde bu büyük sızıntılara giden yolun kolaylaştırıcıları olarak gözükmektedir. İKK ilkelerinin ihlalleri bir iç tehdidin öngörülememesi ve tespit edilememesiyle sonuçlanmıştır. Bu öngörülemeyen iç tehdit daha fazla veriye erişim sağlayabileceği, savaş ortamı ve tehdidin kimlik sorunları düşünüldüğünde tam bir risk kaynağı olarak daha kırılabilir ve öngörülemez bir hal alacağı bir birliğe görevlendirilmiştir. Burada da neredeyse tüm İKK ilkeleri atlanarak savunmasız kalmış ve "bilginin özgür olmasına" inanan ve kimlik bunalımları yaşayan fanatik bir iç tehdide dönüşen Manning tarihin en büyük sızıntısına neden olmuştur. Bu süreçte İKK açısından ihlal edilen ilkeler Tablo 1.'de görülmektedir.

Tablo 1: İhlal Edilen İlkeler ve Dönemler

İlkeler	Asker olmadan önce	Eğitim Dönemi	İstihbarat Analisti Dönemi
Yön. Sorum.		X	X
Yön. Desteği		X	X
Etik			
Bul. Gereken.			X
Bil. Gereken.			X
Keşfe K.K.			
Gerçekçi Pol.		X	X
Sin. Yak.			X
Erken Tes.			X
Der.Sav.			X
Öngörülemez.			
Kor.Gereken.			
Bel.ve Ön.			X
Nit. ve Nic.			X
İş Birliği			
Teh.Az.			
Per.Güven.	X		

Vaka üzerinden yapılacak İKK çalışmaları teori ile pratiği birleştirilmesine ve örnek olaylar ile alınması gereken derslerin somutlaşmasına katkı sağlamaktadır. Bu nedenle bu alanda vaka çalışmaları devam etmeli, tarihte yaşanan vakalar teorik temelli ve nitel araştırma yöntemleriyle ele alınmalıdır. Bunun yanında Manning vakası motivasyonu itibarıyla Manning'in hapis hanesinden çıktıktan sonraki röportajları, söylemleri ve tutumlarıyla da çalışılarak İKK açısından analiz edilmelidir.

KAYNAKÇA

- 2014 Report on Security Clearance Determinations April 2015. (2015), Office of The Director Of National Intelligence. <https://www.dni.gov/files/documents/2015-4-21%20Annual%20Report%20on%20Security%20Clearance%20Determinations.pdf>
- Ball, J. (2011), WikiLeaks publishes full cache of unredacted cables. The Guardian. <https://www.theguardian.com/media/2011/sep/02/wikileaks-publishes-cache-unredacted-cables>
- Bellia, P. L. (2012), WikiLeaks and the Institutional Framework for National Security Disclosures. Yale Law Journal, 121, 1448–1526.
- Best, R. A. (2011), Intelligence Information: Need to Know vs. Need to Share. <https://sgp.fas.org/crs/intel/R41848.pdf>
- Cole, L. (2022), Intelligence Collection and Ethical Behavior in the Post 9/11 Era, Doktora Tezi, Monarch Business School Switzerland.
- Davies, N., & Leigh, D. (2010), Afghanistan war logs: Massive leak of secret files exposes truth of occupation. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2010/jul/25/afghanistan-war-logs-military-leaks>
- Entman, R. M., Matthes, J., & Pellicano, L. (2009), Nature, sources, and effects of news framing. In K. Wahl-Jorgensen & T. Hanitzsch (Eds.), The handbook of journalism studies, 175–190, Routledge.
- Explosive Leaks Provide Image of War from Those Fighting It. (2010), Spiegel International. <https://www.spiegel.de/international/world/afghanistan-explosive-leaks-provide-image-of-war-a-708314.html>
- Gioe, D. V. (2014), Tinker, Tailor, Leaker, Spy. The National Interest, 129, 51–59.
- Greatest Data Leak in US Military History. (2010), Spiegel International. <https://www.spiegel.de/international/world/the-wikileaks-iraq-war-logs-greatest-data-leak-in-us-military-history-a-724845.html>
- Hartline, C. L., Jr. (2017), Examination of Insider Threats: A Growing Concern, Yüksek Lisans Tezi, Utica College.
- Hayden, M. (1999), The Insider Threat to U.S. Government Information Systems. National Security Agency. <https://nsarchive.gwu.edu/sites/default/files/documents/3460882/Document-05-Michael-Hayden-National-Security.pdf>
- Hughes, R. G., & Stoddart, K. (2012), Hope and Fear: Intelligence and the Future of Global Security a Decade after 9/11. Intelligence and National Security, 27:5, 625–652.
- Hunt, E. (2019), The WikiLeaks Cables: How the United States Exploits the World, in Detail, from an Internal Perspective, 2001–2010. Diplomacy & Statecraft, 30:1, 70–98.
- Irak: L'horreur ordinaire révélée par Wikileaks. (2010), Le Monde. https://www.lemonde.fr/proche-orient/article/2010/10/22/irak-l-horreur-ordinaire-revelee-par-wikileaks_1429990_3218.html
- Jensen III, C. J., McElreath, D. H., & Graves, M. (2018), Introduction to intelligence studies. Routledge.
- Johnson, L.K. (2006), National Security Intelligence. In L.K. Johnson (Eds.), The Oxford Handbook of National Security Intelligence, Oxford University Press, 3-32.
- Konstantopoulos, I. L. (2017), Democracy and Ethics vs. Intelligence and Security: From WikiLeaks to Snowden. In G. C. Bitros & N. C. Kyriazis (Eds.), Democracy and an Open-Economy World Order. 3–23, Springer International Publishing : Imprint: Springer.
- Kont, M., Pihelgas, M., Wojtkowiak, J., Trinberg, L., & Osula, A.-M. (2015), Insider Threat Detection Study. NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence.
- La verdad sobre el "Cablegate." (2010), El Pais. https://elpais.com/internacional/2010/12/04/actualidad/1291417217_850215.html
- Las dos filtraciones masivas que revelaron el detalle íntimo de la guerra. (2010), El Pais. https://elpais.com/internacional/2010/11/28/actualidad/1290898802_850215.html
- Levine, A. (2010), Gates: Leaked documents don't reveal key intel, but risks remain. CNN. <https://edition.cnn.com/2010/US/10/16/wikileaks.assessment/index.html>
- Los crímenes de Irak se revelan al mundo. (2010), El Pais. https://elpais.com/diario/2010/10/24/internacional/1287871201_850215.html#
- Lowenthal, M. (2020), Intelligence From Secrets to Policy (Eight Edition). Sage
- Luckey, D., Stebbins, D., Orrie, R., Rebhan, E., Bhatt, S. D., & Beaghley, S. (2019), Assessing continuous evaluation approaches for insider threats: How can the security posture of the U.S. departments and agencies be improved? RAND Corporation.
- Manning, C. (2022), README.txt: A memoir (First edition). Farrar, Straus & Giroux.
- Maxwell, L. (2018), Whistleblower, Traitor, Soldier, Queer?: The Truth Of Chelsea Manning. The Yale Review, 106:1, 97–107.
- Montgomery, A. E. (2012), Organizational culture's effects on information sharing within the United States Intelligence Community, Yüksek Lisans Tezi, Georgetown University.
- National Insider Threat Task Force (NITTF). (t.y.). The National Counterintelligence and Security Center. <https://www.dni.gov/index.php/ncsc-features/243-how-we-work/1449-national-insider-threat-task-force-nitff>
- Ndeley, M. E. (2013), The Effect Of Wikileaks On Freedom Of Expression Globally, Yüksek Lisans Tezi, University Of Johannesburg.
- Nicks, D. (2012), Private: Bradley Manning, Wikileaks, and the biggest exposure of official secrets in American history (1st ed). Chicago Review Press.
- Prunckun, H. (2019), Counterintelligence theory and practice (Second edition). Rowman & Littlefield.
- Randal, M. (2011), Propaganda and the Ethics of WikiLeaks. Global Media Journal: Australian Edition, 5:1, 1–8.
- Roberts, A. (2012), WikiLeaks: The illusion of transparency. International Review of Administrative Sciences, 78:1, 116–133.
- Sifry, M. L. (2011), Wikileaks and the age of transparency. O/R Books.
- Siprnet: Where the leaked cables came from. (2010), BBC. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-11863618>
- Stone, C. R. (2011), Statement for the Record before the Senate Homeland Security and Governmental Affairs Committee: 'Information Sharing in the Era of WikiLeaks: Balancing Security and Collaboration'. Office of the Director of National Intelligence. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA539585.pdf>
- The National Counterintelligence and Security Center. (t.y.), National Insider Threat Task Force Mission Fact Sheet. https://www.dni.gov/files/NCSC/documents/products/National_Insider_Threat_Task_Force_Fact_Sheet.pdf

- Thorsen, E., Sreedharan, C., & Allan, S. (2013), WikiLeaks and Whistle-blowing: The Framing of Bradley Manning. In B. Brevini, A. Hintz, & P. McCurdy (Eds.), *Beyond WikiLeaks: Implications for the future of communications, journalism and society*, 101–122, Palgrave Macmillan.
- Ünsal, A. (2021), “Whistleblowing” Kavramının Türkçe’ye Aktarımında Asemantik Sorunların Meta Etik Analizi Ve Bir Semantik Öneri. *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives*, 9:2, 188–196.
- Vrist Ronn, K. (2016), *Intelligence Ethics: A Critical Review and Future Perspectives*. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 29:4, 760–784.
- WikiLeaks Diplomatic Cables. (2010), Spiegel International. https://www.spiegel.de/thema/wikileaks_diplomatic_cables_en/p6/
- WikiLeaks embassy cables: The key points at a glance. (2010). The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2010/nov/29/wikileaks-embassy-cables-key-points>
- Wikileaks évoque des “preuves de crimes de guerre” dans les rapports sur l’Afghanistan. (2010), Le Monde. https://www.lemonde.fr/asiapacifique/article/2010/07/26/wikileaks-evoque-des-preuves-de-crimes-de-guerre-dans-les-rapports-sur-l-afghanistan_1392346_3216.html
- WikiLeaks publie l’intégralité des 250 000 câbles diplomatiques américains. (2011), Le Monde. https://www.lemonde.fr/technologies/article/2011/09/02/wikileaks-publie-l-integralite-des-250-000-cables-diplomatiques-americains_1566648_651865.html

EXTENDED ABSTRACT

In 2010, one of the biggest leaks in world history occurred through Wikileaks. Private Bradley Manning, while serving as a military intelligence analyst in Iraq, leaked approximately 750,000 documents to Wikileaks. The question of how a military intelligence personnel of the rank of private could cause a leak of this magnitude is the main focus of this study. Hence, the Manning case, which can be categorized as an internal threat, is important in terms of lessons to be learned in terms of counter-intelligence (CI). This study analyzes the Manning case from the point of view of CI based on her autobiography (Readme.txt). The study reveals that all the principles of CI were violated from the personnel investigation process until the time of the leak.

The Manning case is full of lessons for the CI. The magnitude of its impact on the US intelligence community can be seen in the establishment of the National Insider Threat Task Force by Presidential Decree in October 2011. The President directed federal departments and agencies with classified networks to establish domestic threat detection and prevention programs. One of the main reasons for the incident was the problem of access to classified documents and the military network. As Intelligence Community Information Sharing Executive Office of the Director of National Intelligence stated in his 2011 Senate testimony on the subject, almost none of the principles of the CI - need-to-know, need-to-be, defense-in-depth - were put to work in this case. This is because, although not officially confirmed by the US government, it is estimated that around 2.5 million US military and civilian personnel had access to SIPRNet. Indeed, after the Manning case, the uploading of diplomatic correspondence to SIPRNet was terminated.

Manning's network access, and that of at least 2.5 million others with security clearance, should not be seen as an exception, but as typical of military work in a network society. The normality of this situation played a role in giving Manning unprecedented access to state secrets. The issue of access authorization is also important for those who need to know about it. According to 2014 figures, approximately 4.5 million Americans in the US, or about 1.5% of the total population, have a valid security clearance. More specifically, this figure refers to individuals with a Tier 3 or Tier 5 security clearance according to the Office of Personnel Management (OPM) classification. Even the lowest tier security clearance can cause major problems in the absence of a regular CI program.

In terms of CI, the problems specific to the Manning case begin with recruitment. It seems that a person with identity issues, who had received therapy for this, who had lived on the streets as a homeless person for a while, and who had used substances, was not properly investigated. More importantly, Manning communicated his concerns about these issues directly to the recruitment staff, but they were ignored and Manning was accepted into the army. It is clear that the need for personnel in times of crisis, such as wartime, is the cause of this situation. However, in line with the CI's principle of preferring quality over quantity, such a background should be perceived as a problem for personnel who will work in an important position such as an intelligence analyst.

Manning's account also reveals major security weaknesses in terms of the CI at Fort Drum and the bases in Iraq. The lack of physical barriers, the passwords being in factory settings or openly lying around have become commonplace, contrary to all the principles of the CI. Everything that is supposed to be wrong or should not be done became the norm and failed to provide a deterrent that would facilitate the work of internal threats like Manning. In addition, Manning accessed data that he was not authorized to access at Fort Drum, where he worked before he was deployed to Iraq, and although his superiors were aware of this, Manning was not punished for facilitating their work. Such a working environment and behavioral pattern ultimately appear to be the facilitators of the path to these major leaks. The failure to adopt a realistic CI policy resulted in the failure to anticipate and detect an internal threat. The unforeseen insider threat was assigned to a unit where it could gain access to more data and where the war environment would make the threat more vulnerable and unpredictable given its identity issues. Here, too, all the principles of the CI were bypassed and Manning, who believed in the "freedom of information" and turned into an internal threat with identity crises, caused the biggest leak in history.

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

E-ISSN: 2564-680X (Online)

Kış Sayısı / Winter Issue

Aralık / December 2024

Özgür KOÇBULUT (2024). "E7 ÜLKELERİNDE YOLSUZLUKLAR ve DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI İLİŞKİSİ: PANEL ARDL ANALİZİ "

Özgür KOÇBULUT (2024). "RELATIONSHIP BETWEEN CORRUPTION AND FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN E7 COUNTRIES: PANEL ARDL ANALYSIS"

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. Aralık, s.110-122. / Tokat Gaziosmanpaşa University The Journal of Social Sciences Research. Winter, p.110-122.

Alan/İktisat Araştırma / Field (Economics Research)

Doi Numarası / Doi Number: 10.48145/gopsbad.1519394

Geliş Tarihi / Received: 20.07.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 02.09.2024

E7 ÜLKELERİNDE YOLSUZLUKLAR ve DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI İLİŞKİSİ: PANEL ARDL ANALİZİ

Özgür KOÇBULUT^{1*},¹Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Turhal MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Tokat, Türkiye

*o.kocbulut@gmail.com

+ORCID: 0000-0003-3092-8400

Öz- Doğrudan yabancı yatırımların (DYY) özellikle gelişmekte olan ülke ekonomileri üzerinde önemli etkilere sahip olması ekonomistler için oldukça geniş bir araştırma alanı ortaya çıkarmıştır. Yapılan çalışmalarda daha çok DYY'nin temel belirleyicileri üzerine yoğunlaşmış ve analizlerde genellikle yurt içi ekonomik ortam, pazar büyüklüğü, altyapı, beşeri sermaye, ekonomik açıklık, sermaye getirisi, siyasi istikrar gibi değişkenler dikkate alınmıştır. Bu çalışmada ise, 1996-2022 dönemi için Panel ARDL (Autoregressive Distributed Lag) yöntemi kullanılarak E7 ülkelerinde yolsuzlukların DYY girişleri üzerindeki etkisinin araştırılması amaçlanmıştır. Literatürde yolsuzlukların DYY üzerindeki etkisi; "uzanan el" ve "yardım eli" olmak üzere iki yaklaşım dâhilinde açıklanmaktadır. Uzanan el yaklaşımında yolsuzlukların, belirsizliği ve işlem maliyetlerini artırarak doğrudan yabancı yatırımları engellediği ileri sürülmektedir. Yardım eli yaklaşımında ise yolsuzlukların bürokrasiyi, yönetimdeki hantallığı ortadan kaldırıp adeta ticaretin çarklarını yağlayarak doğrudan yabancı yatırım girişlerine yardımcı olduğu ileri sürülmektedir. PMG (Pooled Mean Group) tahmincisinden elde edilen sonuçlar; E7 ülkelerinde yolsuzlukların doğrudan yabancı yatırımları negatif etkilediğini (-4.380), dolayısıyla bu ülkelerde doğrudan yabancı yatırım tercihlerinin yolsuzluklardan olumsuz etkilendiğini ileri süren uzanan el yaklaşımının desteklendiğini göstermektedir. Bu nedenle yolsuzlukları en aza indirmek ve doğrudan yabancı yatırım girişlerini artırmak için E7 ülkelerinin iyi bir yönetim kurması çok önemlidir. Bunu başarmak için hangi alanların hükümet yetkililerine yolsuzluk açısından en fazla fırsat sağladığı tespit edilmeli ve gerekli düzenlemeler yapılmalıdır.

Anahtar Kelimeler- Yolsuzluk, Doğrudan Yabancı Yatırım, Panel ARDL, E7 Ülkeleri

RELATIONSHIP BETWEEN CORRUPTION AND FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN E7 COUNTRIES: PANEL ARDL ANALYSIS

Abstract – The fact that foreign direct investments (FDI) have significant effects, especially on the economies of developing countries, has created a wide range of research areas for economists. Studies have mostly focused on the basic determinants of FDI, and variables such as domestic economic environment, market size, infrastructure, human capital, economic openness, return on capital, and political stability have been taken into account in the analyses. The aim of this study is to investigate the impact of corruption on FDI inflows in E7 countries for the period 1996-2022 using the Panel ARDL (Autoregressive Distributed Lag) method. In the literature, the impact of corruption on FDI is explained within two approaches: "grabbing hand" and "helping hand". In the grabbing hand approach, it is argued that corruption hinders foreign direct investments by increasing uncertainty and transaction costs. In the helping hand approach, it is claimed that corruption helps direct foreign investment inflows by eliminating bureaucracy and clumsiness in management and thus oiling the wheels of trade. Results obtained from PMG (Pooled Mean Group) estimator supports that the helping hand approach arguing that corruption negatively affects (-4.380) foreign direct investments in E7 countries, therefore foreign direct investment preferences in these countries are negatively affected by corruption. Therefore, it is very important for E7 countries to establish good governance to minimize corruption and increase foreign direct investment inflows. To achieve this, areas providing government officials with opportunities for corruption the most should be determined and necessary regulations should be made.

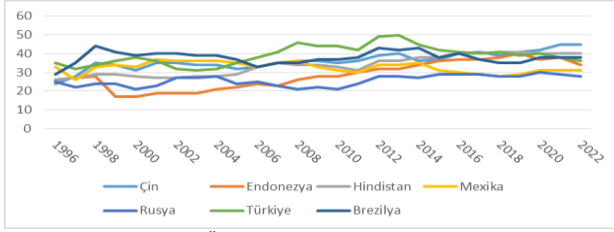
Keywords – Corruption, Foreign Direct Investment, Panel ARDL, E7 Countries

1. GİRİŞ

Günümüzde uluslararası sermaye akımları dünya ekonomisine yön veren en temel faktörler arasında yer almaktadır. Yabancı sermaye yatırımları arasında; bir ülke yatırımcılarının buldukları ülke dışında farklı bir ülkede üretim tesisi açması ya da hâlihazırda bir tesisi satın alması şeklinde tanımlanan doğrudan yabancı yatırımlar, bütün dünyada ekonomik ve siyasi hedeflere ulaşılabilmesi bakımından büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle 1995 yılında dünya genelinde doğrudan yabancı yatırım toplamı 360 milyar dolar iken, 2022 yılında 1,75 trilyon dolara yükselmiştir (World Bank Database, 2024). DYY, gittikleri ülkelere sermaye artışının yanı sıra yeni teknoloji, yeni yönetim teknikleri, istihdam yaratma ve dünya pazarlarına yeni erişim kanalları gibi başka imkânları da götürdükleri için ev sahibi ülkeler daha çok bu yatırımlardan faydalanmak isterler. Bu yüzden yatırım çekmek isteyen ülkeler, onlara hukuki güvence sağlamak durumundadırlar. Her ne kadar tüm ülkeler için sermaye akımlarından istifade etmek önemli olsa da son yıllarda dünya genelinde yolsuzlukla mücadele politikaları da oldukça önem kazanmıştır. Son dönemdeki yolsuzluk skandalları, yolsuzluğun dünya genelindeki ekonomilerde büyük rol oynadığını göstermektedir. Yolsuzluk, genellikle kamu gücünün olumlu çıkar sağlamak amacıyla kötüye kullanılması olarak tanımlanır. Volkswagen'in dizel arabalarındaki yazılımı manipüle etmesi, Panama Belgelerinin yayınlanması, Brezilya'da eski Devlet Başkanı Luiz Inacio Lula da Silva'nın devlete ait petrol şirketi Petrobras üzerinden rüşvet alması, Güney Kore Devlet Başkanı Park Geun-hye'nin gücünü kötüye kullanarak holdingleri milyonlarca dolarlık bağış yapmaya zorlaması son zamanlarda yaşanan yolsuzluklardan sadece birkaçıdır. Yaygın bir tahmine göre, dünya çapında her yıl 2,6 trilyon dolardan fazla, yani küresel GSYİH'nın yüzde 5'i yolsuzluk nedeniyle kaybolmaktadır. Bu doğrultuda Uluslararası Şeffaflık Örgütü, hükümetlerin her yıl işletmelerden yaklaşık 500 milyar dolar, bireylerden de milyarlarca dolar vergi geliri kaybettiğini tahmin ediyor (Zander, 2021:348). Bu durum, yolsuzluğun büyük uluslararası örgütler tarafından çok ciddi bir sorun olarak ele alındığını göstermektedir. Teorik olarak, bir ekonomide doğrudan yabancı yatırımların çekilmesine siyasi istikrar, iyi ekonomik performans ve güvenlik gibi bazı faktörlerin yardımcı olduğu varsayılırken ilginçtir ki, literatürde yolsuzluğun da daha fazla doğrudan yabancı yatırım çekmeye yardımcı olup olmadığı konusu tartışılmaktadır. Zaman içinde yapılan çalışmalar yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırım üzerindeki etkileri konusunda iki temel yaklaşımın oluştuğunu göstermektedir. Bunlardan ilki, "uzanan el" yaklaşımıdır. Bu yaklaşımda bazı araştırmacılar, yolsuzluğun yabancı yatırım girişleri için önemli maliyetler yarattığını ve bunun sonucunda ev sahibi ülkeye yatırım akışının olumsuz etkilendiğini ileri sürmüşlerdir. Bu durum yolsuzluğu çevreleyen belirsizliğin bir sonucudur ve ev sahibi ülkede kuruluş ve faaliyet maliyetini tahmin edilemeyecek şekilde artırır. Mauro (1995), yolsuzluğun

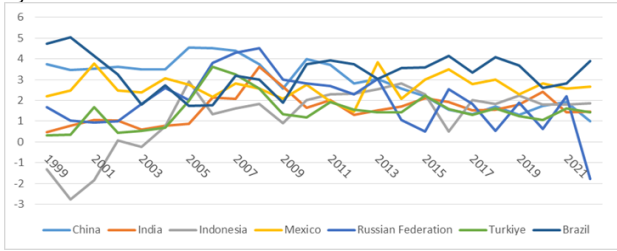
doğrudan yabancı yatırım girişini azalttığını çünkü giriş engelleri oluşturduğunu ve uygulanamaz sözleşmeler yoluyla yüksek belirsizlik ortaya çıkardığını savunmuştur. Kaufman (1997) ve daha sonra Lambsdorff (2002), yolsuzluk yapan yetkililerin, aldıkları rüşvetleri en üst düzeye çıkarabilmeleri için düzenlemeler yapma konusunda motive olduklarına dair kanıtlar bulmuşlardır. Rock ve Bonnet (2004) ise yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırımları olumsuz etkilediğini çünkü yolsuzluğun operasyonel maliyetleri artırdığını, yatırımlar için daha az kaynak bıraktığını ileri sürmüşlerdir. Ek olarak, Wei (2000); Voyer ve Beamish (2004); Reinikka ve Svensson (2005); Javorcik ve Wei (2009) tarafından yapılan çalışmalarda da benzer sonuçlar söz konusudur. İkinci yaklaşım ise "yardım eli" yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre ise yolsuzluk; işlemleri kolaylaştıran, prosedürleri hızlandıran ve sonuçta adeta ticaretin çarklarını yağlayarak doğrudan yabancı yatırıma yardımcı olan bir "yardım eli" görevi görmektedir. Dutta vd. (2017), kötü işleyen kurumların olduğu bir ekonomik ortamda, yolsuzluğun kötü yönetimi telafi edebileceğini ve daha fazla doğrudan yabancı yatırım çekebileceğini doğrulamışlardır. Yolsuzluk, kötü yönetimi telafi etmek için bürokrasiyi, yönetimdeki hantallığı, yorucu ve kısıtlayıcı bürokratik düzenlemeleri azaltabilir. Shleifer ve Vishny (1993); Bardhan (1999); Aidt (2003); Méon ve Sekkat (2005); Bellos ve Subasat (2012) gibi bilim insanları da benzer düşüncelere sahiptirler. Ayrıca Egger ve Winner (2005), Levy (2007) ve Boukou (2017), yüksek kısıtlamaların ve bürokrasinin mevcut olduğu durumlarda yolsuzluğun verimliliği ve ekonomik büyümeyi artırmaya yardımcı olduğunu, bazen rüşvet ödenmediği için iş fırsatlarının rakipler tarafından kaybedilebileceğini bu nedenle doğrudan yabancı yatırımların yolsuzluktan olumsuz etkilenmediğini belirtmişlerdir. Acemoğlu ve Verdier (1998) ve daha sonra Méon ve Weill (2010), piyasa güçlerinin başarısız olması durumunda; yolsuzluğun kaynakların optimal tahsisini sağlamaya yardımcı olduğunu ileri sürmüşlerdir (Nsor-Ambala ve Coffie, 2022:1046). Bu çalışmada son 20 yılda çok büyük gelişmeler göstererek dünyanın en güçlü ekonomileri arasına girmiş ve tamamı G20 üyesi olan E7 ülkelerinde yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisinin araştırılması amaçlanmıştır. Bunun için öncelikle E7 ülkelerinde yolsuzlukların ve doğrudan yabancı yatırımların gelişimi incelenecektir.

Yolsuzluk Algı Endeksi, 1995 yılından itibaren Uluslararası Şeffaflık Örgütü tarafından her yıl yayımlanan bir rapordur. Raporda, uzman görüşleri ve kamuoyu araştırmaları sonucunda ülkelerdeki yolsuzluk algısı tespit edilir ve ülkelere 0 (yüksek derecede yolsuz) ile 100 (temiz) arasında bir puan verilir. Grafik 1'de Örgütün son çeyrek asırlık verileri incelendiğinde genel olarak E7 ülkelerinde az da olsa yolsuzlukların azalış gösterdiği, ancak son dönemlerde Çin hariç diğer ülkelerde yolsuzluk endeksinin sabit kaldığı veya çok az da olsa arttığı görülmektedir.

Grafik 1. E7 Ülkeleri Yolsuzluk Algı Endeksi Gelişimi
Kaynak: Transparency International

Grafik 2'ye göre son yirmi beş yılda E7 ülkelerinin tamamında DYY'nin çok istikrarsız bir seyir izlediği görülmektedir. Bu dönemin gerek Dünya ülkeleri gerek ise E7 ülkeleri için iyi bir dönem olmadığı söylenebilir. 1997 Güneydoğu Asya krizi, 1998 Rusya ekonomik krizi, 2000-2001 Türkiye ekonomik krizleri, 2003 yılı ABD'nin Irak'a hareket başlatması, 2008 ABD menşeli küresel finans kriz, 2009 yılının sonundan itibaren bazı Avrupa ülkelerinde (Portekiz, Yunanistan, İtalya, Yunanistan ve İspanya) yaşanan borç krizi, ABD-Çin ticaret savaşları, tüm Dünya'yı olumsuz etkileyen pandemi sorunu, Rusya-Ukrayna savaşı ve bazı ülkelerde ortaya çıkan yolsuzluklar gibi tüm ekonomik ve sosyal sorunlar geçtiğimiz çeyrek asırda yaşanmıştır. Bu temel sorunların E7 ülkelerinde DYY girişlerinde yaşanan istikrarsızlıkların açıklanmasında önemli bir role sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca Dünya Bankası verilerine göre E7 ülkelerine giren toplam DYY tutarı 2000 yılında 96 milyar dolar iken, 2010 yılında 450 milyar dolara, 2021 yılında ise yaklaşık 544 milyar dolara yükselmiştir. Bu tutarlar, aynı tarihler için tüm Dünya ülkeleri DYY girişlerinin sırası ile %6, %23,7 ve %23,8'ine karşılık gelmektedir. Dolayısıyla E7 ülkelerine giren doğrudan yabancı yatırımların diğer ülke gruplarına göre Dünya genelinde daha önemli bir yere sahip olduğu aşikârdır.

Grafik 2. E7 Ülkeleri DYY Gelişimi (Net Girişler, % of GDP)
Kaynak: World Bank-World Development Indicators

Çalışma şu bakımlardan önemlidir. Dünya ekonomisi son birkaç on yıldır derin bir değişim yaşamakta ve dünya ekonomisinin gelecek on yıllarda daha da dönüşümsel değişimlere gebe olduğu bilinmektedir. Bu hızlı teknolojik ilerleme ve kapsamlı küreselleşme eğilimlerinden dolayı gelişmekte olan büyük ekonomilerin küresel ekonomik manzara üzerindeki artan etkisi, zaman içinde daha titiz araştırma gerektiren önemli bir konu haline gelmiştir. E7 ülkelerinin nüfusu hali hazırda Dünya nüfusunun yaklaşık %46'sını oluşturmakta ve Dünyanın en büyük mali denetleme şirketlerinden Pricewaterhouse'un raporuna göre, 2050 yılında bu ülkelerinin toplam ekonomik büyüklüğünün 137,8 trilyon dolara yükseleceği öngörülmektedir (PwC Report, 2017). E7 ülkelerinin dünya genelinde DYY

girişlerinin yaklaşık dörtte birine sahip olması fakat özellikle son dönemlerde doğrudan yabancı yatırımların istikrarsız seyretmesi; bu ülkelerinin büyüklüğü, nüfusu ve ekonomik etkileri dikkate alındığında yolsuzlukların doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerinde bir etken olabileceğini düşündürmekte ve bu nedenle de bu konunun E7 ülkeleri için incelenmesi de özellikle önem arz etmektedir. Ayrıca literatür incelendiğinde E7 ülkeleri için yolsuzlukların doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisini araştıran herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Dolayısıyla çalışmanın bu alanda literatüre katkı sağlaması ve bu ülkelerde yolsuzlukların önlenmesi bakımından karar vericiler için de faydalı olması beklenmektedir.

Çalışmanın sonraki kısımları şöyle ilerlemektedir: İkinci bölümde araştırma konusuna ilişkin kapsamlı bir literatür incelemesi yapılmakta; üçüncü bölümde veri seti ve model hakkında bilgiler sunulmakta; dördüncü bölümde ekonometrik yöntem, beşinci bölümde ise ampirik uygulamadan elde edilen bulgular açıklanmaktadır. Çalışmanın son bölümü ise sonuç ve önerilerden oluşmaktadır.

2. YOLSUZLUK VE DYY İLİŞKİSİ: LİTERATÜR İNCELEMESİ

Günümüzde yolsuzluk aslında yeni değil eski bir olgudur; tarihi, modern uygarlığın doğuşundan daha önceye dayanmaktadır. Noonan (1984) yaptığı çalışmada, birçok kültürde rüşvet ve yolsuzluğun dört bin yıllık tarihini belgelemiştir. Modern çağda yolsuzluk dünyanın pek çok yerinde, özellikle de gelişmekte olan ülkelere yaygınlaşmış ve yerleşmiştir. Birçok çalışmada rant arayışı, kamu tercihi, işlem maliyeti, kurumsal ve sosyal maliyet, mülkiyet hakları, sosyo-kültürel perspektifler gibi alternatif teorilerin kullanılarak yolsuzluğun ekonomik sonuçları analiz edilmiştir. Shleifer ve Vishny (1993) düzensiz yolsuzluğun ekonomik büyümeyi azalttığını, Besley ve McLaren (1993) ve Husted (1994) yolsuzluğun işlem maliyetlerini artırdığını, Mauro (1995) yolsuzluğun verimsizliği güçlendirdiğini, Gupta vd. (1998) ise yolsuzluğun yoksulluğu ve gelir dağılımını bozduğunu ileri sürmüşlerdir. Diğer taraftan Rashid (1981), yolsuzluğun ekonomik sistemi yağladığını ve Pareto optimal bir sonuca ulaşmada yardımcı olabileceğini gösteren teorik bir model geliştirmiştir. Beck ve Maher (1986), ihale rekabetinde en verimli firmaların aslında en yüksek rüşveti ödediğini öne sürmüş, Braguinsky (1996) ise rekabetçi bir piyasada sınırlı yolsuzluğun yenilikçiliği artırabileceğini ve tekeli zayıflatabileceğini, bunun da ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini savunmuştur (Quazi, 2014:232). Zaman içinde yolsuzlukların farklı değişkenler üzerindeki etkilerini açıklayan çok sayıda çalışma yapılmıştır. Yolsuzlukların doğrudan yabancı yatırım üzerindeki etkileri konusunda yapılan çalışmalar, literatürün daha çok "uzanan el" ve "yardım eli" yaklaşımları çerçevesinde oluştuğunu göstermektedir. Bu bağlamda çalışmanın literatürü de bu yaklaşımlara göre sınıflandırılmıştır. Bunlardan ilki, yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde bir risk ortaya çıkardığı ve bu nedenle yatırım tercihlerinin olumsuz etkilendiğini ileri süren uzanan el yaklaşımını destekleyen çalışmalardır.

Örneğin, Campos vd. (1999) yolsuzluğun yerli ve yabancı yatırımları azalttığını, ancak yolsuzluğun öngörülebilirliği arttıkça söz konusu etkinin azaldığını vurgulamışlardır. Abed ve Davoodi (2000), yolsuzluğun kurumsal kaliteyi azaltan bir faktör olarak doğrudan yabancı yatırım girişlerini engellediğini ileri sürmüşlerdir. Drabek ve Payne (2002), yüksek düzeyde şeffaf olmamanın (yolsuzluk, zayıf mülkiyet hakları, kötü yönetim vb.) doğrudan yabancı yatırım girişlerini azalttığını ve şeffaflık sıralamasındaki 1 puanlık artışın doğrudan yabancı yatırımlarda %40'a kadar bir sıçramaya neden olabileceği sonucuna ulaşmışlardır. Lambsdorff (2003), yolsuzluğun yerel yatırımlardan ziyade dış yatırım girişlerini olumsuz etkilediğine yönelik kanıtlar bulmuştur. Ketkar vd. (2005), gelişmiş ve gelişmekte olan 54 ülkeden oluşan bir örnekleme yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırım girişlerini azalttığını bulmuşlardır. Simülasyon sonuçları, yolsuzluk endeksindeki 1 puanlık iyileşmenin doğrudan yabancı yatırımları GSYİH'nın %0,5'i oranında artırabileceğini göstermektedir. Egger ve Winner (2006), yolsuzluğun 21 ana ülkeden (OECD ülkesi) 59 alıcı ülkeye (OECD ülkesi olan ve olmayan) giden doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Sonuçlar, yolsuzluk ile doğrudan yabancı yatırım arasında negatif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Al-Sadig'm (2009) 117 ülkeyi kapsayan çalışmada elde ettiği sonuçlar, yolsuzluk seviyesindeki her bir puanlık artış için kişi başına doğrudan yabancı yatırım girişlerinin yaklaşık %11 oranında azaldığını; ancak ev sahibi ülkelerde kurumsal kalite değişkenlerinin modele dahil edilmesi durumunda negatif yolsuzluk katsayısının pozitifte döndüğünü göstermektedir. Ayrıca, Woo (2010), Samini ve Monfared (2011), Brada vd. (2012), Castro ve Nunes (2013), Quazi (2014), Gasanova vd. (2017), Luu vd. (2019) ve Arslan (2023) tarafından yapılan çalışmalarda da benzer şekilde doğrudan yabancı yatırım girişlerinin yolsuzluktan olumsuz etkilendiğini varsayan "uzanan el" yaklaşımının desteklendiğine yönelik sonuçlar elde edildiği görülmektedir. İkincisi, yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırım girişlerini olumlu etkilediğini ileri süren yardım eli yaklaşımını destekleyen çalışmalardır. Leff (1964) ve Huntington (1968) gibi ilk çalışmalar, yolsuzluğun yatırımcıların bürokratik engelleri daha hızlı atlatmasına olanak tanıyan bir işlevi yerine getirdiğini ileri sürmüşlerdir. Sonrasında Lui (1985), yolsuzluğun karar almayı hızlandırarak ve işletmelerin ağır hükümet düzenlemelerinden kaçınmasına izin vererek verimlilik yarattığını, Tullock (1996) ise gelişmekte olan ülkelerde verilen rüşvetlerin ücretlerin ve vergilerin düşük tutulmasına yardımcı olduğunu bunun da doğrudan yabancı yatırım girişlerini artırdığını belirtmiştir. Acemoğlu ve Verdier (1998) ve daha sonra Méon ve Weill (2010), yaptıkları çalışmalarda yolsuzluğun piyasa güçlerinin başarısız olması durumunda kaynakların optimal dağılımını sağlamaya yardımcı olduğuna yönelik sonuçlar elde etmişlerdir. Benzer şekilde, Egger ve Winner (2005) ve Levy'nin (2007) çalışmalarından elde edilen sonuçlar, yüksek kısıtlamaların ve bürokrasilerin mevcut olduğu durumlarda yolsuzluğun

verimliliği ve ekonomik büyümeyi artırmaya yardımcı olduğunu ileri süren çarkların yağlanması argümanını desteklemektedir. Bellos ve Subasat (2012) ve akabinde Subasat ve Bellos'un (2013) çalışmalarının sonuçları, yolsuzluk seviyelerindeki bir azalmanın doğrudan yabancı yatırım girişlerinde bir azalmaya yol açacağı anlamına gelen yardım eli yaklaşımına işaret etmektedir. Barassi ve Zhou (2012) hem parametrik hem de parametrik olmayan analizler kullanmış ve çokuluslu şirketlerin yer seçimi sürecini kontrol ettikten sonra yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırım stokları üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu bulmuşlardır. Dutta vd. (2017), kötü işleyen kurumların neden olduğu çarpıklıkların olduğu ülkelerde, yolsuzluğun kötü yönetimi telafi edebileceğini ve daha fazla doğrudan yabancı yatırım çekebileceğini doğrulamışlardır. Hasan vd. (2017) ve Omodero (2019) yolsuzluğun sırasıyla Çin ve Nijerya'ya doğrudan yabancı yatırım girişini önemli ölçüde teşvik ettiğini tespit etmişlerdir. Murcia ve Uysal (2022) ve Hajdini vd.'de (2023) DYY ile yolsuzluk arasında pozitif ilişki tespit eden çalışmalardandır. Üçüncüsü, literatürde "uzanan el" ve "yardım eli" hipotezlerinin dışında yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı yönünde sonuçlar elde eden çalışmalardır. Bu çalışmalardan; Rock ve Bonnett'in (2004), sanayileşmiş Asya ülkeleri için yaptıkları çalışmada yolsuzluk ile doğrudan yabancı yatırım arasında herhangi bir ilişki bulamamışlardır. Ravi (2015), Hindistan'da yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırım akışını olumsuz etkilediğini fakat bu durumun Çin'de aynı etkiye sahip olmadığını ileri sürmüştür. Dolayısıyla bu sonuç da yolsuzluğun boyutunun tamamen doğrudan yabancı yatırım akışına katkıda bulunan belirleyici olmayabileceğini göstermektedir. Benzer şekilde, Bayar ve Alakbarov'da (2016) gelişmekte olan 23 ülkede yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerindeki etkisini incelemiş ve yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerinde önemli bir etkisinin olmadığını tespit etmişlerdir.

3. VERİ SETİ VE MODEL

Çalışmada, E7 ülkeleri (Brezilya, Çin, Endonezya, Hindistan, Meksika, Rusya, Türkiye) için 1996-2022 dönemini kapsayan doğrudan yabancı yatırımlar, yolsuzluk ve yoksulluk değişkenlerine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Değişkenlere ait bilgiler tablo 1'de sunulmaktadır. Yolsuzlukların doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla oluşturulan ampirik model eşitlik 1'de verilmiştir.

$$FDI_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 CPI_{it} + \alpha_2 POV_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Eşitlik 1'de $i = 1, 2, \dots, N$ yatay kesit sayısını, $t = 1, 2, \dots, T$ zaman boyutunu, α_0 sabiti, ε hata terimini temsil etmektedir. Eşitlikte yer alan α_1 ve α_2 terimleri, bağımsız değişkenlere ait esneklik katsayılarını ifade etmektedir. Modelin tahmin sonuçlarına göre; i) eğer α_1 ve α_2 katsayıları istatistiki olarak anlamsız ise bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında herhangi bir ilişkinin olmadığı, ii) α_1 ve $\alpha_2 > 0$ ve anlamlı

ise bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerinde pozitif bir etkiye ve iii) α_1 ve $\alpha_2 < 0$ ve anlamlı ise negatif bir etkiye sahip olduğu şeklinde karar verilir.

Tablo 1: Değişkenler, Tanımları ve İstatistik Özeti

Değişkenler	Tanımı	Kaynak	Göz. Say.	Ort.
FDI	Doğrudan Yabancı Yatırım, Net (BOP, cari ABD doları)	World Development Indicators-WDI	189	-2.50e+10
CPI	Yolsuzluk Endeksi	Transparency International	189	33.39153
POV	Hane halkları ve Hanelere hizmet veren kar amacı gütmeyen kuruluşlar (NPISHs) tarafından kişi başına yapılan son tüketim harcamaları (yıllık %)	World Development Indicators-WDI	189	9.87e+11
Değişkenler	Standart Sapma	Min.	Max.	
FDI	3.97e+10	-2.32e+11	4.17e+10	
CPI	6.522884	17	50	
POV	1.09e+12	2.33e+11	6.31e+12	

4. EKONOMETRİK METODOLOJİ

Aşağıda gösterildiği gibi çalışmada, üç aşamalı bir ekonometrik tahmin stratejisi izlenmektedir.

i) Panel Birim Kök Analizi: Harris-Tzavalis (HT) (1999), Breitung (2000) ve Im, Pesaran, Shin (IPS) (2003)

ii) Panel Eşbütünlüşme Testleri: Pedroni (1999) ve Kao (1999)

iii) Panel ARDL Analizi: PMG ve MG Tahmincileri, Hausman Testi

i) İlk aşamada; HT (1999), Breitung (2000) ve IPS (2003) panel birim kök testleri ile değişkenlerin durağanlık dereceleri belirlenmiştir. ii) İkinci aşamada, Pedroni (1999) ve Kao (1999) eşbütünlüşme testleri kullanılarak değişkenler arasındaki eşbütünlüşme ilişkisi analiz edilmiştir. iii) Son aşamada ise panel ARDL (Autoregressive Distributed Lag) yöntemi kullanılarak bu yöntemin önerdiği; Pesaran ve Smith (1995) MG (Mean Group) ve Pesaran vd. (1999) tarafından geliştirilen PMG (Pooled Mean Group) tahmincileri ile değişkenlerin uzun dönem parametre katsayıları tahmin edilmiştir. Panel ARDL yöntemi farklı entegrasyon derecelerine sahip serilerin bağımlı değişken üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkilerinin analizine olanak sağlar. Bu yöntem, küçük örneklerde dahi uzun dönemli ilişkinin yakalanmasında daha verimli sonuçlar üretmektedir. Bu avantajları nedeniyle çalışmada panel ARDL yöntemi tercih edilmiştir.

4.1. Panel Birim Kök Testleri

Modelde sahte regresyondan kaçınmak amacıyla durağanlığın analiz edilmesinde Breitung (2000), IPS (2003) ve HT (1999) panel birim kök testleri kullanılmıştır. Panel birim kök testleri, sınırlı örneklem büyüklüklerinde

dengeden kalıcı sapmaların incelenmesinde önemli bir avantaj sunmaktadır.

Diğer birim kök testlerinden farklı bir yaklaşım kullanılarak, standart t istatistiklerinin kullanılabilmesi için regresyonlar hesaplanmadan önce veri dönüşümü yapılabilen Breitung (2000) testinde serilerin durağanlığını test etmek için kullanılan model, 2 nolu eşitlikte karakterize edilmektedir:

$$x_{it} = \sum_{k=1}^{p+1} \alpha_{ik} x_{i,t-k} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Breitung testinin sıfır hipotezinde

$H_0: \rho_i \equiv \sum_{k=1}^{p+1} \alpha_{ik} - 1 = 0$ serilerin birim kök içerdiği, alternatif hipotezde ise $H_A: \rho_i \equiv \sum_{k=1}^{p+1} \alpha_{ik} - 1 < 0$ serilerin durağan olduğu varsayılmaktadır (Breitung, 2000:164).

Değişkenlerin durağanlığını değerlendirmeye yönelik kullanılan IPS (2003) testi, hem zaman serisini hem de yatay kesit boyutları birleştiren bir testtir. Bu test, özellikle sınırlı zaman serisi gözlemlerine sahip durumlarda etkinliği ile tanınır ve genişletilmiş Dickey-Fuller regresyonunun değiştirilmiş bir versiyonuna dayanarak panel veriler içindeki uzun dönemli ilişkilerin açıklanmasında daha yüksek güce sahiptir.

$$\Delta y_{it} = \alpha_i y_{it-1} + \sum_{m=1}^{k_i} \beta_{im} \Delta y_{it-m} + \phi_i z_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

3 nolu eşitlikte k_i gecikme uzunluğu, z_{it} deterministik terimler vektörü, ϕ_i katsayılar vektörüdür. Testin hipotezleri şu şekilde oluşturulabilir:

$H_0: \alpha_i = 0$ tüm i 'leri için seriler birim kök içerir, $H_0: \alpha_i < 0$ en az bir i için seriler durağandır. IPS testinin hipotezleri 4 nolu eşitlikte gösterilen \bar{t} istatistiği ile standardize edilmektedir (Im vd., 2003:55; Jithin, 2024).

$$\bar{t}_{IPS} = \frac{\sqrt{N} \left[\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N t_i - \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N E \left(\frac{t_i}{\rho_i} \right) \right]}{\sqrt{\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \text{var} \left(\frac{t_i}{\rho_i} \right)}} \Rightarrow N(0,1) \quad (4)$$

Büyük yatay kesit ve küçük zaman boyutuna sahip serilerde daha üstün bir performansa sahip HT testinde birimlerin aynı otoregresif parametreye sahip olduğu varsayılmakta ve Levin vd. (2002) testinde olduğu gibi bu testte homojen panelin basit durumunu, heterojen sabit etkileri ve heterojen sabit ve bireysel trendleri içeren üç farklı model önerilmektedir. Her model için birim kökün olmadığını varsayan sıfır hipotezi ($\phi = 1$), alternatif hipoteze ($|\phi| < 1$) karşı sınanmaktadır (Harris ve Tzavalis, 1999:204).

4.2. Panel Eşbütünlüşme Testleri

Panel eşbütünlüşme, panel verilerdeki değişkenler arasında uzun dönemli denge ilişkilerinin varlığını ifade etmektedir. Eşbütünlüşme ilişkisinde bireysel değişkenler durağan olmasa da, bu değişkenlerin durağan doğrusal bir kombinasyonun olduğu varsayılır. Bu durum, değişkenlerin bireye özgü özelliklerden etkilenmeyen, istikrarlı, uzun dönemli bir ilişkiye sahip olduğu anlamına gelmektedir. Çalışmada bu ilişkiyi anlamak için Pedroni (1999) ve Kao (1999) panel eşbütünlüşme testlerinden yararlanılmıştır.

Pedroni (1999) panel eşbütünleşme testinde öncelikle 5 nolu eşitlikte gösterildiği gibi eşbütünleşme regresyonunda varsayılan kalıntılar hesaplanır:

$$y_{i,t} = \mu_i + \rho_i t + \varphi_{1i} x_{1i,t} + \varphi_{2i} x_{2i,t} + \dots + \varphi_{Mi} x_{Mi,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (5)$$

Burada T , gözlem sayısını; N , yatay kesit sayısını; M ise değişken sayısını göstermektedir. $\varphi_1, \varphi_2, \varphi_3$ eğim katsayılarını, α_i ise sabiti temsil etmektedir.

Pedroni, eşbütünleşmenin olmadığını varsayan sıfır hipotezini test etmek için ilk dördü kesit-içi havuzlanmış (panel v , panel ρ , parametrik olmayan panel t , parametrik panel t), diğerleri ise kesitler-arası (grup ρ , parametrik olmayan grup t , parametrik grup t) olmak üzere toplam yedi farklı test istatistiği geliştirmiştir. Bu istatistiklerden kesitiçi testlerde panel v -istatistikleri pozitif anlamlı değer alırken, diğer istatistikler negatif ve anlamlı değerler alıyorsa sıfır hipotezi reddedilir ve değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğuna karar verilir (Pedroni, 1999:656-668; Shahbaz vd., 2021:1375).

Hipotezleri Pedroni testi ile aynı olan Kao (1999) eşbütünleşme testinin temelleri DF (Dickey Fuller) ve ADF (Augmented Dickey Fuller) testlerine dayanmaktadır. DF ve ADF testleri kullanılarak türetilen kalıntı bazlı eşbütünleşme testlerinin sınırlayıcı dağılımları 6 ve 7 nolu eşitliklerde gösterilmektedir:

$$\hat{e}_{it} = \rho \hat{e}_{it-1} + v_{it} \quad (6)$$

6 nolu eşitlikte DF testi, \hat{e}_{it} 'nin kendi gecikmeli değeri üzerinden basit bir OLS regresyonuna dayanmaktadır. OLS ve t -istatistiklerinde seri korelasyon düzeltilmesi yapıp, kalıntılardaki gecikmeli değişiklikler bu regresyona eklendiğinde 7 nolu eşitlikte gösterilen ADF testi elde edilir (Kao, 1999:6-9)

$$\hat{e}_{it} = \rho \hat{e}_{it-1} + \sum_{j=1}^p \varphi_j \Delta \hat{e}_{it-j} + v_{itp} \quad (7)$$

ADF test istatistiği, regresyonda $\rho=1$ 'in olağan t istatistiğidir.

4.3. Panel ARDL Tahmin Yöntemi

ARDL yöntemi, değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkilerin belirlenmesine olanak sağlar ve bu nedenle tek eşbütünleşme yaklaşımına tercih edilir. ARDL yönteminde model, $I(0)$ ve $I(1)$ değişkenleriyle tahmin edilebilir. Dolayısıyla ARDL yaklaşımında değişkenlerin aynı düzeyde durağan olmasına gerek yoktur. Bu yöntemin en temel avantajı, değişkenlerin farklı entegrasyon derecesine sahip olması durumunda dahi modelleme konusunda bir esnekliğe sahip olmasıdır. Ayrıca yöntemin diğer bir avantajı da modelin, genelden özele bir modelleme çerçevesinde veri oluşturma sürecini yakalamak için yeterli sayıda gecikme alabilmesi ve ARDL'den basit bir doğrusal dönüşüm yoluyla dinamik bir hata düzeltme modelinin (ECM) türetilmesidir. ECM, uzun dönemli bilgileri kaybetmeden kısa dönemli dinamikleri uzun dönemli dengelye bütünleştirir ve durağan olmayan verilerden kaynaklanan sahte ilişkiler gibi sorunları önler (Demirgüneş, 2015:422; Zaidi ve Saidi, 2018:835). Panel ARDL modelinin tahmini için Pesaran ve Smith (1995) MG ve Pesaran vd. (1999) tarafından PMG tahmin yöntemleri önerilmektedir.

MG tahmincisi, ARDL spesifikasyon parametrelerine herhangi bir kısıtlama getirmez ve uzun dönemli parametreleri, bireysel ARDL tahminlerinden elde edilen uzun dönemli parametrelerin ortalamasından türetilir. MG tahmincisinin parametrelerin ortalamasına ilişkin tutarlı tahminler üretebilmesi için analizde yatay kesit ve zaman boyutunun yeterince büyük olması gerekir. Aynı zamanda bu tahminci belirli parametrelerin gruplar arasında homojen olabileceğini dikkate almamaktadır. PMG tahmincisi ise hata terimlerinin seri korelasyonsuz olduğunu ve regresörlerden bağımsız olarak dağıtıldığını varsayar; bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki vardır ve uzun dönem parametreleri ülkeler arasında aynıdır. Burada, uzun dönemli parametrelerin birleştirilmesinin uygun ve etkili olup olmadığını belirlemek için önemli bir tanı testi olarak Hausman (1978) olasılık testi uygulanabilir (Demirgüneş, 2015:422; Isiksal ve Assi, 2022:5).

Yolsuzlukların doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisini tahmin etmek için oluşturulan (1) nolu eşitlikte gösterilen model; p , bağımlı, q , k bağımsız değişkenlerin gecikmeleri olmak üzere, (8) nolu eşitlikte gösterildiği gibi panel ARDL formunda yeniden oluşturulabilir (Pesaran vd., 1999:623-624):

$$FDI_{it} = \alpha_i + \sum_{j=1}^{p_i} \beta_{ij} FDI_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{q_i} \delta_{ij} CPI_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{k_i} \theta_{ij} POV_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \quad (8)$$

(8) nolu eşitlik yeniden parametrelenerek (9) nolu eşitlik elde edilir.

$$\Delta FDI_{it} = \alpha_i + \varphi_i FDI_{i,t-j} + \delta_i^* CPI_{it} + \theta_i^* POV_{it} + \sum_{j=0}^{p_i-1} \beta_{ij}^{**} \Delta FDI_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{q_i} \delta_{ij}^{**} CPI_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{k_i} \theta_{ij}^{**} POV_{i,t-j} + u_{it} \quad (9)$$

Yukarıdaki eşitliklerde, $i = 1, 2, \dots, 7$, $t = 1996, \dots, 2022$. ε_{it} , hata terimidir. δ^* , θ^* ve β^{**} , δ^{**} , θ^{**} sırasıyla uzun ve kısa dönem katsayılarını temsil etmektedir.

$$\varphi_i = -(1 - \sum_{j=i}^{p_i} \beta_{ij}), \delta_i^* = \sum_{j=0}^{q_i} \delta_{ij}, \theta_i^* = \sum_{j=0}^{k_i} \theta_{ij},$$

φ_i , hata düzeltme katsayısıdır ve istatistiki olarak anlamlı ve negatif olması beklenir. Modelde, hata düzeltme katsayısı işaretinin negatif olması değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını gösterir (Zaidi ve Saidi, 2018:836).

5. BULGULAR

5.1. Panel Birim Kök Test Sonuçları

Panel birim kök testlerinden elde edilen sonuçlar tablo 2'de gösterilmektedir. HT ve Breitung testlerinin her ikisinde, IPS testinin ise trendli modelinde FDI değişkeni için birim kökün olduğunu varsayan H_0 hipotezi reddedilmekte ve serinin durağan, kısaca $I(0)$ olduğuna karar verilmektedir. Modelde ki açıklayıcı değişkenlerden CPI için Breitung ve IPS testlerinin trendli modeli haricindeki diğer modellerinde, POV değişkeni için ise HT, Breitung ve IPS testlerinin sabitli ve trendli modellerinde H_0 hipotezinin reddedilemediği dolayısıyla serilerin farkı alındıklarında durağan $I(1)$ oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar ARDL yaklaşımının uygulanabilme şartlarının sağladığını göstermektedir.

Tablo 2: Panel Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Harris-Tzavalis (1999) (H ₀ :Birim Kök)	
	Sabit	Trend
<i>FDI</i>	0.650*** [0.000]	0.611*** [0.017]
<i>CPI</i>	0.830 [0.130]	0.924 [0.998]
<i>POV</i>	1.040 [0.999]	0.877 [0.985]
ΔFDI	-0.117*** [0.000]	-0.116*** [0.000]
ΔCPI	-0.010*** [0.000]	-0.003*** [0.000]
ΔPOV	0.017*** [0.000]	0.508*** [0.000]
Değişkenler	IPS (2002) (H ₀ :Birim Kök)	
	Sabit	Trend
<i>FDI</i>	-1.207 [0.113]	-2.447*** [0.007]
<i>CPI</i>	-1.030 [0.151]	-3.269*** [0.000]
<i>POV</i>	6.839 [1.000]	1.149 [0.874]
ΔFDI	-9.619*** [0.000]	-7.870*** [0.000]
ΔCPI	-8.749*** [0.000]	-6.958*** [0.000]
ΔPOV	-3.181*** [0.000]	-3.463*** [0.000]
Değişkenler	Breitung (2000) (H ₀ :Birim Kök)	
	Sabit	Trend
<i>FDI</i>	-2.905*** [0.001]	-3.139*** [0.000]
<i>CPI</i>	-0.179 [0.428]	-1.291* [0.098]
<i>POV</i>	7.731 [1.000]	3.482 [0.999]
ΔFDI	-9.782*** [0.000]	-5.663*** [0.000]
ΔCPI	-4.829*** [0.000]	-5.528*** [0.000]
ΔPOV	-6.374*** [0.000]	-4.307*** [0.000]

Not: Tabloda Δ : Birinci fark operatörünü, [...] değerler olasılık değerlerini, *** ve * ise sırasıyla %1 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

5.2. Panel Eşbütünleşme Testleri

Panel eşbütünleşme testlerine ait sonuçlar tablo 3'te verilmiştir. Pedroni testinde; panel v istatistiğinin negatif olması değişkenler arasında kesit-içi eşbütünleşmenin olmadığını gösterirken, grup PP ve grup ADF testlerinden elde edilen sonuçlar ise H₀ hipotezinin %1 anlamlılık düzeyinde reddedilerek değişkenler arasında kesitlerarası bir eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Kao testinden elde edilen sonuçlarda değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığını desteklemektedir.

Tablo 3: Panel Eşbütünleşme Test Sonuçları

Testler	Test İstatistiği	Prob.
Pedroni (1999) (H ₀ : Eşbütünleşme yoktur)		
<i>Kesit-içi (Within-dimension)</i>		
Panel v -statistic	-0.815	0.792
Panel rho-statistic	-0.835	0.201
Panel PP-statistic	-2.226**	0.013
Panel ADF-statistic	-2.013**	0.022
<i>Kesitlerarası (Between-dimension)</i>		
Grup rho-statistic	-0.582	0.280
Grup PP-statistic	-5.612***	0.000
Grup ADF-statistic	-3.091***	0.001
Kao (1999) (H ₀ : Eşbütünleşme yoktur)		
<i>ADF</i>	-3.103***	0.001

Not: Tablo da; *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

5.3. Panel ARDL: PMG ve MG Tahmin Sonuçları

Yukarıda eşbütünleşmenin varlığına ilişkin çıkarımın ardından tablo 4, doğrudan yabancı yatırımlar, yolsuzluk ve yoksulluk arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler ile hata düzeltme modelinin sonuçlarını rapor etmektedir. Sütun 2, PMG tahmincisinin, sütun 3 ise MG tahmincisinin sonuçlarını gösterir. Çalışmada öncelikle uzun dönem homojenliği test etmek ve MG ve PMG tahmincileri arasında seçim yapabilmek için Hausman testinden elde edilen sonuçların yorumlanması gerekmektedir. Hausman testine göre hesaplanan χ^2 istatistiği 0.49 olup olasılık değeri 0.484'dür. Olasılık değerinin %5'ten büyük olması; uzun dönem parametrelerin ülkeler arasında aynı olduğunu varsayan H₀ hipotezinin reddedilemediğini, dolayısıyla model için PMG tahmincisinin MG tahmincisine göre daha tutarlı ve etkin olduğunu göstermektedir. Bu durum analizde PMG tahmincisinden elde edilen katsayıların dikkate alınmasını gerektirmektedir. Buna göre, PMG tahmincisinden elde edilen hata düzeltme katsayısının (EC=-0,515) negatif ve anlamlı olması, E7 ülkelerinde yolsuzluk ile doğrudan yabancı sermaye yatırımları arasında uzun dönem dengesinden bir sapma meydana geldiğinde, bu sapmanın yaklaşık iki dönem sonra ortadan kalkacağını göstermektedir. PMG tahmincisinden elde edilen kısa dönem katsayılar ise E7 ülkelerinde yolsuzluk ve yoksulluk değişkenleri ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığını göstermektedir.

Tablo 4: Panel ARDL PMG ve MG Tahmin Sonuçları

Değişkenler		PMG Tahmincisi	MG Tahmincisi
LR	CPI	-4.380*** [0.000]	-1.180 [0.153]
	POV	-0.031*** [0.000]	-0.022 [0.205]
SR	EC	-0.515*** [0.000]	-0.695*** [0.000]
	CPI (d1)	-1.530 [0.643]	0.940 [0.985]
	POV (d1)	-0.026 [0.344]	-0.447 [0.118]
	C	1.110*** [0.000]	2.290* [0.092]
Hausman Test			
Test İstatistiği		Olasılık Değeri	Karar
$\chi^2=0.49$		0.484	<i>H₀ hipotezi reddedilemez</i>

Not: Tabloda [...] olasılık değerlerini, *** ve * ise sırasıyla %1 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tabloda, CPI değişkeni için PMG tahmincisinden elde edilen uzun dönem katsayısı istatistiki olarak %1'de anlamlıdır. Bu anlamlılık düzeyine göre E7 ülkelerinde yolsuzlukların, doğrudan yabancı yatırımları negatif (-4,380) etkilediği görülmektedir. Bu sonuçlar, literatürde; Drabek ve Payne (2002), Ketkar vd. (2005), Al-Sadig (2009), Samini ve Monfared (2011), Quazi (2014), Luu vd. (2019), Arslan (2023) gibi birçok çalışma ile tutarlılık göstermekte ve yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde bir risk ortaya çıkardığını, bu nedenle de yatırım tercihlerinin olumsuz etkilendiğini ileri süren uzanan el yaklaşımını desteklediğini göstermektedir.

Modelde alternatif olarak yoksulluk değişkeninin de doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki uzun dönemli etkileri incelenmiştir. PMG tahmincisinden elde edilen sonuçlara göre, yoksulluk değişkeninin doğrudan yabancı yatırımları negatif (-0,031) etkilediği tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, istatistiki olarak %1'de anlamlıdır. Gngangnon'a (2020) bu durum, yoksulluk seviyesindeki artışların çalışanların üretkenliğinin azaldığı, finansal kalkınmanın zayıfladığı ve altyapı gelişiminin düşük düzeyde olduğu ülkelerde doğrudan yabancı yatırım girişlerinin azalmasına neden olduğu, ayrıca yoksulluğun doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisinin mevcut ekonomik büyüme oranına bağlı olmadığı şeklinde açıklanmaktadır.

6. SONUÇ

Gelişmekte olan ülkelerin büyüme dinamiklerinde doğrudan yabancı yatırımların oynadığı rol giderek arttığı için bu konu ekonomistler arasında önemli bir araştırma ilgişi yaratmıştır. Bu sebeple DYY'nin belirleyicileri üzerine oldukça geniş bir ampirik literatür geliştirilmiştir. Yapılan çalışmaların çoğunda, doğrudan yabancı yatırımın temel belirleyicileri olarak genellikle yurt içi ekonomik ortam, pazar büyüklüğü, altyapı, beşeri sermaye, ekonomik açıklık, sermaye getirisi, siyasi istikrar gibi değişkenler dikkate alınmıştır. Son zamanlarda yapılan çalışmalarda ise yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkilerine odaklanılmıştır. Literatürde yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi teorik olarak uzanan el ve yardım eli olmak üzere iki yaklaşım dâhilinde açıklanmaktadır. Buna göre yolsuzluklar, ya doğrudan yabancı yatırımı engelleyen belirsizliği ve işlem maliyetlerini artırarak bir "uzanan el" görevi görebilir ya da kötü yönetimi telafi etmek için bürokrasiyi, yönetimdeki hantallığı, kısıtlayıcı bürokratik işlemleri kolaylaştıran, prosedürleri hızlandıran ve sonuçta adeta ticaretin çarklarını yağlayarak doğrudan yabancı yatırıma yardımcı olan bir "yardım eli" görevi görmektedir. Günümüzde E7 ülkelerinin ekonomik büyüklüğü, nüfusu ve dünya genelinde DYY girişlerinden aldığı pay dikkate alındığında yolsuzlukların bu yatırımlar üzerinde bir etken olabileceğini akla getirmiştir. Bu nedenle çalışmada E7 ülkelerinde yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki ampirik etkisinin araştırılması amaçlanmıştır. Çalışmada, üç aşamalı bir tahmin yöntemi izlenmiştir. İlk aşamada, değişkenlerin entegrasyon derecesi belirlenmiş, sonrasında uzun dönem karakteristiğine sahip değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisi analiz edilmiş, son aşamada ise panel ARDL yöntemi kullanılarak bu yöntemin önerdiği; MG ve PMG tahmincileri ile değişkenlerin uzun dönem parametre katsayıları tahmin edilmiştir. Modelde, MG ve PMG tahmincileri arasında seçim yapabilmek için Hausman testi kullanılmış ve test sonuçlarına göre, PMG tahmincisinin MG tahmincisine göre daha tutarlı ve etkin olduğuna karar verilmiştir. PMG tahmincisine göre hata düzeltme katsayısının (EC=-0,515) negatif ve anlamlı olması, E7 ülkelerinde yolsuzluk ile doğrudan yabancı sermaye yatırımları arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu ifade etmektedir. Bu durum aynı zamanda uzun dönem dengesinden bir sapma meydana geldiğinde, bu sapmanın yaklaşık iki dönem sonra ortadan kalkacağını göstermektedir. Modelin kısa dönem katsayıları incelendiğinde; yolsuzluk ve yoksulluk değişkenleri ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanılmamıştır. Modelin uzun dönem katsayıları incelendiğinde ise E7 ülkelerinde yolsuzlukların doğrudan yabancı yatırımları negatif etkilediği, dolayısıyla bu ülkelerde doğrudan yabancı yatırım tercihlerinin yolsuzluklardan olumsuz etkilendiğini ileri süren uzanan el yaklaşımının desteklediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle yolsuzlukları en aza indirmek ve doğrudan yabancı yatırım girişlerini artırmak için E7 ülkelerinin iyi bir

yönetişim kurması çok önemlidir. Bunu başarmak için hangi alanların hükümet yetkililerine yolsuzluk açısından en fazla fırsat sağladığı tespit edilmeli ve gerekli düzenlemeler yapılmalıdır. Bu düzenlemelerden ilki, kamu görevlilerinin kamu mallarını sağlamadaki teknelci gücünün azaltılması olabilir. Bu konuda yapılan işlerin alternatifi olmadığından kamu görevlileri kolaylıkla rant kollama davranışına dahil olabilirler. Aynı zamanda iş insanları, çok sayıda yetkili olmadığı için kime rüşvet verilmesi gerektiğini kolaylıkla tespit edebilirler. İkincisi, özel sektöre herhangi bir hizmet sunma konusunda kamu görevlilerine çok fazla takdir yetkisi verilmesi durumudur. Bu kişiler süreci kendi lehlerine çevirmek için daha fazla fırsata sahip olurlar. Kurallar ve düzenlemeler neyin belirli bir şekilde yapılması gerektiğini ve neyin yapılmaması gerektiğini açıkça belirtmiyorsa, yolsuzluğa bulaşmış kamu görevlileri, bu kural ve düzenlemeleri kişisel çıkar elde edecek şekilde yorumlayabilirler. Bu nedenle, yolsuzluğa neden olabilecek davranış fırsatlarını azaltmak için kurallar ve düzenlemeler açık ve ayrıntılı bir şekilde yazılmalı ve kamu görevlilerinin kendi yargılarına göre yorum yapmalarına izin verilmemelidir. Ayrıca bu ülkelerde yolsuzluğa katılan bir kamu görevlisinin katlanacağı maliyet ya da yaptırım bu davranışından elde edeceği faydadan daha ağır olmalıdır. Çalışmada E7 ülkeleri için yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi araştırılırken panel veri analiz teknikleri kullanılmıştır. Söz konusu etkiler araştırılırken ülkelerin tek tek analiz edilmesi araştırmacılar için potansiyel araştırma alanı olabilir. Ayrıca literatürdeki çalışma sayısı dikkate alınarak farklı ülke veya ülke grupları için doğrudan yabancı yatırımların yolsuzluklar üzerindeki etkisinin incelenmesi de söz konusu olabilir.

KAYNAKÇA

- Abed, G. T.; Davoodi, H. R. (2000), "Corruption, structural reforms, and economic performance in the transition economies", IMF Working Paper, No. 00/132.
- Acemoglu, D.; Verdier, T. (1998), "Property rights, corruption and the allocation of talent: A general equilibrium approach", *The Economic Journal*, 108:450, 1381-1403. <https://doi.org/10.1111/1468-0297.00347>
- Aidt, T. S. (2003), "Economic analysis of corruption: a survey", *The Economic Journal*, 113:491, 632-652. <https://doi.org/10.1046/j.0013-0133.2003.00171.x>
- Al-Sadig, A. (2009), "The effects of corruption on FDI inflows", *Cato Journal*, 29, 267-294.
- Arslan, C. K. (2023), "Yolsuzlukların doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi: Çok boyutlu panel veri analizi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 18:2, 197-204. <https://doi.org/10.48145/gopsbad.1335738>
- Barassi, M. R.; Zhou, Y. (2012), "The effect of corruption on FDI: A parametric and non parametric analysis", *European Journal of Political Economy*, 28:3, 302-312. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2012.01.001>
- Bardhan, P. (1999), "The political economy of development in India: Expanded edition with an epilogue on the political economy of reform in India", OUP Catalogue.
- Bayar, Y.; Alakbarov, N. (2016), "Corruption and foreign direct investment inflows in emerging market economies", *Ecoforum Journal*, 5:2.
- Beck, P. J.; Maher, M. W. (1986), "A comparison of bribery and bidding in thin markets", *Economics letters*, 20:1, 1-5. [https://doi.org/10.1016/0165-1765\(86\)90068-6](https://doi.org/10.1016/0165-1765(86)90068-6)
- Bellos, S.; Subasat, T. (2012), "Corruption and foreign direct investment: A panel gravity model approach", *Bulletin of Economic Research*, 64:4, 565-574. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8586.2010.00370.x>
- Besley, T.; McLaren, J. (1993), "Taxes and bribery: The role of wage incentives", *The economic journal*, 103:416, 119-141. <https://doi.org/10.2307/2234340>
- Boukou, J. (2017), "Corruption and firm performance: An empirical study on the impact of bribe payments on the performance of Chinese firms", Lund University School of Economics and Management, Master programme in International Economics with a Focus on China.
- Brada, J. C., Drabek, Z.; Perez, M. F. (2012), "The effect of home-country and host-country corruption on foreign direct investment", *Review of Development Economics*, 16:4, 640-663. <https://doi.org/10.1111/rode.12009>
- Braguinsky, S. (1996), "Corruption and Schumpeterian growth in different economic environments", *Contemporary Economic Policy*, 14:3, 14-25. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7287.1996.tb00620.x>
- Breitung, J. (2000), "The local power of some unit root tests for panel data", *Advances in Econometrics*, 15, 161-178. Doi:10.1016/S0731-9053(00)15006-6
- Campos, J. E.; Lien, D.; Pradhan, S. (1999), "The impact of corruption on investment: Predictability matters", *World Development*, 27:6, 1059-1067. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(99\)00040-6](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(99)00040-6)
- Castro, C.; Nunes, P. (2013), "Does corruption inhibit foreign direct investment?", *Política: Revista de Ciencia Política*, 51, 61-83. Doi: 10.5354/0716-1077.2013.27418
- Demirgüneş, K. (2015), "Determinants of target dividend payout ratio: A panel autoregressive distributed lag analysis", *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5:2, 418-426.
- Drabek, Z.; Payne, W. (2002), "The impact of transparency on foreign direct investment", *Journal of Economic Integration*, 17:4, 777-810.
- Dutta, N., Kar, S.; Saha, S. (2017), "Human capital and FDI: How does corruption affect the relationship?", *Economic Analysis and Policy*, 56, 126-134. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2017.08.007>
- Egger, P. and Winner, H. (2005), "Evidence on corruption as an incentive for foreign direct investment. *European Journal of Political Economy*, 21(4), 932-952. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2005.01.002>
- Egger, P.; Winner, H. (2006), "How corruption influences foreign direct investment: A panel data study", *Economic Development and Cultural Change*, 54:2, 459-486.
- Gasanova, A.; Medvedev, A. N.; Komotskiy, E. I. (2017), "The assessment of corruption impact on the inflow of foreign direct investment", In AIP Conference Proceedings, 1836:1, AIP Publishing.
- Gnangnon, S. K. (2022), "Does poverty deter foreign direct investment flows to developing countries?", *International Journal of Economic Policy Studies*, 16:1, 297-330. <https://doi.org/10.1007/s42495-021-00079-w>
- Gupta, S.; Davoodi, H.; Alonso-Terme, R. (1998), "Does corruption affect income Inequality and poverty?", IMF Working Paper, 98/76, 1-41.
- Hajdini, A.; Collaku, L.; Merovci, S. (2023), "Effect of corruption on foreign direct investment inflows in countries of the Western Balkans", *Journal of Liberty and International Affairs*, 9:1, 130-143.
- Harris, R. D.; Tzavalis, E. (1999), "Inference for unit roots in dynamic panels where the time dimension is fixed", *Journal of econometrics*, 91:2, 201-226. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(98\)00076-1](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(98)00076-1)
- Hasan, M.; Rahman, M. N.; Iqbal, B. A. (2017), "Corruption and FDI inflows: Evidence from India and China", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 8:4, 173-182.
- Hausman, J. A. (1978), "Specification test in econometrics", *Econometrica*, 46:6, 1251-1271. Doi:10.2307/1913827 https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=world-development-indicators#c_u
- Huntington, S. P. (2006), "Political order in changing societies", Yale university press.
- Husted, B. W. (1994), "Honor among thieves: A transaction-cost interpretation of corruption in third world countries", *Business Ethics Quarterly*, 4:1, 17-27. <https://doi.org/10.2307/3857556>
- Im, K. S.; Pesaran, M. H.; Shin, Y. (2003), "Testing for unit roots in heterogeneous panels", *Journal of Econometrics*, 115:1, 53-74. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(03\)00092-7](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(03)00092-7)
- Isiksal, A. Z.; Assi, A. F. (2022), "Determinants of sustainable energy demand in the European economic area: Evidence from the PMG-ARDL model", *Technological Forecasting and Social Change*, 183, 121901. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121901>

- Javorcik, B. S.; Wei, S. J. (2009), "Corruption and cross-border investment in emerging markets: Firm-level evidence", *Journal of International Money and Finance*, 28:4, 605-624. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2009.01.003>
- Jithin, P. (2024), "Unveiling the asymmetric effects: global value chain participation and income inequality", *Applied Economics*, 1-16. <https://doi.org/10.1080/00036846.2024.2331427>
- Kao, C. (1999), "Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data", *Journal of Econometrics*, 90:1, 1-44. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(98\)00023-2](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(98)00023-2)
- Kaufmann, D. (1997), "Corruption: the facts. Foreign policy", *IMF Staff Seminar (No. 107)*, 114-131.
- Ketkar, K. W.; Murtuza, A.; Ketkar, S. L. (2005), "Impact of corruption on foreign direct investment and tax revenues", *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*, 17:3, 313-341.
- Lambdsdorff, J. G. (2002), "Making corrupt deals: contracting in the shadow of the law", *Journal of Economic Behavior & Organization*, 48:3, 221-241. [https://doi.org/10.1016/S0167-2681\(01\)00217-7](https://doi.org/10.1016/S0167-2681(01)00217-7)
- Lambdsdorff, J. G. (2003), "How corruption affects persistent capital flows", *Economics of Governance*, 4, 229-243. Doi: 10.1007/s10101-002-0060-0
- Leff, N. H. (1964), "Economic development through bureaucratic corruption", *American behavioral scientist*, 8:3, 8-14. <https://doi.org/10.1177/000276426400800303>
- Levin, A.; Lin, C-F.; Chu, C-S. J. (2002), "Unit root tests in panel data: Asymptotic and finite-sample properties", *Journal of Econometrics*, 108, 1-24. Doi:10.1016/S0304-4076(01)00098-7
- Levy, D. (2007), "Price adjustment under the table: Evidence on efficiency-enhancing corruption", *European Journal of Political Economy*, 23:2, 423-447. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2007.01.001>
- Lui, F. T. (1985), "An equilibrium queuing model of bribery", *Journal of Political Economy*, 93:4, 760-781. <https://doi.org/10.1086/261329>
- Luu, H. N.; Nguyen, N. M.; Ho, H. H.; Nam, V. H. (2019), "The effect of corruption on FDI and its modes of entry", *Journal of Financial Economic Policy*, 11:2, 232-250. <https://doi.org/10.1108/JFEP-05-2018-0075>
- Mauro, P. (1995). "Corruption and growth", *The Quarterly Journal of Economics*, 110:3, 681-712. <https://doi.org/10.2307/2946696>
- Méon, P. G.; Sekkat, K. (2005), "Does corruption grease or sand the wheels of growth?", *Public Choice*, 122, 69-97.
- Méon, P. G.; Weill, L. (2010), "Is corruption an efficient grease?", *World Development*, 38:3, 244-259. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2009.06.004>
- Murcia, A. C.; Uysal, Ö. (2022), "Türkiye ile Latin Amerika Ülkeleri arasındaki yolsuzluk, doğrudan yabancı yatırım ve ticari özgürlük ilişkisi", *Sosyal Bilimler Dergisi (Bilgi Dergi)*, 24:1, 83-109. Doi: doi.org/10.54838/bilgisosyal.1081905
- Noonan, J.T. (1984), "Bribes", Berkeley, CA: University of California Press.
- Nsor-Ambala, R.; Coffie, C. P. K. (2022), "Non-linear ADRL estimation of corruption and FDI inflow to Ghana", *Journal of Financial Crime*, 29:3, 1042-1063. <https://doi.org/10.1108/JFC-05-2021-0106>
- Omodero, C. O. (2019), "Effect of corruption on foreign direct investment inflows in Nigeria", *Studia Universitatis Vasile Goldiş, Arad-Seria Ştiinţe Economice*, 29:2, 54-66. Doi:10.2478/sues-2019-0008
- Pedroni, P. (1999), "Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics, Special Issue*, 61, 653-670. Doi:10.1111/1468-0084.0610s1653
- Pesaran, M. H.; Smith, R. (1995), "Estimating long-run relationships from dynamic heterogeneous panels", *Journal of Econometrics*, 68:1, 79-113. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01644-F](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01644-F)
- Pesaran, M. H.; Shin, Y.; Smith, R. P. (1999), "Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels", *Journal of the American Statistical Association*, 94:446, 621-634.
- Quazi, R. M. (2014), "Corruption and foreign direct investment in East Asia and South Asia: An econometric study", *International Journal of Economics and Financial Issues*, 4:2, 231-242.
- Rashid, S. (1981), "Public utilities in egalitarian LDC's: The role of bribery in achieving Pareto efficiency", *Kyklos*, 34:3, 448-460. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.1981.tb01199.x>
- Ravi, S. P. (2015), "Does corruption in a country affect the foreign direct investment? A study of rising economic super powers China and India", *Open Journal of Social Sciences*, 3:7, 99-104. Doi: 10.4236/jss.2015.37017
- Reinikka, R.; Svensson, J. (2005), "Fighting corruption to improve schooling: Evidence from a newspaper campaign in Uganda", *Journal of the European Economic Association*, 3:2-3, 259-267. <https://doi.org/10.1162/jeea.2005.3.2-3.259>
- Rock, M. T.; Bonnett, H. (2004), "The comparative politics of corruption: accounting for the East Asian paradox in empirical studies of corruption, growth and investment", *World development*, 32:6, 999-1017. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2003.12.002>
- Samimi, A. J.; Monfred, M. (2011), "Corruption and FDI in OIC Countries", *Information Management and Business Review*, 2:3, 106-111. <https://doi.org/10.22610/imbr.v2i3.888>
- Shahbaz, M.; Topcu, B. A.; Sarıgül, S. S.; Vo, X. V. (2021), "The effect of financial development on renewable energy demand: The case of developing countries", *Renewable Energy*, 178, 1370-1380. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2021.06.121>
- Shleifer, A.; Vishny, R. W. (1993), "Corruption", *The Quarterly Journal of Economics*, 108:3, 599-617. <https://doi.org/10.2307/2118402>
- Subasat, T.; Bellos, S. (2013), "Corruption and foreign direct investment in Latin America: A panel gravity model approach", *Journal of Management and Sustainability*, 3:4, 151-156. <http://dx.doi.org/10.5539/jms.v3n4p151>
- The Long View How will the global economic order change by 2050? Pwc (PricewaterhouseCoopers) Report (2017), (<https://www.pwc.com/gx/en/world-2050/assets/pwc-the-world-in-2050-full-report-feb-2017.pdf>)
- Tullock, G. (1996), "Corruption theory and practice", *Contemporary Economic Policy*, 14:3, 6-13. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7287.1996.tb00619.x>
- Voyer, P. A.; Beamish, P. W. (2004), "The effect of corruption on Japanese foreign direct investment", *Journal of Business Ethics*, 50, 211-224.
- Wei, S. J. (2000), "How taxing is corruption on international investors?", *Review of Economics and Statistics*, 82:1, 1-11. <https://doi.org/10.1162/003465300558533>

- Woo, J. Y. (2010), "The impact of corruption on a country's FDI attractiveness: a panel data analysis, 1984-2004", *Journal of International and Area Studies*, 71-91.
- Zaidi, S.; Saidi, K. (2018), "Environmental pollution, health expenditure and economic growth in the Sub-Saharan Africa countries: Panel ARDL approach", *Sustainable Cities and Society*, 41, 833-840. Doi:10.1016/j.scs.2018.04.034
- Zander, T. (2021), "Does corruption matter for FDI flows in the OECD? A gravity analysis", *International Economics and Economic Policy*, 18, 347-377. <https://doi.org/10.1007/s10368-021-00496-4>

EXTENDED ABSTRACT

As the role of foreign direct investments (FDI) in the growth dynamics of developing countries has been increasingly significant, this topic has generated considerable research interest among economists. Therefore, a substantial empirical literature has been developed on the determinants of FDI. In most of these studies, variables such as the domestic economic environment, market size, infrastructure, human capital, economic openness, return on capital, and political stability are generally considered the main determinants of foreign direct investment. More recent studies, however, have focused on the impact of corruption on FDI. In the literature, the effect of corruption on FDI is explained through two theoretical approaches: the "grabbing hand" and the "helping hand" approaches. The grabbing hand approach assumes that corruption creates significant costs for foreign investments, thereby negatively affecting the investment inflow into the host country. Conversely, the helping hand approach suggests that corruption can facilitate bureaucracy, compensate for bad governance, expedite procedures, and ultimately grease the wheels of commerce, positively impacting FDI inflows.

The global economy has been undergoing profound changes in recent decades, with expectations for even more transformative changes in the coming years. Due to rapid technological advancements and extensive globalization trends, the increasing influence of large developing economies on the global economic landscape has become a crucial topic requiring thorough research. The population of the E7 countries currently constitutes approximately 46% of the world population, and according to a report by one of the world's largest financial auditing firms, PricewaterhouseCoopers, the total economic size of these countries is projected to rise to \$137.8 trillion by 2050 (PwC Report, 2017). Despite the E7 countries accounting for about a quarter of global FDI inflows, recent instability in these investments suggests that corruption could be a significant factor affecting FDI inflows, given the size, population, and economic impact of these countries. Therefore, the study aims to investigate the empirical impact of corruption on foreign direct investments in E7 countries (Brazil, China, Indonesia, India, Mexico, Russia, Turkey) for the period from 1996 to 2022.

A three-stage estimation method was followed in the study. In the first stage, the stationarity of the variables is determined using panel unit root tests: HT (1999), Breitung (2000), and IPS (2003). In the second stage, the cointegration relationship between the variables is analyzed using Pedroni (1999) and Kao (1999) cointegration tests. In the final stage, the panel ARDL (Autoregressive Distributed Lag) method is used to estimate the long-term parameter coefficients of the variables with the estimators proposed by Pesaran and Smith (1995) for the Mean Group (MG) and Pesaran et al. (1999) for the Pooled Mean Group (PMG). In the model, the Hausman test was used to choose between the MG and PMG estimators. Based on the results of the Hausman test, it was decided that the PMG estimator is more consistent and efficient compared to the MG estimator. According to the PMG estimator, the error correction coefficient (EC = -0.515) being negative and significant indicates a long-term relationship between corruption and foreign direct investments in E7 countries. This also indicates that when a deviation from the long-term equilibrium occurs, it will be corrected in approximately two periods. When examining the short-term coefficients of the model, no significant relationship was found between corruption, poverty, and foreign direct investments. However, the long-term coefficients indicate that corruption negatively affects FDI in the E7 countries. The results obtained from the PMG estimator are consistent with numerous studies in the literature, such as Drabek and Payne (2002), Ketkar et al. (2005), Al-Sadig (2009), Samini and Monfared (2011), Quazi (2014), Luu et al. (2019), and Arslan (2023), which support the grabbing hand approach by suggesting that corruption poses a risk to FDI and negatively impacts investment decisions.

Based on these findings, it is crucial to establish good governance to minimize corruption and increase FDI inflows in the E7 countries. To achieve this, it is important to identify which areas provide the most opportunities for corruption to government officials and to make the necessary regulations. The first of these regulations could be to reduce the monopolistic power of public officials in providing public goods. Due to the lack of alternatives, public officials can easily engage in rent-seeking behavior, and businessmen can easily determine whom to bribe due to the limited number of officials. The second measure involves limiting the discretionary power of public officials in providing services to the private sector. Officials with excessive discretion have more opportunities to manipulate processes for personal gain. If rules and regulations do not clearly specify what needs to be done in a certain way and what should not be done, corrupt public officials may interpret these rules and regulations in a way that benefits their personal interests. Therefore, to reduce opportunities for corrupt behavior, rules and regulations should be written clearly and in detail, and public officials should not be allowed to interpret them according to their own judgment.

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

E-ISSN: 2564-680X (Online)

Kış Sayısı / Winter Issue

Aralık / December 2024

Serpil SEYFİ ve Adem YÜCEL (2024). "TOKAT YAZMA USTASI YASEMİN ERTEN VE MOTİFLERİ"

Serpil SEYFİ and Adem YÜCEL (2024). "TOKAT HAND PAINTING ART MASTER YASEMİN ERTEN AND HER MOTIFS"

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. Aralık, s. 123-136 / Tokat Gaziosmanpaşa University The Journal of Social Sciences Research. Winter, p. 123-136

Alanı (Sanat Tarihi Araştırma) / Field (Art History Research)

Doi Numarası / Doi Number: 10.48145/gopsbad.1519450

Geliş Tarihi / Received: 20.07.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 13.09.2024

TOKAT YAZMA USTASI YASEMİN ERTEN VE MOTİFLERİ

Serpil SEYFİ^{1*}, Adem YÜCEL^{2*}¹ Öğr. Gör. Dr.-Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü Mimari Restorasyon Programı, Tokat, Türkiye,² Doç.Dr.-Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Grafik Tasarımı Bölümü, Tokat, Türkiye

*serpil.seyfi@gmail.com, *admycl@gmail.com

+ORCID: 0000-002-9902-5309, +ORCID: 0000-0002-5038-882X

Öz- El Sanatları insanların bulunduğu koşullara ve ihtiyaçlarına dayanarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla el sanatları bu ihtiyaçların karşılanması amacıyla sürekli üretim yapılan bir alan haline gelmiş ve bu süreklilik kültürel değerleri oluşturmuştur. Osmanlı Döneminde Yazmacılık önemli zanaat dallarından biri olmuştur. Bu meslek dalı Tokat'ta halen küçük atölyelerde sürdürülmeye çalışılmaktadır. Araştırmada yazmacılığın Tokat'taki serüveni anlatılmış ve Yazmacılık Sanatı'nda yaygın olarak kullanılan motifler belirlenmiştir. Ayrıca Tokat Yazmacılığını hem geleneksel hem de güncel motiflerle sürdüren Yasemin Erten'in ürünleri çalışma kapsamında incelenmiştir. Çalışmada bilgi toplamak için literatür tarama ve görüşme yöntemleri kullanılmıştır. Yazma ustası Yasemin Erten ile atölyesinde yüz yüze görüşülmüştür. Kendisi ve çalışmaları hakkında bilgi alınmıştır. Ayrıca örnek çalışmalarının fotoğrafları çekilerek bulgular kısmında değerlendirilmiştir.

Yazmacılıkta güncel yorumlamaların motiflere yansımaları gösteren bu çalışma, Tokat'ta Yazmacılık sanatını atölyesinde sürdüren bir ustanın çalışmaları ile sınırlandırılmıştır. Tokat yazmacılık sanatında güncel motiflerin tespitine yönelik bir çalışma yapılmamış olması nedeniyle bu sanatı icra eden bir ustanın üretimleri araştırma kapsamına alınmıştır. Bu açıdan güncel beğenilerle birleşen maddi kültür ürünlerinin belgelenmesi, kültürel değerlerin korunması ve gelecek nesillere kaynak olması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yazmacılık, Tokat, Geleneksel Yazma Sanatı, Çağdaş Motifler.

TOKAT HAND PAINTING ART MASTER YASEMİN ERTEN AND HER MOTIFS

Abstract – Traditional handicrafts have developed in response to societal conditions and needs, becoming a consistent domain of production and contributing to cultural heritage. During the Ottoman era, yazmacılık (block printing) was a prominent craft, a tradition still sustained in small workshops in Tokat. This study explores the historical trajectory of block printing in Tokat, identifies its commonly used motifs, and examines the works of Yasemin Erten, an artisan who integrates traditional and contemporary designs in her craft.

The research adopts a qualitative methodology, employing literature review and interview techniques. A face-to-face interview was conducted with Yasemin Erten in her workshop, providing insights into her artistic practices. Furthermore, photographs of her works were analyzed to support the findings.

The study focuses on the incorporation of contemporary interpretations into block printing motifs, narrowing its scope to a single artisan's contributions. Considering the lack of research on modern motifs in Tokat yazmacılık, the findings document material cultural products, emphasizing the need to preserve and sustain this artistic heritage. By bridging traditional and modern approaches, the research underscores the enduring cultural significance of yazmacılık and its potential to inspire future generations.

Keywords: Blok Printing, Tokat, Traditional Block Printing Art, Contemporary Motifs.

GİRİŞ

El sanatları toplum içinde insanların gelenekleri ve sosyo kültürel niteliklerinin etkisinde oluşan bir sanattır. Yazmacılık sanatı ise; dokumacılıkla gelişen el sanatları arasında yer almaktadır (Türker, 1996: 1). Yazmacılık kumaş üzerine elle desen çizilmek suretiyle veya ağaç kalıplar kullanarak baskı yapılması işidir (Tezel, 2009: 27; Soysaldı ve Şavkar 2019: 89).

Yazmacılık sanatının öncü şehirlerinden birisi Tokat'tır (Kaya, 1988: 46). Tokat, Yazmacılık sanatında ileri seviyede bir gelişim göstermiştir. Özellikle bölgede ve yörede karakalem ve elvan baskı teknikleri kullanılarak başarılı örnekler ortaya konulmuştur. Yazma Türk el sanatları içerisinde çember, çit, çevre, yemeni isimleriyle anılmış ve yüzyıllar boyunca kadınlar tarafından başörtüsü olarak kullanılmıştır (Türker, 1994: 33; Çatalyaka, 2016: 33).

AMAÇ VE YÖNTEM

Somut olmayan kültür miras örneklerinden olan yazmalar konusunda yapılan bu çalışmada geleneksel Tokat yazmacılığı anlatılarak yazma ustası Yasemin Erten'in atölyesindeki kendine özgü ve güncel motiflerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmada görüşme tekniği kullanılmıştır. Yasemin Erten'in atölyesinde yapılan görüşmede yaptığı yazmacılık örnekleri temel konu olarak değerlendirilmiştir.

Yazmacılık Sanatının Tarihte ve Tokat'taki Gelişimi

Yazmacılık Sanatının Anadolu'da ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir; fakat bu konuya ilişkin yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Hititlere ait kilden pişmiş mühür parçalarının bitkisel boyalar kullanılarak basıldığı örneklerle rastlanması sonucunda bu konuya açıklık getirilebilmiştir. Dolayısıyla bu bulgulardan yola çıkılarak yazmacılığın MÖ. 7000'lerde Hititler döneminde başladığı kabul edilmektedir. Burada elde edilen kalıplar vasıtasıyla bitkisel boylarla baskı yapıldığı anlaşılmaktadır (Türker, 1996:1).

Yazmacılığın, arkeolojik araştırmalar sonucunda yontma taş ve bronz çağlarına kadar uzandığı ortaya çıkarılmıştır (Akyıl, 2003:1). Yazmacılık sanatının ilk örneklerinde topraktan ya da mumdan yapılmış kalıplarla veya elle boyanarak kumaşların tezyin edildiği tespit edilmiştir. Anadolu topraklarında Çatalhöyük kazıları sonucunda elde edilen numunelerden mühürlerin baskı ile yapılan yazmacılığın ilk örnekleri olduğu kabul edilmektedir (Türker, 1996:1). Hititliler, Hatti uygarlığında kullanılan damga mühür geleneğini devam ettirmişlerdir (Akurgal, 1995: 88).

Maşathöyük'te yer alan Tappiga Sarayında gerçekleştirilen kazılarda Hitit ve Friglere ait mühür örnekleri Tokat müzesinde teşhir edilmektedir. Bu mühürlerin bazılarında boya izleri görülmektedir (Demirci, 2015: 36). Bazı mühürlerin üzerinde ise; boya olmayışı burada kumaş üzerine baskı yapıldığını düşündürmektedir (Kaya, 1988:44). Kumaş desenlerinin duvar resimlerine de kaynak

teşkil etmiş olabileceği ileri sürülmektedir (Kaya,1988: 75-81; Öz, 2006: 52).

Anadolu'da yazmacılık sanatı pek çok kentte gelişim göstermiştir. Kayseri, Kastamonu, Ankara, Bartın, Diyarbakır, Hatay, Gaziantep, Elâzığ, Adıyaman, Bursa ve İstanbul bu şehirler arasındadır. Özellikle İstanbul'da Yeniköy, Kandilli, Üsküdar, Kumkapı, Yenikapı ve Samatya bölgeleri bu alanda üretim yapılan yerler arasındadır (Kaya, 1988: 75-81; Öz, 2006: 52).

Tokat'ta 15. yüzyılda pamuklu dokuma üretimin artması sonucunda, boya ve boya baskı işlemleri yörede artmıştır (Genç, 2000: 274).

Anadolu'dan günümüze ulaşan en eski yazma örneği ise; 16. yüzyıla aittir. Yazmacılığın 17. yüzyılda İstanbul'da en güzel örnekleri verilmiştir (Çatalkaya, 2016: 12). İstanbul'daki bu başarı 20. Yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. İstanbul'da üretilen yazmalar Anadolu ve Rumeli'ye gönderilmiştir (Barışta, 2005: 257).

17. yüzyılda Tokat'a gelen Evliya Çelebi eserinde Tokat Yazmalarından Tokat yazmaları için; "beyaz pembe bezi Diyar-ı Lahor'da yapılmaz. Güya altın gibi mücelladır kalemkâr basma yüzü, münakkaş perdeleri gayet memduh olur" şeklinde övgü ile bahsetmektedir (Türker, 1994: 33).

Tokat'ta yazmacılık 17 ve 18. yüzyıllarda üretimin en fazla gerçekleştiği dönemdir. Şehir Valide sultanlara has olarak verilmiştir. Dolayısıyla yapılan toplu üretimler boyahanelere verildikten sonra damga vergisine tabi tutulmuşlardır. Bu vergiyi zorunlu tutmak amacıyla Tokat dışında yazmacılık çalışmaları yasaklandığı iddia edilmektedir (İncesoyluer, 1987: 23). Tokat yazmacılığının icra edildiği yerler ise han yapıları olmuştur. Horozoğlu Hanı, Boyacıoğlu Hanı, Hacı Musa Hanı, Gazioğlu Hanı, Polis Şahin Hanı, Küflüoğlu Hanı, Osmanca Hanı, Örükçüler Hanı, Kara Hüseyin Hanı, Askerler Hanı bunlardan bazılarıdır. Bu hanlarda yıkama havuzları, boyama işlemleri için tağ olarak adlandırılan ağaçtan yapılmış cerekler kullanılmıştır (Demirci, 2015: 41). Bu 17. Yüzyılın sonlarından 19. Yüzyılın sonlarına değin hanlarda yazmacılık sanatını icra eden ustalar kalıpları oyarak en güzel şekilde biçimlendirmişlerdir. Kalıp oymacılığı ise günümüzde azalmıştır. Eskiden yapılmış ince işçilikle yapılmış bazı kalıplar günümüze ulaşmıştır (Karoğlu, 1999). Yazma kalıpları tahta ve metal olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tahta kalıplar ıhlamur ağacının oyulması ile elde edilir. Oyulacak ıhlamur ağacının çok kuru olması ve fırınlanmış olması önemlidir. Aksi takdirde ıslandığında ağaç düzgün formunu kaybetmektedir. Geleneksel kalıpların ıhlamur ağacı dışında armut ve sarı çamdan yapılmış örnekleri de mevcuttur. Armut ağacı her ne kadar sert ve oyulması zor bir malzeme olsa da dayanıklı olmasından ötürü uzun süre kullanılabilmesi açısından uygun bir malzemedir. Sarı çam ise; suya dayanıklı olduğu için kullanım için uygundur. Kalıplar oyulmadan önce bal mumuna daldırılır, bundaki amaçta kalıpların daha kolay oyulmasını sağlamaktır (Kaya, 1974: 67). Metal kalıplar ise metal şeritlerin istenilen biçime göre kıvrılarak dikey olarak kalıplık tahtaya çakılması ile oluşturulmaktadır. Bu kalıp türü Türk yazmacılığında kullanılmamıştır (Kaya, 1974: 68).

Yazmacılıkta, Kalem İşi Yazma, Kalıp-Kalem Yazma, Kalıpla Yazma (Karakalem, Elvan İşi, Daldırma) ve Serigrafi (İpek) Baskı Teknikleri kullanılmaktadır (Ok, 2015: 15-18).

Tokat'ta yazmacılıkta kullanılan teknikler arasında karakalem ve elvan yazma baskı metodları yaygındır (Çatalkaya, 2016: 23).

Yazmalarda bitki ve hayvan motifleri yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Hayvan motifleri arasında genellikle geyik, kumru, serçe, tavus kuşu kullanılmaktadır (Açar, 2014: 21). Bitkisel motifler arasında gül, karanfil, elma ve üzüm gibi motifler yaygındır (Mirzaoğlu, 2018).

Tekstil ürünlerini süsleme amacı ile ortaya çıkan ve gelişen bu sanat dalının geçmişten günümüze üretimi halen devam etmektedir (Barışta, 1988: 195).

Son yıllarda genellikle Tokat'ta yazmacılık serigrafik üretim ile sağlanmaktadır. Yani ahşap kalıp baskı yerini serigrafiye bırakmıştır (Açar, 2014: 44). Gazioğlu Yazmacılar Hanı'nın boşaltılması ile de yazmacılık yok olmaya yüz tutmuştur. Ancak bu alan diğer taraftan da son yıllarda turistik bir amaca hizmet etmeye başlamıştır. İpek baskı ve tekstil fabrikası bu alanda üretime başlayınca el emeği çalışan ustaların işlerinden olmalarına neden olmuştur. Yine de Kız Meslek Liselerinde, El Sanatları Derneklerinde hapisane ve küçük atölyelerde çalışan ustalar vasıtasıyla bu sanat yaşatılmaya çalışılmaktadır (Geleneksel Tokat El Sanatları, 2015).

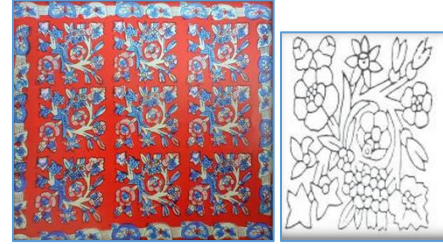
Günümüzde küçük atölyelerde ve olgunlaşma enstitüsü tarafından da üretimi yapılmaktadır. Ayrıca Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi tarafından Tokat Yazmacılık ve Geleneksel El Sanatları Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından bu sanatın yaşatılması ve üretimlerinin devam ettirilmesi için çalışmalar sürdürülmektedir.

Yazmalarda Seçilen Desenler Ve Uygulamaları

Tokat'ta yazmalarda genellikle karakalem ve elvan olarak üretilmektedir. Tokat'taki yazmalar teknik olarak ise kalıpla yazma grubunda yapılmaktadır. Yazmalarda konu ve kompozisyon olarak doğadan esinlenilerek oluşturulan motifler seçilmiştir. Bölgede yaygın yetişen bitkilerden ilham alınarak oluşturulan kompozisyonlar yazma kültüründe motif zenginliğine sebep olmuştur. Tokat yazmalarında kumaş desen ile yüzey doldurulmaktadır. Tokat içi dolusu, Tokat Beşlisi, kırmızı ve kahverengi Kayseri, siyah Çengelköy, kirazlı elmalı, beyaz karakalem siyah hürriyet adları verilen çeşitli desenlerde yazma çalışmaları gerçekleştirilmiş ve yapılmaya devam etmektedir (Kaya, 1974: 75-76). Tokat'a özgü desenler haricinde yabancı motifli kalıplar ile de baskı yapılmaktadır. 1960'tan sonra verilen siparişler nedeniyle böyle bir yönelim olmuştur. Tokat'ta bu süreçten itibaren Tokat desenleri ile birlikte yabancı Tokat yöresine ait olmayan motifler de kullanılarak yeni yorumlamalara gidilmiştir (Türker, 1996: 25).

Tokat yazmalarında yörede bolca yetişen kiraz ve elma motifleri, çiçekler yazma kompozisyonlarında oldukça çok tercih edilmektedir.

Tokat Yazma Sanatında bitkisel motiflerin haricinde nadiren somut örneklere yer verilmiştir. Kullanılan yaygın motiflerden birisi Tokat içi dolusudur. Motif, kare bir kalıp içerisinde U şeklinde kıvrılmış şekilde yerleştirilen bir dal üstüne farklı ebatlarda konulmuş çiçeklerin yan yana getirilmesi ile oluşturulmaktadır. Yazmaya bu kalıp dokuz kez basıldığı için bu adla anılmaktadır. Kenar suyu olarak kullanılan motifin kenarlarında beşli yatay çizgiler içinde iri bir fasulyeye benzeyen bir motif bulunmaktadır. Bu desende zemin rengi kırmızıdır (Adıgüzel vd., 2017: 17) (Resim 1).

Resim 1: Tokat İçi Dolusu -Tokat Dokuzlusu ana motif ve detayı (Demirci, 2015: 87; Adıgüzel vd., 2017: 54).

Fulyalı; "S" şeklinde dal üzerinde dizilmiş çiçek motiflerinden meydana gelmektedir. Motif yazma yüzeyine yukardan aşağı ve soldan sağa dört kez basılarak toplamda on altı kez uygulanmaktadır. Kenar motifinde dal üstüne sıralanan çiçeklerden oluşmaktadır (Demirci, 2015) (Resim 2).

Resim 2: Fulyalı Yazma (Türker, 1996: 37) (T.C Milli Eğitim Bakanlığı, El Sanatları Teknolojisi, Tokat Tahta Baskı Kalıp Hazırlama, 2011)

Çengelköy deseni ise Tokat içi dolusu ile benzer özellikler göstermektedir. Bu motif dokuz kez basılmaktadır. Kenar motifi olarak kenarlarından birbirine bağlanmış dörtgenlerden meydana gelmektedir. Bu yazmada kırmızı, sarı, mavi ve yeşil elvan baskı renkleri tercih edilmektedir. Bu motif elbiselik eteklik olarak da kullanılmaktadır. Elvan işlerinde çoğunlukla siyah zemin üzerine kırmızı, sarı mavi, yeşil renkleri kullanılmaktadır. Yörede Tozanlı Yazması olarak bilinen zemine 16 ana motif vurularak yapılan cinsine On altılı Çengelköy denmektedir (Demirci, 2015) (Resim 3).

Resim 3: Çengelköy yazmaları (Demirci, 2015: 93)

Kaynana Yumruğu; motif yumruğa benzediği için bu adla anılmıştır. Tokat'a özgü bir yazma türüdür. Bu motif yazma kenarlarının karşılıklı kenarlarına üçer, diğer iki kenarına ikişer basılması sonucu oluşturulmaktadır. Yazma zemininde sarı ve siyah kullanılmaktadır. Siyah zemin üzerine yeşil, kırmızı, sarı ile baskı yapılırken sarı zemin üzerine kırmızı ve yeşil renkler tercih edilmektedir (Adıgüzel vd., 2017: 18) (Resim 4).

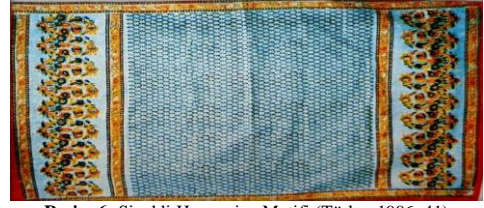
Resim 4: Kaynana Yumruğu motifi (Adıgüzel vd. 2017: 59)

Horoz kuyruğu motifi ise; sarı zeminli bu yazmanın üzerine horoz kuyruğuna benzeyen bir gül etrafında yarım ay şeklinde dal ve yapraklardan oluşan bir desendir. Bu desen üçerli üç sıra halinde dokuz kez basılmaktadır (Adıgüzel vd., 2017: 18) (Resim 5).

Resim 5: Horoz Kuyruğu Motifi (Kemer 2018: 286). (T.C Milli Eğitim Bakanlığı, El Sanatları Teknolojisi, Tokat Tahta Baskı Kalıp Hazırlama, 2011)

Sinekli Hamamiye, beyaz zemin üzerine uygulanmaktadır. Burada orta göbeğe küçük sineğe benzeyen motifle kumaşın eni kadar kare yapacak şekilde yapılmaktadır (Adıgüzel vd., 2017: 18) (Resim 6).

Resim 6: Sinekli Hamamiye Motifi (Türker,1996: 41)

Drama ise; yazmanın zemini siyah ve beyaz tercih edilebilmektedir. Yazma göbeğine eğri gül motifli kalıp, dairesel dönüşümlü olarak beyaz zemine karakalem baskıdan sonra elvant baskı tekniği kullanılarak beş kez basılmaktadır (Adıgüzel vd., 2017: 18) (Resim 7).

Resim 7: Beyaz Zeminli Drama (Türker, 1996: 35). Siyah Zeminli Drama (Demirci, 2015: 94).

Purket, Tokat'ın en eski yazmalarından kabul edilmektedir. Bu yazmalarda zemin sarı ve siyah olarak tercih edilmektedir. Purket üç yaprak içine yerleştirilmiş bir büyük çiçek ve iki yanına konuşlanmış iki çiçek demetinden meydana gelmektedir.

Resim 8: Purket "Plaka" detay (Adıgüzel vd, 2017: 59)

Laleli yazmalarda ise genellikle siyah zemin üzerine kırmızı, sarı, mavi ve yeşil renkler kullanılarak elvant yapılmaktadır. Geleneksel kompozisyonlarda ortya bir, dört köşeye de birer motif yerleştirilerek yapılmaktadır. Bu yazmada kenar suyu kalıp ile kenarların basılması ile desen tamamlanmaktadır (Adıgüzel vd., 2017: 19) (Resim 9).

Resim 9: Laleli yazma (Demirci, 2015: 93-94). T.C Milli Eğitim Bakanlığı, El Sanatları Teknolojisi, Tokat Tahta Baskı Kalıp Hazırlama, 2011.

Kestaneli Yazma'da, yazmanın ortasına üçer sıra halinde dokuz adet nar motifi basılarak yerleştirilmektedir. Bu yazma kalıbında ana motif olan gülün yanında kestaneye benzer bir motif bulunduğundan bu şekilde anılmaya başlamıştır. Bu yazmada zeminin siyah olması tercih edilmektedir. Kenar suyunda ise sopa olarak adlandırılan şerit şeklindeki bordür içinde başak ve çiçek motifleri diyagonal şekilde kullanılmaktadır. Bu motifleri renklendirmede kırmızı, sarı ve yeşil renkler kullanılmaktadır.

Resim 10: Kestaneli yazma (Türker, 1996: 36)

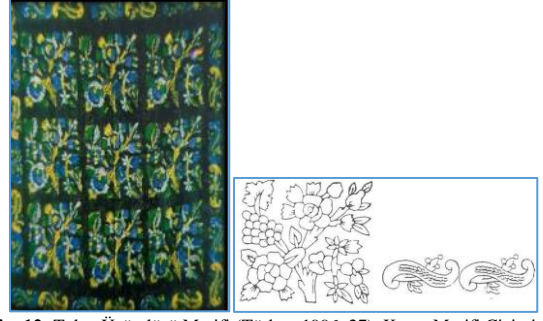
Kâğıt içi Yazmalar ise, diğer yazmalardan farklı olarak daha ince dokunmuş tülbentdirler. Bu tülbentlerin kenarları oyalarla süslenmektedir.

Tokat Beşlisi, Tokat içi dolu yazması gibi yazmalar yapılmaktadır. Ortaya bir motif köşelerde dört motif kullanılarak yapılmaktadır. Kenar suyunda ise Tokat içi dolu kenar suyu desenleri basılmaktadır (Adıgüzel vd., 2017: 19) (Resim 11).

Resim 11: Tokat İçi Dolusu -Tokat Dokuzlusu karakalem ana motifi, bordür motifi ve ahşap yazma kalıbı. (Demirci, 2015: 87). / (Tokat Yazmacılığı, 2017: 54) Tokat İçi Dolusu ve Kenar Motifi (T.C Milli Eğitim Bakanlığı, El Sanatları Teknolojisi, Tokat Tahta Baskı Kalıp Hazırlama, 2011).

Tokat Üzümlüsü, ana motif Tokat içi dolusu ile benzer şekilde yapılmaktadır. Çiçek aralarına üzüm salkımı motifleri yerleştirilmiştir. Bu sebeple üzümlü olarak anılmaktadır. Diğer adı ise Tokat morlusudur. Zeminde mor yahut kırmızı tercih edilmektedir. Zeminde dokuz dallı kırmızı, mor, yeşil, sarı ve mavi renklerle motif uygulanmaktadır. Kenar kalıbında ise kenar suyuna yatay şekilde iki adet "s" şeklinde yapraklı motiflerden her kenara üçer kez on iki adet baskı yapılmaktadır (Adıgüzel vd., 2017: 19) (Resim 12).

Resim 12: Tokat Üzümlüsü Motifi (Türker, 1996: 27), Kenar Motifi Çizimi (T.C Milli Eğitim Bakanlığı, El Sanatları Teknolojisi, Tokat Tahta Baskı Kalıp Hazırlama, 2011).

Ev İşi Yazmanın sarı zemin üzerine beş dallı bir deseni vardır. Motif bir dal üzerinde bulunan üç yaprak ve bir çiçek ile üstteki yaprağa bağlı olarak bir yıldız ile dört yuvarlakten meydana gelmektedir. Kenar motifinde tek dal üzerinde bulunan çiçek ve yapraklardan oluşan bir motif bulunmaktadır. İki kenara dört, diğer iki kenara da üç adet basılmaktadır (Adıgüzel vd., 2017: 19) (Resim 13).

Resim 13: Ev İşi Karakalem Motifi (Türker, 1996: 31). Desen çizimi T.C Milli Eğitim Bakanlığı, El Sanatları Teknolojisi, Tokat Tahta Baskı Kalıp Hazırlama, 2011).

Tokat Yazmalarında kare plan kurgulu kompozisyonlarda örnek olarak Tokat Beşlisi, Tokat İçi Dolusu, Tokat Üzümlüsü, On altılı Tokat Üzümlüsü, Çengelköy, Fulyalı, Yarmalı ve Cingoloz motifleri kullanılmaktadır. Motiflerin tekrarlanması ile oluşan kompozisyonlarda ise; Tokat Elmalısı, Tokat Aynalı ve Tokat Kirazlısı seçilmektedir. Kenar bordürlü ve içi boş planlı kompozisyonlarda da Asma yaprağı, Kaynana Yumruğu, Purket, Trabzon Kenar, yaygın olarak kullanılmaktadır. Kenar bordürlü olan, içinde tekrar eden kompozisyonlarda ise; Kaşık Sapı, Ev işi, Kilitli Yazma, Kayseri Kenarı, Kestaneli, laleli yazma, Alaplı ve Horoz Kuyruğu yazmaları genellikle tercih edilmektedir. Dairesel planlı yazmalarda ise; Drama ve Kandilli yazmalar, Dikdörtgen kurgulu olanlarda ise Sinekli Hamamiye ve Şam Hamamiye yazmaları kullanılmaktadır (Tüm Cebeci, 2021:518).

Yazma Ustası Yasemin Erten

Resim 14: Yasemin ERTEN
Kaynak: Serpil Seyfi, 2024

Yasemin Erten 1970 Tokat doğumludur (Resim 14). İlkokulu Kalaycık ilkokulunda tamamladıktan sonra ortaokula Turhal Atatürk okulunda gitmiştir. Liseyi ise Tokat Ticaret Meslek Lisesi'nde tamamlamıştır. Yasemin Hanım'ın Tokat Yazmacılığı eğitim serüveni 1994'te Tokat Kız Meslek Lisesi'nin Akşam Sanat Okulu'nda başlamıştır. Burada usta öğretici Naci Öncüler ve Ayla Ünlü'den dersler almıştır. 1997-1998'de kendisi yazmacılığı meslek olarak icra etmiştir. Evinde çalışarak ürünler ortaya çıkaran Erten evinin fiziki şartlarının atölye için yeterli olmadığını görünce 2010 yılında Taşhan'da bir dükkan kiralarak sanatını burada devam ettirmiştir. Bu arada kendisi Tokat Cezaevinde yazmacılık konusunda eğitimler vermiştir. Tokat Cezaevinde eski Tokat Valisi Recep Yazıcıoğlu zamanında Yazmacılık sanatının sürdürülmesi için bu tür çalışmalara ağırlık verilmiştir. Burada eğitim verilmesine de öncülük edilmiştir.

Tokat Cezaevinde yaptığı çalışmalarda geleneksel motifli kalıpların kullanım alanlarının genişletilmesi adına çalışmalar yürütmüştür. Yani kendisi sadece sofa bezi, masa örtüsü baskıları dışında elbise çanta gibi gündelik hayatta kullanım alanının yaygınlaştırılması için motiflerin farklı malzemelerde kullanılması gerektiği konusuna öncülük eden isimlerden olmuştur. Çalışmaları ile dikkat çeken Yasemin Erten 2011 yılında Somut Olmayan Kültürel Miras Taşıyıcısı olarak kabul edilmiştir. Yasemin Erten 2013'te tekrar bir atölye kurmuştur. Halen Semerkant Mahallesi, Yarbaşı Sokak'taki atölyesinde faaliyetlerini sürdürmektedir. Yasemin Erten Halk eğitim merkezinde zaman zaman eğitimler de vermiştir. Sanatçı Bir Usta Bin Usta Projesine Tokat Yazmacılığı adına katkılarda bulunmuştur (<https://www.birustabinusta.com.tr/tr/gorseller/kurslar>). Yazmanın Adı Tokat, Tamga ve Mühürler adlı belgesellerde çalışmaları işlenmiştir. Halkın Sanatı adlı programda yazmacılığın tanıtımına katkı sağlayan çalışmaları ile dikkat çekmektedir.

Kendisi iki çocuk annesi olup, aslen muhasebe eğitimi almasına rağmen yazmacılık mesleğinde ilerlemeyi tercih etmiştir.

Yasemin Erten'in Kullandığı Malzemeler

Yazmacılık sanatı için ihtiyaç duyulan temel malzemeler kumaş, kalıp ve boyadır. Kumaşların pamuklu olması tercih edilmektedir. Bunun nedeni ise pamuklu dokumaların boyayı kolay emmesi ve akıtmamasıdır (Öz, 2006: 9).

Kalıp yapımında yaygın olarak gürgen, ahlat ve sarıçam, armut, şimşir ve dut ağacı kullanılmıştır (Kaya, 1988: 67).

Yasemin Erten kendisi yazmacılığın en önemli aşamalarından biri olan kalıp oymalarını da kendi yapmaktadır.

Kalıp oymalarında oyulmaya daha uygun bir malzeme olmasından ve kumaşa baskı yapılmasına müsait yapısından dolayı ihlamur ağacı kullanılmaktadır (Türker, 1996: 13).

Yasemin Erten bu kalıpları oyarken nakışbul (kargaburnu), el yapımı buçak, ince uçlu iskarpela, kalın uçlu iskarpela ve parmaklık kullanmaktadır. İhlamurun dışı olarak tabir edilen ağacının seçilerek nem olmayan bir yerde kurutulması gerektiği belirtilmektedir. 6-7 cm genişliğinde kesilmiş olan ve sanayiden temin edilen bu ağaçların yüzeyi düz bir satıh elde edilebilmesi için zımparalandığı ve sonrasında desenleme işlemine geçildiği ifade edilmektedir. Motiflerin ağaç yüzeyine ters şekilde karbon kağıdı ile çizildiği ve kalınlaştırıldığı oyulma işlemine geçildiği belirtilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus ise; ağacın balmumu yatırılma sürecidir. Balmumu veya paroferin içerisinde ağaç 2 dakika bekletilmektedir. Balmumu ağacın yumuşamasını sağladığı için ağaç daha kolay bir şekilde oyulabilmektedir. Son olarak oyma işlemi yapılır, Oyulan kısmın kenarları iskarpela ile düştürülmektedir. Son kez zımparalanır ve boya ve tekne ile buluşmaya hazır hale getirilir (Resim 15).

Resim 15: Yasemin Erten ve Baskı
Kaynak: Serpil Seyfi, 2024.

Boya çiriş, anilin, potasyum ve göz taşı gibi maddelerin karıştırılması ile yapılmaktadır. Bu karışımlara ceviz kabuğu¹ da ilave edilmektedir. Boyaların ömrünün uzun olması ve akması için maddelerin miktarlarının doğru ayarlanması gerekmektedir. Boyalar üç gün içerisinde bitirilmek zorundadır. Ayrıca boyaların kurumamaları için serin bir yerde muhafaza edilmeleri gerekmektedir.

¹ Ceviz kabuğundan kazan kaynatma tekniği kullanılarak kahverengi elde edilmektedir. Bakır sülfat kullanılırsa da yeşil renk elde edilebilmektedir (Yasemin Erten, 2024)

Kumaşlara basılan boyaların canlı ve kalıcı renkleri olabilmesi için durulma suyuna amonyak katılmaktadır. Kumaşların boyaları daha kolay emmesi için ağaç bir zemin üzerine birkaç kat keçe üstüne muşamba en üste de yünlü kumaş kaplanması gerekmektedir. Boya teknesi ise muşamba gerilmiş kabın üzerine pamuklu bez yerleştirilerek hazırlanmaktadır (Kaya, 1988: 63).

Yasemin Erten'in Kalıplarında ve Yazma Örneklerinde Kullandığı Motifler Ve Kompozisyonlar

Yasemin Erten çalışmalarında Tokat Geleneksel Yazmacılık motiflerinin yanı sıra kendi beğeni ile oluşturduğu çeşitli motifleri de uygulamaktadır. Kendisi bitkisel motiflerin yoğun olarak kullanıldığı yazmacılık sanatına geometrik motifleri de katarak devam etmektedir. Bu motifleri seçerken de yine eski motiflerden ilham aldığı gibi mimariyi süsleyen bezemelerden de yararlanmaktadır. Erten'in atölyesinde kendi yaptığı bazı kalıp örneklerine de çalışmamızda yer verilmiştir. Melek (Resim 16), Güneş ve Yıldız (Resim 17) motifleri yanı sıra Tokat Gök Medrese'nin taç kapısından ve Anadolu Selçuklu Mimarisinde kullanılan motiflerden de ilham alarak oluşturduğu kalıplar da bulunmaktadır (Resim 18-19-20).

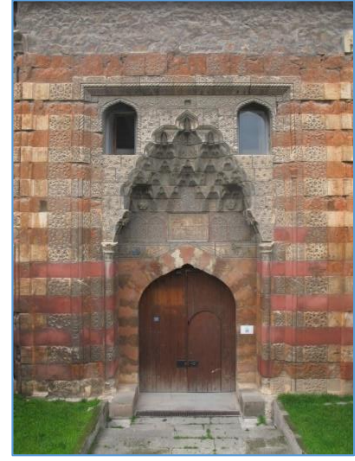
Resim 16: Melek Figürleri
Kaynak: Serpil Seyfi, 2024.

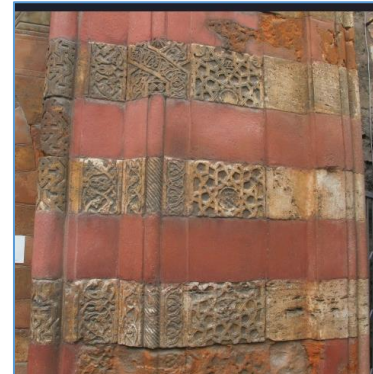
Resim 17: Yıldız ve Güneş Motifleri
Kaynak: Serpil Seyfi, 2024.

Resim 18: Tokat Gök Medrese'nin Taç Kapısından Esinlenen Motifler
Kaynak: Serpil Seyfi, 2024.

Resim 19: Tokat Gök Medrese Taç Kapısı
Kaynak: Serpil Seyfi

Resim 20: Tokat Gök Medrese Taç Kapı Detayı
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Yasemin Erten tavus kuşu motifi stilize ederek yeniden yorumlamıştır (Resim 21). Geometrik ve bitkisel motifleri yeniden yorumladığı kalıp örnekleri de bulunmaktadır (Resim 22).

Resim 21: Geometrik Motifler ve Tavus Kuşu Tüyü Figürü Stilize Kalıplar
Kaynak: Serpil Seyfi, 2024.

Kalıpları uygularken kumaşta herhangi bir taslak oluşturmadan deseni tamamlamaktadır. Dairesel (göbek) kompozisyon, köşeli kompozisyon, üçgen kompozisyon, bordür çalışması (kenar suyu), karışık düzenleme ve yüzeyi tamamen motiflerle doldurulan kompozisyon şemalarını kullanmaktadır. Ancak en çok kullandığı şema Kastamonu'da tercih edilen dairesel kompozisyonudur. Erten'in atölyesinde sofraya bezi, mutfak önlüğü, şal, çanta, masa örtüleri, perdeler, çanta, fular üzerine baskılar yapılmaktadır.

Erten'in atölyesinde uyguladığı yazma çalışmalarında ise; geleneksel motiflerin olduğu çalışmalar var olduğu gibi güncel motifler de yer almaktadır.

Yasemin Erten'in atölyesinde incelenen örnekler aşağıda sıralanmıştır.

Krem renk üzerine siyah ve kahverengi 65x150 cm ebatlarında palmet ve rumi motiflerinden oluşan parçada Kaput bezi ve baskı boyası kullanılan parçada karakalem yazma tekniği ile üzerine fırça boyama teknikleri tercih edilmiştir. Yazmada kenar bordürlerinin içerisinde palmet ve rumilerden oluşan bir kompozisyon sağlanmıştır.

Resim 22: Palmet ve Rumi Motifli Runner
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Atölyede incelenen diğer bir örnek bir elbisedir. Elbisede Tavus Kuşu tüyü ile desenler oluşturulmuştur. Malzeme olarak pamuk visko iç kısmında tül, bel ve kol kısmında dantel mevcuttur. Beyaz zemin üzerine turuncu ve mavi

renkler kullanılan yazma, karakalem yazma üzeri fırça boyama ile meydana getirilmiştir (Resim 23).

Resim 23: Tavus Kuşu Tüylü Elbise
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Yasemin Hanım'ın atölyesinde yaygın olarak runner üretimi çok fazla yapılmaktadır. Bunlardan birisi de palmet ve yaprak dizili runner örneğidir. 65x150 cm ebatlarında olan yazma pamuklu bez ve boya kullanılarak üretilmiştir. Karakalem yazma, üzeri fırça boyama tekniği kullanılan yazmada, beyaz zemin üzerine kırmızı, turuncu ve siyah renkleri tercih edilmiştir. Runner da yazmanın orta kısmı boş bırakılmıştır (Resim 24).

Resim 24: Palmet ve Rumi Dizili Runner
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Geleneksel Tokat Yazmacılığında lale motifleri yaygın kullanılan motiflerden birisidir. Aşağıdaki örnekte lale motifli runner mevcuttur. 65x130 cm. ebatlarında olan pamuklu bez ve boya kullanılarak elde edilen runner beyaz zemin üzerine kırmızı, sarı, siyah ve mavi renkleri kullanarak karakalem yazma tekniği ve üzeri fırça boyama ile tamamlanan bir örnektir (Resim 25).

Resim 25: Lale Motifli Yazma
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Çiçek motifli runner ise 65x130 cm. ebatlarındadır. Runnerin dört kenarında eşkenar dörtgen ve çiçek dizilimi ile elde edilen bir bordür elde edilmiştir. Eş kenar dörtgenlerin içerisinde de daha küçük sarı renkli çiçek motifleri bulunmaktadır. Yani bu kısım çengelköy desenlidir. Runnerin iç köşelerine birer gelincik motifleri yerleştirilmiştir. Yazmada beyaz zemin üzerine kırmızı, mavi, yeşil, siyah renkler kullanılmıştır (Resim 26).

Resim 26: Çengelköy ve Gelincik Desenli Runner
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Atölyede üretimi çok fazla yapılan runner örneklerinden birisi de hitit güneşli yazmadır. Runner 65x130 cm. ebatlarındadır. Beyaz zemin üzerine kırmızı, mavi, yeşil, siyah renkler kullanılan yazmada pamuklu bez ve boya kullanılmıştır. Runnerin kısa kenarlarına hayat ağacı, tavus kuşu, güneş ve geyik figürleri diyagonal olarak yerleştirilmiştir. Bu figürler düz bir zemine oturtulmuştur. Bunların altında küçük tepelerin içerisinde çiçek motiflerinden oluşan bir düzenleme bulunurken bu bordürün altında eşkenar dörtgenlerden meydana getirilmiş bir desen yer almaktadır. Güneş ve hitit güneşi motifleri ise runnerin yan zemine yerleştirilmiştir (Resim 27).

Resim 27: Hitit Güneşi Motifli Yazma
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Runner dışında yastık kılıfı örnekleri de atölyede üretilmektedir. Bunlardan bir tanesi de Ejderha Kılıflı yastık kılıfıdır. 52x40 cm ebatlarında olan yazmada pamuklu bez ve boya kullanılmıştır. Beyaz zemin üzerine kırmızı, kahverengi, mavi yeşil ve siyah renkler kullanılmıştır. Kılıfta karakalem yazma tekniği kullanılırken üzeri fırça boyama ile renklendirilmiştir. Kılıfın ortasına yerleştirilmiş çift başlı bir ejderha motifleri bulunmaktadır. Ejderhaların başlık kısımlarına birer çiçek motifleri yerleştirilmiştir. Desenin orta kısmında bir çiçek motifleri bulunmaktadır. Çiçeğin etrafı mavi renkle boyanarak vurgulanmıştır. Çiçeğin gövdesinde ve kök kısmında yapraklar bulunmaktadır. Çiçeğin kök kısmında bir

kırmızı bir tanede beyaz çiçekle desen tamamlanmaktadır (Resim 28).

Resim 28: Ejderha Motifli Yastık Kılıfı Yazma
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Yazma örneklerin çağın şartları ve ihtiyaçlarına uygun olarak yazmaların kullanım alanı gelişmiştir. Bu örneklerden bir tanesi de seccadelerdir. Yasemin Hanım'ın ürettiği seccade örneğinden bir tanesi çalışmamızda incelenmiştir. 85x130 cm ebatlarında olan servi ağaçlı seccadenin hammaddesi pamuklu bezdir. Seccadenin üretiminde Karakalem yazma üzeri fırça boyama tekniği kullanılmıştır. Sarı zemin üzerine mavi, kırmızı ve kahverengi renkler kullanılmıştır. Seccade de sarı zemin rengini oluşturabilmek için zerdeçal kazan kaynatma tekniği ile kaynatılmıştır. Seccadenin ortasında üç farklı renkte servi ağacı küçük tepelerin arkasından yükseltilmiştir. Kenar bordürlerinde ise çiçekli bahçeler gül bahçesi hayal edilerek cenneti temsilen yapılmıştır (Resim 29)

Resim 29: Servi Motifli Seccade
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Atölye de üretimi yapılan diğer bir ürün ise masa örtüsüdür. 180x220 cm. ebatlarında bitkisel stilize motifli masa örtüsünde pamuklu bez ve boya kullanılmıştır. Kalıpla yazma (Elvan işi) tekniğinde yapılan Yazmada beyaz zemin üzerin kırmızı, turuncu ve mavi, siyah renkler kullanılmıştır. Masa örtüsünün zemininde dikdörtgen alanın ortasında

horoz kuyruğu motifleri ve bu alanın dört köşesinde Tokat Üzümlüsü motifi stilize edilerek kullanılmıştır. Masa örtüsünün bir dar kenarlarında asma, etrafı palmetlerle şekillendirilmiş bir motif ve stilize horoz kuyruğu motifi bulunurken, diğer kenarında horoz kuyruğu motifleri tekrarlanmıştır (Resim 30).

Resim 30: Bitkisel ve Figüratif Motifli Yazma (Çini Desenli)
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Erten atölyesinde Tokat dışında kullanılan motiflere yer verdiği gibi bunları yorumlayarak kendini özgü kullanımlara da yer vermiştir. Bunlardan bir tanesi Hitit Geyiği motifli runnerdır. Runner 180x220 cm. ebatlarındadır. Yazmada Pamuklu bez ve boya kullanılmıştır. Tahta kalıpla baskı tekniği kullanılan örnekte beyaz zemin üzerine kırmızı, turuncu, siyah renk tercih edilmiştir. Erten, Hitit Geyik figürü stilize ederek farklı bir şekilde kullanmıştır (Resim 31).

Resim 31: Hitit Geyiği Motifli Runner (Yeniden Yorumlanmış Hali)
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Atölyede çok fazla üretimi yapılan ürünlerden birisi de yastık kılıfıdır. Kılıflarda farklı desenler uygulanarak veya biraraya getirilerek oluşturulmaktadır. İncelediğimiz yastık kılıfı örneklerinden birisi de güneş kursu motifli stilize yastık kılıfıdır. Yastık kılıfı 62x62 cm ebatlarındadır. Bu yazmada pamuklu bez ve boya kullanılmıştır. Tahta kalıpla baskı tekniği uygulanan yazmada beyaz zemin üzerine mavi ve

kahverengi renkler uygulanmıştır. Kılıfın dört köşesinde ve ortasında hitit güneşine yer verilirken diğer kalan alanlarda bitkisel (stilize) motiflere yer verilmiştir (Resim 32).

Resim 32: Güneş Kursu Motifli Stilize Kılıf
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Erten'in atölyesinde çanta örenkerline de çok fazla rastlanmaktadır. 35x40 cm ebatlarındaki bir çanta örneğinde ay ve yıldız motiflerinden oluşan bir desenleme mevcuttur. Pamuklu bez ve boya kullanılan yazmada, beyaz zemin üzerine kahverengi ve mavi renkler uygulanmıştır. Çanta deseninde ay ve yıldızların arasında kalan kısımlarda kaynağını güneşten alan ışık sistemleri oluşturulmuştur (Resim 33).

Resim 33: Ay ve Yıldız Motifli Çanta
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Atölyede üretilen diğer bir çanta modeli grift bitkisel motifli çantadır. 35x40 cm. ebatlarında olan çantanın malzemelerini pamuklu bez ve boya oluşturmaktadır. Kalıpla yazma tekniği kullanılan üründe beyaz zemin üzerine mavi renk kullanılmıştır. Çantanın zemininde bitkisel motifli iki desen yer almaktadır. Burada palmet ve rumilerin iç içe geçtiği bir sarmal oluşturulmuştur. Yazmanın kenarında "S" şeklinde çift bir bordür oluşturulmuştur. Bu bordürlerin içinde küçük çiçek motiflerine yer verilmiştir (Resim 34).

Resim 34: Grift Bitkisel Motifli Çanta
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Atölyede üretimi çok fazla yapılan çanta örneklerinden birisi de palmet ve rumi motifli bez çantadır. 35x40 cm ebatlarında, pamuklu bez ve boya kullanılarak üretilen tahta kalıpla karakalem baskı ile yapılan yazma beyaz zemin üzerine kahverengi ve mavi renkler kullanılarak oluşturulmuştur. Çantanın ortasında çiçek motifi bulunmaktadır ve motifin dört yönünde palmet motifine yer verilmiştir. Çantanın dört köşesinde ise yine palmet ve rumilerden oluşan yarım daire içinde kompozisyonlara yer verilmiştir (Resim 35).

Resim 35: Ay ve Yıldız Motifli Çanta
Kaynak: S. Seyfi, 2024

Diğer bir çanta modeli de bitkisel motifli yazma çantadır. 35x40 cm. ebatlarında olan çantada da pamuklu bez ve boya kullanılmıştır. Çanta tahta kalıpla karakalem baskı tekniği kullanılarak yapılmıştır. Yazmada beyaz zemin üzerine mavi renkte yapılan çantanın kısa kenarında “S” şeklinde kıvrılan bir bordür kullanılırken orta bordürdeki “S”lerin içerisinde küçük çiçek motifleri yer almaktadır. Bu bordürü takip eden bordür ilk bordürler aynı şekilde yapılmıştır (Resim 36).

Resim 36: Bitkisel Motifli Yazma Çanta
Kaynak: S. Seyfi, 2024

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışma, Tokat ilindeki somut olmayan kültürel miras unsurlarından biri olan Tokat Yazmacılığının bir ustasının güncel çalışmaları kapsamında incelenmesi ve kendi yorumlamalarına dayalı desenlerin tespiti amacıyla yapılmıştır.

Yazmacılık kültürü insanların ihtiyacına yönelik doğan ve yöresel özelliklere göre şekillenen bir sanat dalıdır. Türk kültüründe başörtüsü, sofrası, seccade, bohça, yorgan yüzü, yastık kılıfı gibi pek çok eşyanın süslenmesinde kullanılmıştır. Geleneksel el sanatı olan bu alanın zamanla çağın ihtiyaçlarına göre kullanım alanı genişlediği gibi desen kompozisyon olarak da değişikliklere maruz kalmıştır. Günümüzde üretimi azalan bir alan olmasına rağmen çağda uygun model ve kullanım alanlarındaki genişlemelerle birlikte tercih edilen ve küçük atölyelerde üretimi devam eden bir alandır. Tokat'ta kendi atölyesinde Tokat yazmacılığını devam ettiren Yasemin Erten'in gelişen ve dönüşen bu alana katkıları ve yeni yorumlamaları verdiği örnekler çerçevesinde irdelenmiştir. Çağın gereklerinin farkına varılarak elbise, ayakkabı, çanta gibi malzemelerde kendi bilgi, tecrübe ve duygularını yansıttığı güncel motifleri ile yazmacılık sanatını bir adım daha ileri taşıyan Erten gelecek nesillere de ilham kaynağı olmaktadır.

İncelen örneklerden yazmacılık sanatının her ne kadar kullanım alanı yaygınlaşsa da geleneksel motiflerden kaçınılmadığı ve hatta yeni motiflerle birlikte yan yana kullanıldığı belirlenmiştir.

Son yıllarda toplumun beğenisine hitap etmek adına fırça boyama ile yapılan çalışmalarda artış olmuştur. Bu durum atölyelere verilen siparişlerin nevi ile ilişkilendirilmektedir. Tokat'a özgü yazma motiflerinde kullanılan motifler bitkisel ağırlıklıdır. Yanı sıra hitit güneşi, tavus kuşu, geyik figürleri bu alanda geleneksel olarak kabul görmüş ve kullanılmaya devam eden motifler arasındadır. Tokat'ın yazmacılık alanında yaygın olarak kullanılan motiflerinin üretimi de devam etmektedir. Ancak talep edilen ürünün türüne göre motifler değişiklik gösterebilmektedir.

Yasemin Erten'in motiflerini incelediğimizde sanatını besleyen ve geliştiren bazı kaynaklardan istifade ettiğini söylemek mümkündür bunların başında mesleki bilgisi gelmektedir. Motifleri bilen ve bunları farklı şekilde

kullanabildiğini gösteren yazmaları mevcuttur (Resim 25, Resim 26, Resim 27). Bunun dışında Hitit figürlerine çalışmalarında yer vermiştir (Resim 31, Resim 32). Diğer taraftan Anadolu Selçuklu mimarisinde kullanılan bazı bitkisel, geometrik ve figüratif süslemeler kendisine esin kaynağı olmuştur. Bunu kendisinin yaptığı kalıp ve yazma örneklerinden anlamak mümkündür. Bunlar arasında sekiz kollu yıldız, palmet ve rumi motifleri olduğu gibi çift başlı kartal motifleri bulunmaktadır (Resim 17, Resim 18, Resim 22, Resim 24, Resim 33, Resim 34, Resim 35, Resim 36). Yasemin Hanım'ın Resim 22'de yer alan runner motifine bakıldığında Resim 37 ve 40'da yer alan Sivas Divriği Ulu Camii taç karpısında yer alan bordür süslemeleri ile benzerliği seçilebilmektedir.

Resim 37: Sivas Divriği Ulu Camii Batı Cephe Taçkarpısı Yan Yüz Panosu **Kaynak:** (Arslan, 2017: 1248).

Resim 38: Sivas Divriği Ulu Camii Batı Kapısı Çift Başlı Kartal Figürü **Kaynak:** Taçkarpısında Figürlü Süsleme (Arslan, 2017:1250)

Resim 39: Kubadabad Sarayı Çinilerindeki Çift Başlı Kartal Figürleri **Kaynak:** Altın, 2022, 151

Resim 40: Sivas Divriği Ulu Camii Batı Cephe Taçkarpısı Yan Yüz Panosu **Kaynak:** (Arslan, 2017: 1249).

Erten 'in yazmacılık sanatını geliştiren öğelerden birisi de kendi hayal gücü olmuştur. Kimi zaman hayal gücü ile geleneksel motifleri birleştirmiş kimi zamanda hayal ürünü motiflerini yazmalarında tek başına kullanmıştır. Bazen de geleneksel motiflerin stilizasyonu ile kendisine yeni bir üslup oluşturmuştur (Resim 16, Resim 23, Resim 24, Resim 28, Resim 29, Resim 32, Resim 33, Resim 34, Resim 35, Resim Resim 36). Bunlardan bazılarında sembolik manalar yüklenmiştir. Örneğin, ejderha motifli (Esin, 1969) (Resimli 28) yazma örneğine sağlıkla ilgili bir beklenti eklenmiş olmalıdır. Seccade örneğinde ise (Resim 29) bir cennet bahçesi tasvir edilmiştir.

Bütün bu örneklerden hareketle bir sanatçının bilgi birikimi, çevresel faktörler ve dışarıda gözlemledikleri ve kendi iç dünyası sanatını şekillendiren değerli öğelerdir. Bütün bu unsurlarla yeteğini birleştiren sanatçıların tabii gayret ve çabaları ile sanatları bir adım daha ileri gitmektedir. Yasemin Erten'in kalıp yapma hem de yazmalarındaki başarısı bu durumun önemli bir örneğidir.

Tokat'ta küçük atölyelerde devam ettirilen bu sanat dalının unutulmaması ve yaygınlaştırılması adına daha fazla destek programlarının artırılması için son yıllarda Tokat Millî Eğitim Müdürlüğü ve Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi tarafından çeşitli çalışmalar yürütülmektedir. Ancak bu tür alanların sürdürülebilmesi için destek programlarının artırılması ve yeni neslin bu alanla ilgili farkındalığının artırılması ve teşvik edilmeleri gerektiği açıktır.

KAYNAKÇA

- Açar, M. F. (2014), "Geleneksel Türk El Sanatlarından Tokat Ahşap Baskı Yazmacılık Sanatı Ve Yaşayan Ustaları", Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.
- Akurgal, E. (1995), "Hatti ve Hitit Uygarlıkları", İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- Akyıl, S. (2003), "Yazmacılık Sanatı", Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 13: 1-5.
- Altın, Alper. "Divriği Ulu Camisi ve Darüşşifası'ndaki Figürlü Süslemeler". Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA) 7(Aralık 2022), 132-153.
- Arslan, Muhammet (2017). Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami ve Mescit Mimarisi (Plan-Mimari-Süsleme). Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Barışta, Ö. (1988), "Kastamonu'da Yazmacılık", Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, 10: 195-211.
- Barışta, Ö. (2005), "Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Halk Plastik Sanatları", Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çatalkaya, G. (2016), "Geleneksel Yazmacılık Teknikleri ile Özgün Baskı Tasarımları", Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Demirci, M. S. (2015), "Elvan Yazmaları Diyarı Tokat", Tokat: Tokat Belediyesi Kültür Yayınları.
- Geleneksel Tokat El Sanatları (2015), "Geçmiş Zamanın Gölgesinde Bir Avuç Alın Teri", Haz. Ulu M. E.; Arslan, A.; Keskin E.; Arslan T. Tokat El Sanatları Koruma ve Geliştirme Derneği.
- Genç, M. (1986), "17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat,", Ankara: Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, 2- 6 Temmuz 1986, Tokat, 145-169.
- Esin, E. (1969). "Evren Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşeleri". Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 1, 162.
- İncesoyluer, C. (1987), "Yazmacılık", Mavi Ankara Sanat Dergisi, 23.
- Karoğlu, H. (1999), "Tokat Yöresi Ağaç Baskı Yazmalarının Grafikselleşimi ve Düzeni", Doktora Tezi, Konya.
- Kaya, R. (1974), "Türk Yazmacılık Sanatı", İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Kaya, R. (1988), "Türk Yazmacılık Sanatı", Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Soysaldı, A. ve Kemer, G. (2018). "Tokat Yazmacılığında Geçmişte Kullanılan Motiflerin Güncel Motiflerle Karşılaştırılması". Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 273-291.
- Mirzaoğlu Sivacı, F. G. (2018), "Kültürel Sembol Ve Süreklilik Tokat Yazmaları Ve Halk Türkülerinde Ortak Motifler Ve Semboller", Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî Ve Kültürel Hayat Sempozyumu, 18 – 20 Ekim, Tokat, 251-272.
- Ok, Ç. (2015), "Tokat İlinde Geleneksel Yazmacılık", Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Öz, N. D. (2006). "Türk Yazmacılık Sanatı ve Son Dönem İstanbul Yazmaları", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- MEB (2011). Tokat tahta baskı kalıp hazırlama. El Sanatları Teknolojisi. 215ESB454, Ankara
- Tüm Cebeci, D. (2021). "Tokat Yazmacılık Sanatında Elvan Baskı Uygulamaları". Folklor Akademi Dergisi, 4(3): 495-521.
- Türker, K. (1994), "Tokat Yazmaları", Tokat Özel Sayısı, Ankara: Kültür ve Sanat 24, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,
- Türker, K. (1996), "Ağaç Baskı Tokat Yazmaları", Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İnternet Kaynakları

<https://www.birustabinusta.com.tr/tr/gorseller/kurslar>, Erişim Tarihi: 10.05.2024.

EXTENDED ABSTRACT

Handicrafts are an art that evolves with the needs of people. One of them is handicraft art, which was widely practiced during the Ottoman Period in Tokat. The profession is still being preserved in small workshops in Tokat. This study determined the development of handicraft art in Tokat and the motifs used in it. The products of Yasemin Erten, who continues the Tokat handicraft art with both traditional and modern motifs, were also examined. This research is limited to the work of a master who continues to practice this art in her workshop. No study has been conducted to determine the current motifs in the Tokat handicraft art. The purpose is to protect cultural values and serve as a source for future generations.

The development of the art of handcrafting art in history and in Tokat was investigated within the scope of the study. It is not known when this art emerged in Anatolia, but archaeological research has clarified this issue through the discovery of Hittite clay baked seal fragment prints made with vegetable dyes. According to these findings, it is believed that writing began in the Hittite period around 7000 BC, and it is understood that printing was done using vegetable dyes through the molds obtained. As a result of archaeological researches, it was revealed that the art of writing dates back to the chipped stone and bronze ages (Akyl, 2003:1). In the first examples of the art of writing, it was determined that the fabrics were decorated with molds made of earth or wax or by hand painting. It is accepted that the seals from the samples obtained as a result of Çatalhöyük excavations in Anatolia are the first examples of printing (Türker, 1996:1). The Hittites continued the tradition of stamp seals used in the Hatti civilization (Akurgal, 1995: 88).

In Tokat, Hand crafting arts are generally produced in charcoal and elvan. The hand crafting arts in Tokat are technically made in the mold writing group. Motifs inspired by nature were chosen as the subject and composition of the hand crafting arts. This situation has led to the formation of a writing culture consisting of floral compositions that grow widely in the region. In Tokat hand crafting art, the surface is filled with fabric pattern. Writing works have been carried out and continue to be carried out in various patterns called Tokat stuffed, Tokat Five, red and brown Kayseri, black Çengelköy, cherry apple, white charcoal and black liberty (Kaya, 1974, p.75-76). Apart from Tokat-specific patterns, printing is also done with foreign motif molds. There has been such an orientation due to the orders placed after 1960. Since then, new interpretations have been made in Tokat by using foreign motifs that do not belong to the Tokat region together with Tokat patterns (Türker, 1996: 25). using foreign motifs that do not belong to the Tokat region together with Tokat patterns (Türker, 1996: 25). Literature review and interview methods were chosen to collect information in the research. In the study, the writing master Yasemin Erten was interviewed face to face. Information was obtained about her and her works. In addition, photographs of sample works were taken and evaluated in the findings section. Examples such as tablecloths, runners and bundles produced in her workshop were examined.

Handcrafted art is a type of art that has developed according to local characteristics and has been used to decorate various items in Turkish culture, including headscarves, tablecloths, prayer rugs, bundles, and quilt covers. This traditional craft has changed over time, adapting to the changing needs of the era. Although it is an area of decreasing production today, it is an area that is preferred and continues to be produced in small workshops with the expansion of models and usage areas suitable for the age. The contributions and new interpretations of Yasemin Erten, who continues the Tokat cottage industry in her own workshop in Tokat, to this developing and transforming field are examined within the framework of the examples she has given. Recognizing the requirements of the age, Erten takes the art of writing one step further with her current motifs reflecting her own knowledge, experience and emotions in materials such as clothes, shoes and bags, and inspires future generations.

From the examples examined, it was determined that although the usage area of the art of writing has become widespread, traditional motifs are not avoided and are even used side by side with new motifs. Due to the appreciation of the society, there has been an increase in the works made with brush painting. This situation is associated with the number of orders given to workshops.

The motifs used in Tokat handicrafts are mainly floral, but the Hittite sun, peacock and deer are also traditional and continue to be used. Here they also produce motifs widely used in local scripts. The type of product determines the variety of motifs.

In recent years, Tokat Directorate of National Education and Gaziosmanpaşa University have been carrying out various studies in order to increase the support for the continuation of this art branch in small workshops in Tokat. It is clear that in order to maintain such fields, support programs should be increased, and the awareness of the new generations about this field should be increased.

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

E-ISSN: 2564-680X (Online)

Kış Sayısı / Winter Issue

Aralık / December 2024

Doğan KOŞAN (2024). "AMASYA KIZLAR SARAYI KÜÇÜK HAMAMI VE KORUMAYA YÖNELİK ÖNERİLER"

Doğan KOŞAN (2024). "THE SMALL BATH OF AMASYA KIZLAR SARAYI AND SUGGESTIONS FOR ITS PRESERVATION"

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. Aralık, s.137-148. / Tokat Gaziosmanpaşa University The Journal of Social Sciences Research. Winter, p.137-148.

Alan(Sanat Tarihi Araştırma) / Field (Art History Research)

Doi Numarası / Doi Number: 10.48145/gopsbad.1519781

Geliş Tarihi / Received: 21.07.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 13.09.2024

AMASYA KIZLAR SARAYI KÜÇÜK HAMAMI VE KORUMAYA YÖNELİK ÖNERİLER

Doğan KOŞAN^{1*}¹Öğr. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi, Sanat Tarihi, Çorum, Türkiye,

*dogankosan@hotmail.com

+ ORCID ID: 0000-0002-1506-7246

Öz- Amasya Kızlar Sarayı, antik dönemden itibaren kralların yönetim ve ikamet merkezi olmuştur. Küçük Hamam, saraydan günümüze kalabilen en eski yapı olmasına rağmen mimari tasvir dışında araştırma yapılmamıştır. Hamamın inşa tarihi ve bânisi belli değildir. Bununla birlikte hamam yapılarında aralık mekânının geçiş ögesi olarak kullanıldığı örneklerinden 15. yüzyıla tarihlenmek olasıdır. Saray, kale, kervansaray, köşk gibi yapılarda benzerleri görülen özel hamam olarak inşa edilen Küçük Hamam, Osmanlı ve Anadolu Selçuklu genel hamam şemasına uymaz. Osmanlı ve Anadolu Selçuklu hamamlarında kullanılan alttan ısıtma sistemi yerine, sıcak su buharının beden duvarlarından dolaştırılarak ısıtıldığı bir sistemin kullanılması özel bir hamam olduğunun göstergesidir. Küçük Hamam'ın soyunmalık ve külhan dışındaki mekânları (aralık, ılıklik, tuvalet, sıcaklık) büyük oranda korunmuştur. Çevresindeki ana mekânlara eklentili yapı elemanları büyük bir kompleksin parçası olduğunu göstermektedir. Malakârî teknikte yapılmış renkli sıva silmeleri, tuğla taşımalar özgün dönemde hamamın gösterişli olduğunu kanıtlayacak niteliktedir. Kızlar Sarayı, önemli turizm alanı olarak ziyaretçilerin Amasya'da uğrak noktalarındandır. Son 250 yıllık süreçte atıl vaziyette bulunan ve yok olmayla yüz yüze olan bu hamamın en kısa zamanda özgün durumuna en az müdahale ile yeni bir işlevle restorasyonu yapılarak geleceğe taşınması elzemdir.

Anahtar Kelimeler- Amasya, Kızlar Sarayı, Hamam, Koruma, Kale

THE SMALL BATH OF AMASYA KIZLAR SARAYI AND SUGGESTIONS FOR ITS PRESERVATION

Abstract – Amasya Kızlar Palace has been the administrative and residence center of kings since ancient times. The only surviving structure of the palace, the Small Bath, has not been researched except for its architectural depiction. The date of construction and the builder of the bath are unknown. It is possible to date it back to the 15th century based on the examples where the interval space was used as a transition element. The bath does not conform to the general Ottoman and Seljuk bath scheme. It was built as a private bath, similar to those found in palaces, castles, caravanserais and mansions. The spaces of the Small Bath (gangway, warm room, restroom, hot room) other than the dressing room and grate room have been preserved to a great extent. The building elements attached to the main spaces around it indicate that it was part of a large complex. The colored plaster moldings and brick overflows made in Malachari technique prove that the bath was flamboyant in the original period. The use of a system in which hot water steam is heated by circulating through the body walls instead of the underfloor heating system used in Ottoman and Seljuk baths points out that it was a special bath. Kızlar Palace is an important tourism area and one of the frequent destinations for visitors in Amasya. The bath, which has been out of use for the last 250 years, should be repaired with the least intervention to its original condition and used with a new function.

Keywords – Amasya, Kızlar Palace, Turkish Bath, Protection, Castle

GİRİŞ

Amasya kenti, Yeşilirmak nehrinin ikiye ayırdığı dar vadide, Harşena Dağı'nın eteklerine kuruludur. Bulunduğu konum itibarıyla Anadolu'nun Karadeniz ile bağlantısını sağlayan önemli bir kavşak olmuştur. Kızlar Sarayı, Harşena Kalesi ile Yeşilirmak arasında, kalenin güneyinde eteklerine konumlanmaktadır. Tarih boyunca Kral Sarayı, Aşağı Saray, İsfendiyar Sarayı, Kızlar Sarayı gibi farklı isimlerle anılmıştır.

Amasya Harşena Dağı ve Kızlar Sarayı bölgesinde yapılan kazılar sonucu bulunan çanak çömlekler ve çeşitli objeler, Demir Çağı'ndan itibaren; Helenistik, Roma, Bizans, Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemini kapsamaktadır (Gürbüz, 1993: 43-44, Dönmez, 2014: 39,43). Harşena Dağı'nın üzerinde ve eteklerinde kale yanı sıra surlar, yapı kalıntıları, hamam ve Kral Kaya Mezarları bulunmaktadır. Çalışma konusu olan Hamam ise Kızlar Sarayı ören yerinin batısında, güneye meyilli bir arazide bulunmaktadır. Kızlar Sarayı'ndan geriye ayakta kalabilen iki hamam yapısından birisidir.

Kitabesi ya da vakfiyesi olmayan Kızlar Sarayı Küçük Hamam ile ilgili bilgiler sınırlı olup yapı ile ilgili kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Gerek saray hamamı olması gerekse hamam yapıları içerisinde kendine özgü mimarisi ile özel bir yere sahiptir. Amasya'ya gelen gezginlerin notlarında sarayın bulunduğu alan (hamamında bulunduğu) ve kaya mezarları ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Küçük Hamam'ın çevresi ve kuzeyinde yapılan kazılar sonucu saray ve hamamın tarihini aydınlatacak yeni bilgiler ortaya çıkmıştır (Tuzcu, A. 2013, Naza-Dönmez, 2014, 2021). Hüseyin Hüsameddin'in (2022s, 2022b, 2022c) "Amasya Tarihi" isimli kitabında hamamın 19. yüzyıldaki durumunu ve sarayın tarihini ve kullanıcıları hakkında önemli kaynaktır. G. Uruk'un (1995) "Amasya'da İki Saray Hamamı", S. M. Topçu'nun (2018) "Amasya'da Türk Devri Hamamları" çalışmalarında Kızlar Sarayı hamamlarına yer verilmiştir. "Küçük Hamam" ile ilgili yapılan çalışmalar mimari tasvirlerle sınırlı olup tarihsel ve karşılaştırmalı analizler yapılmamıştır.

Bu çalışmada Kızlar Sarayı Küçük Hamam'ın mimari özelliklerine ek olarak literatür taraması ile birlikte özgün dönem Anadolu Selçuklu ve Osmanlı hamam örnekleriyle karşılaştırılması yapılmıştır. Böylece hamamın tarihlendirilmesi ve Türk sanatına katkıları not edilmiştir. Günümüzde atıl vaziyette olduğundan hamamın işlevlendirilmesi ve korunması adına çağdaş koruma ve onarım ilkelerine uygun görüşlere yer verilmiştir. Bu çalışma Mimar Yeşim Bilgen tarafından Kızlar sarayı Küçük ve Büyük hamam Rölöve Restütisyon ve Restorasyon projesi kapsamındaki sanat tarihi raporundan genişletilerek hazırlanmıştır.

Kızlar Sarayı

Harşena Kalesi'nin Yeşilirmak nehrine bakan güney eteklerinde kaleye karşı saldırıları hafifletmek için sur duvarı kurulmuştur. Bu sur duvarı üzerinde kalan nispeten kullanışlı arazide Kızlar Sarayı yer alır. Saray hamamının (Küçük Hamam) kuzeyinde, arazinin topoğrafyasına uygun olarak teraslar halinde inşa edilmiş Osmanlı öncesi ve sonrasına ait

dört farklı döneme ait mimari yapılar tespit edilmiştir. Yapıların işlevi hakkında kesin veriler bulunamamıştır (Dönmez, 2014: 37). Fakat Roma dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Kızlar Sarayı hamamın kuzeyindeki yapılarda, çok sayıda çanak çömlek buluntuları buranın Osmanlı saray mutfağı olabileceğini ortaya koymuştur. Buradaki kazılarda bulunun İznik çinileri ve Çin porselenleri, sadece saray ve çevresinde kullanıldığı için yapıların işlevi adına önemli bir veri oluşturmaktadır (Dönmez, 2014: 48).

Amasyalı antik tarihçi ve coğrafyacı Strabon (M.Ö. 64-M.S. 21) sarayın bulunduğu alan için kralların sarayı ve mezarının bulunduğu yer olarak tanımlamıştır (Pekman, 2000: 51). Sarayın bulunduğu kale, Anadolu Selçuklu sultanı I. Mesud tarafından tamir ettirilmiş, daha sonra bu alanda cami, medrese ve hamam inşa ettirerek burada ikamet etmiştir. Ayrıca Osmanlı döneminde yüz elli sene kadar şehzadelerin makam ve ikamet merkezi olmuştur. 1582 yılında boşaltılarak şehri savunma görevi için yeniçerilere kışlalık etmiştir (Yaşar, 2022a: 92, 112).

Kanuni'nin Nahçıvan seferi için Amasya'da konakladığı sırada (1555) Macar elçi heyeti içerisinde bulunan Hans Dernschwam Kızlar Sarayı'nın ayrıntılı olarak fiziksel tasvirini yapmıştır. Dernschwam Aşağı Saray (bugünkü Kızlar Sarayı) olarak adlandırdığı alanı şöyle tanımlar: "Aşağı sarayı gördük. Duvarları taştan, iç kısmı pişmiş tuğladan yapılmış, tahta çitler ve kalaslar döşenmiş yollar var. Çatısı düz dam içerisinde ev var. Orta yerde büyük bir ev var. Toprağa gömülü ya da kayaya oyulmuş gibi. Üzerine çıkılıp manzaraya bakılabilir etraf seyredilebilir. İnsan boyu parmaklıklar var. Padişahın çadırı burada kuruludur. Sarayda oturanlar var, bu yüzden kayaların arasına yollar açılmış ve kayalar oyularak merdivenler yapılmış. Daha önce Şehzade Mustafa'nın kaldığı yerde şimdi padişah otağı var" (Dernschwam, 1992: 284, 285, 294).

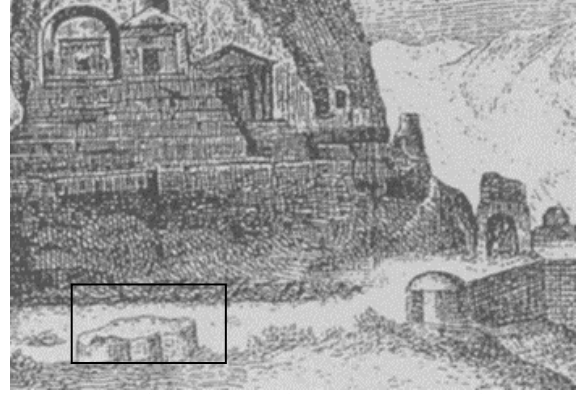
Ünlü Türk bilgini Katip Çelebi, Kızlar Sarayı'nın bulunduğu alanı (1635) İsfendiyar'ın sarayı olarak adlandırmıştır (Tuzcu, 2013: 63). Evliya Çelebi, 1665 yılında geldiği Amasya'da aşağı kale olarak adlandırdığı bu saray; alçak, tek katlı, üç kapılı, taş duvar olarak tanımlamıştır (Çelebi, 2005: 214). Seyyah Jean Otter 1743 yılı Amasya gezisinde "Kızlar Sarayı Amasya Prensi Esfendiar (İsfender) zamanında çok gösterişlidir. O'nun zamanında Amasya kenti, Rum'un Bağdat'ı olarak anılmaktadır" şeklindeki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Kızlar Sarayı 17. ve 18. yüzyılda "İsfendiyar Sarayı" adıyla anılmıştır (Otter, 1748: 334). Hüseyin Hüsameddin (2022a: 92) şehzadelerin kullandığı sarayın 1582'de boşaltıldığını, sonra burada Amasya ayanından Şeydi Alizade İsfendiyar Çelebi'nin oğlu Hızır Çelebi'nin uzun müddet memur olarak oturduğunu ve bu nedenle İsfendiyar Sarayı denmiş olabileceğini belirtmektedir.

Sarayın bulunduğu alanın hangi tarihten itibaren Kızlar Sarayı olarak isimlendirildiği tam olarak bilinmemektedir. II. Bayezid'in Kapıbaşı Firuz Ağa tarafından 15. yüzyılda yapılmış bir haremi ile Kızlar Sarayı adını aldığı söylene de herhangi bir kaynağa dayandırılmaz (Amasya Belediyesi, 2022). Hüseyin Hüsameddin'e göre; Firuz Ağa 1495 yılında

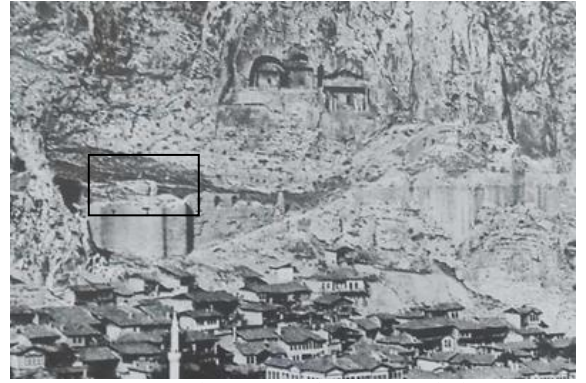
bu mahallede bir mescid yaptırmış ve sarayın içerisinde yaşamıştır (Yaşar, 2022a: 122). Saray bu dönemde (15. ve 16. Yüzyıl) “Kızlar Sarayı” ismi ile kullanılmamıştır. Bu alanın adını ilk defa Kızlar Sarayı olarak seyyah Domenico Sestini (1780) notlarında geçirmiştir. Kale için ilk defa Yunanlıların inşa ettirdiği ve Aladdin Keykubat’ın onarttığı kale olarak tanımlamıştır. Sestini; “Bu tepenin altında sonradan düzleştirilmiş bir kayanın üzerinde Kızlar Sarayı olarak adlandırılan bir harabe bulunuyor. Sarayın duvarlarının içerisinde bir Türk hamamı görülüyor. Bir zamanlar bu sarayda bir çok Yunan soylusu, Türk hakimiyeti döneminde ise birçok şehzade ve padişahların yaşadığını anladım. Şimdi ise bu kale şehrin uğrayacağı ani saldırıya karşı koymak, ön savunmayı yapmak için bir serdar ve emrindeki yeniçerilere kışlalık etmektedir. Ayrıca mütesellim, müftü, kadı, yeniçeri ağası da burada ikamet etmektedir” şeklinde sarayın bulunduğu alandan bahsetmiştir (Sestini, 1797: 46).

Gezici diplomat Andrien Dupre (1807): “Kızlar Sarayı yıkıntıları geniş bir alana yayılmıştır. Burası İlk Osmanlı sultanlarının çocuklarına bağışlanmış ve çocukları burada ikamet etmiştir. Kızlar Sarayı yolu kayalara oyularak açılmıştır” şeklinde sarayı tanımlamıştır (Dupre, 1819: 55,56). İngiliz diplomat James Henry Skene (1852): “Kızlar Sarayı olarak bilinen yerde artık saray kalmamıştır. Kaleden geriye sadece iki tane çıkıntı, dikdörtgen, uzun, çatısız bir duvar kalmıştır” notlarından sarayın artık kullanılmadığı anlaşılmaktadır (Skene, 1853: 84). Seyyahların notlarından da anlaşılacağı üzere, saray 18. yüzyılın sonlarından itibaren Kızlar Sarayı adıyla kullanılmaktadır. Günümüzde halen bu isimle kullanılmaya devam etmektedir.

Dr. Heinrich Barthe 1858 tarihindeki gezisinde Kızlar Sarayı’ndan geriye kademeli koruma terasında yıkık bir banyonun (hamamın) yarım parçasının kaldığını notlarına eklemiştir (Tuzcu, 2013: 449, Resim 1). Seyyah James Henry Ross’un 1856 yılındaki Amasya gezisi notlarında sarayın tamamen terk edildiğini, kalıntılarından yıkılmış bir hamam kaldığını yazmıştır. Ayrıca hamamın (muhtemelen Küçük Hamam) duvarlarında Napolyon’un Mısır seferi sırasında (1798) esir alınan 20 Fransız askerinin burada esir tutuldukları sırada yazdıkları anıları gördüğünü belirtmiştir (Tuzcu, 2013: 423). Bu bilgilerden yola çıkarak Kızlar Sarayı hamamının hapisane işlevinde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. 1657 tarihinde Harşena Kalesi boşaltılınca burada bulunan esirlerin tutsak edildiği zindan ve hapisane, serdar ve emrindeki yeniçerilerin ikamet ettiği Kızlar Sarayı’nın içerisine taşınmış olmalıdır. Küçük Hamam’ın geçirdiği onarımlardan yola çıkarak farklı işlevde kullanıldığı anlaşılmaktadır (Gürbüz, 1993: 45).

Resim 1. Kızlar Sarayı ve Küçük Hamam gravitür Dr. Barthe 1858
Kaynak: Tuzcu, 2013: 441

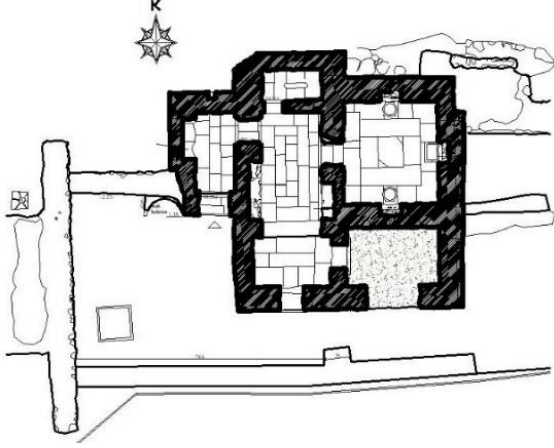

Resim 2. Kızlar Sarayı Küçük Hamam 1900 başları
Kaynak: Menç, 2010

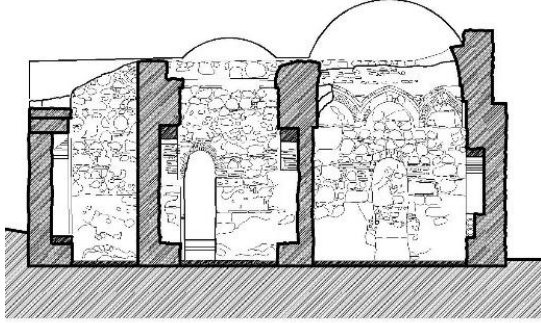
Antik çağdan beri kralların, sultanların yönetim ve ikamet merkezi olan sarayda savaşlar ve depremler sebebiyle günümüze kadar çok az bir kısmı ulaşabilmiştir. Sarayın bulunduğu alanda en büyük yıkım, tarihteki Kuzey Anadolu Fayı üzerinde en büyük depremi olan 1668 depreminde yaşanmıştır. Amasya’da kalenin duvarları, Sultân Bâyezîd caminin kubbeleri, meydan kapısı, kârgir hâneler, cami kubbeleri, bedestenin büyük kısmı yıkılmıştır (Erturaç ve Tüysüz, 2010). Bu depremden sonra kısmen onarımlar yapılmış olsa da Kızlar Sarayı harap vaziyette bugünkü haliyle günümüze gelebilmiştir (Resim 2). Kızlar Sarayı’nın içerisinde bulunduğu Harşena Kalesi tarih boyunca sırasıyla, 1075 yılında Danişmend Ahmed Gazi (1143) I. Mesud (1222), I. Alaaddin Keykubad (1319), Gümüşlüzâde Taceddin Mahmud Çelebi (1369) Şadgeldi (1149) II. Murad (1511) tarafından tamir edilmiştir (Kavaklı, 2011: 57).

Küçük Hamam

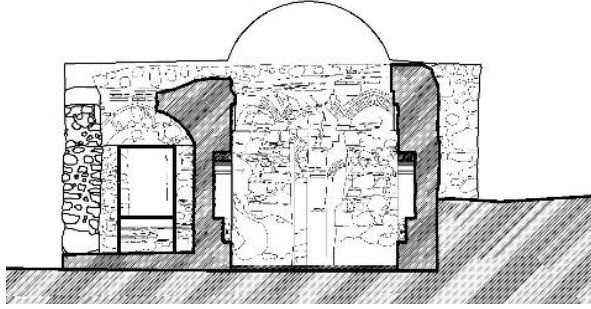
Küçük Hamam, Kızlar Sarayı ören yerinin batısında, güneye eğimli bir alan üzerinde yer almaktadır. Hamam soyunmalık (camekan), aralık, ılıkılık, sıcaklık, tuvalet ve külhan mekânlarından oluşmaktadır (Çizim 1, 2, 3, 4). Ayrıca hamamın kuzey, doğu, güney ve batı yönünde ana mekânlarına eklentili kalıntılar da bulunmaktadır.

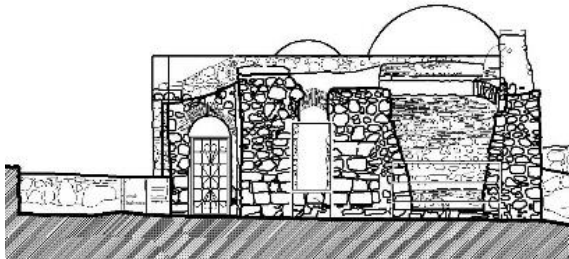
Çizim 1. Küçük Hamam planı
Kaynak: Mimar Yeşim BİLGEN

Çizim 2. Küçük Hamam kesit
Kaynak: Mimar Yeşim BİLGEN

Çizim 3. Küçük Hamam kesit
Kaynak: Mimar Yeşim BİLGEN

Çizim 4. Küçük Hamam güney cephe
Kaynak: Mimar Yeşim BİLGEN

Hamam beden duvarları kesme taş, moloz taş ve tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Kapı, pencere, tonoz, kubbe, kemer gibi açıklıklar tuğlayla yapılmıştır. Bağlayıcı olarak kalın agregalı kireç, sıva olarak horasan harcı kullanılmıştır. İç mekan duvarlarda üç farklı dönemde yapılmış sıva katmanı tespit edilmiştir. Zemin (soyunmalık ve külhan hariç) mermer döşelidir. Üst örtü, kubbe ve tonozlarla kapatılmış olsa da büyük bir kısmı günümüzde yer almamaktadır.

Hamamın doğusunda, hamama bitişik konumlanan moloz taş ve balçık harçla örülmüş basit duvar kalıntıları vardır. Bu kalıntılardan geriye üç farklı yöne bakan temel duvarları kalmıştır. Bu duvarların daha sonraki dönemde onarım gördüğü zemin yüksekliğinden anlaşılmaktadır (Resim 3).

Resim 3. Doğu cephesi görüntüsü

Resim 4. Kuzey cephesi görüntüsü

Hamamın kuzey cephesinin bir kısmı kot farkından dolayı toprak altında kalmıştır. Cephede kapı ya da pencere açıklığı bulunmamaktadır. Sadece ılıklikteki tuvalet bölümü bu cephe üzerinde dışarıya doğru çıkma yapmıştır (Resim 4). Hamamın kuzeyindeki kazılarda 50 metre uzaklıkta konumlanan dikdörtgen planlı, duvarları moloz taş ve harçla örülmüş bir havuz sistemi ortaya çıkarılmıştır (Yüce ve Doğanbaş). Dışarıdan hamama soğuk suyun girişinin kuzey doğu köşesinden olduğu bilindiğinden, hamamın su ihtiyacının bu havuzdan sağlanmış olduğu düşünülmektedir. Hamamın Harşena Kalesi'nin eteklerine kurulu olmasından dolayı gerekli su kaynağının kale içerisindeki sarnıçlardan sağlanmış olduğu söylenebilir. Kale içerisindeki sarnıç ve su depolarında biriktirilen kar ve yağmur suları dehliz ve su

yolları ile hamamın kuzeyindeki su havuzuna aktarılmıştır. Antik dönemden beri var olan suyolları ile ilgili birçok gezgin notlarında bahsetmiştir (Tuzcu, 2013: 404). Hamamın batısındaki soyunmalık mekânının batı beden duvarlarına bitişik, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı hamam ile ilişkisi olmayan ikinci su deposu bulunmaktadır. Üzeri tuğla malzeme ile örülü, beşik tonozlu iç kısmı düzgün sıvalı su deposuna üstten kapakla giriş sağlanmaktadır (Resim 5-6).

Resim 5. Güney cephesi görünüşü

Resim 6. Hamamın batısında bulunan su deposu
Kaynak: Samsun Koruma Bölge Kurulu Arşivi

Hamamın güney batı köşesinde bulunan soyunmalık (cemeke) mekânının büyük bölümü ayakta değildir. Sadece temel duvarlarının bir kısmı günümüze kalabilmiştir. Duvarların şekli bozulmuş, bu yüzden yapının giriş yeri tespit edilememiştir. Herhangi bir kapı ya da pencere izine rastlanmamıştır. Bu nedenle mekânın boyutları dışında özgün dönemdeki malzeme ve şekli belirlenememiştir. Soyunmalık kuzey duvarında ocak nişi ve şerbetlik mekânı bulunmaktadır. Zeminde altıgen tuğla ile döşenmiş olsa da sonradan burası koruma amaçlı toprakla kapatılmıştır. Mekânın kuzey doğu köşesindeki kapıdan aralık mekânına, oradan da ılıklığa geçilmektedir (Resim 7).

Resim 7. Soyunmalık-aralık geçiş kapısı

Aralık mekânı kuzey güney yönünde dikdörtgen planlıdır (Resim 8). Bu mekânın batı duvarında (kuzey duvarına yakın yerde) üzeri sivri kemerle geçilen bir oturma alanı bulunmaktadır (Resim 9). Oturma alanının tam karşısında bulunan kapıdan (aralık mekânının doğu duvarı üzerinde) ılıklığa geçilmektedir. Kemerin kilit taşının olduğu yerde havalandırma açıklığı açılmıştır. Bu kanal kemerin ortasından başlayıp hamamın üstünden çıkış yapmaktadır.

Resim 8. Aralık güney girişi

Resim 9. Aralık dinlenme sekisi

Ilıklık, kuzey-güney dikdörtgen planlıdır. Üzeri beşik tonozla örtülmüştür. Fakat tonozun büyük bölümü yıkılmıştır. Zemin mermer döşelidir. Ilıklığın batı ve doğu duvarlarında nişler yer almaktadır. Nişler dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış, doğudaki basık bir aynalı kemer, batıdaki ise sivri kemer ile geçilmiştir. Doğudaki kemer köşelerinde pembe renkli stukko kabartma yapılmıştır. Buralar oturma, dinlenme alanıdır (Resim 10-11).

Resim 10. Ihlık güney girişi

Resim 11. Ihlık kuzey-güney görünüşü

Ihlığın kuzey duvarındaki kapıdan, zemini ılıklığa göre yüksekte olan tuvalet mekânına geçiş sağlanmaktadır. Tuvalet doğu-batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Üzeri beşik tonozla örtülüdür. Bu tonoz aynı zamanda hamamdaki yıkık olmayan tek örtüdür. Tonozun ortasında bir aydınlatma gözü bulunmaktadır. Bu göz aynı zamanda hamamdaki tek ışıklıdır.

Ihlığın güneyinde, yerden bir basamak kadar yükseltilmiş yıkanma alanı bulunmaktadır. Mekân ile ılıklık arası, üç açılı sivri kemerli bir geçiş ile vurgulanmıştır. Kare planlı bu mekan köşelerden tromplarla geçilerek kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin tamamı ile trompların bir kısmı yıkıktır (Resim 12-13). Mekânın güney duvarı üzerinde yıkanma amaçlı kurna yer almaktadır. Ayrıca batı ve doğu duvarı üzerinde dinlenme amaçlı yapılmış niş açıklıkları vardır. Mekânın güney duvarındaki kurna nişi ile doğu duvarındaki niş sonraki dönemlerde açılarak pencereye dönüştürülmüştür.

Resim 12. Ihlık kubbeye geçiş

Resim 13 Ihlık örtü elemanı

Ihlığın doğu duvarındaki yıkılmış açıklıktan sıcaklığa girilmektedir. Kapının özgün şekli ve boyutları, aralık ile ılıklık arasındaki kapıya benzerdir (Resim 14). Sıcaklık kare planlı, üzeri kubbe ile örtülü tek mekândan oluşmaktadır. Kubbe geçişler tromplarla sağlanmıştır. Kubbe tamamen, trompların ise bir kısmı yıkıktır. Doğu ve batı duvarında kısmen yıkık duvarlar bulunmaktadır. Sıcaklığın kuzey, doğu ve güney duvarlarının alt kotunda, 65 cm yükseklikte olan kemerli kurna nişleri vardır. Nişlerdeki yıkıntılardan beden duvarları içerisine gömülmüş üst üste sıcak ve soğuk su taşıyan tuğla künkler yer almaktadır (Resim 15). Üstteki künk soğuk su amaçlı kullanıldığı için fazladan tuvalet mekânına da ulaşmaktadır. Sıcaklık doğu duvarına, ılıklık güney duvarındaki gibi sonradan pencere açılmıştır (Resim 16).

Resim 14. Sıcaklık batı görünüşü

Resim 15. Sıcaklık güney duvar

Resim 16. Sıcaklık doğu ve kuzey görünüşü

Hamamın sıcaklık odasının güneyinde sıcak su deposu yer almaktadır. Mekânın güney duvarı tamamen, batı duvarı ise kısmen yıkılmıştır. Örtüsünün doğu ve kuzey yönünde kalan parçalarından tonoz olduğu anlaşılmaktadır. Hamamın kuzey doğu köşesinden giriş yapan soğuk su, sıcaklık doğu duvarı içerisinden geçerek buraya aktarılmıştır. Burada ısıtılan su, deponun zemin seviyesindeki künkten sıcaklığa giriş yapmaktadır. Ayrıca mekânın ılıklığa bakan batı duvarının tabanında, suyun tasfiyesi için künk yerleştirilmiştir. Bu tasfiye, ılıklık içerisindeki pis su giderinden yapılmaktadır. Buradaki depoda hem soğuk su girişinin hem de sıcak su çıkışının bulunması, deponun altında su ısıtma sisteminin (bakır kazan) olabileceğini göstermektedir. Fakat kazanın bulunduğu yer yıkıldığı için

tespit edilememiştir. Sıcak su deposu dışında külhan, odunluk yoktur.

Hamamın en dikkat çekici yapı elemanı, sıcak su deposunun tonoz örtüsüne yakın kuzey duvarında (sıcaklığa bakan duvar) bulunan kanallardır. Yan yana kare formlu üç kanal hamamın sıcaklık ve ılıklik beden duvarlarını dolaşarak bacalardan çıkış yapmaktadır. Hamamda alttan ısıtma sistemi tespit edilememiş olması, ısıtma sisteminin sıcak su buharı ile bu kanallardan yapıldığını düşündürmektedir (Resim 17).

Resim 17. Külhan kuzey

Süsleme

Oldukça harap durumda olan yapıda, tek tezyîni unsur, ılıkliğin batı duvarındaki büyük nişin üst köşelerinde görülen pembe renkli stuko kabartmalarıdır. Ayrıca kubbeeye geçişlerdeki tromplarda malakârî teknikte yapılmış renkli siva silmeleri, tuğla taşımalar mekâna estetik kazandırmıştır. Saray hamamlarının çok süslü olarak inşâ edilmeleri, bu hamamda da başka süslemelerin var olabileceğini düşündürmektedir. Hamam içerisinde 1999 yılında yapılan temizlik çalışmaları sırasında sıcaklık kısmında iki adet üzeri bitkisel (rumi palmet) kabartma bezeli kurna ayakları bulunmuştur (Yüce ve Doğanbaş, 2001, Resim 18).

Resim 18. Sıcaklık kurna aynası

Kaynak: Samsun Koruma Bölge Kurulu Arşivi

Karşılaştırma ve Tarihlendirme

Hamamla ilgili herhangi bir kitâbe bulunmadığından, hamamın inşâ tarihi ve bânîsi belli değildir. Yapıyı

tarihlendirebilmek için yararlanabileceğimiz saray hamamı örnekleri çok azdır. Var olanların birçoğu da çeşitli onarımlarla özgün şekli bozularak günümüze ulaşabilmiştir. Ancak, kısıtlı sayıda olsa da, Kızlar Sarayı Küçük Hamam, gerek Anadolu Selçuklu gerekse Osmanlı erken dönemi yapılmış olan küçük hamam örnekleri ile plan düzeni, inşâ malzemesi ve süsleme bakımından karşılaştırılabilir.

Kızlar Sarayı Küçük Hamam planı, Osmanlı ve Anadolu Selçuklu genel hamam şemasına uymaz. Bu yüzden özel hamam olarak değerlendirilmektedir. Özel hamamlar saray, kale, kervansaray, zaviye ve köşk gibi yapıların yanında veya içlerinde onlara bitişik ya da ayrı olarak inşâ edilmiştir. Ayrıca büyük konaklarda, âyan saraylarında, varlıklı kişilerin evlerinin yanında küçük ölçüde özel hamamlar da yapılmıştır (Eyice, 1950).

Küçük Hamam plan olarak "sıcaklık-ılıklik-halvet eş odalı tip" sınıflandırması içerisinde yer almaktadır. Benzer planlar az sayıda kullanıcısı olan kasaba, köy hamamlarında da uygulanmıştır. Topoğrafyanın zorunlu kıldığı ya da arazinin yetersiz kaldığı durumlarda benzer örneklerle rastlanmaktadır (Eyice, 1960, Erat, 1997: 470). Bu hamamlarda sıcaklık kare planlı tek mekândan oluşmaktadır. Halvet hücreleri bulunmaz. Anadolu Selçuklu döneminde Alanya Kalesi'nde bulunan I. Alâaddin Keykubâd tarafından inşâ ettirdiği tahmin edilen (1225) saray hamamı, plan düzeni ve daha büyük olan mekân boyutları ile bu hamamdan farklıdır. Fakat inşâ malzemesi bakımından çok benzemektedir (Önge, 1995: 166). 1224-1225 yıllarına doğru inşâ edilen Alara Kalesi'nin tam tepesindeki Anadolu Selçuklu kasrının özel hamamı da çok küçük ölçüde olup peş peşe sıralanan beşik tonozlu bir giriş mekânı ile kubbeli sıcaklık olan iki odadan ibaret olup en sonunda ise külhan vardır (Urak, 1994, Yetkin, 1970). Saray hamamı olduğu tahmin edilen ve 16-17 yüzyıllara (tarihlendirme konusunda farklı görüşler vardır) tarihlendirilen İznik-İsmail Bey Hamamı, boyutları ve inşâ malzemesi açısından benzer niteliktedir. Ancak, kubbe ve geçiş elemanlarındaki aşırı süsleme Kızlar Sarayı Hamamı'nda yoktur (Eyice, 1950).

Saray hamamı olmayıp da bir yapının parçası olarak Küçük Hamam ile aynı tipte ve boyutta olan hamam örneği (1232-36) Kayseri-Sultan Han Hamamı'dır. Sıcaklığın eş odalı olduğu diğer örnekler Menemen Eski Hamam (14. yüzyıl) Küre Müderris (14. yüzyıl) Hamamı (Erat, 1997), İzmir İstanköy Hamamı (16. yüzyıl), İzmir Basmahane Hamamı (17. yüzyıl), İzmir Hoşgör Hamamı (18. yüzyıl), Niğde Harmanlı Köyü Hamamı (19. yüzyıl) oldukça benzer planda yapılmıştır (Uysal, 2019: 409, 416, Ürer, 2002). Bu hamamlar saray hamamı olmamakla birlikte boyutları ve mekânların düzeni bakımından Küçük Hamam'a oldukça benzemektedir. Sonuç olarak hamamın plan ve malzeme açısından benzer örnekleri geniş bir tarih aralığında uygulanmıştır.

Küçük Hamamın tarihlendirilmesi adına en önemli yapı birimi "aralık" mekânıdır. Hamamın soyunmalık (camekân) ile ılıklik arasındaki "aralık" mekânı Anadolu'da erken devir (12-15. yüzyıl) hamamların en önemli mimari kompozisyon özelliklerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. 12.-13.

yüzyılda büyük boyutlu yapılan aralık mekânının içerisinde tuvalet ve tıraşlık gibi mekânlar bulunmaktadır. 14. yüzyıldan itibaren Divriği Aşağı, Payas Sokullu, Selçuk İsa Bey, Peçin Ahmet Gazi, Karaman Süleyman Bey hamamlarında olduğu gibi aralık mekânının iyice küçüldüğü görülmektedir (Erat, 1997: 459-461). 15. yüzyılda aralık mekânı Kızlar Sarayı Küçük Hamam'da olduğu gibi sadece bir geçiş mekânına dönüşmüş, 16. yüzyıldan itibaren ortadan kalkarak yerini ılıklığa bırakmıştır (Önge, 1995: 22).

Hamamlarda aralık mekânın işlevi, ılıklıktan gelen sıcak buharı ve ısıyı kontrol etmektir. Sıcaklıktan gelen havayı yukarı çeker ve aralığın ve soyunmalığın havasını yeniler (Aru, 1949: 43). Ankara Eski Hamam (15. yüzyıl), Ereğli Eski Hamam (1423-1464) örneklerinde Kızlar Sarayı Küçük Hamam'a benzer şekilde aralıktan ılıklığa geçerken kapının dış tarafında yağmaktaki bir baca yerleştirilmiştir. 15. yüzyıldan itibaren inşa edilen hamamların hepsinde aralık mekânı ortadan kalkmış ve havalandırma işlevi, ılıklık ile soyunmalık arasındaki kapının üzerine (soyunmalık tarafına) yerleştirilen yağmaktaki bacadan sağlanmıştır (Önge, 1995: 23,24). Bu verilerden hamamın ilk inşa tarihi bilinmiyor olsa da, ayakta olan yapısı 15. yüzyıla tarihlendirilebilir.

Literatür araştırmalarından elde edilen bilgilerden yola çıkılarak konuya biraz daha açıklık kazandırmak mümkündür. H. Hüsameddin'in verdiği bilgilerden, Anadolu Selçuklu döneminde Sultanı I. Mesud (1143) iç kaleyi tamir ettirdiği, cami, medrese, hamam yaptırdığı ve buradaki sarayda ikamet ettiği bilinmektedir (Yaşar, 2022a, 122). Osmanlı döneminde II. Bayezid'in Kapağası Firuz Ağa 1495 yılında bu mevkiyi imar ettirmiş, bir de mescit yaptırmıştır (Yaşar, 2022a: 122). Kızlar Sarayı 1582'de boşaltıldıktan sonra burada Sinop Mutasarrıfı Kızıl Ahmed'in oğlu İsfendiyar Bey'in, Kızlar Sarayını tamir ettirdiği, 20-30 sene burada oturdukları bilinmektedir (Yaşar, 2022a, 2022b, 2022c). Gerek mimari unsurlardan gerekse literatür kayıtlarından hamamın Bayezid'in Kapağası Firuz Ağa 1495 yılındaki onarımlar sırasında yapıldığı en güçlü olasılıktır (Yaşar, 2022a: 122).

Değerlendirme ve Koruma Önerileri

Kızlar Sarayı Küçük Hamam'ın soyunmalık ve külhan dışındaki mekânları (aralık, ılıklık, tuvalet, sıcaklık) büyük oranda korunmuştur. Eldeki bulgulardan yola çıkarak hamamın mevcut yapısının 15. yüzyıl sonlarında inşa edildiği, 17. yüzyılda hamama yapılan yeni eklemelerle işlevini kazandığı tahmin edilmektedir. Hamam, son 200 yıllık süreçte kullanılmadan atıl vaziyette günümüze kadar gelmiştir. Bu yüzden yeni (muhdes) eklemeler yoktur.

Hamamın soyunmalık mekânının özgün durumu ile ilgili en ayrıntılı bilgilere, hamamın içerisinde ve çevresinde 1999 yılında yapılan temizleme ve kazı çalışmaları neticesinde ulaşılmıştır (Resim 19-20). Kazı çalışmalarında hamamın giriş mekânı (soyunmalık) duvarlarının bir kısmı ve tabanı ortaya çıkarılmıştır. Soyunmalık kare planlı, kerpiç duvarlı, duvarların üzeri tuğla tozu ve kireç karışımı siva ile sıvalıdır. Taban altıgen kırmızı tuğla döşeme günümüzde üzeri toprakla kapatılmıştır. Kazılar esnasında ocak nişi ile şerbetlik ortaya çıkarılmıştır (Resim 21). Mevcut izlerden mekânın duvarlarının alçı bezemeli olduğu anlaşılmıştır.

Buranın dinlenme yeri ya da hamam köşkü olabileceği belirtilmiştir (Yüce ve Doğanbaş, 2001).

Resim 19. Onarım öncesi kuzey ve doğu cephe görünüşü
Kaynak: Samsun Koruma Bölge Kurulu Arşivi

Resim 20. Onarım öncesi güney cephe görünüşü
Kaynak: Samsun Koruma Bölge Kurulu Arşivi

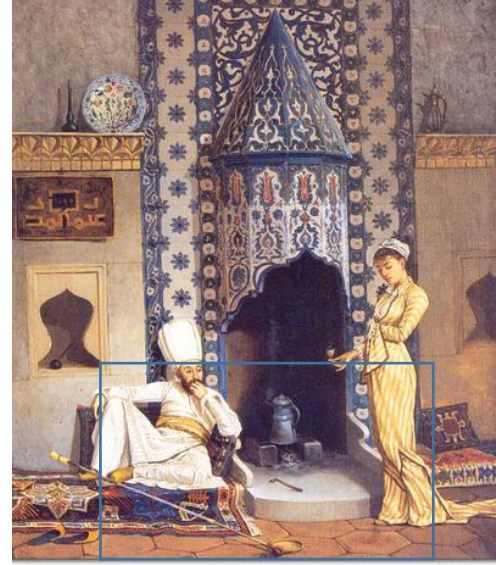

Resim 21. Soğukluk ocak ve tuğla döşeme
Kaynak: Samsun Koruma Bölge Kurulu Arşivi

Osmanlı ve Anadolu Selçuklu hamamlarında soyunmalık mekânı, hamamın ılıklık ve sıcaklık beden duvarlarına göre daha ince duvarlı, bazen de ahşap ya da kerpiçten yapıldığından sık sık tamir ve değişiklik geçirmiştir (Eyice 1950). Bu yüzden özgün durumunu koruyarak günümüze kadar gelebilmiş soyunmalık mekânı çok azdır (Erat, 1997: 459). Soyunmalık mekânının kalın temel duvarlarından yola çıkarak özgün dönemde, büyük bir kubbeli mekân halinde,

kâgir olarak yapılmış olduğu düşünülmektedir. Bu dönemde (15. yüzyıl) ve genel olarak Osmanlı hamamlarında soyunmalık mekânı kare planlıdır. Hamamın diğer mekânlarından daha geniş ve yüksektir. Üzeri kâgir ya da ahşap kubbe örtülüdür (Kula Say, 2007). Küçük Hamam'ın mevcut temel duvar kalınlıklarından üzerinin kâgir kubbe ile örtülü olması muhtemeldir. Kazılarda tespit edilen kerpiç duvar ve alçı sıva kalıntıları sonraki dönem onarımlarında eklenmiş olmalıdır.

Kazı raporlarında soyunmalık içerisindeki ocak ve zemindeki altıgen tuğla döşeme kanıt gösterilerek buranın bir hamam köşkü olabileceği belirtilmiştir. Osmanlı hamamlarında soyunmalık bölümünde havluları kurutmak ya da kahve pişirmek amacı ile kemerli bir hücre içerisine yere gömülü ocaklar yapılmıştır (Eyice, 1950, Aru, 1949: 35). Benzer kahve ocakları İstanbul Örücüler Hamamı, Vezneciler Hamamı, Gedikpaşa Hamamı (1475), Mahmutpaşa Hamamı (1466) soyunmalık mekânının içerisinde de bulunmaktadır (Aru, 1949: 61, 67, Resim 22-23). Fakat bu örnekler sürekli onarım geçirerek yenilenmiştir. Kahve ocağının özgün durumu ile ilgili en iyi fikri veren Osman Hamdi Bey'in "Kahve Ocağı" (1879) isimli tablosudur (Demirsar, 1987: 42, Resim 24). Bu tablodaki kahve ocağının benzerliğinin yanında zemindeki altıgen tuğla döşemenin de benzerlik gösterdiği dikkat çekicidir (Resim 24-26). 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar genellikle köşk, konak gibi yapıların zemin kaplamalarında tuğla kaplamalar kullanılmıştır (Eldem, 1987). Hamamlarda benzerine rastlamadığımız soyunmalık mekânındaki tuğla döşemenin mekâna sonraki onarımlarda eklendiği ve farklı işlevde kullanıldığı söylenebilir.

Resim 24. Osman Hamdi Bey "Kahve Ocağı" tablosu

Kaynak: <https://www.canvastar.com/osman-hamdi-kahve-ocagi> URL-1

Resim 25. Küçük Hamam soyunmalık ocak nişi ve zemin

Resim 22. Örücüler Hamamı ocak
Kaynak: Eyice, 1950

Resim 23. Vezneciler Hamamı ocak
Kaynak: Aru, 1949: 34

Resim 26. Küçük hamam soyunmalık ocak ve zemin döşemesi
Kaynak: Samsun Koruma Bölge Kurulu Arşivi

Hamamın çevresinde (kuzey, doğu, güney) hamamla ilişkili yapı kalıntıları vardır. Geç dönemde eklenmiş bu mekânların işlevi konusunda fikir belirtmek zordur. Doğu cephesinde mekânlardan geriye üç adet farklı yönlere bakan iki-üç sıra temel duvarları kalmıştır. Duvarların temel seviyesi, bağlantılı olduğu hamamın doğu duvarı temel seviyesine

göre daha yukarıdadır. İlave mekânların hamamın doğu duvarı ile malzeme ve teknik açıdan bağlantısının zayıf olması, sonradan eklendiği düşüncesini desteklemektedir. Kızlar Sarayı Küçük Hamam'ın 18. yüzyıl sonlarında hapisane işlevinde kullanıldığı gezgin notlarında yer almaktadır (Tuzcu, 2013: 423). Bu mekânların bu dönemde eklenmiş olması muhtemeldir. Heşena Kalesi'ni korumakla görevli askerler 1657 tarihli bir emirle Sinop Kalesi'ne gönderilmiştir. Kızlar Sarayı, bu tarihten sonra şehri korumakla görevli serdar ve emrindeki yeniçerilere kışlalık etmiştir. Harşena Kalesi'nde bulunan zindan ve hapisane işlevini Kızlar Sarayı'nda bulunan hamam karşılamıştır (Çelebi, 2005: 214, Kavaklı, 2011: 120, Tuzcu, 2013: 423). Hamamın tuvalet hariç diğer mekânlarının kubbe ve tonoz örtüsü tamamıyla yıkılmıştır. Ancak kubbeye geçişler, üzenği taşları, üst örtülerin malzeme ve biçimlerini tespit edilebilecek yeterli veri sağlamaktadır. Kubbe ve tonozların özgün malzeme ve şekline uygun olarak yeniden yapılması ile hamamdaki sürtüktürel denge sağlanmış olacaktır. Hamamın benzerlerinde olduğu gibi ılıklik ve sıcaklik örtülerinin üzerinde fil gözü denilen ışıklıklar bulunmalıdır. Bu ışıklıklardan özgün kalabilen tek örnek tuvalet örtüsündedir. Gelecekte yapılacak restorasyon çalışmasında aralık, ılıklik, sıcaklik mekanlarının aydınlatılabilmeleri için kubbelerde bu ışıklık referans alınabilir. Hamamın sıcaklik bölümünün güneyinde (sıcaklığa bitişik) bulunan mekânın odunluk ve su deposu olduğu ile ilgili farklı görüşler vardır (Urak, 1994, Yüce ve Doğanbaş, 2001). Burası hamamın sıcak su deposu olup sıcaklik ile doğrudan ilişkisi vardır. Ayrıca bu mekânın zemin seviyesine yakın noktadan sıcaklığa su geçişi bulunmaktadır. Hamama dışarıdan soğuk su girişi, doğu cephenin kuzey cepheye yakın noktasından sıcaklığın doğu cephesi beden duvarlarının içerisinden, duvar boyunca güneyde bulunan sıcak su deposuna geçiş yapmaktadır. Hamama su takviyesi yapan havuzun hamamın kuzeyinde, külhanın ise hamamın güneyinde bulunmasından dolayı bu sistem tercih edilmiş olmalıdır. Hamamların ısıtma sistemlerinde; külhanda yanan ateşin sıcak dumanı, hamamın altında dolaşıktan sonra beden duvarlarından geçerek üstten, tüteklilik bacalarından çıkmaktadır (Akar, 2021). Fakat Kızlar Sarayı "Küçük Hamam" yapısında alttan ısıtma sistemi yoktur. 1999 yılında yapılan kazı ve temizlik çalışmalarında da alttan ısıtma sistemi açığa çıkarılamamıştır (Yüce ve Doğanbaş, 2001). Hamamda alttan ısıtma sistemi yerine, sıcak su buharının külhandan doğrudan beden duvarları içerisine verilmesi şeklinde bir yöntem kullanıldığı düşünülmektedir. Hamamların ısıtma sistemleri ile ilgili kapsamlı bir araştırma yapılmadığı için sistemin Anadolu Selçuklu ve Osmanlı hamamları içerisinde benzerine ulaşılammıştır. Bu nedenle ender özellik gösterdiği söylenebilir. Hamamın restorasyon uygulaması sırasında yapılacak raspa ve kazı çalışmaları ısıtma sistemini detaylı şekilde tanımlayacaktır. Sıcak su deposunun güney duvarı ve üst örtüsü yıkıktır. Bu yüzden külhan kazan, baca yeri ve odunluk tespit edilememiştir. Fakat mekânın ölçüleri altında ateşlik ve bakır kazan için

yaygın şekilde kullanılan ölçülerine uygundur (Bayraktar, 2017).

SONUÇ

Amasya Merkez ilçede bulunan Kızlar Sarayı, Yeşilirmak ile Harşena Dağı arasında yer almaktadır. Sarayın bulunduğu alan ve çevresi (Kaya Mezarları, Harşena Dağı, Yalıboyu Evleri ve Kızlar Sarayı) ile birlikte bütünlüştük (arkeolojik, tarihi, kentsel, doğal) bir mimari kompozisyon, önemli bir kültürel miras alanıdır. Bu yüzden 2015 yılında UNESCO Dünya Geçici Listesi'ne kaydedilmiştir.

Kızlar Sarayı Küçük Hamam, özgün plan, malzeme ve teknik özelliklerinin yanında tarihsel bir önemi vardır. Bu yüzden tanıklık ettiği tarihin izlerinin açığa çıkarılarak sergilenmesi gerekmektedir. Hamamda strüktürel dengenin sağlanarak dış hava şartlarından korunması yapının geleceğe taşınmasında önemli bir yer tutacaktır. Malzeme, plan, detay ve ölçüleri tespit edilebilen tonozlar ve kubbeler özgün malzeme ile bütünlüştükmelidir. Beden duvarları enjeksiyon, derzlerde su geçirmez dolgu ile güçlendirilmelidir. Hamamın ılıklik ve sıcaklik tromp, kemer ve duvarlardaki kabartmalı özgün sıvalarda konservasyon uygulanmalıdır. Soyunmalık mekânı gerek korunmasının sağlanması gerek de mekânın işlevlendirilmesi adına mevcut duvarlar yükseltilerek, koruma çatısı ile birlikte ayağa kaldırılabilir. Böylece yapı öncelikle sağlamlaştırılarak dış çevreden korunmalıdır. Fakat hamamın külhan mekânı, özgün durumu ile ilgili belirsizlikler ve ender mimari detaya sahip olmasından dolayı, bütünlüme ya da yeniden yapım uygulanmadan mevcut durumu ile korunması önerilmektedir.

Kızlar Sarayı Amasya'nın en önemli turizm alanlarından. Saraya ulaşımın merdivenlerle zorlu ve yorucu şekilde sağlanmaktadır. Bu yüzden saray içerisinde dinlenme alanına ihtiyaç duyulmaktadır. Daha önce bu işlevi karşılayan kafeteryanın yanmasından dolayı "Küçük Hamam" bulunduğu konum itibariyle turistlerin dinleneceği mekâna dönüştürülebilir.

Kızlar Sarayı hamamları tescil envanterinde "Küçük Hamam (2 Nolu Hamam)" ve "Büyük Hamam (1 Nolu Hamam)" olarak isimlendirilmiştir. Fakat bu isimlendirme karışıklık yaratmaktadır. Küçük Hamam'ın (2 Nolu Hamam) boyutları ve kapladığı alan daha fazladır. Bu sebeple Küçük Hamam (2 Nolu Hamam) "Aşağı Hamam", Büyük Hamam (1 Nolu Hamam) "Yukarı Hamam" olarak isimlendirilmesi, iki hamam arasındaki farkı daha net şekilde ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

- Akar, T. (2021), "Hamamdan yansıyanlar: Belgelerde hamamın su ve ısıtma sistemine ilişkin teknik detaylar", GRID - Architecture Planning and Design Journal, 4(2), 193-224. <https://doi.org/10.37246/grid.937490>
- Amasya Belediyesi (2022), Amasya Harşena Dağı ve Pontus Kral Kaya Mezarları. Alan Yönetim Planı ve Unesco Dünya Mirası Başvuru Dosyası Hazırlanması Projesi.
- Aru, K. A. (1949), Türk Hamamları Etüdü, İstanbul: İstanbul Matbaacılık.
- Bayraktar, M. S. (2017), "Kastamonu'da Üç Tarihi Külhan Kazanı". Vakıflar Dergisi (47), 99-132. <https://doi.org/10.16971/vakiflar.329332>
- Çelebi, E. (2005), Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit haz.: Y. Dağlı - S. A. Kahraman, 2. Cilt, 1. Kitap, s. 214
- Demirsar, V. B. (1987), "Osman Hamdi Tablolarında Gerçekle İlişkiler", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Dernschwam, H. (1992), İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü (Çev.) Yaşar Önen, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Dupre, A. (1819), Voyage En Perse Fait Dans Les Années 1807, 1808 et 1809, J.G. Dentu, Paris
- Eldem, S. H. (1987), Türk Evi Osmanlı Dönemi III, İstanbul: Türkiye Anıt Çevre turizm Değerlerini Koruma Vakfı.
- Erat, B. (1997), "Anadolu'da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Erturaç M, Tüysüz, O. (2010), "Amasya ve Çevresinin Depremselliği ve Deterministik Deprem Tehlike Analizi". İTÜ Dergisi Seri D: Mühendislik, 9(3), 121 - 132.
- Eyice, S. (1950), "Hamam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, c .5, 402-430.
- Eyice, S. (1960), "İznik de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Edebiyat Fakültesi Matbaası Yayınları, İstanbul, c. 11, 9-20.
- Gürbüz, A. (1993), "Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Kavaklı, S. (2011), "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya Şer'iyye Sicillerine Göre", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Kula Say, S. (2007), "Erken Dönem Osmanlı Hamamlarında Eğrisel Örtüye Geçiş Sistemleri", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Naza Dönmez, E. (2014), Amasya'da Türk Mimarisinin Gelişimi, Yar ile Gezdiğim Dağlar, Amasya, (F. Özdem, ed.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Naza Dönmez, E. (2021), Amasya Harşena Kalesi ve Kızlar Sarayı Türk Dönemi Seramikleri, İstanbul: Ege Yayınları.
- Otter, J. (1748), Voyage en Turquie et en Perse. Avec une Relation des expéditions de Tahmas Kouli-Khan, I-II, Paris
- Sestini, D. (1797), Voyage de Constantinople A Bassora, Paris: Chez Dupuis.
- Skene, J., H. (1853), Anadol; The Las Home of the Failthul, Londra: Richard Bentley.:
- Pekman, A. (2000), Geographica XII-XIII-XIV, Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Çeviri), Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Tuzcu, A. (2013), İlk Çağlardan- Cumhuriyete Seyahatnamelerde Amasya, Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Urak, G. (1994), "Amasya'nın Türk Devri Şehir Dokusu ve Yapılarının Analiz ve Değerlendirmesi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Urak, G. (1995), "Amasya'da İki Saray Hamamı", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, 3. Cilt, Ankara, 385-396.
- Uysal, A. O. (2019), Türk Mimarisinde Halvetsiz Hamam Tipi. (Yay. Haz. C. Ünal ve C. Gürbıyık). Uluslararası XIX. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 391- 416.
- Ürer, H. (2002), İzmir Hamamları, Türk Tarih Kurumu Basım evi, Ankara
- Yasar, H., H. (2022a), Amasya Tarihi Cilt 1-4. (Aydın, M., Aydın, G. Çev). Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Yasar, H., H. (2022b), Amasya Tarihi Cilt 6-8. (Aydın, M., Aydın, G. Çev). Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Yaşar, H., H. (2022c), Amasya Tarihi Cilt 9-12. (Aydın, M., Aydın, G. Çev). Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Yüce, A., Doğanbaş, M. (2001), "Amasya Merkez Kızlar Sarayı 1999 Yılı Kazı ve Çevre Temizlik Çalışmaları" (24-26 Nisan 2000). 11. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Denizli, 223-234
- URL-1. <https://www.canvastar.com/osman-hamdi-kahve-ocagi>

EXTENDED ABSTRACT

In the central district of Amasya, Kızlar Palace is located between Yeşilirmak and Hasena Mountain. The palace has been both the living space and the administrative center of kings, sultans and princes from ancient times to the present day. An integrated (archaeological, historical, urban, natural) architectural composition, together with the area where the palace is located and its surroundings (Rock Tombs, Harşena Mountain, Yalıboyu Houses and Kızlar Sarayı), is an important cultural heritage site. That's why it was registered on the UNESCO World Temporary List in 2015. Two bath structures from the palace have survived to the present day. Both bath structures were abandoned in a dilapidated and non-functional state. In this study, the Small Bath of the Kızlar Sarayı (its dimensions and area covered are larger than the other bath) has been investigated in detail and suggestions on its preservation and functionalization have been listed. Among the various studies on the bath, no detailed research has been conducted other than architectural description. In this study, the dating and unique period characteristics of the bath have been revealed based on archive documents, traveler's notes and similar bath examples from the Ottoman and Seljuk periods. Since it is idle today, opinions in line with contemporary conservation and restoration principles have been included in order to functionalize and protect the bath. The Small Bath of the Kızlar Palace has historical importance in addition to its original plan, materials and technical features. The spaces of the Small Bath, except for the changing room and the furnace (gangway, warm room, restroom, hot room), have been largely preserved. The building elements attached to the main spaces around it show that it is part of a large complex. Colored plaster moldings and brick overlays made in the Malakari technique prove that the bath was ostentatious in the original period. The use of a system in which hot water vapor is heated by circulating through the body walls, instead of the bottom heating system used in Ottoman and Seljuk baths, indicates that it is a special bath. When compared architecturally, it is possible to date the Small Bath of the Kızlar Palace to the 15th century, based on similar examples where the interval space in the bath was used as a transitional element. There are places such as toilets and shaving places in the large-sized interval space built in the 12th and 13th centuries. Starting from the 14th century, it is seen that the interval space became smaller, as in the baths of Divriği Aşağı, Payas Sokullu, Selçuk İsa Bey, Peçin Ahmet Gazi, Karaman Süleyman Bey. In the 15th century, the interval space turned into only a transitional space, as in the Kızlar Sarayı Küçük Hamam, and it disappeared from the 16th century and was replaced by the warm. Based on both architectural elements and literature records, it is most likely that the bath was built by Bayezid's Kapıağası Firuz Ağa during the repairs in 1495. Being a palace bath, its rare architectural details (a particular heating system made with steam, which is not seen in Ottoman and Seljuk baths) should be exhibited by revealing the traces of the history it witnessed, avoiding excessive interventions. Providing structural balance and isolating it from external weather conditions will ensure continuity in its protection. The dome and vault cover of the other parts of the bath, except the toilet, have been completely destroyed. However, the passages to the dome, stirrup stones provide sufficient data to determine the materials and forms of the upper covers. Reconstructing the domes and vaults in accordance with their original materials and shapes will ensure structural balance in the bath. Kızlar Palace, which includes the King's Rock Tombs, is one of the most important tourism areas of Amasya. Access to the palace via stairs is difficult and tiring. That's why there is a need for a rest area within the palace. Due to the destruction of the cafeteria that previously served this function, the "Small Bath" can be turned into a place for tourists to rest due to its location. Kızlar Palace baths are named as "Small Bath (Bath No. 2)" and "Big Bath (Bath No. 1)" in the registration inventory. Which creates confusion. The dimensions and area of the Small Bath (Bath No. 2) are more durable. For this reason, naming the Small Bath (Bath No. 2) as "Lower Bath" and the Big Bath (Bath No. 1) as "Upper Bath" will reveal the difference between the two baths more clearly.

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

E-ISSN: 2564-680X (Online)

Kış Sayısı / Winter Issue

Aralık / December 2024

Ömer Faruk BİÇEN (2024). "DEMOKRATİKLEŞME DÜZEYİNİN İKTİSADİ KALKINMAYA ETKİLERİ"

Ömer Faruk BİÇEN (2024). "THE EFFECTS OF DEMOCRATIZATION LEVEL ON ECONOMIC DEVELOPMENT"

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. Aralık, s.149-160. / Tokat Gaziosmanpaşa University The Journal of Social Sciences Research. Winter, p.149-160.

Alan (İktisat Araştırma) / Field (Economics Research)

Doi Numarası / Doi Number: 10.48145/gopsbad.1520188

Geliş Tarihi / Received: 22.07.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 13.09.2024

DEMOKRATİKLEŞME DÜZEYİNİN İKTİSADİ KALKINMAYA ETKİLERİ

Doç. Dr. Ömer Faruk BİÇEN^{1*}†¹Balıkesir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Balıkesir, Türkiye

*ofbicen@balikesir.edu.tr

†ORCID:0000-0003-1021-5198

[†]Bu çalışma Balıkesir Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından 2023/077 proje numarası ile desteklenmiştir.

Öz– Ülkelerin demokratikleşme düzeyi ile iktisadi kalkınma düzeyleri arasında yakın bir ilişki mevcuttur. Bu çalışmada, 2002-2022 yılları arasında 71 ülkede demokratikleşme düzeyinin iktisadi kalkınma üzerindeki etkileri incelenmektedir. Ülkeler, tüm ülkeler grubuna ilave olarak Sahra-Altı Afrika, Orta ve Güney Amerika ile Güney ve Güneydoğu Asya alt grupları çerçevesinde de ele alınmıştır. Çalışmada kullanılan demokratikleşme göstergeleri; politik haklar endeksi (dem1) ile politik haklar ve sivil özgürlükler endeksi değerlerinin aritmetik ortalamasıdır (dem2). Sapması düzeltilmiş kukla değişkenli en küçük kareler yöntemi (LSDVC) çerçevesinde elde edilen tahmin sonuçları dem1 değişkeninin yalnızca tüm ülkeler grubu için negatif ve anlamlı olduğunu göstermiştir. dem2'ye ait sonuçlar ise tüm ülkeler grubuna ilave olarak Sahra-altı Afrika ülkelerinde de demokratikleşmenin iktisadi kalkınmaya olumlu katkıda bulunduğunu doğrulamaktadır. Dirençli tahmin sonuçları incelendiğinde ise tüm ülkeler grubunda ve Sahra-altı Afrika ülkelerinde hem dem1 hem de dem2'ye ait katsayılar negatif ve anlamlı bulunmuştur. Orta ve Güney Amerika ülkeleri ve Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerinde ise politik haklar ve sivil özgürlükler temelinde ele alınan demokratikleşme düzeyi iktisadi kalkınmayı desteklememektedir.

Anahtar Kelimeler– Demokratikleşme Düzeyi, İktisadi Kalkınma, Sapması Düzeltilmiş Kukla Değişkenli En Küçük Kareler Yöntemi, Politik Haklar, Sivil Özgürlükler

THE EFFECTS OF DEMOCRATIZATION LEVEL ON ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract– Countries' levels of economic development and democracy are closely related. This study investigates the relationship between economic development and the democratization level in 71 countries from 2002 to 2022. Apart from the overall group, countries are also deliberated under the subgroups of Central and South America, South and Southeast Asia, and Sub-Saharan Africa. The study used two democratic indicators: the political rights index (dem1) and the arithmetic average of the civil liberties and political rights index values (dem2). Only the overall group's dem1 variable was found to be negatively significant based on the estimate findings produced within the context of the Least Squares Dummy Variable Corrected (LSDVC) method. According to dem2 data, democracy boosts economic development not only in the overall group but also in Sub-Saharan Africa. The robust estimate findings showed that in Sub-Saharan African countries as well as the overall group, the coefficients of both dem1 and dem2 were significant and negative. Economic development is not supported by the democratization level based on civil liberties and political rights in countries in South and Southeast Asia, Central America, and Asia.

Keywords– Democratization Level, Economic Development, Least Squares Dummy Variable Corrected, Political Rights, Civil Liberties

GİRİŞ

İktisadi kalkınma, yalnızca az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler açısından değil, dünya ekonomisi açısından da dikkate alınması gereken başlıca ekonomik problemler arasında yer almaktadır. Son yetmiş yıllık dönemde iktisadi kalkınma problemi literatürde çok farklı yönleriyle incelenmiş ve bu konuda önemli teorik ve ampirik bilgi birikimi elde edilmiştir. Son yıllarda küresel iktisadi kuruluşlar tarafından nitel veri setlerinin yayınlanması ile birlikte iktisadi kalkınmanın belirleyicilerine yönelik olarak kurumsal faktörler üzerinde çok fazla durulmaya başlanmıştır. Kaynak artışı ve teknolojik ilerlemeyi temel alan yaklaşık belirleyicilerin aksine kurumsal faktörler, iktisadi kalkınmanın temel belirleyicileri olarak kabul edilmektedir (Pamuk, 2014: 40). İktisadi kalkınmanın temel belirleyicileri arasında adil bölüşüm, iyi işleyen bir hukuk sistemi, ekonomik özgürlük, politik istikrar gibi unsurlar bulunmaktadır. Ayrıca ilgili kurumsal faktörler arasında ülkelerin demokratikleşme düzeyleri de yer almaktadır. Demokrasi kelimesi Eski Yunanca demos (halk, yurttaş) ve kratos (iktidar, yönetme) kelimelerinin birleşiminden doğmuştur. Bu kelime en basit ifadesiyle halkın yönetimi veya halkın iktidarı anlamlarına gelmektedir. Demokrasilerin bazı özellikleri bulunmaktadır. İlk olarak bu özelliklerin başında eşit oy hakkı temelinde düzenli yapılan serbest seçimler gelmektedir. İkinci olarak demokrasilerde halkın seçtiği temsilcilerden oluşan meclise karşı devletin belirli sorumlulukları bulunmaktadır. Son olarak demokrasilerin en önemli özelliklerinden birisi de sivil hakların garanti edilmiş olmasıdır (Yay, 2002: 34). Bu özelliklerin kısmen veya tamamen işlevsel olmadığı bir ülkede sağlıklı bir demokratik ortamdan söz edilemeyecektir.

Demokrasi ve kalkınma arasındaki ilişki günümüze kadar çok sayıda teorik ve ampirik çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Bu iki kavram arasındaki ilişkinin iki boyutu bulunmaktadır. Yapılan teorik ve ampirik çalışmalar, ülkelerin demokrasi seviyesindeki ilerlemelerin iktisadi kalkınma üzerinde etkileri olduğuna yönelik sonuçlar ortaya koyarken (Saran, 2021; Chatterjee, 2022; Uslu, 2022), aynı zamanda iktisadi kalkınmanın da ülkelerin demokrasi düzeyi üzerinde etkileri bulunmaktadır (Lipset, 1959; Landman, 1999; Ross, 2006; Acemoğlu vd., 2008). Ancak bu etkiler ele alınan döneme ve ülke gruplarına göre farklılaşabilmektedir.

Bu çalışma demokratikleşme düzeyinin iktisadi kalkınmaya olan etkilerine odaklanmaktadır. İlişki bu yönüyle ele alındığında da yine iki farklı görüşün olduğu görülmektedir. Bu görüşlerden bir tanesi, demokratikleşme düzeyindeki ilerlemelerin iktisadi kalkınmayı olumsuz yönde etkileyebileceğini savunmaktadır. Bu duruma yol açan en önemli sebeplerden birisi, demokratik süreçlerin sağlıklı bir biçimde işlediği ülkelerde oy hakkı ile birlikte uzun vadeli iktisadi hedefler yerine kısa vadeli tüketimi önceleyen hedeflerin daha baskın hale gelmesidir. Kısa vadeli politikalar uzun vadeli kalkınma hedefleriyle örtüşmemekte

ve kalkınma sürecini olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Yay, 2002: 37). Halk genellikle daha kısa vadede daha yüksek fayda sağlayabilecek faaliyetlere odaklandığı için kaynakların uzun vadeli yatırımlara aktarılması mümkün olamamaktadır. Kamusal kaynaklar böyle durumlarda yatırım harcamalarından ziyade verimsiz transfer harcamalarına kaydırılmaktadır (Alesina ve Perotti, 1994: 353).

Diğer taraftan demokratikleşme düzeyinin iktisadi kalkınmayı desteklediğine dair olumlu görüşler de mevcuttur. Demokratik rejimlerin halka karşı "hesap verme" yükümlülükleri toplumun kıt kaynaklarının daha verimli alanlara ayrılmasına neden olmaktadır. Bu sayede iktisadi kalkınma ile dezavantajlı gruplar da dahil olmak üzere refah artışı gerçekleşmekte ve yoksulluk da önlenmektedir (Ross, 2006: 860). Örneğin, demokrasi düzeyinin düşük olduğu toplumlarda kıt kaynaklar belirli kesimlerin elinde daha fazla toplanmaktadır. Dar kesimin elinde toplanan kıt kaynaklar da daha az verimli alanlara yönlendirilmekte ve iktisadi kalkınma süreci olumsuz etkilenmektedir (Olson, 1993; Barro, 1994: 1). Demokratik rejimler sayesinde kaynaklar dar bir kesimden ziyade tüm toplumun faydasına sunulmakta ve iktisadi kalkınmayı desteklemektedir. Acemoğlu vd. (2014)'ye göre de demokrasi dışı bir yapıdan demokratikleşmeye yönelen ülkelerin kişi başına düşen gelir düzeyi uzun vadede önceki duruma kıyasla % 20 daha yüksek olmaktadır. Kısaca demokratik rejimlerde kalkınmanın kalitesi de yükselmektedir (Bhagwati, 2002: 153; Kabaş, 2021: 209).

Demokratikleşme düzeyinin iktisadi kalkınma üzerindeki etkilerini ölçebilmek için pek çok endeks geliştirilmiştir. Polity demokrasi endeksi, Freedom House demokrasi endeksi, Sussman demokrasi endeksi ve Bollen demokrasi endeksi başta olmak üzere her yıl çok sayıda demokrasi endeksi yayınlanmaktadır (Uslu, 2022: 7). Bu çalışmada da demokrasi göstergesi olarak Freedom House tarafından 1973 yılından beri yayınlanmakta olan politik haklar ve sivil özgürlükler endekslerinden yararlanılmaktadır. Freedom House'a göre bir ülkedeki politik haklara ilişkin göstergeler arasında adil seçim yasaları, çok partinin katılım sağladığı seçimler, önemli düzeyde muhalefet oyu, seçim süreçlerinin askeri denetimden uzak olması, ademi merkezîyetçi bir siyasi güç ve dönem dönem yaşanan iktidar değişiklikleri yer almaktadır. Yine Freedom House sivil özgürlük göstergeleri de toplantı ve gösteri özgürlüğü, siyasi örgütlenme özgürlüğü, siyasi davalarda hukukun üstün tutulması, özgür sendika, işletme ve kooperatifler, ücretsiz dini kurumlar ve kişilere tanınan sosyal haklardan oluşmaktadır (Uslu, 2022: 8). Freedom House (2024) verilerine göre politik haklar ve sivil özgürlükler konusunda en iyi durumda bulunan ülkeler arasında Avustralya, Almanya, Birleşik Krallık, Finlandiya ve İsveç gibi gelişmiş ülkeler yer almaktadır. Bununla birlikte Birleşik Arap Emirlikleri, Sudan, Suriye ve Venezuela ise politik haklar ve sivil özgürlükler bakımından en kötü durumda bulunan ülkelerdir.

Demokrasi ve iktisadi kalkınma ilişkisi ele alınan döneme ve ülkelere/ülke gruplarına göre farklı sonuçların ortaya çıkabileceği bir alandır. Bu çerçevede konuya farklı ülke grupları çerçevesinde yaklaşılması önem kazanmaktadır. Günümüzde demokrasi seviyesinin düşük olduğu çok sayıda ülke vardır. Bu ülkelerin iktisadi kalkınma süreçlerinde demokrasinin ne kadar önemli olduğunun farklı ülke grupları arasında karşılaştırma yaparak belirlenmesi de önem kazanmaktadır. Çalışmanın temel amaçlarını ortaya koyabilecek iki önemli hipotez bulunmaktadır. Birinci hipotez, demokratikleşme düzeyindeki olumlu gelişmeler iktisadi kalkınmaya da olumlu yansımaktadır. İkinci hipotez ise; demokratikleşme düzeyinin iktisadi kalkınma üzerindeki olumlu etkileri farklı gelişmişlik seviyesindeki ülke grupları için farklı olmaktadır. Bu kapsamda, 2002-2022 döneminde Dünya Bankası sınıflamasına göre düşük ve orta gelir düzeyinde bulunan 71 ülke için demokratikleşme düzeyinin iktisadi kalkınma üzerindeki etkileri incelenecektir. 71 ülke Tüm Ülkeler başta olmak üzere, Sahra-altı Afrika, Orta ve Güney Amerika ile Güney ve Güneydoğu Asya alt örneklem grupları çerçevesinde analiz edilmiştir. Farklı örneklem grubu, farklı dönem ve farklı metodolojiden hareketle literatüre katkı sağlanması hedeflenmektedir. Çalışma giriş ve sonuç bölümleri de dahil olmak üzere toplamda dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünü takip eden ikinci bölüm literatür incelemesine ayrılmıştır. Üçüncü bölümde demokratikleşme düzeyi ve iktisadi kalkınma ilişkisine yönelik ampirik analiz yer almaktadır. Bu bölümde öncelikle çalışmanın örneklem ve veri seti tanımlanmış, ardından ampirik analiz için gerekli olan model ve yöntem üzerinde durulmuştur. Son olarak Sapması Düzeltilmiş Gölge Değişkenli En Küçük Kareler tahmincisi çerçevesinde tahmin ve dirençli tahmin sonuçları elde edilmiş ve sonuçlar tartışılmıştır.

LİTERATÜR İNCELEMESİ

Konuya ilişkin literatürün başlangıcı olarak Lipset (1959)'in yapmış olduğu çalışmanın büyük önemi vardır. Lipset'e göre; bir ülke ne kadar zenginse, demokrasiyi sürdürme şansı da o kadar fazladır. Çünkü, iktisadi kalkınmayla birlikte ortaya çıkan yapı; zenginliğe, eğitilmiş orta sınıfa, güçlü bir kültürel yapıya ve radikal eğilimlerin azalmasına yol açarak demokrasiyi güçlendirmektedir. Ross (2006) da kendi çalışmasında benzer eğilimleri doğrulamıştır. Buna ilave olarak Ha-Joon Chang (2009) da demokrasi başta olmak üzere iyi politika ve iyi kurumlar günümüzde hakim iktisat anlayışının iddia ettiği gibi "iktisadi kalkınmayı değil, tersine iktisadi kalkınma seviyesi demokratik ilerlemeyi beraberinde getirir" anlayışını savunmaktadır. Bu çalışmalar, iki kavram arasındaki ilişkinin yönünü iktisadi kalkınmadan demokrasiye doğru olduğunu düşünmüş ve kalkınmanın demokrasi için önemini ortaya koymaya çalışmışlardır. Yine Landman (1999), Yay (2002), Saatçioğlu ve Karaca (2015) ile Başar ve Yıldız (2012) da ilişkiyi bu yönüyle ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu ilişki doğrusal olabileceği gibi Neubauer (1967) ve Jackman

(1973) tarafından yapılan çalışmalarda bu ilişkinin doğrusal olmayan bir ilişki olabileceği üzerine de tartışılmıştır.

Diğer taraftan bu çalışmanın amaçları çerçevesinde esas olarak demokrasinin iktisadi kalkınma üzerindeki etkilerinin tartışılması önemlidir. Demokrasi başta olmak üzere iktisadi kurumlar bireylerin motivasyonlarını etkileyerek ülkelerin iktisadi kalkınma performanslarını belirlemektedir (Olson, 1993; Kabaş, 2021). Demokrasi olmadığında, toplumun kıt kaynakları azınlık bir grubun elinde toplanacak ve bu kaynaklar bu grubun/grupların çıkarlarına hizmet edecektir. Tabi ki istisnai olarak, Singapur, Çin, Güney Kore ve Tayvan gibi Uzakdoğu Asya ülkeleri demokrasi seviyeleri göreceli olarak düşük olmasına rağmen kalkınmayı başarmışlardır. Demokratikleşmenin iktisadi kalkınmayı/büyümeyi olumlu etkileyeceğini ifade eden grupta yer alan Saran (2021), çalışmasında 171 ülke ve 1960-2017 yıllarını kapsayan veri setlerinden hareketle iki değişken arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Dinamik panel veri tahmincisiyle elde edilen sonuçlara göre, demokrasi göstergesindeki bir standart sapmalık iyileşme on yıllık dönemde kişi başına düşen GSYH düzeyinin % 15 daha yüksek olmasına yol açmaktadır. Benzer şekilde Chatterjee (2022)'de yapmış olduğu çalışmada 27 yükselen piyasa ekonomisini örneklem olarak 2006-2018 dönemi için demokrasi ve ekonomik büyüme ilişkisini analiz etmiştir. Sistem genelleştirilmiş momentler yönteminden elde edilen sonuçlar bu çalışmada da demokrasi seviyesindeki ilerlemelerin büyümeyi arttırdığını göstermektedir. Bir diğer çalışmada ise Uslu (2022), 80 ülkeye ait panel veri setlerinden hareketle 1960-2010 döneminde demokrasi ve ekonomik büyüme ilişkisini ele almıştır. Panel sabit etkiler ve panel en küçük kareler tahmin sonuçlarına göre, önceki yıllardaki demokrasi seviyelerinin bireylerin mevcut ekonomik durumlarını olumlu yönde etkilediği görülmüştür.

Demokrasi ve iktisadi kalkınma arasındaki ampirik ilişkiyi inceleyen çalışmalardan bazıları ise iki kavram arasında koşullu bir ilişki olabileceğini yada anlamlı bir ilişki olmayabileceğini de ifade etmişlerdir (Helliwell, 1992; Barro, 1994; Jacop ve Osang, 2016). Bu çalışmalar arasında yer alan ve Helliwell (1992) tarafından yapılan çalışmada 125 ülkeye ait 1960-1985 yıllarını kapsayan veri setinden hareket edilmiştir. Demokrasi ve ekonomik büyüme arasındaki iki yönlü bağlantıları değerlendiren bu çalışmada gelir artışının demokrasi üzerindeki etkilerinin güçlü ve pozitif olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan, demokrasinin gelir artışı üzerinde ise negatif fakat zayıf bir etkisi bulunmaktadır. Ancak, demokrasinin eğitim ve yatırım harcamaları üzerindeki olumlu etkisi yoluyla gelir üzerinde de dolaylı ve pozitif bir etkisi bulunmaktadır. Yine Barro (1994)'nin çalışması da 1960-1990 döneminde 100 ülkeden oluşan bir panel seti için demokrasi ve büyüme arasındaki ilişkileri incelemektedir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar, kişi başına düşen reel GSYİH'nın başlangıç seviyesinin sabit tutulması durumunda demokrasinin büyüme üzerindeki genel etkisinin negatif fakat güçlü olmadığını ortaya

koymuştur. Diğer taraftan demokrasi, düşük siyasi özgürlük seviyelerinde büyümeyi arttırmakta, fakat ülkeler orta düzeyde bir özgürlük seviyesine ulaşıldığında ise büyüme üzerindeki etkisi daha sınırlı olmaktadır. Jacop ve Osang (2016) da 1961-2010 döneminde 120 ülkeye ait verilerden hareketle, demokrasinin ekonomik büyüme üzerindeki doğrudan etkisini incelemiştir. Sistem genelleştirilmiş momentler tahmincisinden elde edilen sonuçlar, demokrasiye yönelik önlemlerin ekonomik büyüme sürecinde etkisinin oldukça düşük olduğunu göstermiştir.

Konuyu inceleyen daha güncel çalışmalara bakıldığında ise Wang vd. (2023) tarafından yapılan çalışma, 1990-2020 yılları arasında 126 ülkede demokrasi, askeri harcamalar ve büyüme arasındaki dinamik ve içsel ilişkileri incelemiştir. Panel VAR yöntemi uygulanmasıyla birlikte elde edilen ampirik sonuçlar, demokrasinin büyüme üzerindeki güçlü pozitif etkisinin düşük demokrasi ve yüksek askeri harcama düzeyine sahip ülkeler için daha fazla olduğunu ortaya koymuştur. Yine Hardi vd. (2023)'nin çalışmalarında demokrasi ve büyüme arasındaki ilişki Endonezya için incelenmiştir. 2009-2020 döneminde Endonezya demokrasi endeksinin 25 göstergesinden elde edilen ve altı kategoriye içeren bir ayrıştırma yaklaşımı kullanılmıştır. Bulgular, kategorize edilen altı göstergeden beşinin önemli bir role sahip olduğunu ve ekonomik büyümeyi önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymuştur.

Literatürdeki çalışmalara genel olarak bakıldığında, bu çalışmaların konuyu büyük ölçüde 20. Yüzyıl perspektifinde ele aldıkları görülmektedir. Bu çalışmada ise konu, 21. Yüzyıl perspektifinde ele alınmaktadır. Diğer taraftan literatüre katkı sağlamak amacıyla, farklı gelir grubunda bulunan ülkeler arasında ortaya çıkan sonuçlar birbirleriyle daha karşılaştırılabilir niteliktedir. Ayrıca bazı çalışmalarda demokrasi göstergesi olarak alınan politik haklar endeksi ile sivil özgürlükler endeksi bu çalışmada bir arada ele alınarak ortaya çıkan farklılıklar tartışılmaktadır.

AMPİRİK ANALİZ

Çalışmada 71 ülkeye ait veri setinden hareketle demokratikleşme düzeyinin iktisadi kalkınmaya yönelik etkilerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu başlık altında örneklem ve veri seti, model ve yöntem, bulgular ile dirençli tahmin sonuçlarına yer verilmektedir.

Örneklem ve Veri Seti

Çalışmanın örneklemini oluşturan 71 ülke Dünya Bankası sınıflamasına göre düşük ve orta gelir düzeyinde bulunan ülkeler arasından seçilmiştir. Bazı ülkeler için 2002-2022 dönemi içerisinde Tablo 2'deki değişkenlere ait ciddi veri eksiklikleri göze çarpmıştır. Bu ülkeler analiz dışında bırakılmıştır. Analize dahil edilen ülkeler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Çalışmanın Örneklemi

Sahra-altı Afrika Ülkeleri
Angola, Benin, Botswana, Burkina Faso, Burundi, Çad, Ekvator Ginesi, Eswatini, Fildişi Sahili, Gabon, Gambia, Gana, Gine, Guinea-Bissau, Güney Afrika Cumhuriyeti, Kamerun, Kenya, Kongo Cumhuriyeti, Madagaskar, Mali, Mauritius, Moritanya, Mozambik, Namibia, Nijer, Nijerya, Orta Afrika Cumhuriyeti, Ruanda, Senegal, Sudan, Tanzanya, Togo, Uganda, Zambiya
Orta ve Güney Amerika Ülkeleri
Belize, Bolivya, Brezilya, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, El Salvador, Guatemala, Haiti, Honduras, Jamaika, Kolombiya, Meksika, Nikaragua, Paraguay, Peru
Güney ve Güneydoğu Asya Ülkeleri
Bangladeş, Endonezya, Filipinler, Hindistan, Kamboçya, Malezya, Nepal, Pakistan, Tayland, Vietnam
Tüm Ülkeler
Angola, Benin, Botswana, Burkina Faso, Burundi, Çad, Ekvator Ginesi, Eswatini, Fildişi Sahili, Gabon, Gambia, Gana, Gine, Guinea-Bissau, Güney Afrika Cumhuriyeti, Kamerun, Kenya, Kongo Cumhuriyeti, Madagaskar, Mali, Mauritius, Moritanya, Mozambik, Namibia, Nijer, Nijerya, Orta Afrika Cumhuriyeti, Ruanda, Senegal, Sudan, Tanzanya, Togo, Uganda, Zambiya, Belize, Bolivya, Brezilya, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, El Salvador, Guatemala, Haiti, Honduras, Jamaika, Kolombiya, Meksika, Nikaragua, Paraguay, Peru, Bangladeş, Endonezya, Filipinler, Hindistan, Kamboçya, Malezya, Nepal, Pakistan, Tayland, Vietnam, Arnavutluk, Azerbaycan, Belarus, Bosna Hersek, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Kuzey Makedonya, Moldova, Türkiye, Ukrayna

Tablo 1'de de görüldüğü gibi Tüm Ülkeler kategorisinde toplamda 71 ülke bulunmaktadır. Bu ülkelerden 35 tanesi Sahra-altı Afrika, 15 tanesi Orta ve Güney Amerika ve 10 tanesi de Güney ve Güneydoğu Asya alt örneklem gruplarını oluşturmaktadır. Diğer taraftan Tablo 2'de ise ampirik analizde tahmini yapılacak model için gerekli olan değişkenler ve veri setine ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Tablo 2'de de görüldüğü gibi altı değişkene ait veri setleri, Dünya Bankası ile Freedom House veri tabanları aracılığıyla oluşturulmuştur. Burada değişkenlerin kısaltmalarıyla birlikte değişkenlere ait açıklamalar ve veri kaynağına da yer verilmiştir. Tablo 2'de yer alan cari fiyatlarla kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla serisi iktisadi kalkınma göstergesi olarak çalışmada yer almaktadır. Ancak, Dünya Bankası veri tabanı aracılığıyla elde edildikten sonra bu serinin logaritması alınmıştır (logg).

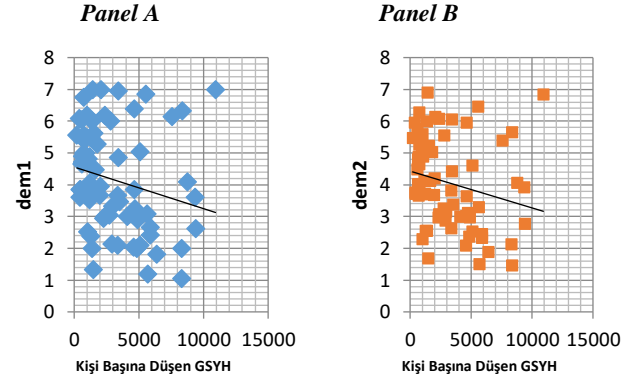
Freedom House aracılığıyla demokratikleşme göstergesi olarak iki farklı değişkene ait seriler alınmıştır. Bu serilerden dem1 politik haklar endeksi, dem2 ise politika haklar endeksi ile sivil özgürlükler endeksinin aritmetik ortalamasıdır. Literatürde politik haklar serisi daha önce Acemoglu vd. (2008) ve Acemoglu vd. (2014)'nin çalışmalarında demokratikleşme göstergesi olarak kullanılmıştır. Farklı bir bakış açısı olarak da Jacop ve Osang (2016)'nın çalışmalarında demokratikleşme göstergesi olarak da politik haklar endeksiyle sivil özgürlükler endeksinin aritmetik ortalamalarından yararlanılmıştır.

Tablo 2: Veri Seti

Değişken	Açıklama	Kaynak
logg	Kişi Başına Düşen GSYH (Logaritmik)	The World Bank (2024), World Development Indicators, GDP per capita (current US\$), Erişim: 13.02.2024
dem1	Demokratikleşme Göstergesi Olarak Politik Haklar Endeksi	Freedom House (2024), Freedom in the World 2013-2024 Raw Data, Erişim: 20.02.2024
dem2	Demokratikleşme Göstergesi Olarak Politik Haklar Endeksi ve Sivil Özgürlükler Endeksinin Ortalaması	Freedom House (2024), Freedom in the World 2013-2024 Raw Data, Erişim: 20.02.2024
inf	Fiyat İstikrarı	The World Bank (2024), World Development Indicators, Consumer price index (2010 = 100), Erişim: 13.02.2024
open	Dışa Açıklık Oranı	The World Bank (2024), World Development Indicators, Exports of goods and services (% of GDP) ve Import of goods and services (% of GDP), Erişim: 13.02.2024
fdi	Doğrudan Yabancı Yatırım	The World Bank (2024), World Development Indicators, Foreign Direct Investment, Net Inflows (% of GDP), Erişim: 13.02.2024

Politik haklar ve sivil özgürlükler endeksleri Freedom House tarafından *Freedom in the World* kapsamında 1973 yılından beri yayınlanmaktadır. Her iki seri kapsamında ülkeler 1'den 7'ye kadar puanlanmaktadır. Endeks puanı 1 olan ülkeler politik haklar ve sivil özgürlükler konusunda en iyi durumda iken, endeks puanı 7 olan ülkeler ise politik haklar ve sivil özgürlükler konusunda en kötü durumda olan ülkelerdir. Endeks puanı 1 ve 2 olan ülkeler hem politik haklar hem de sivil özgürlükler konusunda "tam özgür/tam demokrasi" kategorisinde yer alırken, endeks puanı 3, 4 ve 5 olan ülkeler de "kısmi özgür/kısmi demokrasi" kategorisinde yer almaktadır. Son olarak endeks puanı 6 ve 7 olan ülkeler ise "özgürlük yok/demokrasi yok" kategorisindedir. Diğer taraftan inf, open ve fdi ise çalışmadaki kontrol değişkenlerdir. inf değişkeni fiyat istikrarını ifade eden 2010 bazlı tüketici fiyat endeksidir. open serisi ülkelerin dış açıklık düzeyini göstermektedir. Bu seri ülkelerin ihracat ve ithalat toplamının GSYH'deki payı olarak alınmıştır. fdi ise doğrudan yabancı yatırımların GSYH'deki payıdır.

Grafik 1'de yer alan Panel 1 ve Panel 2 2002-2022 dönemi için kişi başına düşen GSYH – dem1 ile kişi başına düşen GSYH - dem2 arasındaki bağlantıları göstermektedir. Hem panel A hem de Panel B'de görüldüğü gibi, demokrasi göstergesi olarak ülkelerin politik haklar seviyesi azaldığında (dem1) kişi başına düşen GSYH seviyesi de düşmektedir. Benzer şekilde, politik haklar ve sivil özgürlüklerin ortalaması düştüğünde (dem2) de kişi başına düşen GSYH seviyesi daha düşüktür.

Grafik 1: Kişi Başına Düşen GSYH, dem1 ve dem2 Arasındaki Bağlantılar (2002-2022 Ortalaması)

Tablo 3'te örnekleme oluşturan 71 ülkenin tamamı için gelir-demokrasi matrisi yer almaktadır. Demokratikleşme düzeyleri için 2022 yılına ait Freedom House *Freedom in the World* sınıflaması kullanılırken, gelir sınıfı için ise Dünya Bankası'nın 2022 yılına ait gelir sınıflamasından yararlanılmıştır. Örnekleme olarak alınan ülkelerin tamamı düşük, alt-orta ve üst-orta gelir gruplarında bulunmaktadır. Bu ülkelerin büyük bir çoğunluğu Tablo 3'te de görülebileceği gibi kısmi demokrasi kategorisinde yer almaktadır.

Tablo 3: Ülkelere İlişkin Gelir-Demokrasi Matrisi (2022 Yılı Verileri)

		Demokratikleşme Düzeyi		
		Demokrasi Yok	Kısmi Demokrasi	Tam Demokrasi
Gelir Sınıfı	Üst-Orta Gelir (4256 \$ <)	Azerbaycan, Belarus, Ekvator Ginesi, Gabon, Kazakistan, Tayland	Arnavutluk, Ermenistan, Bosna-Hersek, Botswana, Dominik Cumhuriyeti, El Salvador, Gürcistan, Guatemala, Kuzey Makedonya, Malezya, Meksika, Moldova, Paraguay, Peru, Türkiye, Ukrayna	Belize, Brezilya, Kolombiya, Ekvador, Endonezya, Jamaika, Mauritius, Namibya, Güney Afrika
	Alt-Orta Gelir (1085 \$ – 4255 \$)	Angola, Kamboçya, Kamerun, Kongo Cumhuriyeti, Gine, Haiti, Kırgızistan, Nikaragua, Sudan, Eswatini, Vietnam	Bangladeş, Benin, Boliviya, Fildişi Sahili, Honduras, Kenya, Moritanya, Nepal, Nijerya, Pakistan, Filipinler, Senegal, Tanzanya, Zambiya	Gana, Hindistan
	Düşük Gelir (1085 \$ >)	Burkina Faso, Brundi, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Mali, Ruanda, Uganda	Gambia, Gine-Bissau, Madagaskar, Mozambik, Nijer, Togo	

Düşük gelir grubunda yer alan ülkelerin çoğunluğunda demokrasi seviyesi oldukça düşüktür. Geriye kalan ülkeler ise kısmi demokrasi kategorisinde yer almaktadırlar. Alt-orta gelir grubundaki ülkelerin büyük bir bölümü ise kısmi demokrasi kategorisinde iken, bu gelir grubunda yer alan yalnızca iki ülke tam demokrasi kategorisindedir. Üst-orta gelir grubunda yer alan ülkelerin de büyük bir bölümü kısmi demokrasi kategorisinde iken, diğer gruplara kıyasla bu grup içerisinde yer alan daha fazla ülke tam demokrasi

kategorisinde kendisine yer bulabilmiştir. Tablo 3, Grafik 1'deki bağlantıları da doğrulamaktadır. Ülkenin demokrasi seviyesi düştükçe gelir seviyesi de düşük olma eğilimindeyken, demokrasi seviyesinin yüksek olması yüksek gelire de işaretler. Bu kuralın dışında kalan istisnai ülkeler de bulunmaktadır. İki değişken arasındaki bağlantılara ilişkin detaylı bir değerlendirme için ampirik sonuçlara göre yorum ve çıkarımlar yapılması önem taşımaktadır.

Model ve Yöntem

Düşük ve orta gelir düzeyinde bulunan yetmiş bir ülkede demokratikleşme düzeyinin iktisadi kalkınmayı nasıl ve ne yönde etkilediğini tahmin etmek için Denklem 1 ve Denklem 2'de tanımlanan panel veri modelleri oluşturulmuştur.

$$\log g_{it} = \beta_0 + \beta_1 dem1_{it} + \beta_2 \sum cont_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$\log g_{it} = \beta_0 + \beta_1 dem2_{it} + \beta_2 \sum cont_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Denklem 1 ve Denklem 2'de yer alan panel veri modellerinde i ülkesinin t dönemindeki kişi başına düşen GSYH'sinin logaritmik değeri ($\log g_{it}$) bağımlı değişken olarak alınmıştır. Modellerdeki bağımsız değişkenler ise demokrasi göstergesi olarak politik haklar endeksi ($dem1_{it}$) ile demokrasi göstergesi olarak politik haklar endeksi ile sivil özgürlükler endeksinin aritmetik ortalamasıdır ($dem2_{it}$). Kontrol değişkenler ($cont_{it}$) olarak net doğrudan yabancı sermaye girişlerinin GSYH'deki payı (fdi_{it}), tüketici fiyat endeksi (inf_{it}) ve dışa açıklık oranı ($open_{it}$) kullanılmıştır. Bu değişkenlerin dışında modelde yer alan β_0 sabit terim ve ε_{it} ise hata terimidir. Ampirik analizler için Stata 14 paket programından yararlanılmıştır.

Denklem 1 ve Denklem 2'de oluşturulan modellerin tahmini için Sapması Düzeltilmiş Kukla Değişkenli En Küçük Kareler (Corrected Least Squares Dummy Variable – LSDVC) Yöntemi kullanılmıştır. Kukla değişkenli EKK (LSDV) tahmincisi dinamik panel veri analizi tahmincileri arasında yer almaktadır. Dinamik panel veri tahmincilerinin en önemli avantajı, modeldeki bağımlı değişkenin gecikmeli değerine bağımsız değişken olarak modelde yeniden yer verilmesidir. Özellikle iktisadi kalkınma çalışmalarında, iktisadi kalkınmanın geçmiş değerinden ne kadar etkilendiği de daha net olarak belirlenebilmektedir. Diğer taraftan modellerin tahmininde LSDVC tahmincisinin tercih edilmesinin en önemli nedeni, dinamik panel veri tahmincileri arasında yer alan diğer tahmincilere göre sahip oldukları üstünlüktür. Anderson ve Hsiao (1982) ile Arellano ve Bond (1991) tarafından geliştirilen tahminciler model tahminlerinde büyük ölçüde otokorelasyon sorunuyla karşı karşıya kalınmasına yol açmaktadır. Diğer taraftan Arellano ve Bover (1995)/Blundell ve Bond (1998) tarafından geliştirilen Sistem Genelleştirilmiş Momentler Yönteminde ise içsellik sorununun çözümü için uygun araçların bulunamadığı durumda etkin olmayan sonuçlar üretmektedir.

LSDV tahmincisinde ise, sabit etkiler/grup içi tahmincisinde olduğu gibi modelin birinci farkı alınıp birim etkinin modelden elimine edilmesi yerine, her bir birim etkiyi ifade etmek için kukla değişken kullanılmaktadır. Ancak bu şekilde birim etkileri belirlemek için kukla değişken sayısının artırılması sonucunda modelin serbestlik derecesi de düşmektedir. Özellikle bu çalışmadaki gibi T'nin küçük olduğu durumlarda ($T < N$) tutarsız tahminler elde edilmektedir ki, bu duruma literatürde dinamik panel sapması ya da Nickell sapması adı verilmektedir (Çağlayan Akay, 2015: 89).

Kukla değişkenli EKK tahmincilerinin tutarlı tahminler üretebilmesi amacıyla Nickell (1981), Kiviet (1999) ve Bun ve Kiviet (2003) tarafından düzeltmeler önerilmiştir. Sonuçları üzerinde düzeltme uygulanan kukla değişkenli EKK tahmincileri Sapması Düzeltilmiş Kukla Değişkenli EKK Tahmincisi (LSDVC) olarak isimlendirilmektedirler (Bruno, 2005: 361-362). Bu çalışmadaki tahminler için Bun ve Kiviet (2003) tarafından önerilen düzeltmeler dikkate alınmıştır. Sapması düzeltilmiş modellerde standart hatalar hesaplanmadığı için özçıkırım varyans kovaryans matrisinden hareket edilmektedir. Bunun için Anderson ve Hsiao (1982) tutarlı tahmincisi dikkate alınmıştır (Yerdelen Tatoğlu, 2012: 71).

Bulgular

Sapması düzeltilmiş kukla değişkenli en küçük kareler yöntemine göre elde edilen sonuçlar Tablo 4 ve Tablo 5'te yer almaktadır. Tablo 4 ve Tablo 5'teki sonuçlar tüm ülkelere ait sonuçlarla birlikte Sahra-altı Afrika, Orta ve Güney Amerika ve son olarak da Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerine de ait sonuçları göstermektedir. Öncelikle Tablo 4'te yer alan Model 1'e ait tahmin sonuçlarına göre Tüm Ülkeler için demokratikleşme düzeyinin bir göstergesi olan dem1 değişkenine ait katsayının negatif işaretli olduğu görülmektedir. Bu katsayının negatif olması beklentilerle uyumludur. Daha önce de ifade edildiği gibi Freedom House tarafından hazırlanan endekslerde 1 en iyi durumu ifade ederken, 7 ise en kötü duruma karşılık gelmektedir. Buna göre politika yapıcılar açısından negatif işaret, demokratikleşme düzeyindeki olumlu gelişmelerin iktisadi kalkınmaya da olumlu yansıtacağını göstermektedir. Katsayının ayrıca istatistiksel olarak anlamlı olması Tüm Ülkeler için demokratikleşmenin iktisadi kalkınma için anlamlı bir belirleyici olduğunu da ifade etmektedir. Diğer taraftan, enflasyon ve dışa açıklık düzeyi de iktisadi kalkınmayı desteklerken, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ise istatistiksel olarak anlamsız olduğu görülmektedir.

Tablo 4: Model 1 İçin Tahmin Sonuçları

logg	Tüm Ülkeler	Sahra-altı Afrika	Orta ve Güney Amerika	Güney ve Güneydoğu Asya
logg _{it-1}	0,8590* (0,000)	0,8047* (0,000)	0,8697* (0,000)	0,8916* (0,000)
dem1	-0,0046** (0,028)	-0,0047 (0,136)	-0,0024 (0,590)	0,0017 (0,568)
inf	3,12e-06** (0,014)	2-74e-06** (0,054)	0,00019** (0,022)	0,00026** (0,041)
open	0,00055* (0,000)	0,00073* (0,000)	0,00041 (0,126)	0,00014 (0,392)
fdi	-0,00035 (0,330)	-0,00049 (0,344)	0,0028*** (0,077)	0,0036** (0,016)

Not: * % 1, ** % 5 ve *** % 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Parantez içindeki sayılar olasılık (prob.) değerlerini ifade etmektedir.

Sahra-altı Afrika Ülkelerine ait sonuçlar tüm ülkeler için elde edilen sonuçlarla kısmen farklılaşmaktadır. Sahra-altı Afrika ülkeleri için demokratikleşme düzeyine ait katsayı istatistiksel olarak anlamsızdır. Enflasyon ve dışa açıklık iktisadi kalkınmayı desteklerken, Sahra-altı Afrika ülkeleri için de doğrudan yabancı yatırımlara ait katsayı anlamsızdır. Orta ve Güney Amerika ülkelerinde de Sahra-altı Afrika ülkelerinde olduğu gibi demokratikleşme düzeyini ifade eden katsayı negatif ve anlamsız bulunmuştur. Öte yandan enflasyon ile birlikte doğrudan yabancı yatırımlara ait katsayı da pozitif ve anlamlıdır. Buna göre, Orta ve Güney Amerika ülkelerinde doğrudan yabancı yatırımlar iktisadi kalkınmayı olumlu yönde etkilemektedir. Son olarak Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerinde ise demokratikleşme düzeyini ifade eden katsayı hem beklentinin dışında pozitif ancak bunun yanında anlamsız olarak bulunmuştur. Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerinde dışa açıklık düzeyi ile iktisadi kalkınma arasında anlamlı bir ilişki bulunamazken, enflasyon ve doğrudan yabancı yatırımların ise iktisadi kalkınmayı olumlu yönde etkilediği söylenebilir. Ayrıca dört ülke grubunun tamamında bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan logg_{it-1} değişkenine ait katsayılar pozitif ve anlamlıdır. Kısaca iktisadi kalkınma önceki değerinden pozitif olarak etkilenmektedir.

Tablo 5: Model 2 İçin Tahmin Sonuçları

logg	Tüm Ülkeler	Sahra-altı Afrika	Orta ve Güney Amerika	Güney ve Güneydoğu Asya
logg _{it-1}	0,860* (0,000)	0,807* (0,000)	0,8705* (0,000)	0,8958* (0,000)
dem2	-0,0081* (0,004)	-0,0076*** (0,067)	-0,0033 (0,539)	-0,00087 (0,849)
inf	3,03e-06** (0,017)	2,65e-06*** (0,062)	0,00019** (0,020)	0,00023*** (0,059)
open	0,00056* (0,000)	0,00074* (0,000)	0,00042 (0,122)	0,00014 (0,405)
fdi	-0,0004 (0,273)	-0,00052 (0,309)	0,0027*** (0,080)	0,0035** (0,021)

Not: * % 1, ** % 5 ve *** % 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Parantez içindeki sayılar olasılık (prob.) değerlerini ifade etmektedir.

Tablo 5'te yer alan Model 2'ye ilişkin sonuçlara göre ise Tüm Ülkeler için dem2 değişkeni negatif ve anlamlıdır. Model 1'e ait sonuçlarla önemli bir benzerlik söz konusudur. Bununla birlikte yine enflasyon ve dışa açıklık düzeyi iktisadi kalkınmayı desteklerken, doğrudan yabancı yatırımların ise iktisadi kalkınma üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Sahra-altı Afrika ülkeleri için elde edilen sonuçlarda ise Model 1'e ait sonuçlara göre önemli bir farklılık bulunmaktadır. Model 1'de yer alan dem1 demokrasi göstergesi istatistiksel olarak anlamsız iken, dem2 ise anlamlıdır. Aynı zamanda beklentilerle de uyumlu olarak negatif işaretlidir. Buna göre Sahra-altı Afrika ülkeleri için demokratikleşme düzeyi iktisadi kalkınmayı desteklemektedir. Ancak diğer değişkenlere bakıldığında Model 1'deki sonuçlarla örtüşmediği görülmektedir. Sahra-altı Afrika ülkelerinde enflasyon ve dışa açıklık iktisadi kalkınmayı desteklerken, doğrudan yabancı yatırımlara ait katsayı anlamsızdır. Orta ve Güney Amerika Ülkeleri ile Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerine ilişkin sonuçlar da Model 1'deki sonuçlarla örtüşmektedir. Tek farklı olan nokta dem2 değişkeninin Güney ve Güneydoğu Asya ülkeleri için beklentilerle uyumlu olarak negatif bulunmuş olmasıdır. Fakat dem2 değişkeni istatistiksel olarak anlamsız bulunduğu için iktisadi kalkınma üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur. Her iki ülke grubunda da enflasyon ve doğrudan yabancı yatırımlar iktisadi kalkınmaya olumlu katkı sağlarken, dışa açıklık düzeyi ise istatistiksel olarak anlamsızdır. Yine dört ülke grubunun tamamında bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan logg_{it-1} değişkenine ait katsayılar pozitif ve anlamlıdır. Kısaca iktisadi kalkınma önceki değerinden pozitif olarak etkilenmektedir.

Dirençli Tahmin Sonuçları

Dirençli tahmin sonuçlarının yer aldığı bu bölümde öncelikle Tablo 6'da Model 1 için, ardından Tablo 7'de ise Model 2 için Dirençli tahmin sonuçlarına yer verilmiştir. Öncelikle Tablo 6'da yer alan Model 1'e ait dirençli tahmin sonuçlarına göre Tüm Ülkeler için demokratikleşme düzeyinin bir göstergesi olan dem1 değişkenine ait katsayının daha önce Tablo 4'teki sonuçlarda olduğu gibi negatif işaretli ve anlamlı olduğu görülmektedir. Dirençli tahmin sonuçları da Tüm Ülkeler için demokratikleşmenin iktisadi kalkınma için anlamlı bir belirleyici olduğunu kanıtlamaktadır. Yine, enflasyon ve dışa açıklık düzeyi de iktisadi kalkınmayı desteklerken, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ise istatistiksel olarak anlamsız olduğu görülmektedir. Sahra-altı Afrika Ülkelerine ait sonuçlar incelendiğinde de bu ülke grubu için demokratikleşme düzeyine ait katsayı istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Tablo 4'teki sonuçlardan farklı olan bu sonuca göre dirençli tahmin sonuçları Sahra-altı Afrika ülkelerinde demokratikleşmenin iktisadi kalkınmayı olumlu etkilediğini göstermektedir.

Tablo 6: Model 1 İçin Dirençli Tahmin Sonuçları

logg	Tüm Ülkeler	Sahra-altı Afrika	Orta ve Güney Amerika	Güney ve Güneydoğu Asya
logg _{it-1}	0,8887* (0,000)	0,8468* (0,000)	0,9451** (0,061)	1,044 (0,444)
dem1	- 0,0058* (0,002)	- 0,0057*** (0,071)	0,0094 (0,635)	- 0,0029 (0,964)
inf	2,83e-06** (0,019)	2,43e-06*** (0,097)	0,00061 (0,722)	- 0,00048 (0,943)
open	0,00057* (0,000)	0,0008* (0,000)	0,0021 (0,173)	0,00026 (0,958)
fdi	- 0,00018 (0,609)	- 0,00049 (0,351)	0,0019 (0,620)	0,00071 (0,979)

Not: * % 1, ** % 5 ve *** % 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Parantez içindeki sayılar olasılık (prob.) değerlerini ifade etmektedir.

Yine Tablo 4'teki bulgularla paralel olarak enflasyon ve dışa açıklık iktisadi kalkınmayı desteklerken, doğrudan yabancı yatırımlara ait katsayı ise anlamsızdır. Orta ve Güney Amerika ülkeleri için demokratikleşme düzeyini ifade eden katsayı dirençli tahmin sonuçlarına göre hem beklentilerin dışında pozitif hem de anlamsız bulunmuştur. Diğer taraftan kontrol değişkenlerin tümüne ait katsayılar da istatistiksel olarak anlamsızdır. Son olarak Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerinde ise demokratikleşme düzeyini ifade eden katsayı beklentilere paralel olarak negatif bulunmuş olsa da istatistiksel olarak anlamsız. Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerinde kontrol değişkenlere ait katsayıların tamamın ile iktisadi kalkınma anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Ayrıca Tüm Ülkelerle birlikte Sahra-altı Afrika ve Orta ve Güney Amerika ülkelerinde bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan logg_{it-1} değişkenine ait katsayılar pozitif ve anlamlıdır. Diğer taraftan Güney ve Güneydoğu Asya ülkeleri için bu değişkene ait katsayı da anlamsız olarak bulunmuştur.

Tablo 7: Model 2 İçin Dirençli Tahmin Sonuçları

logg	Tüm Ülkeler	Sahra-altı Afrika	Orta ve Güney Amerika	Güney ve Güneydoğu Asya
logg _{it-1}	0,8924* (0,000)	0,8511* (0,000)	0,9292* (0,009)	1,066 (0,415)
dem2	- 0,0104* (0,000)	- 0,0093** (0,040)	0,0054 (0,861)	- 0,0096 (0,923)
inf	2,69e-06** (0,025)	2,27e-06 (0,128)	0,00058 (0,668)	- 0,00058 (0,929)
open	0,00059* (0,000)	0,00080* (0,000)	0,0016 (0,302)	0,00026 (0,954)
fdi	- 0,00023 (0,521)	- 0,00055 (0,303)	0,0020 (0,515)	0,00012 (0,996)

Not: * % 1 ve ** % 5 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Parantez içindeki sayılar olasılık (prob.) değerlerini ifade etmektedir.

Son olarak Tablo 7'deki Model 2'ye ilişkin dirençli tahmin sonuçlarına göre ise Tüm Ülkeler için dem2 değişkeni negatif ve anlamlıdır. Model 1'deki bulgularla önemli bir benzerlik söz konusudur. Bununla birlikte yine enflasyon ve dışa açıklık düzeyi iktisadi kalkınmayı desteklerken, doğrudan yabancı yatırımların ise iktisadi kalkınma üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Sahra-altı Afrika ülkeleri için elde edilen sonuçlar

incelendiğinde ise dem2 değişkenine ait katsayının anlamlı olduğu görülmektedir. Aynı zamanda beklentilerle de uyumlu olarak negatif işaretlidir. Buna göre Sahra-altı Afrika ülkeleri için demokratikleşme düzeyi iktisadi kalkınmayı dirençli tahmin sonuçlarına göre de desteklemektedir.

Diğer taraftan kontrol değişkenlere ait katsayılar incelendiğinde, Sahra-altı Afrika ülkelerinde enflasyon ve doğrudan yabancı yatırımların iktisadi kalkınma üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı, fakat dışa açıklığın iktisadi kalkınmayı olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Orta ve Güney Amerika Ülkeleri ile Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerine ilişkin sonuçlar da Tablo 6'daki sonuçlarla örtüşmektedir. Orta ve Güney Amerika ülkeleri için demokratikleşme düzeyini ifade eden katsayı dirençli tahmin sonuçlarına göre hem beklentilerin dışında pozitif hem de anlamsız bulunmuştur. Diğer taraftan kontrol değişkenlerin tümüne ait katsayılar da istatistiksel olarak anlamsızdır. Son olarak Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerinde ise demokratikleşme düzeyini ifade eden katsayı beklentilere paralel olarak negatif bulunmuş olsa da istatistiksel olarak anlamsız olarak bulunmuştur. Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerinde kontrol değişkenlere ait katsayıların tamamında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Ayrıca yine Tablo 6'daki sonuçlarda olduğu gibi, Tüm Ülkelerle birlikte Sahra-altı Afrika ve Orta ve Güney Amerika ülkelerinde bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olan logg_{it-1} değişkenine ait katsayılar pozitif ve anlamlıdır. Diğer taraftan Güney ve Güneydoğu Asya ülkeleri için bu değişkene ait katsayı da anlamsız olarak bulunmuştur.

Hem tahmin hem de dirençli tahmin sonuçlarına göre, Tüm ülkeler grubu ve Sahra-Altı Afrika ülkelerinde beklentilerle uyumlu sonuçlara ulaşıırken, Orta ve Güney Amerika ülkeleri ile Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerinde ise beklentilerin tersi yönünde sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonuçların ortaya çıkmasındaki en önemli sebep, bu grupta yer alan ülkelerin alt-orta ve üst-orta gelir grubunda yer alan ülkelerin önemli bir bölümü de kısmi demokrasi ve tam demokrasi kategorilerinde bulunmaktadır. Bu ülkelerin iktisadi kalkınma düzeylerini ilerletebilmeleri için bu aşamada demokrasi düzeylerinden ziyade teknolojik dönüşüm, beşeri sermaye yatırımı gibi alanlara daha çok yatırım yapmaları önerilebilir. Yine, demokratikleşme dışında kurumsal kalite açısından zayıf olunan alanlara yoğunlaşılabilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İktisadi büyüme ve kalkınmanın temel belirleyicileri olan kurumsal faktörler günümüzde ülkelerin büyüme ve kalkınma süreçlerini belirlemede oldukça önemli bir konumdadır. Kurumsal faktörler büyük ölçüde nitel değişkenlerden oluşmakla birlikte, uluslararası kuruluşlar tarafından yayınlanan endeksler sayesinde nicel olarak ölçülebilir hale gelmiştir. Bu durum, büyüme ve kalkınmanın temel nedenlerine daha fazla odaklanılmasına da imkan

sağlamaktadır. İktisadi büyüme veya kalkınmayı belirleyen kurumsal faktörlerden birisi de ülkelerin demokratikleşme düzeyidir. Literatürde halen büyüme veya kalkınmanın demokratikleşmeyi sağlayacağı veya demokratikleşmenin iktisadi kalkınmaya yol açacağı tartışması devam etmekle birlikte, bu çalışma ülkelerin demokratikleşme düzeylerinin iktisadi kalkınmaya ne ölçüde katkı sağlayacağı konusuna odaklanmıştır. Aslına bakılırsa, iktisadi kalkınma da uzun bir süreci kapsayan ve nitel değişimi esas alan bir olgudur. Bu çalışmada iktisadi kalkınmanın nicel bir göstergesi olarak kişi başına düşen GSYH'nin logaritması alınmıştır. Bir anlamda literatürdeki anlayış devam ettirilerek iktisadi büyümenin iktisadi kalkınma için bir vekil gösterge olduğu kabul edilmiştir.

Konuya ilişkin çok sayıda çalışma yapılmış olmakla birlikte, 21. yüzyılın bakış açısından konunun tekrar incelenmesi ve ortaya çıkan sonuçlar oldukça önemlidir. Araştırmaya konu olan 71 ülke hem bütüncül olarak hem de alt örneklem grupları bazında ayrı ayrı ele alınmıştır. Buna ilave olarak, demokratikleşmenin bir göstergesi olarak politik haklar endeksi ile politik haklar ve sivil özgürlükler endeksi değerlerinin aritmetik ortalaması dikkate alınmıştır. Oluşturulan modeller sapması düzeltilmiş kukla değişkenli en küçük kareler yöntemi çerçevesinde elde edilen tahmin ve dirençli tahmin sonuçları açısından incelenmiştir. Bunun sonucunda bazı önemli bulgulara ulaşılmıştır. Tahmin sonuçları dem1 değişkeninin tüm ülkeler grubu için negatif ve anlamlı olduğunu göstermektedir. Kısaca ortaya çıkan bu sonuca göre ülkelerin demokratikleşme düzeyi ile iktisadi kalkınma düzeyleri arasında pozitif bir ilişki vardır. Ülkelerin daha da demokratikleşmesi kalkınmayı da desteklemektedir. Bu sonuca alt gruplar itibarıyla bakıldığında, alt grupların hiçbirisinde dem1 değişkeni istatistiki olarak anlamlı değildir. dem2'ye ait sonuçlar ise tüm ülkeler grubuna ilave olarak Sahra-altı Afrika ülkelerinde de demokratikleşmenin iktisadi kalkınmaya olumlu katkıda bulunduğunu doğrulamaktadır. Orta ve Güney Amerika ülkeleriyle Güney ve Güneydoğu Asya ülkeleri için demokratikleşme kalkınma için halen kilit konumda değildir.

Dirençli tahmin sonuçları incelendiğinde ise tüm ülkeler grubunda ve Sahra-altı Afrika ülkelerinde hem dem1 hem de dem2'ye ait katsayılar negatif ve anlamlı bulunmuş, demokratikleşme düzeyinin iktisadi kalkınmaya katkı sağladığı sonucuna bir kez daha ulaşılmıştır. Orta ve Güney Amerika ülkeleri ve Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerinde ise politik haklar ve sivil özgürlükler temelinde ele alınan demokratikleşme düzeyi iktisadi kalkınmayı desteklememektedir. Sonuçlara ilişkin ülke grupları açısından bir çıkarım yapılmak istendiğinde, Sahra-altı Afrika ülkelerinin büyük ölçüde düşük gelir grubu ile alt-orta gelir grubunda olmaları demokratikleşmenin bu ülkelerde iktisadi kalkınma düzeyini arttırmak için fırsatlar yarattığını göstermektedir. Bu ülkelerin düşük gelir seviyesinden kurtulabilmeleri, kaynakların alternatif ve verimli kullanım alanlarına kaydırılmasına veya yabancı yatırım çekmesine

bağlıdır. Daha demokratik bir yönetim anlayışının bu imkanı bu ülkeler için sağlayabilecek potansiyeli taşıdığı söylenebilir. Diğer taraftan, Orta ve Güney Amerika ülkeleri ile Güney ve Güneydoğu Asya ülkeleri ise kısmen alt-orta gelir grubunda, çoğunlukla da üst-orta gelir grubunda yer almaktadır. Yine bu gruplara giren ülkeler kısmi demokrasi ve tam demokrasi kategorilerinde bulunmaktadır. Bu ülkeler için demokratikleşmenin iktisadi kalkınma açısından gereksiz olduğu söylenememekle birlikte, bu ülkelerdeki kalkınma seviyesini daha üst noktalara taşıyabilecek temel unsur olmadığı görülmektedir. Bu sonuçların da ortaya koyduğu gibi, düşük gelirli Afrika'nın demokratikleşmeye çok fazla ihtiyacı bulunmaktadır. Afrika ülkeleri demokratikleşme yönünde daha fazla adım atmalıdır. Bunun için seçim yasalarının daha adil hale getirilmesi, seçime katılımın artırılması, muhalefetin güçlendirilmesi, seçim süreçlerinin askeri denetimden uzak olması, toplantı ve gösteri özgürlüklerinin sağlanması, siyasi örgütlenme özgürlükleri kısıtlı olan ülkelerde bu konuda iyileşmelerin sağlanması, siyasi davalarda hukukun üstün tutulması, sendikal haklar ile birlikte kişilere tanınan sosyal haklar konusunda ciddi adımlar atılması gerekmektedir.

Orta ve Güney Amerika ülkeleri ile Güney ve Güneydoğu Asya ülkeleri ise mevcut demokratik yapılarını koruyarak iktisadi kalkınma için veya yüksek gelirli ülkeler kategorisine dahil olabilmek için demokratikleşme dışındaki temel iktisadi ve kurumsal unsurlara odaklanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Acemoglu, D.; Johnson, S.; Robinson, J. A.; Yared, P. (2008), "Income and democracy", *American Economic Review*, 98:3, 808-842.
- Acemoglu, D.; Naidu, S.; Restrepo, P.; Robinson, J. A. (2019), "Democracy does cause growth", *Journal Of Political Economy*, 127:1, 47-100.
- Alesina, A.; Perotti, R. (1992), "The political economy of growth: a critical survey of the recent literature and some new result", *The World Bank Economic Review*, 8:3, 351-371.
- Anderson, T. W.; Hsiao, C. (1982), "Formulation and estimation of dynamic models using panel data", *Journal of Econometrics*, 18:1, 47-82.
- Arellano, M.; Bond, S. (1991). "Some Test of Spesification For Panel Data: Monte Carlo Evidence and An Application to Employment Equations". *The Review of Economic Studies*, 277-279.
- Arellano, M.; Bover, O. (1995). "Another Look at the Instrumental Variable Estimation of Error-Components Models". *Journal of Econometrics*, 29-51.
- Barro, R. J. (1994), "Democracy and growth". NBER Working Paper Series, Working Paper No. 4909, 1-46.
- Başar, S.; Yıldız, Ş. (2012), "İktisadi büyümenin demokratikleşmeye etkisi üzerine bir araştırma", *KAÜ-İİBF Dergisi*, 3:3, 9-38.
- Bhagwati, Jagdish N. (2002), "Democracy and Development: Cruel Dilemma or Symbiotic Relationship?", *Review of Development Economics*, 6:2, 151-162.
- Blundell, R.; Bond, S. (1998). "Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models". *Journal of Econometrics*, 115-143.
- Bruno, G. S. (2005), "Approximating the bias of the LSDV estimator for dynamic unbalanced panel data models", *Economics Letters*, 87:3, 361-366.
- Bun, M. J.; Kiviet, J. F. (2003), "On the diminishing returns of higher-order terms in asymptotic expansions of bias", *Economics Letters*, 79:2, 145-152.
- Chang, H. J. (2009), Merdiveni Tekmelemek: Tarihi Bir Perspektif İçinde "İyi Politikalar" ve "İyi Kurumlar". F. Şenses (Editör), *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma*, 89-122, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Chatterjee, A. (2022), "Corruption, Democracy and Growth: Evidence from Emerging Market Economies", In *Environmental Sustainability, Growth Trajectory and Gender: Contemporary Issues of Developing Economies*, 137-149, Emerald Publishing Limited.
- Çağlayan Akay, E. (2015), *Dinamik Panel Veri Modelleri, Stata ile Panel Veri Modelleri içinde*, (Editör: Selahattin Güriş), 81-104, Der Yayınları, İstanbul.
- Freedom House (2024), *Freedom in the World 2013-2024 Raw Data*, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world>, Erişim: 20.02.2024.
- Hardi, I.; Ringga, E. S.; Fijay, A. H.; Maulana, A. R. R.; Hadiyani, R.; Idroes, G. M. (2023). "Decomposed Impact of Democracy on Indonesia's Economic Growth". *Ekonomikalia Journal of Economics*, 1:2, 51-60.
- Helliwell, J. F. (1994), "Empirical Linkages Between Democracy and Economic Growth", *British Journal of Political Science*, 24:2, 225-248.
- Jackman, R. W. (1973), "On the Relation of Economic Development to Democratic Performance", *American Journal of Political Science*, 17:3, 611-621.
- Jacob, J. A.; Osang, T. (2020), "Democracy and growth: A dynamic panel data study", *The Singapore Economic Review*, 65:01, 41-80.
- Kabaş, T. (2021), "Kurumlar, Demokrasi ve Kalkınma", *Pearson Journal*, 6:15, 209-217.
- Kiviet J. F. (1999), Expectation of Expansions for Estimators in a Dynamic Panel Data Model; Some Results for Weakly Exogenous Regressors, In Hsiao C., Lahiri K., Lee L. F., Pesaran M. H. (Eds.). *Analysis of Panel Data and Limited Dependent Variables*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Landman, T. (1999), "Economic development and democracy: the view from Latin America", *Political Studies*, 47:4, 607-626.
- Lipset, S. M. (1959), "Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy", *American Political Science Review*, 53:1, 69-105.
- Neubauer, D. E. (1967), "Some conditions of democracy", *American Political Science Review*, 61:4, 1002-1009.
- Nickell, S. (1981), "Biases in dynamic models with fixed effects", *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1417-1426.
- Olson, M. (1993), "Dictatorship, democracy, and development", *American Political Science Review*, 87:3, 567-576.
- Pamuk, Ş. (2014), *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası kültür Yayınları, İstanbul.
- Ross, M. (2006), "Is democracy good for the poor?", *American Journal Of Political Science*, 50:4, 860-874.
- Saatcioğlu, C.; Karaca, O. (2015), "İktisadi Kalkınmanın Demokrasi Üzerindeki Etkisi: Panel Veri Analizi", *Ataturk University Journal of Economics & Administrative Sciences*, 29:4, 775-796.
- Saran, J. C. (2021), "Democracy and growth: evidences from a dynamic panel analysis", *Inspere Instituto de Educação e Pesquisa Mestrado Profissional em Economia*.
- The World Bank (2024a), *World Development Indicators, GDP per capita (current US\$)*, <https://databank.worldbank.org/>, Erişim: 13.02.2024
- The World Bank (2024b), *World Development Indicators, Consumer price index (2010 = 100)*, <https://databank.worldbank.org/>, Erişim: 13.02.2024
- The World Bank (2024c), *World Development Indicators, Exports of goods and services (% of GDP) ve Import of goods and services (% of GDP)*, <https://databank.worldbank.org/>, Erişim: 13.02.2024
- The World Bank (2024d), *World Development Indicators, Foreign Direct Investment, Net Inflows (% of GDP)*, <https://databank.worldbank.org/>, Erişim: 13.02.2024
- Uslu, H. (2022), *Democracy and Economic Growth*, İksad Publishing House, Ankara.
- Wang, X.; Hou, N.; Chen, B. (2023). "Democracy, military expenditure and economic growth: A heterogeneous perspective". *Defence and Peace Economics*, 34:8, 1039-1070.
- Yay, G. G. (2002), "İktisadi Gelişme ve Demokrasi İlişkisi Üzerine Bir Sinama", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 52:1, 27-54.

Yerdelen Tatoğlu, F. (2012), İleri Panel Veri Analizi: Stata Uygulamalı, Beta Yayınları, İstanbul.

EXTENDED ABSTRACT

Economic development is now not just the primary issue facing underdeveloped or developing countries, but it is also the primary issue facing the global economy. Over the last 70 years, a great deal of theoretical and empirical information has been gained about the topic of economic development as it has been explored from a variety of angles in the literature. The importance of institutional variables in determining economic development has started to gain traction in recent years, thanks to the release of qualitative data sets by international economic organizations. Unlike approximative determinants based on increases in production factors and technical advancement, institutional factors are acknowledged as the primary drivers of economic development (Pamuk, 2014: 40). The democratization level in a country is one important institutional determinant. The impact of the democratization level on economic development has been measured using a variety of indices. Many democracy indices are published every year, especially the Polity democracy index, Freedom House democracy index, Sussman democracy index and Bollen democracy index (Uslu, 2022: 7). Numerous countries now have a low democratization level. Making comparisons between various country groups is another crucial step in assessing the role that democracy plays in the economic development processes of these countries. In light of this, the primary goal of the research is to examine how the democratization level affects economic development in 71 low- and middle-income countries between 2002 and 2022, as classified by the World Bank. 71 countries were analyzed within the framework of sub-sample groups of Overall Countries, Sub-Saharan Africa, Central and South America and South and Southeast Asia. Its goal is to add to the body of literature using various sample groups, time periods, and methodologies. The research uses the gross domestic product per capita series at current prices as a measure of economic development. The logarithm of this series was taken (logg) after it was obtained through the World Bank database. Through Freedom House, a series of two distinct variables were used as democratization indicators. Among these series, dem1 is the political rights index and dem2 is the arithmetic average of the political rights index and civil liberties index. The political rights series was first published in the literature by Acemoglu et al. (2008), and Acemoglu et al. (2014) used it as a democratization indicator in their research. From a different angle, the arithmetic averages of the civil liberties index and political rights index were used as democratization indicators in the research by Jacob and Osang (2016). Political rights and civil liberties indexes have been published by Freedom House as part of *Freedom in the World* since 1973. Within the scope of both series, countries are scored from 1 to 7. The finest countries for political rights and civil liberties are those with an index score of 1, while the worst countries for these rights and civil liberties are those with an index score of 7. In terms of political rights and civil freedoms, countries with index values of 1 and 2 fall into the "free/full democracy" category, whereas those with index scores of 3, 4 and 5 fall into the "partly free/partial democracy" group. The "not free/no democracy" group includes countries with index values of 6 and 7. On the other hand, inf, open and fdi are the control variables in the study. The inf variable is the 2010-based consumer price index, which expresses price stability. The open series shows the level of openness of countries. The GDP proportion of the countries' total imports and exports is calculated from this data. FDI is the share of foreign direct investments in GDP. The models developed were analyzed with respect to the estimation and robust estimation outcomes acquired using the Least Squares Dummy Variable Corrected method. As a result, some important findings were obtained. The dem1 variable is significant and negative for the whole set of countries, according to estimation findings. In summary, this finding indicates a positive relationship between a country's level of economic development and its democratization level. Further democratization of countries also supports development. The dem1 variable is not statistically significant in any of the subgroups when we break down this finding into smaller groups. Dem2 data verify that, not just in overall group but also in sub-Saharan African nations, democracy has a good impact on economic development. For countries in Central and South America, as well as South and Southeast Asia, democracy is still not essential to development. Examination of the robust estimation results revealed that in Sub-Saharan African countries as well as the overall group of countries, the coefficients of both dem1 and dem2 were negative and significant, supporting the conclusion that democratization level influences economic development. The degree of democracy based on civil freedoms and political rights in South and Southeast Asian and Central and South American countries does not assist economic development.

BLOCKCHAIN TABANLI ELEKTRONİK TİCARET İLE İLGİLİ ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Seval ÇETİNOĞLU^{1*}Doç.Dr. Ahmet OĞUZ^{2*}¹Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Muhasebe ve Finans Yönetimi Ana Bilim Dalı, Kütahya, Türkiye²Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Elektronik Ticaret ve Yönetimi Bölümü, Kütahya, Türkiye

*sevalnegis26@gmail.com, *ahmet.oguz@dpu.edu.tr

+ORCID: 0000-0002-4597-1033, ORCID: 0000-0001-5291-2819

Öz- Son zamanlarda blok zinciri teknolojisi, başta finans sistemi olmak üzere birçok alanı etkilemiştir. E ticaret sistemi de bu alanların içerisinde yer almaktadır. Çalışma Dünyada blok zincir tabanlı elektronik ticaret üzerine yapılan araştırmaların bibliyometrik analizidir. Dijitalleşmenin bir sonucu olarak blok zincir teknolojilerinin elektronik ticaret üzerindeki etkileri yapılan araştırmalar açısından incelenmiştir. Araştırma kapsamında öncelikle 2015-2024 yılları arasında web of science veritabanında bulunan blok zincir tabanlı elektronik ticaret ile ilgili 331 adet çalışmaya ulaşılmıştır. Daha sonra çalışmalar; yayın yılı, yazar bilgisi, araştırma alanları, yayın kaynakları, yayın yapılan ülkeler ve yayın dillerine uygun olarak parametrelere göre incelenmiştir. Ayrıca "VOSviewer" programı kullanılarak çalışmaların görsel ağ haritaları oluşturulmuş ve birbirleriyle olan bağlantıları ortaya çıkarılmıştır. Bulgular ise araştırma sonuçlarına göre yıllar itibarıyla incelenen alanda yayınlanan makale sayısı en fazla 2022 yılına ait görülmüştür. Çalışmada anahtar kelimelerin seçiminde bir standardizasyon yoktur. Ayrıca, "VOSviewer" programı kullanılarak çalışmaların görsel ağ haritaları ortaya çıkarılmış ve ilişkileri belirlenmiştir. Bu çalışma, literatürdeki çalışmalardan kapsam ve zaman dilimi açısından farklıdır ve blok zincir tabanlı elektronik ticaret konusunda Web of Science da bulunan uluslararası önemli yayınların analizini içermektedir. Türkiye de ise henüz bu konuyla benzerlik gösteren herhangi bir çalışma mevcut değildir. Bu bağlamda, literatüre katkı sağlaması ve bundan sonraki çalışmalarda kaynak olması önerilebilir.

Anahtar Kelimeler: blokzincir, e-ticaret, bibliyometrik analiz

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF STUDIES RELATED TO BLOCKCHAIN-BASED ELECTRONIC COMMERCE

Abstract- Recently, blockchain technology has affected many areas, especially the financial system. The e-commerce system is also included in these areas. The study is a bibliometric analysis of research conducted on blockchain-based electronic commerce in the world. As a result of digitalization, the effects of blockchain technologies on electronic commerce were examined in terms of the studies conducted. Within the scope of the research, 331 studies on blockchain-based electronic commerce in the web of science database between the years 2015-2024 were reached. Then, the studies were examined according to the parameters such as publication year, author information, research areas, publication sources, countries of publication and publication languages. In addition, visual network maps of the studies were created using the "VOSviewer" program and their connections with each other were revealed. According to the findings, according to the research results, the number of articles published in the examined field by years was seen to be the highest in 2022. There is no standardization in the selection of keywords in the study. In addition, visual network maps of the studies were created using the "VOSviewer" program and their relationships were determined. This study is different from the studies in the literature in terms of scope and time frame and includes the analysis of important international publications on blockchain-based electronic commerce in Web of Science. There is no study like this topic in Turkey yet. In this context, it can be recommended to contribute to the literature and be a source for future studies.

Key words: blockchain, e-commerce, bibliometric analysis

1.INTRODUCTION

In recent years, electronic commerce has become an important sector with the technological developments experienced globally, changes in consumers' preferences and a period that started with the impact of the Covid 19 pandemic. E-commerce has left physical stores in the background with the benefits it offers to both the buyer and the seller, and unlike traditional businesses, it has also caused some problems to arise. With block chain technology, it is thought that the features of technology such as privacy, security, transparency and auditability can be effective in solving these problems encountered in the e-commerce sector (Keleş,2022;55).

With the new economic order that emerged in the world with the increase in the use of communication technologies and the internet, geographical borders have disappeared, the markets where the seller and the buyer meet have moved to a different dimension and the sellers have accepted the world as a whole customer and have switched to web-based systems in their commercial activities (Civan and Bal, 2002: 1011).

We encounter multiple definitions of electronic commerce. Among these, the World Trade Organization (WTO) defined electronic commerce as follows: electronic commerce is the realization of advertising, sales, marketing and distribution services of goods and services produced by an institution or company by using telecommunication infrastructure (WTO, 1998).In 1996, the United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL) defined electronic commerce as the exchange of all kinds of data-related communication as a result of commercial activities of institutions in a digital environment through tools and methods such as electronic mail and the Internet (UNCITRAL, 1996:3-4). According to the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), electronic commerce is defined as the trade between individuals and organizations living in countries by transferring files processed in digital format such as voice and text over open or closed network connections (OECD, 2001).

Blockchain is a type of digital ledger in which transactions distributed over a computer network are kept. The blockchain acts as a database, storing records of transactions made over a peer-to-peer network. Thus, these transaction processes become automated, eliminating the need for other third parties and providing a secure, transparent transaction record (Matthew, 2022: 46).

The definitions of the elements that make up the blockchain technology are as follows (Lin and Liao, 2017: 653):

- Decentralization: The main feature of blockchain technology is that transactions are distributed in a

recordable, storable way, without being connected to a central system.

- Transparency: Every data recorded between blockchains is transparent and viewable by everyone.

- Open Source: The blockchain system is open to everyone and can be viewed by anyone.

- Independence: Thanks to blockchain technology, data can be transferred securely without the need for a centralized structure.

- Immutability: Records added to blockchains cannot be deleted or updated and are permanently stored forever.

- Privacy: In a blockchain system, data is transferred anonymously. For this transfer to take place, it is sufficient to know the block chain address of the person

Bibliometrics is the citation of the effects of scientific publications on the scientific branch of science (King, 1987: 261). Another definition is "the method of numerically analyzing the publications put forward by institutions or individuals in a specified field in a specified period and in a specified place, and the relationships between these publications." (Yöndemli, 2022) Bibliometric analysis is done in two ways: science mapping technique and performance analysis. In this study, the mapping technique was applied. The analyzes performed within the scope of mapping are as follows (Donthu et al., 2021):

Citation Analysis: Relationships between publications are revealed and the most influential publications are identified. Co-citation Analysis: The main themes and relationships between cited publications are revealed. Bibliographic Coupling: Periodic and existing themes and relationships between cited publications are identified. Co-word Analysis: Written content (words) is analyzed as written content (words) between the subjects and future relationships. Co-authorship Analysis: Relationships between authors, social interactions, and author-author connections (country, institution, etc.) are analyzed.

In this research, citation analysis, co-citation analysis, co-author analysis and bibliographic match analysis from scientific mapping techniques were carried out using VOSviewer software program by examining the relationships between the data obtained from the WoS database. (Öztürk, 2022)

The aim of the research is the bibliometric analysis of studies on blockchain-based electronic commerce in the world. Within the scope of the research, firstly, data on 331 studies on blockchain-based electronic commerce in the web of science database between 2015-2024 were obtained. Then, the related studies were analyzed according to parameters such as publication year, author information, research areas, publication sources, countries of publication and publication languages. In addition, visual network maps of the studies were created using the "VOSviewer" program and their connections with each other were revealed.

2.LITERATURE

In the study, there is no publication on block chain application in electronic commerce in the national literature, therefore, a literature study was conducted in the international literature. When the international studies are analysed, these studies;

In their 2019 study, Jiang et al. created a privacy-preserving business protocol model using private smart contracts in the negotiation phase to protect customer privacy, which is one of the biggest problems in the e-commerce environment. To understand the applicability of the model, extensive analysis was conducted to evaluate the performance of existing blockchain development platforms, Ethereum Quorum and SERO.

In their 2019 study, Liu and Li developed a new way for us to use blockchain technology to solve the problem of product traceability in the supply chain, focusing on cross-border e-commerce to develop blockchain-based information models for products and transactions. In later studies, they aimed to create new models using this model they developed.

Yang et al., in their study in 2019, focused on the reliability of e-commerce purchases and developed a blockchain-based model for this purpose.

In Gao's 2019 study, a data encryption algorithm based on blockchain technology was created, targeting the weak encryption effect existing in the data encryption algorithm of the e-commerce platform and the easy loss and corruption of data after encryption. Two related technologies, digital envelopes, and message authentication are analyzed to ensure the authenticity of data and one-time encryption of data.

Shen et al, 2020, first derived the main improvement factors for the new ecosystem based on blockchain through previous research on cross-border e-commerce and expert interviews. It then explored the use of blockchain's core technology of decentralization, anti-counterfeiting traceability, consensus mechanism, smart contract, and other tools to overcome the bottleneck of cross-border e-commerce development between Korea, China and Japan.

In their 2020 study, Lahkani et al. created a blockchain solution to the global B2B (Business-to-Business) supply chain to increase the profitability and competitiveness of e-commerce companies. They argue that this method increases the speed of payment and the reliability and transparency of data transfer. They said that the method can be developed to focus on the use of blockchain in green logistics to improve environmental sustainability in the e-commerce supply chain.

In their 2021 study, Bella et al. created an ontology package that models representative entities of the digital commerce ecosystem, such as traded commercial participants and assets, using the Ethereum blockchain. The study discusses the project by providing insight into the approach and best practices adopted by the development team.

In their 2021 study, Lee and Yeon addressed the creation of a system that can help overcome information uncertainty and asymmetry in the e-commerce environment and revealed that losses can be prevented with the help of a pilot test that provides end customers with access to detailed and comprehensive product information.

In his study in 2021, Wang addressed the problems arising in Dongguan cross-border e-commerce and examined the effects of blockchain technology to solve the logistical dilemma, cross-border payment and product quality control problems that hinder its development.

In their 2021 study, Zhou et al. developed a blockchain-based decentralized trustworthy reputation system in e-commerce environment, i.e. online shopping, different from the traditional centralized reputation system, considering that the reputation scores of sellers in e-commerce are important in helping consumers purchase satisfactory products.

Deng et al, 2021, analyzes the challenges faced by current e-commerce and discusses the creation of a new e-commerce infrastructure enabled by blockchain. 163

Xiao et al. in their study in 2022, with the rapid development of e-commerce systems, the centralized service model is increasingly failing to meet the needs of SMEs and faces many risks. To solve these problems, they proposed a blockchain-based decentralized e-commerce transaction system in their study.

Zhou and Liu in their study in 2022 conducted a systematic review on blockchain-enabled cross-border e-commerce supply chain management using a bibliometric data-driven analysis. All relevant publications from the Web of Science database between 2013 and 2021 were collected as research samples. Moreover, VosViewer was used to conduct network and common vocabulary study by visualizing the collaborative relationships of the sampled literatures.

Xing et al., 2022, through a comprehensive literature review, identified four main challenges in the current cross-border e-commerce supply chain field. Feasibility reports were created to demonstrate the feasibility of blockchain technology to improve cross-border e-commerce supply chain activities. Four strategic recommendations are then presented to better promote the application of blockchain technology in cross-border e-commerce.

In their study in 2023, Taherdoost and Madanchian reviewed the existing literature from 2017 to 2022 and examined the research on blockchain-based e-commerce with a focus on issues. Although the application of blockchain in e-commerce is still in its early stages, they found that this will reduce the risk of fraud.

In his study in 2023, Yue analyzed the pitfalls and existing solutions for cross-border e-commerce in agricultural products, highlighting the root causes of information asymmetry, trust issues and regulatory gaps. Then, based on the characteristics of cross-border trade in agricultural products, a blockchain technology-based optimization model for cross-border e-commerce in agricultural products is proposed.

3. RESEARCH METHODOLOGY

The study is a bibliometric analysis of studies on blockchain-based e-commerce in the world. In the research, firstly, data on 331 studies on blockchain-based e-commerce in the web of science database between 2015-2024 were obtained. Then, Vosviewer program, which is considered as one of the programs that provides visualization, mapping and multidimensional analysis, which allows in-depth analysis of data sets, which is considered to provide convenience to researchers in discovering new concepts, evolutions and relationships in the literature, was used due to its strengths in terms of functionality. In this study, the Web of Science database was used, which uses a number of control mechanisms with advanced search indicators for advanced data analysis.

3.1. Collection of Data

The data for this study were obtained from the Web of Science (WoS) database. The articles published in the journals examined in the citation indexes in the WoS database are widely accepted in the academic community and as a result, this database is frequently used in bibliometric analyses. For these reasons, the WoS database was used for literature review and analysis in this study. The data collection process used in the research is as follows:

Database = Web of Science;

Search Term = "blockchain-based e-commerce"

Filtering = Initially, 331 studies were reached, all articles in this range including the years 2015-2024 were included in the study.

Dataset = Consisting of 331 studies,

Dataset Download = June 25, 2024.

FINDINGS

Table 1: Distribution of Studies by Year and Percentage

Public ation Years	Record Count	% of 331	Public ation Years	Record Count	% of 331
2024	10	3.021	2019	30	9.063
2023	61	18.429	2018	25	7.553
2022	77	23.263	2017	6	1.813
2021	68	20.544	2016	1	0.302
2020	52	15.710	2015	1	0.302

Table 1 shows the distribution and percentage distribution of studies on blockchain-based e-commerce according to years. As shown in the figure, when the studies on blockchain-based e-commerce in the Web of Science database are examined, it is seen that the most studies were conducted in 2021 and 2022. When the table is examined, the most studies were conducted in 2022 with 77 and 23.263%. In 2021, 68 and 20.544% publications and in 2023, an increase was observed between years with 61 publications and 18.429% as a percentage.

Table 2: Distribution and Percentages of Studies According to Authors

Authors	Record Count	% of 331	Authors	Record Count	% of 331
Abolhasan M	2	0.604	Liu XY	3	0.906
Chang SY	5	1.511	Liu Y	4	1.208
Chen YC	3	0.906	Liu ZY	3	0.906
Choi TM	3	0.906	Nakashima M	3	0.906
Fan WJ	4	1.208	Wang F	3	0.906
Ferrer- gomila JL	6	1.813	Wang HJ	3	0.906
Hinarejos MF	6	1.813	Wu B	3	0.906
Huang GQ	3	0.906	Wu Y	3	0.906
Kim I	4	1.208	Wuthier S	4	1.208
Kim J	6	1.813	Zhang L	4	1.208
Li M	6	1.813	Zhang Y	3	0.906
Li YS	4	1.208	Zhou XB	4	1.208
Liang X	3	0.906			

When the distribution and percentages of international studies on blockchain-based e-commerce by authors are analyzed in Table 2, the top 25 authors who have done the most studies on blockchain-based e-commerce are included. Accordingly, the authors who did the most studies were Ferrer-gomila JL, Hinarejos MF, Kim J and Li M with 6 works. After that, the authors with the highest number of works were Chang SY with 5 works in 2nd place and Fan WJ, Kim I, Li YS, Wuthier S, Zhang L and Zhou XB with 4 works each. The percentage share of the authors with the most works among the authors was 1.813%.

Table 3: Distribution of Studies According to Research Areas

Research Areas	Record Count	% of 331	Research Areas	Record Count	% of 331
Computer Science	209	63.142	Neurosciences Neurology	5	1.511
Engineering	93	28.097	Chemistry	4	1.208
Telecommunications	66	19.940	Materials Science	4	1.208
Business Economics	61	18.429	Government Law	3	0.906
Science Technology Other Topics	23	6.949	Instruments Instrumentation	3	0.906
Operations Research Management Science	19	5.740	Social Sciences Other Topics	3	0.906
Environmental Sciences Ecology	18	5.438	Agriculture	2	0.604
Mathematics	10	3.021	Energy Fuels	2	0.604
Physics	7	2.115	Psychology	2	0.604
Automation Control Systems	6	1.813	Public Environmental Occupational Health	2	0.604
Information Science Library Science	6	1.813	Robotics	2	0.604
Transportation	6	1.813	Communication	1	0.302
Mathematical Computational Biology	5	1.511			

In Table 3, when the research areas of international studies on blockchain-based e-commerce are examined, it is seen that the highest number of studies was carried out in the field of Computer Science with a rate of 63.142% in 209 times. This figure and percentage is quite high among other fields of study. This research area is followed by Engineering with 93 times and 28.097% and Telecommunications with 66 times and 19.940%.

Table 4: Distribution of Studies According to the Sources of Publication

Publication Titles	Record Count	% of 331	Publication Titles	Record Count	% of 331
IEEE ACCESS	11	3.323	ELECTRONICS	4	1.208
SUSTAINABILITY	11	3.323	JOURNAL OF THEORETICAL AND APPLIED ELECTRONIC COMMERCE RESEARCH	4	1.208
WIRELESS COMMUNICATIONS MOBILE COMPUTING	10	3.021	COMMUNICATIONS IN COMPUTER AND INFORMATION SCIENCE	3	0.906
LECTURE NOTES IN COMPUTER SCIENCE	9	2.719	HELIYON	3	0.906
SECURITY AND COMMUNICATION NETWORKS	7	2.115	INDUSTRIAL MANAGEMENT DATA SYSTEMS	3	0.906
COMPUTERS INDUSTRIAL ENGINEERING	6	1.813	INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCED COMPUTER SCIENCE AND APPLICATIONS	3	0.906
ELECTRONIC COMMERCE RESEARCH AND APPLICATIONS	6	1.813	PROCEEDINGS OF EIGHTEENTH WUHAN	3	0.906
INTERNATIONAL CONFERENCE ON BUSINESS ENGINEERING	6	1.813	INTERNATIONAL CONFERENCE ON BUSINESS ADVANCED COMPUTER SCIENCE AND APPLICATIONS	3	0.906
MOBILE INFORMATION SYSTEMS	6	1.813	TRANSPORTATION RESEARCH PART E LOGISTICS AND TRANSPORTATION REVIEW	3	0.906
2018 IEEE 15TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON	5	1.511	2018 4TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON ENVIRONMENT	2	0.604

E BUSINESS ENGINEERING ICEBE 2018			AL SCIENCE AND MATERIAL APPLICATION		
2021 2ND INTERNATIONAL CONFERENCE ONE COMMERCE AND INTERNET TECHNOLOGY ECIT 2021	5	1.511	2022 IEEE INTERNATIONAL CONFERENCE ON ELECTRICAL ENGINEERING BIG DATA AND ALGORITHMS EEBDA	2	0.604
ADVANCES IN E BUSINESS ENGINEERING FOR UBIQUITOUS COMPUTING	5	1.511	ACM TRANSACTIONS ON INTERNET TECHNOLOGY	2	0.604
COMPUTATIONAL INTELLIGENCE AND NEUROSCIENCE	5	1.511			
LECTURE NOTES ON DATA ENGINEERING AND COMMUNICATIONS TECHNOLOGIES	5	1.511			

As a result of the examination of the studies in Table 4 according to the sources in which they were published, it was determined that the most published sources in the international arena on the subject of blockchain-based e-commerce were Ieee Access and Sustainability with 11 times and 3.323%, followed by Wireless Communications Mobile Computing with 10 times and 3.021%, and Lecture Notes in Computer Science with 9 times and 2.719%.

Table 5: Distribution of Studies According to Countries of Publication

Countries/Regions	Record Count	% of 331	Countries/Regions	Record Count	% of 331
AUSTRALIA	12	3.625	PAKISTAN	6	1.813
BANGLADESH	6	1.813	PEOPLES R CHINA	188	56.798
CANADA	11	3.323	ROMANIA	4	1.208
EGYPT	3	0.906	SAUDI ARABIA	9	2.719
ENGLAND	9	2.719	SINGAPORE	4	1.208
FRANCE	3	0.906	SOUTH KOREA	22	6.647
GERMANY	8	2.417	SPAIN	10	3.021

GHANA	3	0.906	SWEDEN	4	1.208
GREECE	6	1.813	TAIWAN	16	4.834
INDIA	24	7.251	THAILAND	4	1.208
ITALY	7	2.115	U ARAB EMIRATES	6	1.813
MALAYSIA	4	1.208	USA	36	10.876
NETHERLANDS	5	1.511			

When Web of Science is examined in Table 5, the top 25 countries with the highest number of studies on blockchain-based e-commerce are included. When Table 5 is examined, it is determined that the country with the highest number of studies on block chain-based e-commerce is PEOPLES R CHINA with 188 publications and 56.798%, the second country is USA with 36 numbers and 10.876%, and the third country is INDIA with 24 publications and 7.251%. Again, when Web of Science was analyzed, it was determined that the number of publications on blockchain-based e-commerce in the world was 331 between 2015-2024.

Table 6: Distribution of Studies by Language of Publication

Languages	Record Count	% of 331
Chinese	1	0.302
English	329	99.396
Spanish	1	0.302

When Table 6 is examined, when the publication languages of the studies on blockchain-based e-commerce are analyzed, it is seen that 329 publications and 99.396% of them were prepared in English. This was followed by Chinese and Spanish respectively.

3.2. Co-Authorship of Authors

As a result of the co-authorship analysis, a network map was created with at least 1 study and at least 1 citation criterion to determine the authors who are most connected to each other and who are in collaboration. According to Figure 1, circles of the same color indicate that the authors have collaborative works, the size of the circles indicates the number of publications of the authors, and the lines between the circles indicate the authors who are related to each other. Accordingly, it has been determined that there are 2 clusters and 21 connections in total, in which 9 out of 25 international authors working on blockchain-based e-commerce have collaborated with each other. The 9 most connected authors in the cluster have a total of 21 links in 21 units. The most cited authors are Li, Zipei and

Liu, Zhiyong with 2 sources, 156 citations and 2 total link strength, and Egorova, Mariy with 1 source, 73 citations and 3 total link strength. The authors with the most studies are not among the most connected.

Figure 1: Co-author Links Indicating Collaboration Between Authors

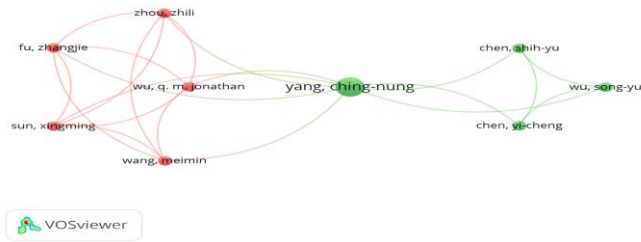
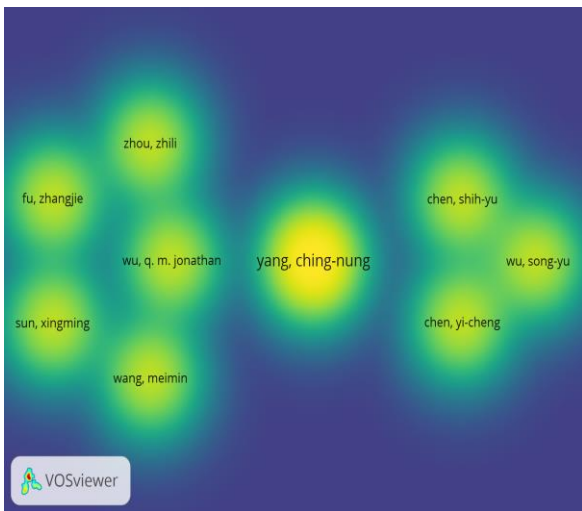

Figure 2. Coauthor Ties density map showing collaboration between authors

3.3. Citation of Authors

To determine the citation networks of the authors, a network map of author citation analysis with at least 1 publication and at least 1 citation criterion was created. Circles of the same color indicate the relationship of the authors, circle sizes indicate the number of citations of the authors, and the lines between the circles indicate the authors who have a citation relationship with each other. Accordingly, 5 clusters and 65 links were identified in total in the analysis of 23 units that were found to be linked to each other from 25 authors who conducted international studies on blockchain-based e-commerce. The most cited

authors are Li Zipei and Liu Zhiyong with 2 sources, 156 citations and no link strength, Egorova Mariya with 1 source, 73 citations and 0 total link strength.

Figure 3. Authors' Citation Links

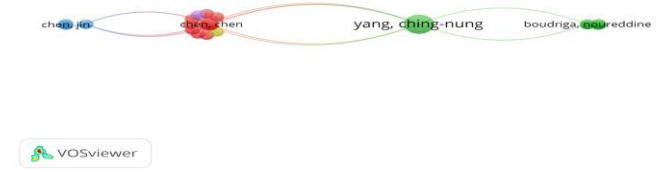

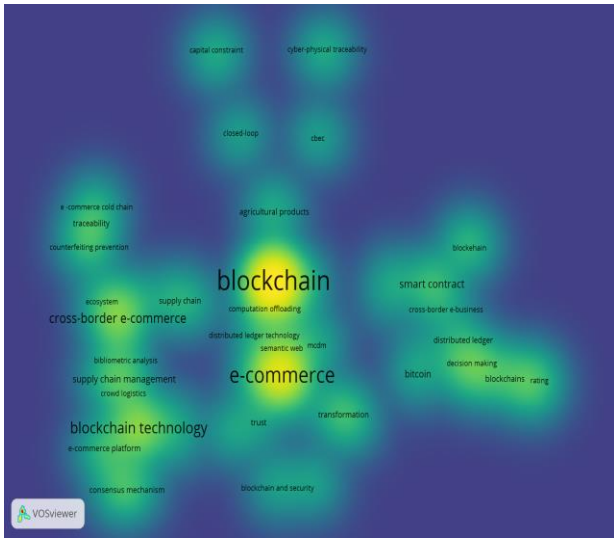
Figure 4. Authors' Citation Ties Density Map

3.4. Citation of Countries

In the context of the scale where a country publishes at least 1 study and receives 1 citation, the analysis of 10 observation units that have a connection between each other was carried out in order to create a network map of the citations received by publications according to their countries. Circles of the same color indicate that countries have studies together, circle sizes indicate the number of publications belonging to countries, and the lines between the circles indicate the countries that are related to each other. Accordingly, out of the 25 countries that have conducted international studies on blockchain-based e-commerce, 10 of them have cooperated with each other, 6 clusters, 9 links and 12 total link strengths have emerged. The most cited countries are the People's Republic of China (37 publications, 544 citations and 6 total link strengths), Austria (1 publication, 58 citations and 1 total link strength) and the USA (2 publications, 56 citations and 1 total link strength).

Figure 10. Most Frequently Used Keyword Links Density Map

3.7. Bibliographic Coupling of Documents

Bibliographic matching refers to the citation of a common work cited by two independent sources. According to the analysis conducted with 35 unit works selected with the criterion of having at least 1 citation and having a link between them, 7 clusters 173 links and 292 total link strength were obtained. The publications with the highest number of bibliographic matches were Liu (2020) with 154 citations, Lahkani (2020) with 73 citations and Li (2020) with 65 citations. The works with the highest total link strength were Taherdoost (2023), Treiblmaier (2021) and Zhou (2022).

Figure 11. Bibliographic Match Links of the Works

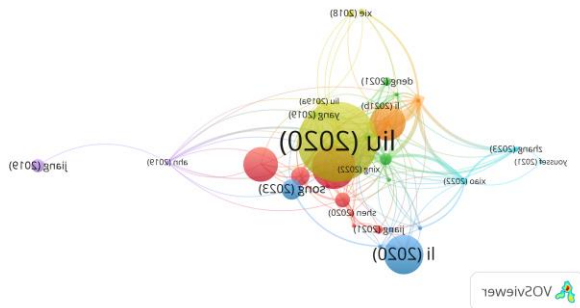
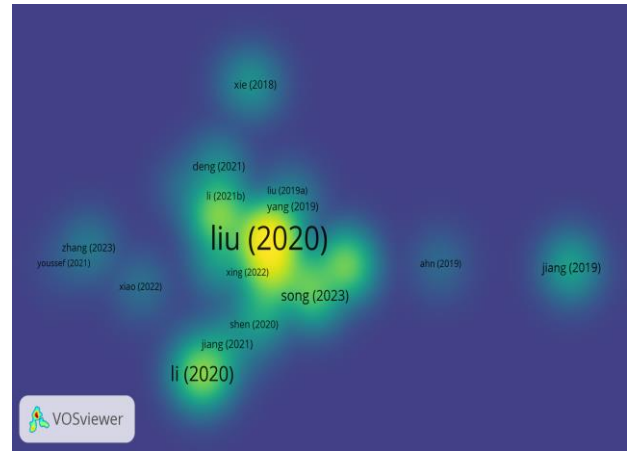

Figure 12. Density Map of Bibliographic Match Links of the Works

3.8. Bibliographic Coupling of Authors

As a result of the analysis conducted within the scope of 114 units, 14 clusters, 1803 links and 9932 total link strength were determined. The authors with the most bibliographic matches were Li Zipei and Liu Zhiyong with 156 citations each (290 link strength), Egorova Mariya and Urbanski Mariusz with 73 citations each (239 link strength).

Figure 13. Authors' Bibliographic Match Links

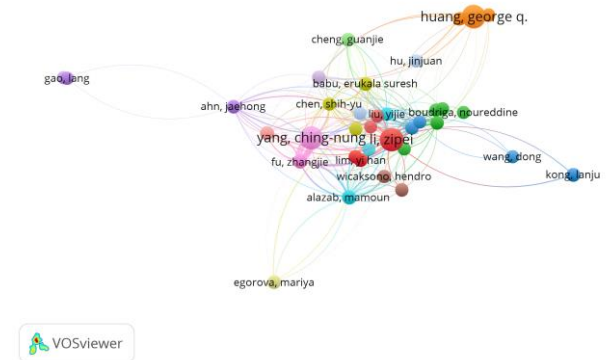
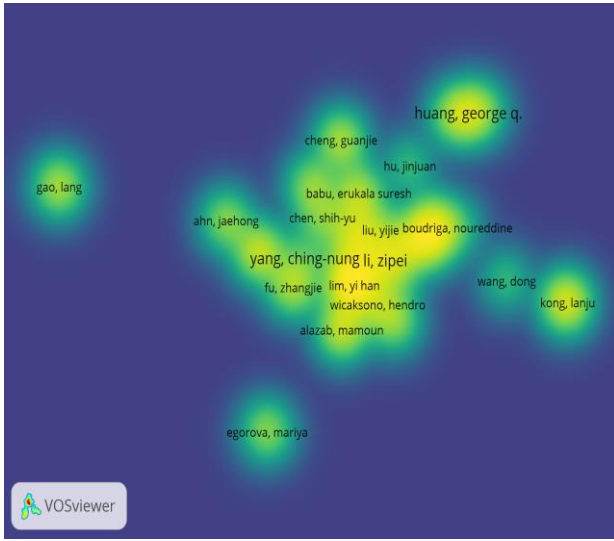

Figure 14. Density Map of Authors' Bibliographic Match Links

CONCLUSION

Bibliometric analysis is a type of analysis that allows statistical analysis of the topics in any field in the literature in terms of indicators such as year of publication, author information, research areas, types of publications, publication sources, institutions, countries of publication, keywords and languages of publication, and the display of the relationships between them through visual network maps. This analysis method has an important role in revealing very comprehensive statistical and visual data on a particular subject.

In the study, when the findings obtained from Web of Science, bibliometric analysis and visual network mapping through the "VOSviewer" program are evaluated together, 331 studies on the concept of blockchain-based e-commerce in the web of science between 2015-2024 were examined and data were obtained. Then, these studies were analyzed in terms of publication year, author information, research areas, publication sources, countries of publication and publication languages. In addition, visual network maps were created using the "VOSviewer" program and their relationships were determined. According to the research results, the number of articles published in the field of blockchain-based e-commerce over the years was the highest in 2022. It has been scattered until today. In the relevant study, concepts that accurately reflect the study were selected in the selection of keywords.

When the distribution and percentage distribution of studies on block chain-based e-commerce according to years are examined, when the relevant studies in the Web of Science database are examined, it is seen that the most studies were conducted in 2022. When the table is examined, the most studies were conducted in 2022 with

77 and 23.263%. 2022 is followed by 2021 with 68 publications and 20.544%, and 2023 with 61 publications and 18.429%. When the research areas of international studies on block chain-based e-commerce are examined, it is seen that the most studies were carried out in the field of Computer Science with a rate of 63.142% in 209 times. As a result of the examination of the studies according to the sources in which they were published, it was determined that the most published source in the international arena regarding block chain-based e-commerce was Ieee Access and Sustainability. When Web of Science was analysed, it was seen that the country with the highest number of studies on block chain based e-commerce was CHINA, the second country was USA and the third country was INDIA. When the publication languages of the studies on block chain-based e-commerce were examined, it was determined that the first place was prepared in English. The authors who conducted the most studies are not among the most connected ones.

This study is different from the studies in the literature in terms of scope and time period and includes the analysis of important international publications on blockchain-based electronic commerce available in the Web of Science. In Türkiye, there is no study similar to this issue yet. In this context, it can be recommended to contribute to the literature and be a source for future studies.

The place of electronic commerce is increasing in the face of rapidly increasing technological developments and changing consumer perceptions. However, this situation has caused some problems. These; The speed of payment in e-commerce, the reliability of data transfer and the transparency of information asymmetry, trust issues, protection of customer privacy and lack of legislation constitute some difficulties. Minimizing these problems by using decentralization, anti-fraud traceability, consensus mechanism, smart contract and other tools, which are the basic technologies of the blockchain, formed the basis of the study.

Our study has some limitations. The most important limitation of the study is that within the scope of the analysis, only examining the studies scanned in WOS (Web of Science) and excluding international databases such as Scopus and Pubmed and other sources that are not included in the scope of the analysis. Considering these limitations, which reveal the distinctive features of bibliometric analysis, it may be recommended to consider subjecting previously published studies to content analysis for similar research. In addition, it will be possible to find the most remarkable studies on this subject according to some basic indicators such as the number of articles, number of citations, and keywords.

REFERENCES

- Bella, G., Cantone, D., Longo, C., Asmundo, M., Nicolosi, S., Daniele, F. (2021), Semantic Representation as a Key Enabler for Blockchain-Based Commerce, Springer International Publishing Ag, volume 13072 pp 191–198.
- Lin, C., Liao T. C. (2017), "A Survey of Blockchain Security Issues and Challenges", *IJ Network Security*, 19(5), 653-659.
- Civan, M.; Bal, V. (2000), E-Ticaret ve KOBİ'lerin Geleceği, Kocaeli Üniversitesi İİBF İktisat ve İşletme Bölümü, I. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi / Bildiriler Kitabı, 10-11 Mayıs 2002 Hereke- Kocaeli.
- Deng, SG; Cheng, GJ; Zhao, HL; Gao, HH; Yin, JW (2021) Incentive-Driven Computation Offloading in Blockchain-Enabled E-Commerce, *Assoc Computing Machinery Transactions on Internet Technology* 21(1).
- Keleş, D.(2022), İç Denetim Konusundaki Uluslararası Çalışmaların Görsel Ağ Haritalaması Destekli Bibliyometrik Analizi, *Uşak Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 42-58.
- Donthu, N.; Kumar, S.; Mukherjee, D.; Pandey, N.; Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: an overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Gao, F. (2019), Data Encryption Algorithm for E-Commerce Platform Based On Blockchain Technology, *Amer Institute Mathematical Sciences*, 12(4&5): 1457-1470.
- Jiang, Y.; Wang, C.; Wang, Y.; Gao, L. (2019), A Privacy-Preserving E-Commerce System Based on the Blockchain Technology, 2nd IEEE International Workshop on Blockchain Oriented Software Engineering (IWBOSE) 22(2) 1309.
- Lahkani, MJ; Wang, SY; Urbanski, M; Egorova, M. (2020) Sustainable B2B E-Commerce and Blockchain-Based Supply Chain Finance. *Sustainability*, 12(10), 3968.
- Heongu, L.; Changhak, Y. (2021), Blockchain-Based Traceability for Anti-Counterfeit in Cross-Border E-Commerce Transactions, *Sustainability*, 13(19), 11057.
- Zhiyong, L; Zipei, (2019) "A Blockchain-based Information Model of Cross-Border E-Commerce". *Whiceb Proceedings*. 52.
- Mathew, S. (2022). "What is blockchain and how can it benefit my Business?". *Advances in Multidisciplinary Research and Development*, 46.
- Oecd. (2001). Taxation and electronic commerce implementing the Ottawa taxation framework conditions, New York and Geneva. www.oecd.org/dataoecd/46/3/1923256.pdf. Erişim: 28.03.2024
- Xiang-Dong, S.; Chen, X.; Ran, J.; Ren-Hong, W. (2020), The New Ecosystem of Cross-border E-Commerce among Korea, China and Japan Based on Blockchain, *Korea Trade Research Assoc* (51) 135-729.
- Taherdoost, H.; Madanchian, M. (2023) Blockchain-Based E-Commerce: A Review on Applications and Challenges. *Electronics*, 12, 1889.
- Uncitral. (1996). Model law on electronic commerce, general assembly resolution 51/162 of december 1996. http://www.uncitral.org/pdf/english/texts/electcom/05-89450_Ebook.pdf. Erişim: 28.03.2024
- Wto. (1998). Elektronik commerce and the role of the WTO, http://www.wto.org/english/news_e/pres98_e/pr96_e.htm. Erişim: 28.03.2024
- Xiao, Y.; Zhou, C.; Guo, X.; Song, Y.; Chen, C. (2022) A Novel Decentralized E-Commerce Transaction System Based on Blockchain. *Appl. Sci.*, 12, 5770.
- Xing, F.; Peng, G.; Liang, Z. (2022), Springer International Publishing Ag, volume: 13326 pp. (99-109)
- Yang, C.N.; Chen, Y.C.; Chen, S.Y.; Wu, S.Y. (2019), A Reliable E-commerce Business Model Using Blockchain Based Product Grading System, 4th Ieee International Conference On Big Data Analytics 15-18 (3).
- Haohao, Y. (2023), Optimization of cross-border e-commerce of agricultural products based on blockchain technology, *Pakistan Journal of Agricultural Sciences* 60(4).679-689.
- Fuli, Z.; Yijie, L. (2022), Blockchain-Enabled Cross-Border E-Commerce Supply Chain Management: A Bibliometric Systematic Review, *Sustainability*, 14(23), 15918.
- Zhou, Z.L.; Wang, M.M.; Yang, C.N.; Fu, Z.J.; Sun, X.M.; Wu, Q.M.J. (2021). Blockchain-based decentralized reputation system in E-commerce environment, *Future Generation Computer Systems* 124 (155–167).

EMPATİK LİDERLİĞİN İŞTEN AYRILMA NİYETİNE ETKİSİNDE ÇALIŞAN SADAKATİNİN ARACI ROLÜ: TURİZM SEKTÖRÜNDE BİR ARAŞTIRMA

Muhammet TORTUMLU^{1*}, Kıvanç UZUN^{2*}

¹Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Spor Yöneticiliği Bölümü, Spor Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı, Burdur, Türkiye

²Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı, Uşak, Türkiye

*mtortumlu@mehmetakif.edu.tr, *dr.kivancuzun@gmail.com

+ORCID: 0000-0002-7245-1017, +ORCID: 0000-0002-6816-1789

Öz- Bu araştırmanın amacı, empatik liderliğin turizm sektöründe çalışan bireylerin işten ayrılma niyetleri üzerindeki etkisinde çalışan sadakatinin aracı rolünün olup olmadığını belirlemektir. Araştırmanın çalışma grubu ise Türkiye'nin Antalya İlindeki beş yıldızlı otellerde görev yapan %44.30'u (n=139) kadın, %55.70'i (n=175) erkek olmak üzere toplamda 314 otel çalışanından oluşmaktadır. Çalışma grubunun yaşı 18 ila 61 arasında değişmekte iken yaş ortalaması 33.61'dir (SD=7.98). Araştırmada veriler, demografik bilgi formu ve üç farklı öz-bildirim ölçeği kullanılarak elde edilmiştir. Verilerin analizinde betimsel istatistiklerin yanı sıra değişkenler arasındaki ilişkinin saptanması için Pearson Korelasyon Katsayısı ve Bootstrap Analizi kullanılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre turizm sektöründeki beş yıldızlı otel çalışanlarının algıladıkları empatik liderliğin, onların işten ayrılma niyetlerini olumsuz yönde etkilediği söylenebilir. Ayrıca otel çalışanlarının algıladıkları empatik liderlik ile işten ayrılma niyetleri arasındaki bu ilişkiye çalışan sadakatinin aracılık ettiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda empatik liderliğin otel çalışanlarının işten ayrılma niyetleri üzerindeki etkisini açıklamak için çalışan sadakatinin otel çalışanları üzerindeki etkisinden faydalanılabileceği ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler- Turizm Sektörü, Otel Çalışanları, İşten Ayrılma Niyeti, Empatik Liderlik, Çalışan Sadakati.

THE MEDIATING ROLE OF EMPLOYEE LOYALTY IN THE EFFECT OF EMPATHIC LEADERSHIP ON TURNOVER INTENTION: A RESEARCH IN TOURISM SECTOR

Abstract – The purpose of this study is to determine whether there is a mediating role of employee loyalty in the effect of empathic leadership on the turnover intentions of individuals working in the tourism sector. The study group of the research consists of 314 hotel employees, 44.30% (n=139) female and 55.70% (n=175) male, working in five-star hotels in Antalya, Türkiye. The age of the study group ranged between 18 and 61, with a mean age of 33.61 (SD=7.98). The data were obtained using a demographic information form and three different self-report scales. In addition to descriptive statistics, the Pearson Correlation Coefficient and Bootstrap Analysis were used to determine the relationship between variables. According to the results of the research, it can be said that the empathic leadership perceived by five-star hotel employees in the tourism sector negatively affects their turnover intentions. In addition, it was determined that employee loyalty mediates this relationship between empathic leadership perceived by hotel employees and turnover intentions. In this context, it can be stated that the effect of employee loyalty on hotel employees can be utilized to explain the effect of empathic leadership on the turnover intentions of hotel employees.

Keywords – Tourism Sector, Hotel Employees, Turnover Intention, Empathic Leadership, Employee Loyalty.

GİRİŞ

Liderlik, uzun süredir üzerinde araştırmalar yapılan bir konudur ve her dönem, içinde bulunulan koşullara göre liderlik için farklı teoriler geliştirilmektedir. Modern iş yaşamında liderlik, sadece emirler vermek veya işleri denetlemekten çok daha fazlasını ifade etmektedir. Özellikle son yıllarda, liderliğin duygusal zekâ, empati ve ilişki yönetimi gibi faktörlerle birleştiği “empatik liderlik” kavramı giderek önem kazanmıştır. Empatik liderlik kavramı ilk defa Kock, Mayfield, Mayfield, Sexton ve De La Garza (2019) tarafından ileri sürülmüştür. Empatik liderlik, çalışanların duygusal durumlarına odaklanan, onlara önem vermeyi ve onlara hizmet etmeyi gösteren bir liderlik tarzı olarak tanımlanmaktadır (Kock vd., 2019; Tortumlu, 2023). Nitekim empati de temelinde, diğerlerinin düşüncelerini, duygularını veya deneyimlerini deneyimleme ve onlarla ilişkilendirme yeteneğidir.

İşletmelerde belirlenen hedeflere ulaşmak için bir arada bulunan çalışanlar ve yöneticiler için empati becerisi, işletmeye olan bağlılık ve sadakat açısından büyük bir öneme sahiptir. Özellikle turizm sektöründeki otel işletmelerinde, liderlik ve çalışan bağlılığı gibi konuların önemi giderek artmaktadır (Dedeoğlu, Çelik, İnandır & Altay, 2016; Tat & Çevirgen, 2020; Yuan vd., 2022). Bu işletmelerde, müşteri memnuniyeti ve hizmet kalitesi, çalışanların tutkulu ve işletmelerine bağlı olmalarıyla ilişkilidir. Bu bağlamda, liderlik anlayışının ve liderlerin davranışlarının da çalışanların iş tatmini, motivasyonu ve sadakati üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir (Chiok Foong Loke, 2001; Yahaya & Ebrahim, 2016). Özellikle son yıllarda, işletmelerin daha insan odaklı ve duygusal zekâyâ dayalı liderlik anlayışına yönelmesi, “empatik liderlik” kavramının önemini artırmıştır.

Otel işletmelerinde, çalışanların sadakati ve liderleri ile ilişkileri, müşteri memnuniyetini doğrudan etkileyen kritik bir faktördür. Nitekim bilindiği üzere turizm bölgelerinde otel işletmeleri arasındaki rekabetin yüksek olduğu söylenebilir. İşletmelerin geliştirme süreçlerindeki fikirleri, kampanyaları ve stratejilerinde bilginin dışarıya sızması kritik öneme sahiptir. Bu durumda işletmeler, sadakati yüksek çalışanlara ihtiyaç duymaktadır. Sadakatli çalışanlar, genellikle işletmelerine ve işlerine bağlı kalarak, işletmelerinin çıkarlarını korur ve diğer rakip işletmelere bilgi sızdırmazlar. Bu, çalışanların etik davranışlarına, işletmeye duydukları bağlılığa ve güvenilirliklerine dayanmaktadır. Diğer taraftan çalışan sadakati işten ayrılma niyetini de engelleyebilir. Otel işletmelerinde (yıldızlı olup olmamasına göre değişken) çalışan devir hızının yüksek olduğu söylenebilir (Sarioğlu, 2007; Tuna, 2007). Dolayısıyla işten ayrılma niyeti, birçok otel işletmesi için önemli bir sorun teşkil etmektedir. Bu nedenle, otel işletmelerinde liderlik anlayışı ve çalışan sadakatinin önemi büyüktür.

Uluslararası alanyazında empatik liderlik modeli yeni bir konudur ve empatik liderliğin çalışanların işten ayrılma niyetini olumsuz etkilediğine dair bir araştırmaya rastlanmıştır (Negoro & Wibowo, 2021). Diğer taraftan yerli alanyazında yapılan bir araştırmada empatik liderliğin çalışanların performanslarını ve iş tatminlerini olumlu etkilediği tespit edilmiştir (Tortumlu, 2023). Nitekim yapılan araştırmalar incelendiğinde, empatik liderliğin işten ayrılma niyetine etkisinde aracı değişkenlerin saptanmasına ilişkin herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu sürece etki eden aracı değişkenlerin saptanması, empatik liderliğin desteklenmesi ve çalışanların işten ayrılma niyetlerinin önüne geçilmesi açısından yapılacak önleyici çalışmalar için önemli görülmektedir. Ayrıca empatik liderlik konusunun otel çalışanlarının iş tutumları üzerinde etkilerini incelemek hem yerli hem uluslararası alanyazınına benzersiz bilgiler sunması açısından önemli bir yeniliktir.

Tüm bu açıklamalardan hareketle, bu araştırmanın temel problemi, turizm sektöründe faaliyet gösteren otel çalışanlarının empatik liderlik algılarının işten ayrılma niyetleri üzerindeki etkisini anlamaktır. Empatik liderliğin işten ayrılma niyetini nasıl ve ne yönde etkilediği önemli bir araştırma sorunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda araştırma sorusu, “empatik liderlik işten ayrılma niyetini ve çalışan sadakatini nasıl ve ne yönde etkilemektedir ve empatik liderliğin işten ayrılma niyetine etkisinde çalışan sadakati aracı rol oynamakta mıdır?” şeklinde belirlenmiştir. Araştırmanın bu soruya yanıt verebilmesi için beş yıldızlı otel çalışanları örneklem olarak seçilmiştir. Beş yıldızlı oteller, turizm sektöründe yüksek hizmet kalitesi beklentisinin olduğu ve çalışan devir hızının kritik bir problem teşkil ettiği işletmelerdir. Bu nedenle, müşteri memnuniyeti sağlamak amacıyla çalışanların işletmeye olan sadakatini güçlendiren faktörler, özellikle empatik liderlik gibi liderlik yaklaşımlarının incelenmesi büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca, beş yıldızlı otellerde çalışan bireyler genellikle yüksek müşteri beklentileriyle karşı karşıya kalmalarından dolayı, liderlerin empati düzeyinin bu tür baskılar altındaki çalışanların işten ayrılma niyetine etkisi üzerine yapılan bir araştırma sektöre ilişkin alanyazına da önemli katkılar sunacaktır.

Teorik Arka Plan ve Hipotezler

Araştırmanın bu kısmında empatik liderlik, işten ayrılma niyeti ve çalışan sadakati arasındaki ilişkiler açıklanmış ve araştırmanın hipotezleri kurulmuştur.

Empatik Liderlik ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki

İnsanlar iş yerinde destek ve anlayışa, yani empatiye ihtiyaç duyarlar. Çünkü iş ortamı, insanların duygusal ihtiyaçlarından muaf değildir (Edmondson & Lei, 2014; Uzun & Yaprakdal-Uzun, 2022). Psikoloji ve liderlik araştırmaları, birçok insanın davranışının temelini oluşturan

empatinin önemini vurgular (Ilies, Arvey & Bouchard, 2006). Empati, başkalarının duygularını tanıma ve anlama yeteneği olarak tanımlanır (Stevenson, 2010). Empatik liderlik ise çalışanların duygusal durumunu anlama, onlara hizmet etme ve harekete geçme isteği üzerine odaklanan bir liderlik tarzıdır (Kock vd., 2019). Empatik liderlik, Motivasyonel Dil Teorisinden (Mayfield & Mayfield, 2016) destek alarak iş yeri sonuçlarının iyileştirilmesinde çalışanların duygusal olarak desteklenmesinin, onlara anlayış gösterilmesinin ve bu anlayışın karşı tarafa iletilmesinin önemine odaklanmıştır. Dolayısıyla empatik liderlik, çalışan duygularına yönelik olumlu bir yaklaşımdır ve yöneticinin, çalışanına örgütsel performansından bağımsız ve bir insan olarak anlayış gösterdiğini hissettirmesiyle ilgilidir. Bu durumda çalışan hem yöneticisi hem de görev yaptığı örgüt için olumlu duygular besleyebilir.

Empati becerisi yüksek yöneticiler, takipçilerinin olumsuz duygularla başa çıkmasına destek olabilirler. Yöneticilerin çalışanlarıyla bağ kurması ve kişisel ilişkiler geliştirmesi önemlidir. Zira bunun birkaç faydasından bahsedilebilir. Örneğin çalışanlar daha memnun olur ve duygusal olarak daha az yorgun hissederler (Maslach & Leiter, 2016). Bir diğer önemli fayda ise çalışanların yöneticileri ile ilişkilerinde psikolojik ihtiyaçlarının daha iyi karşılandığını hissetmeleridir (Deci vd., 2001). Dolayısıyla bu da daha iyi bir iş-yaşam dengesi ortamına ve çalışanların işlerinden memnun olmalarına (Reb, Narayanan & Chaturvedi, 2014) ve dolayısıyla çalıştıkları organizasyonlardan ayrılma niyetlerinin azalmasına yol açar (Gallup, 2016). Bu bağlamda, çalışanların duygusal ihtiyaçlarına değer veren ve onları anlayan yöneticilerin, iş performansını artırmada, çalışan bağlılığını güçlendirmede ve işten ayrılma niyetlerini düşürmede kritik bir rol oynadığı söylenebilir. Bu çıkarımlardan hareketle H_1 hipotezi geliştirilmiştir.

H_1 : Otel çalışanlarının algıladıkları empatik liderlik ile işten ayrılma niyetleri negatif yönde anlamlı düzeyde ilişkilidir.

Empatik Liderlik ile Çalışan Sadakati Arasındaki İlişki

Liderlik tarzları ile çalışan sadakati arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar, yönetim ile çalışanlar arasında olumlu bir iletişim ortamının sağlanmasının, çalışan sadakatini temin etmede önemli olduğunu ortaya koymuştur. Bunu başarmak için de yöneticiler, çalışanlarıyla etkileşimde bulunurken dürüstlüğü öncelikli hale getirmeli ve performans değerlendirmelerinde adil olmalıdırlar (Yahaya & Ebrahim, 2016). Pozitif liderlik tarzı, çalışan güvenine sağlam ve olumlu bir etki yapar, yenilikçi iş davranışını teşvik eder ve bu da devamında çalışan sadakatini önemli ölçüde etkiler (Drescher, Korsgaard, Welp, Picot & Wigand, 2014; Gül, Gedik, Canbaz & Saraçlı, 2023). Lin ve Hsiao'ya (2014) göre, dönüşümcü liderlik ile çalışan sadakati arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Pozitif iletişimden kaynaklanan güven, etkili iletişime dayalı iş birliğini teşvik eder. Sonuç olarak, çalışanlara sorumluluk

alanlarında etki gösterme fırsatı verir ve bu da sadakatlerinde önemli bir artışa neden olur. Empatik liderliğin de pozitif liderlik yaklaşımlarından biri olduğu söylenebilir. Empatik liderler, çalışanların duygularını dikkate alır ve onlarla empati kurarlar. Bu yaklaşım, çalışanların liderlerine güvenmelerini ve onların desteklerini hissetmelerini sağlar. Sonuç olarak, empatik liderlik çalışanların örgüte ve yöneticilerine olan sadakatini artırabilir. Çalışanlara empatik yaklaşım gösteren yöneticiler, onları samimi bir şekilde anlar ve bunu yansıtabilirler. Bu etkileşim olumlu duyguların pekişmesini sağlayarak bağların güçlenmesine zemin hazırlar. Nitekim bu konuda yapılan birçok çalışma, liderlik tarzlarının çalışan sadakatini etkilediğini ortaya koymuştur (Ding, Lu, Song & Lu, 2012; Tseng & Wu, 2017; Wibowo & Bhinekawati, 2021). Tüm bu açıklamalardan yola çıkarak H_2 hipotezi geliştirilmiştir.

H_2 : Otel çalışanlarının algıladıkları empatik liderlik ile çalışan sadakatleri pozitif yönde anlamlı düzeyde ilişkilidir.

Çalışan Sadakati ile İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki

Çalışan sadakati, sürekli işten ayrılmalar ve iş gücü devrinin ortaya çıkardığı maliyetten dolayı örgütler için büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca çalışan sadakati, işletmelerde üretim kayıplarının azalması, verimliliğin artması, işten ayrılmaların azalması ve güvenliğin iyileşmesi gibi farklı avantajlar sağlar (Türkyılmaz, Akman, Özkan & Pastuszak, 2011). Bu avantajlar, işletmelerin rekabet gücünü artırırken, aynı zamanda çalışanların moralini ve bağlılığını da yükseltir. Dolayısıyla, çalışan sadakatinin teşvik edilmesi, uzun vadede hem işveren hem de çalışan için olumlu sonuçlar doğuracaktır.

Çalışanların işletmelerinden duydukları memnuniyet, onların şirkete olan sadakatiyle büyük ölçüde ilişkilidir. Nitekim çalışanların iş yeri memnuniyeti düştüğünde, çalışan sadakati, moral ve işten ayrılma oranları olumsuz etkilenir (Khuong & Tien, 2013). Hirschman (1970), çalışanların sadakatinin işten ayrılma niyetleri üzerinde etkisi olduğunu savunur. Ayrıca, iş yerindeki sadakatin ve güçlendirmenin, işten ayrılma niyetini minimize edeceği ifade edilmektedir (Moynihan & Landuyt, 2008).

Sosyal Mübadele Teorisi (Cropanzano & Mitchell, 2005) de çalışanlar ile işverenler arasındaki ilişkilerin karşılıklı fayda temelinde geliştiğini öne sürmektedir. Çalışanlar, iş yerinde adil muamele gördüklerinde ve çabalarının karşılığını aldıklarında, iş yerlerine daha sadık hale gelirler. Bu sadakat, çalışanların işten ayrılma niyetlerini azaltır. Zira çalışanlar mevcut işlerinde memnun olduklarında, yeni bir iş arama gereksinimi duymazlar. Tüm bu teori ve çalışmalardan hareketle H_3 hipotezi geliştirilmiştir.

H_3 : Otel çalışanlarının çalışan sadakatleri ile işten ayrılma niyetleri negatif yönde anlamlı düzeyde ilişkilidir.

Çalışan Sadakatinin Aracı Rolü

Çalışan sadakati, çalışanın liderlerine ve örgütlerine bağlı olan, örgütünü tehditlere karşı koruyan, iş birliği yaparak örgüt çıkarları için meslektaşlarıyla çalışan ve örgütün itibarını artıran davranışlar sergilemektir (Matzler & Renzl, 2006). Çalışan sadakati, bir çalışanın yöneticisine ve kurumuna, hedeflere, amaçlara ve değerlere olan sadakatini ifade eder. Nitekim araştırmalar, yüksek çalışan sadakatinin, çalışanların işlerinde kalma olasılığını artırdığını göstermektedir (Chen, Chen, Tsui & Chiang, 2016). Çalışan sadakati kavramı, çalışanların kendi bireysel çıkarları yerine işverenin çıkarlarına odaklanarak çaba gösterdiğini ve bu çabalarla işverenin hedeflerine ve değerlerine olan bağlılığını ifade eder (Koç, 2009). Bu kavram ayrıca, örgütün hedeflerini desteklemek ve onaylamakla kalmaz, aynı zamanda zorlayıcı koşullar altında bile örgütte kalma eğilimini içerir (Podsakoff, MacKenzie, Paine & Bachrach, 2000). Eğer bir çalışan, örgütün değerlerine sadıksa ve bu değerlerin gerçekleştirilmesine katkı sağlamak istiyorsa, örgütten ayrılmak istemeyecektir (Porter, Steers, Mowday & Boulian, 1974). Örneğin, yapılan araştırmalarda, bağlılığın üç unsuru da işten ayrılma oranı ile negatif ilişkili bulunmuş, duygusal bağlılığın ise işten ayrılma niyeti ile daha güçlü bir ilişkiye sahip olduğu belirlenmiştir (Meyer, Stanley, Herscovitch & Topolnytsky, 2001). Dolayısıyla çalışan sadakatinin örgütte kalma eğilimini artırdığı, yani işten ayrılma niyetini azalttığı söylenebilir.

Lider Üye Etkileşimi Teorisi (Lider-Member Exchange), yöneticiler ve çalışanlar arasındaki kaliteli bireysel ilişkilerin, çalışanların yöneticilerine daha fazla sadakat göstermelerine ve örgütten ayrılma niyetlerinin azalmasına yol açabileceğini ileri sürmektedir. Nitekim yapılan araştırmalarda da yüksek düzeyde lider üye ilişkisi, daha düşük düzeyde işten ayrılma niyeti ile ilişkilendirilmiştir (Demirci & Seçilmiş, 2020; Han & Jekel, 2011). Diğer taraftan düşük kalitede lider üye etkileşimi, bilgi eksikliği ve minimum düzeyde destek, çalışanlar için stresin artmasına neden olabilir (Thomas & Lankau, 2009) ve bu da işten ayrılma niyetini besleyen önemli bir faktördür.

Pozitif liderlik tarzı ve liderlerin destekleyici davranışları, çalışanların işten daha fazla tatmin olmalarında ve sadakatlerini kazanmalarında belirleyici bir rol oynamaktadır (Chiok Foong Loke, 2001; Yahaya & Ebrahim, 2016). Liderler, takımlarını yönlendirirken sergiledikleri tutum ve davranışlarla, çalışanlarının duygusal durumunu etkilerler. Empatik liderlik, çalışanların işlerine duydukları memnuniyeti artırır (Kock vd., 2019; Tortumlu, 2023), onları motive eder ve örgüte olan sadakatlerini güçlendirerek işten ayrılma niyetlerini düşürebilir. Bu bağlamda çalışan sadakatinin, empatik liderlik ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide aracı bir rol oynayabileceği söylenebilir. Nitekim alanyazında incelendiğinde etik liderliğin, işe adanmışlık davranışı üzerindeki etkisinde çalışan sadakatinin aracı bir rol üstlendiği görülmüştür

(Öztürk & Demirtaş, 2022). Yine başka bir araştırmada ise babacan liderliğin, işe bağlılık üzerindeki etkisinde çalışan sadakatinin aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir (Ensari, Bektaş & Nal, 2022). İlgili teoriler ve daha önce yapılmış tüm bu araştırma sonuçlarından hareketle H_4 hipotezi geliştirilmiştir.

H_4 : Otel çalışanlarının algıladıkları empatik liderlik ile işten ayrılma niyetleri arasındaki ilişkide çalışan sadakatinin aracı rolü bulunmaktadır.

YÖNTEM

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, Türkiye'nin Antalya İlindeki beş yıldızlı otellerde görev yapmakta olan 314 otel çalışanı oluşturmaktadır. Schumacker ve Lomax (2016), model oluşturmaya dayalı nicel araştırmalarda 250 ile 500 arası gözlemin yeterli olduğunu belirtmişlerdir. Çalışma grubunun oluşturulmasında seçkisiz olmayan bir örnekleme yöntemi olan uygun örnekleme tercih edilmiştir. Uygun örnekleme, araştırmacıların, çalışmanın sağlıklı olarak sonuçlandırılabilmesi için gerekli olduğunu düşündükleri örneklem hacmine ulaşana kadar en kolay erişilebilecek olan katılımcılardan başlayarak çalışma grubunu oluşturdukları bir yöntemdir (Büyüköztürk, Kılıç-Çakmak, Akgün, Karadeniz & Demirel 2016). Bu bağlamda oluşturulan çalışma grubunda yer alan katılımcıların %44.30'u ($n=139$) kadın, %55.70'i ($n=175$) ise erkektir. Çalışma grubunun yaşı 18 ila 61 arasında değişmekte iken yaş ortalaması 33.61'dir ($SD=7.98$). Katılımcı otel çalışanlarının %64.30'u ($n=202$) bekar, %35.70'i ($n=112$) ise evli medeni durumundadır. Katılımcıların %16.90'ı ($n=53$) ilköğretim, %51.90'ı ($n=163$) ortaöğretim, %18.50'si ($n=58$) ön lisans, %10.20'si ($n=32$) lisans, %2.50'si ($n=8$) ise lisansüstü öğrenim durumuna sahiptir. Katılımcı otel çalışanlarının %35.70'i ($n=112$) servis, %23.60'ı ($n=74$) mutfak, %21.70'i ($n=68$) resepsiyon, %19.10'u ($n=60$) kat hizmetleri departmanlarında çalışmaktadır. Katılımcıların mevcut işletmedeki çalışma sürelerine göre dağılımları incelendiğinde ise %20.40'ının ($n=64$) 1 yıldan az, %44.90'ının ($n=141$) 1-3 yıl arası, %20.70'inin ($n=65$) 4-6 yıl arası, %8.00'ünün ($n=25$) 7-9 yıl arası ve %6.10'unun ($n=19$) 10 yıl ve üzeri hizmet süresine sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada veri toplama araçları olarak, otel çalışanlarının kişisel bilgilerini toplayan demografik bilgi formu ve üç farklı öz-bildirim ölçeği kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan tüm veri toplama araçları için ilgili fikir hakları sahiplerinden e-posta aracılığıyla kullanım izinleri alınmıştır.

Demografik Bilgi Formu

Araştırmacılar, çalışma grubundaki otel çalışanlarının kişisel özelliklerini öğrenmek amacıyla cinsiyet, yaş, medeni durum, öğrenim durumu, çalışılan departman ve mevcut işletmesindeki çalışma süresi gibi bilgileri içeren bir demografik bilgi formu hazırlamışlardır.

İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği (İANÖ)

Çalışanların iş yerinde kalma veya istifa etme niyetlerini ölçmek amacıyla geliştirilen İANÖ, Mobley, Horner ve Hollingsworth (1978) tarafından oluşturulmuştur. Bu ölçeğin Türk kültürüne uyarlanması ise Özücü ve Özafşarlıoğlu (2013) tarafından gerçekleştirilmiştir. 3 maddeden oluşan ölçek, 5'li Likert tipi bir puanlama sistemine sahiptir ve maddeler "[1] Kesinlikle katılmıyorum" ile "[5] Kesinlikle katılıyorum" arasında derecelendirilmiştir. Ölçekten elde edilebilecek puanlar 3 ile 15 arasında değişiklik göstermektedir. İANÖ'de ters puanlanan madde bulunmamaktadır ve yüksek puanlar, bireylerin işten ayrılma niyetlerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Toplam varyansın %83.91'ini açıklayan ölçek, tek boyutludur ve iç tutarlık katsayısı .90'dır (Özücü & Özafşarlıoğlu, 2013). İANÖ'nün bu çalışmada kullanılabilirliğini doğrulamak için yapı geçerliği Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) ile, güvenilirliği ise Cronbach Alpha iç tutarlık katsayısı analizi ile test edilmiştir. Analiz sonuçları, ölçeğin geçerlilik ($\chi^2[n=314]=10.338$, $df=3$, $p=.000$, $\chi^2/df=3.446$, RMSEA=.075, SRMR=.071, CFI=.995) ve güvenilirlik (.90) değerlerinin literatürde belirtilen referans aralıklarına uygun olduğunu göstermiştir (Büyüköztürk, 2014; Kline, 2015). İANÖ'nün anlaşılabilirliğini artırmak için ölçeğe ait örnek maddeler şunlardır: "[Madde-1] Çoğu kez mevcut işimi bırakmayı düşünüyorum." "[Madde-3] İşimden muhtemelen yakın bir zamanda ayrılacağım."

Empatik Liderlik Ölçeği (ELÖ)

Mayfield ve Mayfield (2016) tarafından geliştirilen Motive Edici Dil Ölçeği'nin (The Motivating Language Scale) Empatik Dil (Empathetic Language) alt boyutundan yararlanılarak Kock ve diğerleri (2019) tarafından geliştirilen ELÖ, Tortumlu (2023) tarafından Türk Kültürüne uyarlanmıştır. ELÖ, yöneticilerin çalışanlarının tükenmişlik belirtilerine karşı duyarlılıklarını ve onların ihtiyaçlarına, umutlarına ve hayallerine gerçek bir ilgi göstermelerini değerlendirmektedir. 5 maddeden oluşan bu ölçek, 7'li Likert tipi bir puanlama sistemine sahiptir. Maddeler "[1] Çok az" ile "[7] Çok fazla" arasında puanlanmaktadır. ELÖ'den elde edilebilecek puanlar 5 ile 35 arasında değişmektedir ve ölçek ters puanlanan madde içermemektedir. Yüksek puanlar, çalışanların algıladıkları empatik liderliğin yüksek olduğunu göstermektedir. Toplam varyansın %82.60'ını açıklayan ölçek tek boyutludur ve iç tutarlık katsayısı .94'tür (Tortumlu, 2023). ELÖ'nün bu çalışma kapsamında geçerliliğini test etmek için DFA ve

güvenirliliğini belirlemek için Cronbach Alpha iç tutarlık katsayısı analizi kullanılmıştır. Analizler sonucunda ELÖ'nün geçerlilik ($\chi^2[n=314]=8.998$, $df=4$, $p=.006$, $\chi^2/df=2.249$, RMSEA=.063, SRMR=.032, CFI=.998) ve güvenilirlik (.96) değerlerinin literatürde belirtilen referans aralıklarına uygun olduğu görülmüştür (Büyüköztürk, 2014; Kline, 2015) ve bu çalışmada kullanılabilirliği söylenebilir. ELÖ'nün daha iyi anlaşılması için ölçeğe ilişkin örnek maddeler şunlardır: "[Madde-2] Yöneticim işteki çabalarım için beni cesaretlendirir." "[Madde-3] Yöneticim işimden doyum almama önem verir."

Çalışan Sadakati Ölçeği (ÇSÖ)

Çalışanların kurumlarına olan sadakat düzeylerini değerlendirmek için orijinali Homburg ve Stock-Homburg (2001) tarafından Almanca dilinde geliştirilmiş olan ÇSÖ, Matzler ve Rentzl (2006) tarafından Almanca'dan İngilizce'ye çevrilmiştir. Türk kültürüne ise İngilizce dilindeki bu versiyon üzerinden uyarlama yapılmıştır (Dede & Koçoğlu-Sazkaya, 2018). Ölçek, toplamda 5 madde içerir ve 5'li Likert tipi bir ölçme aracıdır. Maddeler "[1] Kesinlikle katılmıyorum" ile "[5] Kesinlikle katılıyorum" arasında puanlanır. ÇSÖ'de ters puanlanan madde bulunmamaktadır. Ölçekten alınabilecek puanlar 5 ile 25 arasında değişir ve yüksek puanlar, çalışanların kurumlarına olan bağlılıklarının arttığını gösterir. Orijinalinde olduğu gibi tek boyutlu bir yapı sergileyen ÇSÖ'nün iç tutarlık katsayısı .92 olarak belirlenmiştir (Dede & Koçoğlu-Sazkaya, 2018). Bu çalışma kapsamında da ÇSÖ'nün geçerliliği ve güvenilirliği test edilmiştir. Geçerlilik için DFA ve güvenilirlik için Cronbach Alpha iç tutarlık katsayısı analizleri yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar, ölçeğin geçerlilik ($\chi^2[n=314]=14.906$, $df=3$, $p=.002$, $\chi^2/df=4.969$, RMSEA=.058, SRMR=.029, CFI=.985) ve güvenilirlik (.86) değerlerinin literatürde belirtilen referans aralıklarına uygun olduğunu göstermiştir (Büyüköztürk, 2014; Kline, 2015). ÇSÖ'nün daha iyi anlaşılması için ölçeğe ilişkin örnek maddeler şunlardır: "[Madde-1] Müşterilerimle (vatandaş) konuşurken kurum hakkında olumlu konuşurum." "[Madde-5] Başka bir iş teklifi alırsam asla başka bir kuruma geçmezdim."

Verilerin Toplanması

Veri toplamak amacıyla, demografik bilgi formu ve üç farklı ölçeği içeren bir uygulama formu Google Formlar kullanılarak tek bir çevrimiçi formda birleştirilmiştir. Bu oluşturulan çevrimiçi form, araştırmacılar tarafından Antalya İlindeki beş yıldızlı otellerde çalışmakta olan otel çalışanlarına gönderilmiş, bu otel çalışanlarının da diğer otel çalışanlarına yönlendirmesiyle istenen örneklem büyüklüğüne ulaşılmaya kadar süreç devam etmiştir. Ayrıca, araştırmanın içeriği ve ölçekler hakkında gerekli açıklamalar çevrimiçi formun giriş kısmında yer almıştır. "Açıklamayı okudum. Çalışmanın amacını anladım. Bu çalışmaya katılmayı gönüllü olarak kabul ediyorum."

ifadesini kabul eden akademisyenler, araştırma sürecine katılmışlardır.

Veri toplama yöntemi, katılımcıların kişisel bildirimleri yoluyla yapılmıştır. Bundan kaynaklı olarak bağımlı ölçümler, ortak yöntem yanlılığı (Common Method Bias) için potansiyel risk uyandıran kesitsel bir tasarım çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Tüm değişkenlerin algısal olması ve/veya verilerin tek bir yanıtlayıcıdan toplanması özellikle ölçekler aracılığıyla veri toplanan araştırmalarda tehdit oluşturmaktadır. Ortak yöntem yanlılığını kontrol etmek adına, değişkenler arasındaki kovaryansın çoğunluğunu tek bir faktörün oluşturup oluşturmadığını görmek için Harman'ın (1960) tek faktör testi yapılmıştır. Keşfedici temel bileşenler faktör analizine dayanarak, varyansın %46.50'sinin birinci faktör tarafından açıklandığı tespit edilmiştir. Bu oran yaygın olarak kabul edilen %50.00 eşliğinin altındadır (Podsakoff, MacKenzie, Lee & Podsakoff, 2003). Dolayısıyla bu çalışmada ortak yöntem yanlılığının olmadığı söylenebilir.

Verilerin Analizi

Çalışmanın amacına uygun olarak belirlenen ölçme araçları ile toplanan verilerin analizinde SPSS 22.0 ve AMOS 21.0 yazılım paketleri kullanılmış olup, anlamlılık düzeyi .05 olarak belirlenmiştir. Toplanan 326 veri seti, istatistiksel analizlerin yapılabilmesi için önce SPSS 22.0 programına aktarılmıştır. Veriler online bir form aracılığıyla toplandığından, katılımcı otel çalışanlarının formu başarıyla doldurup gönderebilmeleri için tüm soruları eksiksiz yanıtlamaları zorunlu tutulmuştur. Bu nedenle, katılımcılar tarafından tamamlanıp gönderilen online anket formlarındaki tüm veriler beklenen sınırlar içinde yer almış ve herhangi bir kayıp veri içermemiştir. Dolayısıyla, veri setinde kayıp veri incelemesi veya kayıp veri atama işlemlerine gerek duyulmamıştır.

Veri setindeki uç değerleri belirlemek amacıyla tek değişkenli ve çok değişkenli uç değer analizleri yapılmıştır. İlk olarak, tek değişkenli uç değer analizi için Z testi uygulanmış ve örneklem büyüklüğünün 100'den fazla olması nedeniyle Z puanı referans aralığı olarak -4.00 ile +4.00 arası alınmıştır (Mertler & Vannatta, 2016). Standartlaştırılmış Z puanı -4.00 ile +4.00 aralığının dışında kalan 9 katılımcının verileri çalışma dışı bırakılmıştır. Daha sonra çok değişkenli uç değer incelemesi için Mahalonobis uzaklık katsayıları hesaplanmış ve uç değer olduğu belirlenen 3 veri seti de yine araştırma kapsamının dışında bırakılmıştır (Tabachnick & Fidell, 2013). Sonuç olarak, 12 katılımcının verileri analizden çıkarılmış ve diğer tüm analizler 314 katılımcının verileri kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Verilerin analiz için hazır hale getirilmesinin ardından, İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği, Empatik Liderlik Ölçeği ve Çalışan Sadakati Ölçeği'nin bu çalışma kapsamında kullanılabilirliğini belirlemek için geçerlik ve güvenilirlik

analizleri yapılmıştır. Geçerlik analizleri için AMOS 21.0 programı kullanılarak DFA yapılmış; güvenilirlik analizleri için ise SPSS 22.0 programı ile Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı hesaplanmıştır. Elde edilen sonuçlar, ölçeklerin bu araştırmada kullanılabilir düzeyde geçerli ve güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır. Ölçeklerin geçerlik ve güvenilirlik değerleri, araştırmanın veri toplama araçları bölümünde ayrıntılı olarak sunulmaktadır.

Bu araştırmada, turizm sektöründeki beş yıldızlı otel çalışanlarının empatik liderlik ile işten ayrılma niyetleri arasındaki ilişkide çalışan sadakatinin aracılık rolünü değerlendirmek için aracılık analizi yapılmıştır. Aracılık analizinde, aracı değişkenler bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisini açıklamada rol oynamaktadır (Gürbüz, 2019a). Bu analizi gerçekleştirebilmek için bazı varsayımların karşılanması gerekmektedir; bu doğrultuda, veri setindeki değişkenlerin normal dağılım varsayımını sağlayıp sağlamadığı, çoklu bağlantı probleminin bulunup bulunmadığı ve bağımlı değişkenin otokorelasyon değeri incelenmiştir. Çarpıklık ve basıklık katsayılarının her bir değişken için -1.50 ile +1.50 arasında kalması, verilerin normal dağılımdan aşırı sapma göstermediğini ve normal dağılım varsayımının sağlandığını göstermektedir (Tabachnick & Fidell, 2013) (bkz. Tablo-1). Çoklu bağlantı problemini kontrol etmek amacıyla değişkenler arasındaki basit korelasyonlar incelenmiş ve tüm ikili korelasyon değerlerinin .90'dan küçük olduğu belirlenmiştir (Çokluk, Şekercioğlu & Büyüköztürk, 2014) (bkz. Tablo-1). Bu bulgular, değişkenler arasında çoklu bağlantı sorunu olmadığını göstermektedir. Son olarak, bağımlı değişkenin otokorelasyon değeri (Durbin Watson testi) 2.092 olarak hesaplanmıştır. Tabachnick ve Fidell'e (2013) göre, hataların ilişkisiz olduğunu göstermek için Durbin Watson testi değerinin 1.50 ile 2.50 arasında olması gerekmektedir; dolayısıyla, elde edilen bu değerlerin kabul edilebilir düzeyde olduğu sonucuna varılmıştır.

Yapılan tüm bu işlemler sonucunda veriler üzerinde aracı etki analizinin yapılabilmesi adına gerekli olan varsayımların karşılandığı söylenebilir. Bu bağlamda araştırmanın hipotezlerinin sınanması için bağımsız değişkenin (empatik liderlik), bağımlı değişken (işten ayrılma niyeti) üzerindeki etkisinde aracı değişkenin (çalışan sadakati) rolünün incelenmesi için yapılan basit aracılık analizinde, Andrew F. Hayes tarafından geliştirilen ve SPSS 22.0 programına entegre edilen Process Makrosu'nun 4. modeli kullanılmıştır (Hayes, 2018). Aracılık analizlerinin öncelikli odak noktası, dolaylı etkinin hesaplanıp çıkarımların yapılmasıdır (Gürbüz, 2019b). Turizm sektöründeki beş yıldızlı otel çalışanlarının algıladıkları empatik liderliğin çalışan sadakati vasıtasıyla işten ayrılma niyetleri üzerindeki dolaylı etkisi, Sobel testinden daha geçerli sonuçlar verdiği düşünülen Bootstrap tekniği (5000 yeniden örnekleme) ile test edilmiştir (Gürbüz, 2019a). Bootstrap tekniği kullanılarak yapılan aracılık etki analizlerinde, araştırma hipotezinin desteklenebilmesi için

analiz sonucunda elde edilen %95 güven aralığının (Confidence Interval, CI) sıfır (0) değerini içermemesi gerekmektedir (MacKinnon, Lockwood & Williams, 2004). Aracılık modellerini değerlendirirken önemli bir parametre de tam standardize etki büyüklüğü (K^2) olarak belirtilmektedir (Gürbüz, 2019b). Aracı değişkenin etki büyüklüğü değeri, .01'e yakınsa düşük etki, .09'a yakınsa orta düzey etki ve .25'e yakınsa yüksek etki olarak yorumlanmaktadır (Preacher & Kelley, 2011).

Etik Kurul Onay Bilgileri

Bu araştırma, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kurulu tarafından 07/05/2024 tarihinde yapılan 2024/05 nolu toplantıda GO 2024/282 nolu karar sayısı ile gerekçesi, amacı, yaklaşımı ve yöntemi açısından incelenmiş, kapsam ve uygulama açısından etik ilkelere ve insan haklarına uygun bulunmuştur.

BULGULAR

Betimsel İstatistiklere ve Korelasyon Sonuçlarına İlişkin Bulgular

Araştırmanın hipotezlerinin sınanmasına ilişkin analizlere geçilmeden önce araştırmanın değişkenleri için betimsel istatistikler hesaplanmış ve değişkenler arasındaki ilişkiler Pearson momentler çarpımı korelasyon analizi ile incelenmiştir. Elde edilen bulgular Tablo-1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Betimsel İstatistikler ve Değişkenler Arasındaki Korelasyon Katsayıları

Ölçekler	Betimsel istatistikler				Korelasyon katsayıları (r)			
	α	M	SD	g_1	g_2	1.	2.	3.
1.İANÖ	.90	7.39	3.07	.24	-.69	-	-.57**	-.66**
2.ELÖ	.96	23.59	9.27	-.54	-.83		-	.61**
3.ÇSÖ	.86	18.69	4.11	-.07	-.94			-

Not. g_1 , çarpıklık; g_2 , basıklık; İANÖ, işten ayrılma niyeti ölçeği; ELÖ, empatik liderlik ölçeği; ÇSÖ, çalışan sadakati ölçeği. * $p < .05$, ** $p < .01$.

Tablo-1 incelendiğinde, araştırmanın bağımsız değişkeni olan empatik liderliğin, bağımlı değişken olan işten ayrılma niyeti ($r = -.57, p < .01$) ve aracı değişken olan çalışan sadakati ($r = -.66, p < .01$) ile negatif yönde anlamlı ilişkiler içerisinde olduğu görülmektedir. Diğer yandan bağımlı değişken olan işten ayrılma niyeti ile aracı değişken olan çalışan sadakati ($r = .61, p < .01$) arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu bulgular dikkate alındığında, Baron ve Kenny'nin (1986) yapısal eşitlik modelleri için gerekli olduğunu ileri sürdükleri; bağımsız, bağımlı ve aracı değişkenler arasında anlamlı ilişkilerin bulunması koşulunun sağlandığı söylenebilir.

Önerilen Modelin Test Edilmesine İlişkin Bulgular

Araştırmada önerilen aracılık modeli kapsamında, empatik liderlik ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide çalışan sadakatinin aracı rolünün olup olmadığı incelenmiştir.

Araştırmanın aracılık modeli için standardize edilmemiş katsayılar Tablo-2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Aracılık Modeli için Standartlaştırılmamış Katsayılar

Öncüller		Sonuçlar					
		Coeff.	SE	t	p	BootLLCI	BootULCI
M (Çalışan Sadakati)							
X (Empatik Liderlik)	a	.269	.020	13.475	.000	.229	.308
Sabit	$\hat{\beta}_M$	12.351	.506	24.414	.000	11.356	13.346
$R^2 = .368$							
$F_{(1,312)} = 181.566; p < .01$							
Y (İşten Ayrılma Niyeti)							
X (Empatik Liderlik)	c'	-.091	.017	-5.363	.000	-.124	-.057
M (Çalışan Sadakati)	b	-.369	.038	-9.607	.000	-.444	-.293
Sabit	$\hat{\beta}_Y$	16.441	.585	28.105	.000	15.289	17.591
$R^2 = .483$							
$F_{(2,311)} = 145.194; p < .01$							

Not. SE = standart hata. Coeff = standartlaştırılmamış katsayı. X = bağımsız değişken; M = aracı değişken; Y = sonuç veya bağımlı değişken. a = bağımsız değişken ve aracı arasındaki ilişki; b = aracı ve bağımlı değişken arasındaki ilişki; c' = bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki doğrudan etkisi. t = kesme veya sabit.

Tablo-2'de turizm sektöründeki otel çalışanlarının algıladıkları empatik liderlik düzeyleri ile çalışan sadakati düzeyleri ($b = .269$, %95 BCA CI [.229 to .308]) arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bu durumda H_2 hipotezi kabul edilmiştir. Ayrıca Tablo-2 incelendiğinde, otel çalışanlarının algıladıkları empatik liderlik ($b = -.091$, %95 BCA CI [-.124 to -.057]) ve çalışan sadakati ($b = -.369$, %95 BCA CI [-.444 to -.293]) düzeyleri ile işten ayrılma niyetleri arasında ise negatif yönde anlamlı ilişkilerin olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda H_3 hipotezinin de kabul edildiği söylenebilir. Diğer yandan Tablo-2'de görüldüğü üzere, empatik liderliğin ve çalışan sadakatinin hep birlikte otel çalışanlarının işten ayrılma niyetlerindeki varyansın %48.30'unu ($R^2 = .483$) açıkladığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda mevcut değişkenlerin otel çalışanlarının işten ayrılma niyetleri üzerinde büyük bir etkiye ($R^2 > .26$) sahip olduğu söylenebilir (Cohen, 1988). Standartlaştırılmamış toplam, doğrudan ve dolaylı etkiler ve işten ayrılma niyetini yordayan %95 yanlılık düzeltmeli güven aralığı değerleri ise Tablo-3'te sunulmaktadır.

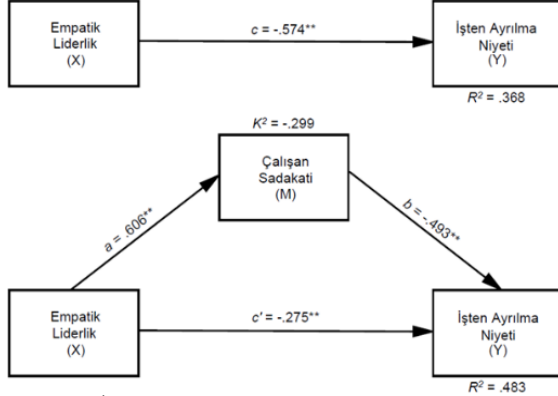
Tablo 3: Kurgulanan Model için Standartlaştırılmamış Toplam, Doğrudan ve Dolaylı Etkiler

Yollar	Effect	SE	BootLLCI	BootULCI
Toplam etki	-.190	.015	-.220	-.160
Doğrudan etki	-.091	.017	-.124	-.057
Dolaylı etki	-.099	.017	-.136	-.068

Not. Yüzdelik yöntem ile elde edilen güven aralıkları için bootstrap yeniden örnekleme sayısı: 5,000

Tablo-3 incelendiğinde, algılanan empatik liderliğin otel çalışanlarının işten ayrılma niyetleri üzerindeki toplam etkisinin ($b = -.190$, %95 BCA CI [-.220 to -.160]) negatif yönde ve anlamlı düzeyde olduğu görülmektedir. Bu durumda H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Aracı değişken modele dahil edildikten sonra da algılanan empatik liderliğin çalışanların işten ayrılma niyetleri üzerindeki doğrudan etkisi ($b = -.091$, %95 BCA CI [-.124 to -.057]) negatif yönde ve anlamlı kalmaya devam etmiştir. Aracı değişkenin dolaylı etkisi incelendiğinde ise çalışan sadakatinin otel

çalışanlarının algıladıkları empatik liderlik ile işten ayrılma niyetleri arasındaki ilişkide dolaylı etkisinin anlamlı olduğu görülmektedir ($b = -.099$, %95 BCA CI [-.136 to -.068]). Bu durumda H_4 hipotezi kabul edilmiştir. Şekil-1'deki standardize edilmiş katsayı değerlerinde de görüldüğü gibi aracı değişkenin modele dahil edilmesiyle algılanan empatik liderlikten işten ayrılma niyetine giden yol $-.574$ 'ten $-.275$ 'e düşmüş ve anlamlı kalmaya devam etmiştir.

Şekil 1: Modele İlişkin Bulgular (b = standartlaştırılmış katsayıları göstermektedir, * $p < .05$, ** $p < .01$)

Bir aracılık modeli değerlendirilirken dikkate alınması gereken bir diğer önemli parametre de tam standardize etki büyüklüğüdür (K^2) (Gürbüz, 2019b). Aracı değişkenin, algılanan empatik liderlik ile işten ayrılma niyeti değişkenleri arasında göstermiş olduğu anlamlı aracılığın etki büyüklüğüne ilişkin değer ise Tablo-4'te sunulmuştur.

Tablo 4: Model için Standardize Edilmiş Dolaylı Etkinin Büyüklüğü

Değişken	Effect	SE	BootLLCI	BootULCI
Çalışan Sadakati	-.299	.050	-.403	-.208

Not. Yüzdelerik yöntem ile elde edilen güven aralıkları için bootstrap yeniden örnekleme sayısı: 5,000

Tablo-4 incelendiğinde çalışan sadakatinin, kurgulanan modeldeki etki büyüklüğünün $K^2 = -.30$ olduğu görülmektedir. Bu bağlamda test edilen modeldeki aracı değişkenin, algılanan empatik liderlik ile işten ayrılma niyeti arasındaki etki büyüklüğünün yüksek düzeyde olduğu söylenebilir.

TARTIŞMA

Çalışan davranış ve tutumları, yaşam alışkanlıkları, teknolojik gelişmeler ve iş yapış şekillerindeki değişim ile birlikte farklılaşmaya başlar (Tortumlu & Uzun, 2022). Bu değişim çalışma yaşamındaki yönetici ve çalışan ilişkilerine de yansımaktadır. Özellikle liderlik çalışmaları, zamanla liderlerin farklı spesifik özelliklerine vurgu yapacak biçimde birbirinden ayrıştırılmaktadır. Empatik liderliğin de son yıllarda yöneticilerin empati becerisini önceleyen bir model olduğu söylenebilir. Nitekim bu çalışmada, empatik

liderliğin çalışanların işten ayrılma niyetlerine etkisinde çalışan sadakatinin aracı rolü incelenmiştir.

Araştırmada empatik liderliğin çalışanların işten ayrılma niyetini düşürücü bir faktör olduğu, çalışanların empatik liderlik algısı arttıkça işten ayrılma niyetlerinin düştüğü görülmüştür. Aynı şekilde empatik liderlik algısının artması çalışanların sadakatleri ile de olumlu bir ilişki içerisindedir. Diğer bir deyişle empatik liderlik algısı arttıkça çalışanların sadakat düzeyleri de artmaktadır. Araştırmanın model olarak sunduğu sonuç ise empatik liderliğin çalışanların işten ayrılma niyetlerinde çalışan sadakatinin aracı bir rol oynadığıdır. Yani yöneticilerin çalışanlara yüksek empati ile yaklaşımının, onların sadakatini artırarak işten ayrılma niyetlerini düşürebilen bir faktör olduğu söylenebilir. Yöneticinin çalışanın mevcut durumuna yönelik anlayış göstermesi ve bu anlayışı karşı tarafa hissettirmesi çalışan için hem yöneticiye hem de örgüte yönelik pozitif duyguları besleyebilir. Nitekim Sosyal Mübadele Teorisi bu karşılıklılığı en iyi açıklayan teorilerden biridir. Bu teoride, bireyler, ilişkilerinde elde ettikleri kazançlar (ödüller) ile bu ilişkilerin maliyetlerini (zaman, enerji, duygusal yatırım vb.) karşılaştırarak ilişkilerini sürdürmeye veya sonlandırmaya karar verirler. Çalışanlar, yöneticilerinde destek, tanınma ve kaynaklar alırken; yöneticiler de çalışanlardan performans, sadakat ve iş hedeflerine ulaşma konusunda destek beklerler. Bu durumda yöneticinin çalışana empati ile yaklaşımı karşılığında çalışandan sadakat alması bir mübadeleye örnek gösterilebilir. Çalışanların örgüte olan sadakatleri arttıkça işten ayrılma niyetleri düşmektedir (Khuong & Tien, 2013). Yani bir çalışanın örgüte duyduğu sadakat arttıkça, organizasyondan ayrılma niyeti azalmaktadır (Altoosh, Ngah & Yusoff, 2022).

İşten ayrılma niyeti, organizasyonlar için her zaman önemli bir sorun teşkil etmiştir ve gelecekte de bu önemini koruyacaktır. Bir çalışan işten ayrıldığında, o çalışana yapılan eğitim, gelişim ve öğretim yatırımları örgüt için bir kayıptır. Yüksek çalışan devir hızı, “yüksek yetenekli” çalışanların kaybı ve işe alım ile işe yeniden eğitim maliyetlerindeki büyük artışlarla birlikte, organizasyonlara ciddi mali yükler getirebilir (Mchugh & Brennan, 1992). Bu bakımdan örgütler, çalışanların işten ayrılma niyetlerini azaltmak için etkin çözümler bulmalıdır. Bu araştırmanın sonuçları da empatik liderliğin bu çözümler arasında olabileceğini göstermiştir.

Yüksek devir hızı genellikle çalışan memnuniyetsizliğinin bir göstergesi olabilir. Memnuniyetsizlik birçok nedenlerden kaynaklanabilir. Çalışanlar düşük maaş alıyor olabilir, kendilerini değersiz hissedebilir, yeterince gelişmediklerini düşünebilir, gelişim fırsatlarının eksikliğini yaşayabilir veya iş arkadaşları ile kötü ilişkiler içerisinde olabilirler (Ertas, 2015; Karataş, Tagay & Uzun, 2022). Tüm bu sayılanlara ek olarak yöneticilerin de bu süreçteki önemli bir faktör olabileceği söylenebilir. Yöneticinin çalışana anlayış ve empati göstermesi pozitif bir yaklaşımdır ve bu yaklaşım

çalışanın duygusuna hitap eder. Dolayısıyla empatik liderler, çalışanların örgütlerden ayrılma niyetlerini düşürebilirler. Nitekim bu araştırmanın sonucu da bu ihtimalin güçlü olduğunu gösterir niteliktedir. Negoro ve Wibowo'un (2021) yaptığı çalışmada, empatik liderliğin çalışanların iş tatmini ile doğrudan ve pozitif bir ilişkisi olduğunu ve işten ayrılma niyeti ile doğrudan ve negatif bir ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Diğer taraftan Wibowo ve Paramita'nın (2022) yaptığı çalışmada ise empatik liderliğin çalışanlarda psikolojik sağlamlığı artırdığı; ancak empatik liderliğin işten ayrılma niyeti ile olumsuz bir ilişki içinde olsa da işten ayrılma niyetini düşüren bir faktör olmadığı ifade edilmiştir. Bu farklı sonuçların ortaya çıkması kültürel özellikler veya örneklem farklılıklarında kaynaklanmış olabilir. Tüm bu sonuçların ortaya çıkması, bu çerçevede daha fazla araştırma yapma ihtiyacının göstergesidir.

Sınırlılıklar ve Öneriler

Bu araştırmanın önemli bulgularına rağmen, bazı metodolojik sınırlamalarını kabul etmek önemlidir. Araştırmanın en önemli sınırlılıklarından biri Türkiye ölçeğinde sınırlı bir kültürü temsil etmesidir. Ortaya çıkan bazı sonuçlar Türkiye bağlamından etkilenmiş olabilir. Dolayısıyla bulguların genelleştirilmesinde bu husus önemlidir. Araştırmanın ikinci bir sınırlılığı, araştırmanın belirli bir bölgede bulunan otel işletmelerindeki çalışan bireylerde test edilmesidir. Farklı çalışan gruplarında farklı sonuçlar ortaya çıkabilir. Bir diğer sınırlılık ise araştırmanın kesitsel bir araştırma olmasıdır. Gelecekte, araştırmacılar değişkenler arasındaki nedensel ilişkiyi daha fazla keşfetmek için uzunlamasına veya deneysel araştırma yöntemlerini kullanabilirler.

Mevcut araştırma empatik liderliğin, çalışanların işten ayrılma niyetlerinin düşmesine aracılık eden çalışan sadakatinin rolünü incelemiştir. Ancak bu modele aracılık edebilecek veya düzenleyici rol alabilecek birçok faktör olabilir. Örneğin yöneticilerin çalışana yüksek empati göstermesi, örgütsel bağlılık ve performans gibi pozitif örgütsel çıktıları artırabilir. Bu faktörler teorik açıdan temellendirilerek kurulan modeller aracılığı ile test edilebilir. Bu sayede empatik liderlik rolünün önemi ve mahiyeti daha anlaşılabilir hale gelecektir.

Araştırma sonuçları ışığında işletmelere ve profesyonellere şu önerilerde bulunulabilir:

Liderlik Pratiklerini Geliştirilmesi: Örgütler mevcut liderlik pratiklerini objektif bir şekilde değerlendirmeli ve geliştirmelidirler. Bu süreçte, yöneticilerin nasıl bir liderlik tarzı sergilediğini, çalışanlarla nasıl etkileşimde bulduklarını, empati gösterme düzeylerini, iş birliği ve motivasyon sağlama yetenekleri ele alınmalı ve incelenmelidir. Bu süreç 4 aşamada tekrarlı bir biçimde gerçekleştirilebilir.

1.Değerlendirme: Bu süreçte en önemli kısım geri bildirimlerdir. Çalışanlardan ve yöneticilerden geribildirim toplayarak (360 derece değerlendirmeleri) liderlerin güçlü ve zayıf yönleri belirlenmelidir.

2.Analiz: Değerlendirme sonuçlarına dayanarak, liderlikteki gelişim fırsatlarının tanımlanması gereklidir. Örneğin, bazı yöneticiler empatik davranışları güçlendirme konusunda daha fazla eğitime veya destek programlarına ihtiyaç duyabilirler.

3.Eğitim: Belirlenen iyileştirme alanlarına odaklanarak liderlik eğitim ve gelişim programları düzenlenmelidir. Örneğin, empatik iletişim, duygusal zekâ geliştirme, takım motivasyonu ve güçlendirme gibi konuları kapsayan eğitimler düzenlenebilir.

4.İzleme: Yöneticilerin gelişimini takip etmek için düzenli olarak performansın değerlendirilmesi gereklidir. Performans değerlendirme süreçleri, hedefler belirleme ve geri bildirim mekanizmaları kullanarak liderlerin ilerlemelerinin izlenmesi ve geri bildirimlerle sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- Albtoosh, Q.; Ngah, A. H.; Yusoff, Y. M. (2022), "Training satisfaction relative to turnover intention: the mediating role of employee loyalty", *Industrial and Commercial Training*, 54:4, 545-565.
- Baron, R. M.; Kenny, D. A. (1986), "The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations", *Journal of Personality and Social Psychology*, 51:6, 1173-1182.
- Büyüköztürk, Ş. (2014), "Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı", 19.Basım, Pegem Akademi.
- Büyüköztürk, Ş.; Kılıç-Çakmak, E.; Akgün, Ö. E.; Karadeniz, Ş.; Demirel, F. (2016), "Bilimsel araştırma yöntemleri", 21.Basım, Pegem Akademi.
- Chen, Y. C.; Chen, H. I.; Tsui, P. L.; Chiang, Y. C. (2016), "Contributing causes of employee loyalty of service personnel in international hotels", *International Journal of Organizational Innovation*, 9:1, 107-118.
- Chiok Foong Loke, J. (2001), "Leadership behaviours: Effects on job satisfaction, productivity and organizational commitment", *Journal of Nursing Management*, 9:4, 191–204.
- Cohen, J. (1988), "Statistical power analysis for the behavioral sciences", 2.Basım, Erlbaum.
- Cropanzano, R.; Mitchell, M. S. (2005), "Social exchange theory: An interdisciplinary review", *Journal of Management*, 31:6, 874–900.
- Çokluk, Ö.; Şekercioğlu, G.; Büyüköztürk, Ş. (2014), "Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik SPSS ve LISREL uygulamaları", 3.Basım, Pegem Akademi.
- Deci, E. L.; Ryan, R. M.; Gagné, M.; Leone, D. R.; Usunov, J.; Kornazheva, B. P. (2001), "Need satisfaction, motivation, and well-being in the work organizations of a former eastern bloc country: A cross-cultural study of self-determination", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27:8, 930–942.
- Dede, Y. E.; Koçoğlu-Sazkaya, M. (2018), "The mediating role of employee loyalty between employee empowerment and employee innovative behavior: A study from Teknopark Istanbul", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8:1, 55-82.
- Dedeoğlu, B. B.; Çelik, S.; İnanır, A.; Altay, H. (2016), "Etik liderlik, örgütsel bağlılık ve iş tatmini arasındaki ilişkide: Cinsiyet ve çalışma süresinin farklılaştırıcı (moderate) rolü", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14:4, 45-70.
- Demirci, B.; Seçilmiş, C. (2020), "Restoran işletmelerinde rol stresi ve lider-üye etkileşiminin işten ayrılma niyetine etkisi", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 31:3, 228-238.
- Ding, D.; Lu, H.; Song, Y.; Lu, Q. (2012), "Relationship of servant leadership and employee loyalty: The mediating role of employee satisfaction", *IBusiness*, 4, 208-215.
- Drescher, M. A.; Korsgaard, M. A.; Welp, I. M.; Picot, A.; Wigand, R. T. (2014), "The dynamics of shared leadership: Building trust and enhancing performance", *Journal of Applied Psychology*, 99:5, 771–783.
- Edmondson, A. C.; Lei, Z. (2014), "Psychological safety: The history, renaissance, and future of an interpersonal construct", *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1, 23–43.
- Ensari, M.; Bektaş, G.; Nal, M. (2022), "The intermediate role of employee loyalty in the effect of paternalist leadership on work engagement: A research in the health sector", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13:3, 1009-1017.
- Ertas, N. (2015), "Turnover intentions and work motivations of millennial employees in federal service", *Public Personnel Management*, 44:3, 401–423.
- Gallup, Inc. (2016), "How millennials want to work and live", Washington, DC: Gallup Press.
- Gül, İ.; Gedik, Ö.; Canbaz, M.; Saraçlı, S. (2023), "Hizmetkâr liderlik ve yenilikçi davranış arasındaki ilişkide çalışan sadakatinin aracı rolünün PLS-SEM ile incelenmesi", *Nicel Bilimler Dergisi*, 5:1, 29-50.
- Gürbüz, S. (2019a), "AMOS ile yapısal eşitlik modellenmesi", 1.Basım, Seçkin Yayıncılık.
- Gürbüz, S. (2019b), "Sosyal bilimlerde aracı, düzenleyici ve durumsal etki analizleri", 1.Basım, Seçkin Yayıncılık.

- Han, G.; Jekel, M. (2011), "The mediating role of job satisfaction between leader-member exchange and turnover intentions", *Journal of Nursing Management*, 19:1, 41-49.
- Harman, H. H. (1960), "Modern factor analysis", University of Chicago Press.
- Hayes, A. F. (2018), "Partial, conditional, and moderated moderated mediation: Quantification, inference, and interpretation", *Communication Monographs*, 85:1, 4-40.
- Hirschman, A. O. (1970), "Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states", *Cilt 25*, Cambridge: Harvard University Press.
- Homburg, C.; Stock-Homburg, R. (2001), "Der Zusammenhang zwischen Mitarbeiter-und Kundenzufriedenheit: Eine dyadische Analyse", *Zeitschrift für Betriebswirtschaft*, 71:7, 789-806.
- Ilies, R.; Arvey, R. D.; Bouchard, T. J., Jr. (2006), "Darwinism, behavioral genetics, and organizational behavior: A review and agenda for future research", *Journal of Organizational Behavior*, 27:2, 121-141.
- Karataş, Z.; Tagay, Ö.; Uzun, K. (2022), "Kıskanç olmak mı olmamak mı? Akademik pencereden bir bakış", F. Savi-Çakar, M. Kılınç, C. Çiftçi, M. Karabal (Ed.), 6th International education and innovative sciences congress full text book içinde, ss. 95-119, IKSAD GLOBAL Publications.
- Kline, R. B. (2015), "Principles and practice of structural equation modeling", 4.Basım, Guilford Publications.
- Khuong, M. N.; Tien, B. D. (2013), "Factors influencing employee loyalty directly and indirectly through job satisfaction – A study of banking sector in Ho Chi Minh City", *International Journal of Current Research and Academic Review*, 1:4, 81-95.
- Kock, N.; Mayfield, M.; Mayfield, J.; Sexton, S.; De La Garza, L. M. (2019), "Empathetic leadership: How leader emotional support and understanding influences follower performance", *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 26:2, 217-236.
- Koç, H. (2009), "Örgütsel bağlılık ve sadakat ilişkisi", *Electronic Journal of Social Sciences*, 8:28, 203-207.
- Lin, R. S. J.; Hsiao, J. K. (2014), "The relationships between transformational leadership, knowledge sharing, trust and organizational citizenship behavior", *International Journal of Innovation, Management and Technology*, 5:3, 171-174.
- MacKinnon, D. P.; Lockwood, C. M.; Williams, J. (2004), "Confidence limits for the indirect effect: Distribution of the product and resampling methods", *Multivariate Behavioral Research*, 39:1, 99-128.
- Maslach, C.; Leiter, M. P. (2016), "Burnout", *Encyclopedia of Mental Health, Second Edition*, 222-227.
- Matzler, K.; Renzl, B. (2006), "The relationship between interpersonal trust, employee satisfaction, and employee loyalty", *Total Quality Management and Business Excellence*, 17:10, 1261-1271.
- Mayfield, M.; Mayfield, J. (2016), "The effects of leader motivating language use on employee decision making", *International Journal of Business Communication*, 53:4, 465-484.
- McHugh, M.; Brennan, S. (1992), "Organization development and total stress management", *Leadership & Organization Development Journal*, 13:1, 27-32.
- Mertler, C. A.; Vannatta, R. A. (2016), "Advanced and multivariate statistical methods: Practical application and interpretation", 6.Basım, Pyczak Publishing.
- Meyer, J. P.; Stanley, D. J.; Herscovitch, L.; Topolnytsky, L. (2002), "Affective, continuance, and normative commitment to the organization: A meta-analysis of antecedents, correlates, and consequences", *Journal of Vocational Behavior*, 61:1, 20-52.
- Mobley, W. H.; Horner, S. O.; Hollingsworth, A. T. (1978), "An evaluation of precursors of hospital employee turnover", *Journal of Applied Psychology*, 63:4, 408-414.
- Moynihan, D. P.; Landuyt, N. (2008), "Explaining turnover intention in state government: examining the roles of gender, life cycle, and loyalty", *Review of Public Personnel Administration*, 28:2, 120-143.
- Negoro, M. C. W.; Wibowo, A. (2021), "Empathetic leadership, job satisfaction and intention to leave among millennials in a start-up industry: Needs' satisfaction as a mediating variable", *Journal of Indonesian Economy and Business*, 36:2, 136-154.
- Örücü, E.; Özafşarlıoğlu, S. (2013), "Örgütsel adaletin çalışanların işten ayrılma niyetine etkisi: Güney Afrika Cumhuriyetinde bir uygulama", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10:23, 335-358.

- Öztürk, H.; Demirtaş, Ö. (2022), "Etik liderlik davranışlarının çalışan sadakati aracılığıyla işe adanmışlık üzerindeki etkisi: Bir alan çalışması", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 25:1, 192-200.
- Podsakoff, P. M.; MacKenzie, S. B.; Paine, J. B.; Bachrach, D. G. (2000), "Organizational citizenship behaviors: A critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research", Journal of Management, 26:3, 513-563.
- Podsakoff, P. M.; MacKenzie, S. B.; Lee, J. Y.; Podsakoff, N. P. (2003), "Common method biases in behavioral research: A critical review of the literature and recommended remedies", The Journal of Applied Psychology, 88:5, 879-903.
- Porter, L. W.; Steers, R. M.; Mowday, R. T.; Boulian, P. V. (1974), "Organizational commitment, job satisfaction, and turnover among psychiatric technicians", Journal of Applied Psychology, 59:5, 603-609.
- Preacher, K. J.; Kelley, K. (2011), "Effect size measures for mediation models: Quantitative strategies for communicating indirect effects", Psychological Methods, 16:2, 93-115.
- Reb, J.; Narayanan, J.; Chaturvedi, S. (2014), "Leading mindfully: Two studies on the influence of supervisor trait mindfulness on employee well-being and performance", Mindfulness, 5:1, 36-45.
- Sarıoğlu, M. (2007), "4 ve 5 yıldızlı otel işletmelerinin yiyecek içecek departmanlarında işgören devir hızı: Çeşme yöresinde bir uygulama", Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Schumacker, R. E.; & Lomax, R. G. (2016), "A beginner's guide to structural equation modeling", 4. Basım, Routledge.
- Stevenson, A. (Ed.), (2010), "Oxford dictionary of English", Oxford University Press.
- Tabachnick, B. G.; Fidell, L. S. (2013), "Using multivariate statistics", Pearson.
- Tat, C.; Çevirgen, A. (2020), "Konaklama işletmelerinde lider-üye etkileşiminin örgütsel bağlılık ve iş tatmini üzerindeki etkisine yönelik bir araştırma", Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 4:2, 1216-1233.
- Thomas, C. H.; Lankau, M. J. (2009), "Preventing burnout: The effects of LMX and mentoring on socialization, role stress, and burnout", Human Resource Management, 48:3, 417-432.
- Tortumlu, M.; Uzun, K. (2022), "Çevrimiçi eğitim sürecinde yaşanan sorunların öğretmenlerin işe tutkunluklarına etkisi", F. Savi-Çakar, M. Kılınc, C. Çiftçi, M. Karabal (Ed.), 6th International education and innovative sciences congress full text book içinde, ss. 128-138, IKSAD GLOBAL Publications.
- Tortumlu, M. (2023), "Empatik liderliğin iş tatmini ve çalışan performansına etkisi", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 45, 535-565.
- Tseng, L. M.; Wu, J. Y. (2017), "How can financial organizations improve employee loyalty? The effects of ethical leadership, psychological contract fulfillment and organizational identification", Leadership & Organization Development Journal, 38:5, 679-698.
- Tuna, M. (2007), "Personel devir oranı analizi: Ankara'da yer alan yıldızlı otel işletmelerinde bir uygulama", Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 18:1, 45-52.
- Türkyılmaz, A.; Akman, G.; Özkan, C.; Pastuszak, Z. (2011), "Empirical study of public sector employee loyalty and satisfaction", Industrial Management & Data Systems, 111:5, 675-696.
- Uzun, K.; Yaprakdal-Uzun, P. (2022), "Öğretmenlerin mesleki tükenmişliklerine alternatif bir çözüm yolu olarak pozitif psikolojinin kullanılması", Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 12:3, 2823-2864.
- Wibowo, W. B.; Bhinekawati, R. (2021), "The Impact of servant leadership on employee performance mediated by employee loyalty and employee satisfaction: A case study of PT, Garuda Totalindo Jaya", International Journal of Business Studies, 5:1, 18-31.
- Wibowo, A.; Paramita, W. (2022), "Resilience and turnover intention: The role of mindful leadership, empathetic leadership, and self-regulation", Journal of Leadership & Organizational Studies, 29:3, 325-341.
- Yahaya, R.; Ebrahim, F. (2016), "Leadership styles and organizational commitment: literature review", Journal of Management Development, 35:2, 190-216.
- Yuan, Y.; Kong, H.; Baum, T.; Liu, Y.; Liu, C.; Bu, N.; Wang, K.; Yin, Z. (2022), "Transformational leadership and trust in leadership impacts on employee commitment", Tourism Review, 77:5, 1385-1399.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction and Purpose

The role of empathy within professional contexts, particularly in fostering organizational commitment and loyalty among employees and managers, is well-documented. This holds particular significance in the tourism sector, where leadership and employee engagement are critical to maintaining high service quality and customer satisfaction (Dedeoğlu et al., 2016; Tat & Çevirgen, 2020; Yuan et al., 2022). Leadership behaviors, especially those emphasizing empathy, have been linked to enhanced job satisfaction, motivation, and loyalty (Chiok Foong Loke, 2001; Yahaya & Ebrahim, 2016). In recent years, the concept of empathic leadership has gained prominence, reflecting a shift toward emotionally intelligent and people-oriented management approaches.

Given the competitive dynamics in the tourism industry, particularly among hotel businesses, employee loyalty emerges as a strategic necessity. Loyal employees are instrumental in safeguarding organizational interests, ensuring the confidentiality of business strategies, and mitigating the high turnover rates prevalent in the sector (Sarioğlu, 2007; Tuna, 2007). Turnover intention remains a significant challenge for hotel businesses, and leadership approaches that enhance employee loyalty may play a pivotal role in addressing this issue. While prior studies have demonstrated the positive effects of empathic leadership on job satisfaction, performance (Tortumlu, 2023), and turnover intention (Negoro & Wibowo, 2021), there is limited research examining mediating variables in these relationships. Addressing this gap, the current study investigates the mediating role of employee loyalty in the relationship between empathic leadership perceptions and turnover intentions among hotel employees. The study also aims to contribute novel insights to the existing domestic and international literature.

Method

This research was conducted with 314 employees working in five-star hotels in Antalya, Türkiye, selected through convenience sampling. The sample consisted of 44.3% female ($n=139$) and 55.7% male ($n=175$) participants, with an age range of 18 to 61 years and a mean age of 33.61 ($SD=7.98$). Data collection instruments included a demographic information form, Turnover Intention Scale, Empathic Leadership Scale, and Employee Loyalty Scale. These instruments were integrated into a single online survey via Google Forms and distributed to participants until the desired sample size was reached. Data were analyzed using descriptive statistics, Pearson Correlation Coefficients, and Bootstrap Analysis to test the proposed mediation model.

Results

The mediation model revealed a significant positive relationship between empathic leadership and employee loyalty ($b=.269$, 95% CI [.229 to .308]), confirming H_2 . Furthermore, significant negative relationships were identified between empathic leadership and turnover intention ($b=-.091$, 95% CI [-.124 to -.057]) and between employee loyalty and turnover intention ($b=-.369$, 95% CI [-.444 to -.293]), supporting H_3 . Empathic leadership and employee loyalty together explained 48.30% ($R^2=.483$) of the variance in turnover intentions, indicating a substantial effect size (Cohen, 1988).

Analysis of the total, direct, and indirect effects confirmed that empathic leadership had a significant total negative effect on turnover intention ($b=-.190$, 95% CI [-.220 to -.160]), supporting H_1 . After including employee loyalty as a mediator, the direct effect of empathic leadership on turnover intention remained significant ($b=-.091$, 95% CI [-.124 to -.057]). Moreover, the indirect effect of employee loyalty on the relationship between empathic leadership and turnover intention was also significant ($b=-.099$, 95% CI [-.136 to -.068]), confirming H_4 . Notably, the standardized path coefficient from empathic leadership to turnover intention decreased from $-.574$ to $-.275$ following the inclusion of employee loyalty, indicating a partial mediating effect.

Discussion and Conclusion

The findings underscore the critical role of empathic leadership in mitigating turnover intentions and enhancing employee loyalty. The mediating role of employee loyalty highlights its significance as a key mechanism linking empathic leadership to reduced turnover intentions. These findings align with Social Exchange Theory, which posits that relationships are governed by reciprocal exchanges of resources, support, and loyalty. Managers who demonstrate empathy foster a supportive work environment, which, in turn, cultivates employee loyalty and reduces turnover intentions. This reciprocity benefits both parties, with employees receiving emotional and professional support while organizations gain enhanced performance and commitment.

From a practical perspective, these results offer valuable implications for hotel businesses in competitive tourism markets. By adopting empathic leadership approaches, organizations can create a more loyal and committed workforce, thereby addressing turnover-related challenges and improving organizational sustainability. Furthermore, this study contributes to the academic literature by providing empirical evidence on the mediating role of employee loyalty in the relationship between empathic leadership and turnover intention, addressing a notable gap in the field. Future research could explore additional mediators or moderators, such as organizational culture, job satisfaction, or employee well-being, to deepen the understanding of these dynamics. Longitudinal studies may also provide further insights into the temporal aspects of these relationships.

In conclusion, this study demonstrates that empathic leadership serves as a critical determinant of employee loyalty and a significant factor in reducing turnover intentions. These findings emphasize the importance of empathy-driven managerial practices in fostering organizational commitment and retention, contributing to the long-term success and competitiveness of hotel businesses.

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

E-ISSN: 2564-680X (Online)

Kış Sayısı / Winter Issue

Aralık / December 2024

Ali ALTINER, Yılmaz TOKTAŞ and Eda BOZKURT (2024). "DETERMINANTS OF EXPORT PRODUCT DIVERSIFICATION: EVIDENCE FROM DEVELOPING COUNTRIES"

Ali ALTINER, Yılmaz TOKTAŞ ve Eda BOZKURT (2024). "İHRACAT ÜRÜN ÇEŞİTLENDİRMESİNİN BELİRLEYİCİLERİ: GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDEN KANITLAR"

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. Aralık, s.185-195. / Tokat Gaziosmanpaşa University The Journal of Social Sciences Research. Winter, p.185-195.

Alan(İktisat Araştırma) / Field (Economics Research)

Doi Numarası / Doi Number: 10.48145/gopshad.1527102

Geliş Tarihi / Received: 02.08.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 12.12.2024

DETERMINANTS OF EXPORT PRODUCT DIVERSIFICATION: EVIDENCE FROM DEVELOPING COUNTRIES¹

Doç. Dr. Ali ALTINER^{2*}, Doç. Dr. Yılmaz TOKTAŞ^{3*}, Doç. Dr. Eda BOZKURT^{4*}

² Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Rize Türkiye, ³Amasya Üniversitesi Merzifon İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Amasya, Türkiye, ⁴Atatürk Üniversitesi, Açık ve Uzaktan Öğretim Fakültesi, Dış Ticaret Bölümü, Erzurum, Türkiye

*ali.altiner@erdogan.edu.tr, *toktasyilmaz@gmail.com, *edabozkurt@atauni.edu.tr

⁺ORCID:0000-0001-7362-8198, [°]ORCID: 0000-0002-6996-7987, [^]ORCID: 0000-0001-7158-8049

Abstract—This study aims to identify the determinants of export product diversification in 85 developing countries over the period 2000-2022. In order to conduct a more comprehensive assessment, these countries were classified according to their geographical regions: Africa, the Americas, Asia, and Oceania. Three separate data sets were created and analyzed empirically with panel fixed effects model and random effects model. The analysis includes several independent variables that are thought to have a significant effect on export product diversification. These variables are: productive capacity index, economic growth, foreign direct investments, capital, labor force, inflation, public expenditures, and trade openness. The analysis of all countries indicates that increases in the productive capacity index, capital, labor, and public expenditures have a positive effect on export product diversification. In contrast, economic growth and trade openness have a negative effect on export product diversification. In African countries, an increase in the productive capacity index and foreign direct investment is associated with an increase in export diversification. However, public expenditures have the opposite effect, leading to a decrease in export diversification. In American countries, increases in the labor force and trade openness have a positive effect on export product diversification. Finally, in Asia and Oceania, it has been found that increases in the productive capacity index, capital, labor force, and public expenditures have led to an increase in export product diversification.

Keywords—Export product diversification, productive capacity index, economic growth, panel data analysis.

İHRACAT ÜRÜN ÇEŞİTLENDİRMESİNİN BELİRLEYİCİLERİ: GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDEN KANITLAR

Öz— Bu çalışmada, 85 gelişmekte olan ülkede 2000-2022 döneminde ihracat ürün çeşitlendirmesinin belirleyicilerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Ülkeler Afrika, Amerika, Asya ve Okyanusya şeklinde bölgesel olarak sınıflandırılmıştır. 3 ayrı veri seti oluşturulmuş ve panel sabit etkiler modeli ve rassal etkiler modeli ile analiz edilmiştir. İhracat ürün çeşitlendirmesi üzerinde önemli etkileri olabileceği düşünülen üretken kapasite endeksi, ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırımlar, sermaye, işgücü, enflasyon, kamu harcamaları ve ticari dışa açıklık bağımsız değişken olarak analize dahil edilmiştir. Tüm ülkelerin olduğu veri setinin analizi sonucunda, üretken kapasite endeksi, sermaye, emek ve kamu harcamalarındaki artışın ihracat ürün çeşitlendirmesini olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir. Ekonomik büyüme ve ticari dışa açıklığın ise ihracat ürün çeşitlendirmesi üzerinde olumsuz etki lerde bulunduğu görülmüştür. Afrika ülke grubunda, üretken kapasite endeksi ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarındaki artışın ihracat çeşitlendirmesini artırdığı ancak kamu harcamalarını azalttığı belirlenmiştir. Amerika ülke grubunda, işgücü ve ticari dışa açıklıktaki artışın ihracat ürün çeşitlendirmesini pozitif etkilediği saptanmıştır. Son olarak Asya ve Okyanusya ülke grubunda ise üretken kapasite endeksi, sermaye, işgücü ve kamu harcamalarındaki artışın ihracat ürünü çeşitliliğini artırıcı etkilerinin olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler – İhracat çeşitlendirmesi, üretken kapasite endeksi, ekonomik büyüme, panel veri analizi.

¹ Bu çalışmanın ilk versiyonu 24-26 Kasım tarihlerinde Avrasya 9. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi 'nde sunulmuştur.

INTRODUCTION

Classical and neoclassical economists support the idea of specialization in the production of goods with comparative advantages, assuming that this is conducive to economic growth. However, following the independence of former colonies in the period after the Second World War, the balance of power in the global market changed, and the benefits of diversification in production became more apparent. Development economists have argued that the concentration of production and exports on a few basic products brings economic risks in the form of instability in export earnings and political risks in the form of poor governance and internal conflicts. In response, they have begun to promote diversification for economic growth and development (Balawac and Pugh, 2020). In accordance with these perspectives, there have been significant changes in production trends in recent times. Countries that have achieved an increase in productivity have expanded their production possibilities by succeeding in producing high value-added goods at lower costs. Thus, they have reached higher rates of economic growth. Following the realisation of the advantages of exporting high-value-added goods, numerous countries shifted the composition of their production and exports towards more sophisticated products. In the 1980s, countries that successfully diversified and advanced their export product portfolios exhibited accelerated growth rates compared to other countries (Atasoy, 2021).

The export product diversification has been widely studied due to its positive effects on economies. Therefore, many studies have been conducted on the determinants of diversification. A review of the literature reveals that there is no consensus on the impact of these factors. At this point, the following question has been the motivation for this study: “Which fundamental factors determine export product diversification in developing countries and how do their effects differ at the regional level?”. Based on this research question, the study aims to identify the factors that are thought to have a significant impact on export product diversification in developing countries. In contrast to other studies, this study aims to analyze the combined effect of various factors on a single variable by using the productive capacities index. This approach enables the inclusion of a comprehensive set of determinants of export diversification in the analysis. Furthermore, the empirical analysis was initially conducted for all 85 developing countries. Subsequently, these countries were categorized regionally and analyzed separately. Consequently, it was possible to obtain more detailed information through both general and regionally specific analyses. For these reasons, this study aims to contribute to the existing body of literature on export diversification. In order to investigate the factors influencing export product diversification, this study is structured as follows; The second section contains the theoretical background. The third section provides a summary of the relevant literature and identifies the determinants of export product diversification. The fourth section introduces the data set and econometric

methodology to be employed in the empirical analysis. The fifth section reports the findings of the econometric analysis. The conclusion presents a general assessment and policy implications, which conclude the paper.

Theoretical Background

Discussions on export-led growth strategies emphasize the importance of export product composition and diversification, especially in developing countries where export product diversity is low. The diversification of products plays a vital role in the growth and development of an economy. It helps to increase factor productivity, investment and stabilize export earnings. It also provides benefits linked to macroeconomic risk mitigation and can have significant impacts on employment, poverty reduction and overall economic development. (Espoir, 2020; Berthélemy, 2005; Fonchamnyo, 2015). This can be supported by the findings in the table and graph shown below, which indicate that countries with high export product diversification are generally developed countries. The diversification of foreign trade can occur in several ways, including the diversification of exported products, the diversification of countries of trade and the diversification of trade regions. There are many definitions of export diversification in the literature. For example, according to Ali et al. (1991), export diversification is defined as the change in the current product mix exported or the number of regions exported, while Çeviker and Taş (2011) define it as the increase in the number of product types exported by countries in order to increase export revenues and ensure sustainability.

The Theil diversification index introduced by the International Monetary Fund (IMF) is one of the alternative indicators used for the export diversification variable. The Theil index shows the weighted averages of exported products in total exports. While low values of the index indicate product diversification in exports, high values indicate concentration (Çınar and Göksel 2010). Another alternative indicator for measuring export diversification is the Herfindahl-Hirschman index (HHI), also known as the export concentration index, calculated by the United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) and used to estimate export diversification. It measures the extent to which a country's exports are distributed across different products or destinations. A high level of concentration indicates that the economy is overly dependent on various types of exported products or important export destinations. The HHI takes a value between 1 and 0. An HHI value close to 1 indicates that exports are concentrated on a few products. An HHI value close to 0 indicates an increased diversification of exported products (Vahalik, 2015). Among these alternatives, HHI is mostly used to determine a country's product or regional export diversification. Figure 1 presents the export product diversification levels calculated according to the HHI, in terms of regional groups.

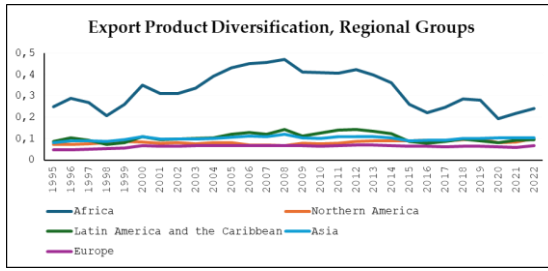

Figure 1: Export Diversification by Region.

Kaynak: UNCTAD (2024).

Figure 1 illustrates that Europe is the region with the lowest concentration index, indicating that the countries with the highest export diversification in the period 1995-2022 were located in this region. Furthermore, the North American region was found to have a higher export product diversification than other regions, except Europe, until 2014. However, the level of export diversification has decreased in recent years. For several years, North America's level of export diversification has been close to that of Asia and Latin America. The region with the lowest export diversification is Africa. The data indicates that export product diversification is significantly higher in regions with high income, which can be defined as developed countries. In addition, it is observed that export diversification is relatively low in regions with low-income countries, which are commonly referred to as underdeveloped countries. Following the regional analysis, Table 1 presents the countries with the highest and lowest levels of export product diversification on average over the period 1995-2022.

Table 1: Export Product Diversification by Country, Highest and Lowest 10 Countries

Countries	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022	Average
Italy	0.055	0.055	0.054	0.052	0.052	0.058	0.053	0.076	0.055
Austria	0.061	0.086	0.072	0.059	0.061	0.065	0.064	0.068	0.066
Poland	0.080	0.077	0.081	0.077	0.065	0.063	0.062	0.057	0.073
Denmark	0.067	0.078	0.081	0.072	0.075	0.087	0.080	0.077	0.074
France	0.059	0.076	0.082	0.088	0.098	0.080	0.068	0.066	0.081
Türkiye	0.111	0.098	0.091	0.074	0.072	0.064	0.060	0.061	0.086
USA	0.075	0.091	0.090	0.082	0.097	0.083	0.083	0.096	0.087
Thailand	0.090	0.108	0.086	0.086	0.076	0.084	0.078	0.075	0.087
Portugal	0.104	0.105	0.082	0.075	0.078	0.073	0.068	0.076	0.090
Netherlands	0.053	0.138	0.101	0.112	0.082	0.073	0.077	0.105	0.094
Congo	0.782	0.776	0.790	0.725	0.561	0.620	0.577	0.602	0.712
Equatorial Guinea	0.447	0.800	0.920	0.738	0.672	0.725	0.642	0.588	0.724
Marshall Islands	0.498	0.524	0.865	0.831	0.754	0.788	0.890	0.918	0.733
Guinea-Bissau	0.501	0.585	0.842	0.834	0.836	0.851	0.855	0.854	0.751
Botswana	0.706	0.594	0.793	0.608	0.798	0.871	0.889	0.790	0.752
Libya	0.763	0.763	0.827	0.752	0.617	0.658	0.810	0.759	0.764
Chad	0.713	0.740	0.730	0.852	0.853	0.693	0.681	0.686	0.784

Nigeria	0.854	0.923	0.880	0.802	0.757	0.751	0.762	0.704	0.827
Angola	0.892	0.878	0.951	0.945	0.921	0.864	0.819	0.836	0.904
Iraq	0.722	0.974	0.949	0.947	0.968	0.820	0.904	0.907	0.931

Source: UNCTAD (2024)

Table 1 indicates that, on average, Italy has the lowest concentration index value and thus the highest export product diversification. It is also observed that other countries with high export diversification are generally high-income countries, i.e. developed countries. However, it is noteworthy that Turkey and Thailand are among the 10 countries with the highest export product diversification despite being a middle-income developing country. In this respect, there is an exceptional situation. The country with the lowest export product diversification is Iraq. In addition, other countries with low export product diversification include middle-income and low-income developing countries. Based on this information, it can be said that the export product diversification of high-income developed countries is high, while the export product diversification of developing countries is low.

Literature Review

In the related literature, a number of variables have been examined as affecting export product diversification, including GDP per capita, fixed capital investments, human capital, economic growth, openness, infrastructure, political stability, the labor force, natural resources, geographical location, and FDI (Foreign Direct Investment). Panel data analysis methods are employed to explain the relationship between variables empirically. In this context, the Generalized Method of Moments (GMM) approach is frequently used. It is observed that the results obtained vary according to the country and time period under investigation. A summary of some of the studies on this subject can be found in Table 2.

Table 2: Literature Review

Author(s)	Period/Country	Variables	Methods	Results
Dependent Variable: Export Diversification (ED)				
Alemu (2008)	1975-2004/ 32 Sub-Saharan African Countries	Real GDP per capita, FDI, Physical and Human Capital, Infrastructure Quality, Inflation, Exchange Rate, Trade Openness, Political Stability, Aid, Labor and Natural Resources.	Feasible General Least Square (FGLS)	An increase in real GDP per capita, human capital, health, real GDP per capita, labor force, infrastructure quality, aid, trade openness, arable land and FDI increases export product diversification. However, an increase in the oil dummy variable included in the natural resource variable decreases export product diversification. The effects of increases in physical capital and political stability vary.
Jayaweera (2009)	1990-2006/ 26 Low Income Countries	Nominal Exchange Rate, GDP, Trade Agreements and FDI.	Fixed and Random Effects Model	An increase in GDP, trade agreements and FDI increases export product diversification. An increase in the nominal exchange rate

				decreases export diversification.
Agosin et al. (2012)	1962-2000/ Countries	Trade Openness, Human Capital, Terms of Trade, Financial Development, Exchange Rate Volatility, Real Exchange Rate, Economic Distance, GDP per capita	GMM	Trade openness and financial economic distance decrease export product diversification. No significant effect of other variables was found.
Alaya (2012)	1984-2009/ 12 MENA Countries	GDP Per Capita, FDI, Domestic Investment, Exchange Rate, Natural Resources, Fuel Exports, Trade Openness, High Technology Product Exports and Democracy.	Fixed Effects Model	Increases in GDP per capita, trade openness, domestic investment, exchange rate, FDI and democracy increase export product diversification. Natural resource and oil exports decrease export diversification. Exports of high-tech products have no effect.
Iwamoto and Nabeshima (2012)	1980-2007/ 175 Countries	GDP Per Capita, Population, Inflation and Trade Openness	GMM	A rise in population and foreign direct investment (FDI) results in an expansion of export product diversity. Conversely, an increase in inflation has the opposite effect. The variable representing trade openness was found to have no significant effect.
Kamuganga (2012)	1995-2009/ Africa Countries	Trade Agreements, Exports, Governance Index, Exchange Rate Volatility, Financial Development, Cost of Doing Business, Distance, Product Experience, Tariff and Market Experience.	Fixed Effects Model	Exchange rate volatility, financial development, governance index, cost of doing business, exports, trade agreements and FDI increase export product diversification. Product and market experience decreases.
Arawo mo et al. (2014)	1980-2012/ Nigeria	GDP Per Capita, Domestic Investment, Exchange Rate, Natural Resources, Democracy, Trade Openness and FDI.	GMM	The increase in exchange rates, the development of democracy, and the increase in foreign direct investment (FDI) have been observed to result in a decrease in export diversification. Conversely, domestic investment tends to increase. Nevertheless, changes in trade openness, natural resources, and GDP per capita have no significant impact on export product diversification
Elhiraika and Mbate (2014)	1995-2011/ 53 Africa Countries	GDP Per Capita, Public Investment, Population Growth, Human Capital, Infrastructure, Exchange Rate, Terms of Trade, Public Efficiency, Location, Private Sector Investment, Financial Development	GMM	The expansion of GDP per capita, population growth, infrastructure, human capital and private investments facilitates export diversification. Conversely, the terms of trade tend to have the opposite effect.
Longmore et al. (2014)	1980-2011/ 183 Countries	Trade Openness, Financial Development, Population, Human Capital, Institutional Quality, Exchange Rate, Inflation, FDI, Terms of Trade, Domestic Investment and GDP per Capita	GMM	Financial development, real exchange rate volatility, and FDI increase export product diversification. An increase in the terms of trade decreases export product diversification. Other variables do not have any significant effect
Can and Köseka hyaoğlu (2016)	1995-2015/ 16 Developing Countries	FDI, Human Capital, Openness, Fixed Capital Investment, GDP, Distance to Market, Infrastructure and Geographical Location	Panel Pooled OLS, Unit Effects Model and Time Effects Model	Increases in human capital, trade openness, GDP, geographical location and FDI increase export product diversification. Increases in fixed capital investments, distance to market and infrastructure have a decreasing effect.
Ali (2017)	1996-2011/ 130 Countries	GDP per capita, Population, Trade Openness, Human Capital, Exchange Rate and FDI.	GMM	The expansion in the range of exported products is associated with an increase in GDP per capita, exchange rate, and FDI. Conversely, a negative effect on this phenomenon is observed in relation to population, trade openness, and human capital.
Osakwe et al. (2018)	1970-2010/ Developing and Sub-Saharan African Countries	Total Trade, Tariffs, GDP per Capita, Human Capital, Distance, Infrastructure, Institutional Quality	Panel OLS	An increase in GDP per capita and a decrease in distance are associated with a reduction in export diversification.
Hounso u and Ayivodji (2020)	1990-2015/ 14 Countries in the Frank Region	Human Capital, GDP per capita, Financial Freedom, Trade Openness, Fixed Capital Investment, Democracy Index, FDI, Terms of Trade and Inflation.	LSDV	All explanatory variables except FDI increase export diversification. FDI, on the other hand, has no significant effect.
Ibrahim et al. (2020)	1986-2014/ 23 Sub-Saharan African Country	Quality of Government, Democracy, Government Stability, GDP per capita, FDI, Trade Openness and Total Resource Rent.	ARDL	Democracy, government stability, trade openness and an increase in FDI increase export product diversification. Government quality and aggregate resource rent have a negative effect.
Li et al. (2021)	2004-2016/ 30 Provinces of China	FDI, Industrial Value Added/GDP, Human Capital, Public Expenditures, Financial Development, Location and R&D Expenditures	Panel OLS	An increase in FDI increases export product diversification. Increases in industrialization, human capital, location and R&D expenditures decrease it. Public expenditures and financial development have no effect.
Yaşar (2021)	2005-2019/ Developed and Developing Countries	R&D Expenditures, Ease of Doing Business, Human Development Index, Natural Resources, Trademark Applications, Population, Trade Openness, FDI, Real Effective Exchange Rate and Import Concentration Index.	GMM	Increases in R&D expenditures, ease of doing business, human development index, population and FDI increase export product diversification. On the other hand, GDP per capita, natural resource rent, brand, exchange rate and import concentration variables negatively affect export product diversification. The trade openness variable has no significant effect.
Gulguu (2022)	1996-2018/ Developing Countries	Population, Institutional Quality, Human Capital, GDP per capita and FDI.	GMM	An increase in the number of locations and foreign direct investment (FDI) has a negative effect on export product diversification. An increase in GDP per capita, population, human capital and institutional quality is

				associated with an increase in this variable.
Swathi and Sridharan (2022)	1995-2019/ 43 High Income, 47 Middle Income and 11 Low Income Countries	Human Capital, GDP per capita, Population, Trade Openness, Industry/GDP, Agriculture/GDP, FDI and Exchange Rate	Fractional Logit Model	Rises in human capital, GDP per capita, population, trade openness, and industry/GDP, as well as increases in FDI, lead to export diversification. Conversely, growth in agriculture/GDP and fluctuations in exchange rates have the opposite effect.
Harighi et al. (2023)	2005-2018/ 54 Developing Countries	Financial Development, Exchange Rate, FDI, Fixed Capital Investment and Trade Openness.	GMM	Increases in financial development, exchange rates, trade openness and FDI increase export product diversification.
Ngassam (2023)	2000-2014/ 37 African Countries	Infrastructure, Natural Resource Rent, Democracy, GDP per capita, Trade Openness, FDI, Globalization, Corruption and Financial Development.	GMM	An increase in infrastructure, GDP per capita, trade openness, financial development and FDI is associated with an expansion in the range of export products. The presence of natural resource rents, democracy and globalisation is associated with a reduction in export product diversification. The corruption variable was found to have no significant effect.

Note: ARDL: Autoregressive Distributed Lags; FGLS: Feasible Generalised Least Square; LSDV: Least-squares Dummy Variable.

This study differs from other studies in the literature in two points. Thus, it contributes to the literature. First, the countries in the panel are classified regionally. This classification is not very common in the literature. Second, the productive capacity index is selected as the independent variable. There are relatively few studies examining the effect of the productive capacity index on export product diversification. In the light of this information, the main hypotheses of the study were determined as follows:

Hypothesis 1: The effects of the determinants of export diversification differ regionally.

Hypothesis 2: Productive capacities index has a positive effect on export diversification.

Data and Econometric Method

This study employs annual data from 2000 to 2022 to analyze the determinants of export diversification in 85 developing countries, as identified by the United Nations (UN) classification. In addition to the data set comprising all countries, an empirical analysis of the determinants of export diversification from a regional perspective was conducted using data sets containing 32 African countries, 18 American countries, and 35 Asian and Oceanian countries. Country and period selection was made depending on the availability of data. The list of country sets is presented in the table in the Appendix. This regional classification was conducted by the United Nations. The variables utilized in this study are described in Table 3, which is presented.

Table 3: Explanations of Variables

Variables	Explanations	Source
-----------	--------------	--------

ED	Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI)	UNCTAD
PCI	Productive Capacities Index (Averages of Natural Capital, Human Capital, Transport, Energy, Institutions, Information and Communication Technology, Structural Change Sub-Categories and Private Sector)	UNCTAD
GROWTH	GDP growth (annual %)	World Bank
FDI	Foreign direct investment, net inflows (% of GDP)	World Bank
CAPITAL	Gross fixed capital formation (% of GDP)	World Bank
LABOR	Labor force participation rate, total (% of total population ages 15+) (modeled ILO estimate)	World Bank
INFLATION	Inflation, GDP deflator (annual %)	World Bank
GOVEXP	General government final consumption expenditure (% of GDP)	World Bank
TRADE	Trade (% of GDP)	World Bank

The econometric model, constructed in accordance with the given information, is as follows:

$$ED = \beta_0 + \beta_1 PCI_t + \beta_2 GROWTH_t + \beta_3 FDI_t + \beta_4 CAPITAL_t + \beta_5 LABOR_t + \beta_6 INFLATION_t + \beta_7 GOVEXP_t + \beta_8 TRADE_t + e_t \quad (1)$$

In equation (1), t is the time and e_t error term. Static panel data analysis was chosen as econometric analysis. Given that the cross-sectional dimension of the data is greater than the time dimension, this method is preferable in that it avoids the spurious regression problem. In the analysis, the presence of unit effects was initially investigated with the F test and LR (Likelihood Ratio) tests. Subsequently, the Hausman (1978) specification test was employed to determine the appropriate model for estimation, namely the fixed effects model or the random effects model. Finally, coefficient estimates are generated using robust estimators for four different models (all countries, Africa, America, Asia and Oceania) based on four different data sets.

Findings

The results of the unit effect and time effect tests for the validity of the classical regression model for the four models, which consist of regional groups and the all country set, are presented in Table 4.

Table 4: Unit and Time Effect Test Results

	F Test		LR Test	
	Unit Effect	Time Effect	Unit Effect	Time Effect
General	156.27 (0.000)	1.16 (0.273)	3457.94 (0.000)	0.00 (1.000)
Africa	134.82 (0.000)	1.04 (0.416)	1229.44 (0.000)	0.00 (1.000)

Americas	77.69 (0.000)	0.95 (0.535)	509.81 (0.000)	0.00 (1.000)
Asia and Oceania	177.75 (0.000)	2.12 (0.002)	1448.28 (0.000)	0.00 (1.000)

Note: 1) In the F test, which tests the validity of the classical model against the fixed effects model, a probability value of 0.10 and below means the rejection of the H_0 hypothesis that all unit effects are equal to zero, that is, the classical model is correct. 2) In the LR (Likelihood Ratio) test, which tests the validity of the classical model against the fixed effects model, a probability value of 0.10 and below means the rejection of the H_0 hypothesis that the classical model is correct.

Table 4 presents the results of the F test, which assesses the validity of the classical model in comparison to the fixed effects model. The results indicate that a unit effect is present in all four models. Nevertheless, it was observed that there was no time effect in the other three models, with the exception of Asia and Oceania. The LR test, which assesses the validity of the classical model in comparison to the random effects model, indicates that a unit effect is present in all models, while a time effect is absent in all of them. The findings indicate that the classical model is not an appropriate methodology for coefficient estimation. Therefore, either a fixed or random effects model should be employed. In order to determine the most appropriate model for the given context, a Hausman (1978) specification test was conducted, the results of which are presented in Table 5 below.

Table 5: Hausman Test Results

	χ^2 statistic	Probability
General	25.05	0.002
Africa	19.39	0.013
Americas	2.75	0.949
Asia and Oceania	24.06	0.002

Note: In this test, the null hypothesis (H_0) is "there is no correlation between explanatory variables and unit effect" and the alternative hypothesis (H_a) is "there is a correlation between the explanatory variables and the unit effect". If the probability value is less than 0.05, the alternative hypothesis is accepted and it is decided to estimate the coefficient with the fixed effects model. If it is greater than 0.05 H_0 hypothesis is accepted and it is decided to use the random effects model (Yerdelen Tatoğlu 2013:179-182).

In light of the results presented in Table 5, it can be concluded that the random effects model should be employed for the purpose of making estimation for the America region. Conversely, the fixed effects model should be used for Africa, Asia, and Oceania, as well as for all country sets. However, the problems of heteroskedasticity, autocorrelation and, cross-sectional dependence, which may pose obstacles to efficient estimates, were investigated beforehand. The results of the tests conducted for this purpose are presented in Table 6.

Table 6: Diagnostic Test Result

	Heteroskedasticity		Autocorrelation		Cross-Section Dependence
	Breusch and Pagan LM Test	Modified Wald Test	Durbin-Watson Test	Baltagi-Wu (LBI) Test	Pesaran CD Test

General	-	1.10 (0.000)	0.551	0.700	6.555 (0.000)
Africa		8044.71 (0.000)	0.684	0.846	6.518 (0.000)
Americas	2487.10 (0.000)	-	0.543	0.649	1.142 (0.253)
Asia and Oceania	-	73516.50 (0.000)	0.529	0.682	3.837 (0.000)

Note: Tablodaki *** ve ** sırasıyla 1% ve 5% önem düzeyinde eş bütünleşme vektörü bulunduğunu ifade etmektedir. **Note:** 1) Breusch and Pagan LM Test in the random effects model χ^2 . When the probability value obtained according to the statistic is less than 0.10, it means that the null hypothesis H_0 , which indicates that the variance of the unit effects is equal to zero, is rejected and it is accepted that there is varying variance. 2) If the probability value calculated according to the Modified Wald Test statistic within the scope of the fixed effects model is less than 0.10, the null hypothesis H_0 that variances are homoskedastic across units is rejected and it is accepted that there is a changing variance situation. 3) Although the Durbin-Watson test and Baltagi-Wu (LBI) local best invariant test values are not critical values in the literature, it is interpreted that there is autocorrelation if they are less than 2 but not if they are greater than 2. 4) A Pesaran CD test probability value less than 0.10 means that the null hypothesis H_0 that there is no cross-section dependence (cross-section dependence) is accepted, but a larger value means that there is cross-section dependence.

According to the diagnostic test results, all three problems of heteroskedasticity, autocorrelation and cross-section dependence were found to exist in the model consisting of all country groups, the model consisting of countries in Africa and the model consisting of countries in Asia and Oceania. However, in the model consisting of the countries in the Americas, while the presence of heteroskedasticity and autocorrelation was found, there was no evidence of cross-section dependence. Based on this information, it is determined that it is appropriate to make coefficient estimates with Driscoll-Kraay, which is a robust estimator within the scope of one-way fixed effects model for the other three country groups other than the Americas. For the model consisting of the countries in the Americas, it was decided to estimate the coefficients with the Arellano-Bond, Froot and Rogers robust estimator within the scope of one-way random effects model. The results obtained for the coefficient estimation results are given in Table 7.

Table 7: Coefficient Estimation Results

Variables	All Countries	Africa	Americas	Asia and Oceania
PCI	-0.219*** (0.000)	-0.193** (0.034)	0.011 (0.979)	-0.254*** (0.000)
GROWTH	0.061** (0.027)	0.063 (0.225)	-0.004 (0.957)	0.025 (0.606)
FDI	-0.068 (0.186)	0.180*** (0.010)	-0.455 (0.687)	0.068 (0.347)
CAPITAL	-0.067** (0.046)	-0.040 (0.515)	0.045 (0.737)	-0.158** (0.028)
LABOR	-0.154* (0.055)	0.150 (0.425)	0.425** (0.042)	-0.664*** (0.000)
INFLATION	0.004** (0.048)	0.004 (0.114)	0.100 (0.188)	-0.033 (0.453)
GOVEXP	-0.150*** (0.001)	0.177** (0.037)	-0.047 (0.943)	-0.735*** (0.000)
TRADE	0.026** (0.037)	0.024 (0.483)	0.116* (0.086)	0.008 (0.462)
Constant	55.529*** (0.000)	35.449** (0.016)	-5.010 (0.804)	99.470*** (0.000)

The results of the estimation process indicate that the Productive Capacity Index (PCI) is the variable that has the strongest impact on export diversification across all countries. The effect of the PCI variable is negative in direction. Accordingly, an increase of one unit in the PCI variable decreases the product concentration index by 0.219 units. Given that a decrease in the product concentration index implies an increase in export product diversification, an increase in the Productive Capacity Index increases export product diversification. Apart from the variable CAPITAL, which represents the ratio of gross fixed capital stock to GDP, the variables LABOR, which represents the labor force ratio, and GOVEXP, which represents the ratio of general government final consumption expenditure to GDP, are also found to have negative and significant effects on the dependent variable. In other words, an increase in these variables increases export product diversification. The variables GROWTH, INFLATION and TRADE, which represent economic growth, inflation rate and trade openness, respectively, are found to have positive and significant effects on the dependent variable. In other words, an increase in these variables decreases export product diversification. Finally, the FDI variable, which is the ratio of net foreign direct investment inflows to GDP, has no significant effect on export product diversification.

When the coefficient estimates of the model consisting of African countries are analyzed, it is determined that the most effective variable on export diversification is PCI and the direction of its effect is negative. Accordingly, one-unit increase in PCI decreases the product concentration index by 0.193 units. This means that an increase in PCI increases export product diversification. Similarly, the FDI variable has a negative and significant effect on the dependent variable. The GOVEXP variable is found to have a positive and significant effect on the dependent variable. However, GROWTH, CAPITAL, LABOR, INFLATION and TRADE variables have no significant effect.

A statistical analysis of the coefficient estimates for the model consisting of American countries reveals that only the variables LABOR and TRADE have a statistically significant effect on the dependent variable. Moreover, the direction of these effects is positive. Accordingly, an increase in LABOR and TRADE variables decreases export product diversification. The other variables do not have any significant effect.

Upon analysis of the coefficient estimates of the model comprising Asian and Oceania countries, it was observed that the most effective variable on export diversification was GOVEXP. Accordingly, a 1 percent increase in the GOVEXP variable decreases the product concentration index by 0.735 units. In addition, PCI, CAPITAL and LABOR variables are also found to have negative and significant effects on the dependent variable. Accordingly, an increase in these variables increases export product diversification. However, no significant effect of other variables on the dependent variable was found. The results reveal that the effects of the determinants of export diversification differ regionally and that the productive capacities index has a positive effect. These results imply that the main hypotheses of the study are valid.

CONCLUSION

The objective of this study is to determine the impact of a number of independent variables, as determined by a review of the literature on export product diversification. In this context, an empirical analysis was conducted by selecting a period according to the availability of data in developing country groups. The results of the panel data analysis indicate that the Productive Capacity Index, a variable comprising numerous variables and not previously utilized in the literature, is associated with increased export product diversification in country groups other than the Americas. The specific characteristics of country groups contribute to the generation of these disparate outcomes. It is evident that each country or country group possesses distinctive geographical characteristics, population structures, human capital, technology, and economic structures. Considering that the Productive Capacity Index is explained by a combination of human capital, natural resources, energy, information and communication technologies, institutions, private sector, transportation and structural changes, this result is in line with expectations. Accordingly, an increase in the index may increase and diversify the total amount of production due to the increase in human capital, the emergence of technological developments, the development of private sector activities, and the inclusion of institutions. Furthermore, this may lead to an increase in the diversity of export products. Productive capacities foresee the full use of resources. It supports diversification and structural transformation for inclusive growth and development. Therefore, it is important for policy makers to keep productive capacities at the forefront of development tools. Economic growth, on the other hand, is not found to be effective in country groups classified by regions, except for the model in which all developing countries are considered together. When evaluated for all countries, the fact that economic growth reduces export product diversification means that export diversification may decrease as a result of the concentration of production factors in the production of certain products. Because whatever is produced intensively in a country will be exported. The insights of Alemu (2008) may also prove valuable in explaining this phenomenon. He posits that as countries achieve specific growth rates and attain a certain level of per capita income, diversification may diminish, leading to a shift in focus towards the production of select products. Thus, in the process of economic growth, export diversification may decrease depending on the income level of the country. For this reason, domestic production should be diversified in order to diversify exports. FDI is found to be effective only in African countries and increases export product diversification. As Gamariel et al. (2022) argue, in this group of countries, FDI diversifies the production capacity and export structure of countries through the transfer of skills, innovation and knowledge. Policymakers should encourage foreign investors to be export-oriented.

The model, which includes all countries and Asian and Oceanian countries, indicates that gross fixed capital investments contribute to export product diversification. It can be posited that, as previously stated by Ben Hammouda

et al. (2006), an increase in fixed capital investments in these country groups will result in an expansion of industrial production, thereby diversifying the product structure. The increase in investments is important as it will lead to new technologies and competition. Labor is found to be an effective factor in country groups outside of Africa, and to increase export product diversification. Jetter and Hassan (2012) provide an explanation for this phenomenon. The presence of a larger labor force allows for the use of a greater number of factors of production in the production of diversified products, which in turn positively affects export product diversification. For this reason, policies that will make labor qualified should be followed. The impact of inflation on export product diversification is only significant in a model that includes all countries. In accordance with the existing literature, inflation is found to reduce export product diversification. As Alemu (2008) points out, in a high inflation environment with macroeconomic instability, it is difficult to accurately forecast costs and profits. It is important for countries to implement a healthy monetary policy. Consequently, new investments and the emergence of new sectors may become impossible. This reduces the diversification of manufactured products and negatively affects export product diversification. Government expenditures have been found to positively affect export product diversification except for countries in the Americas. As stated by Elhiraika and Mbate (2014), the export diversification enhancing effect of government expenditures is possible through the emergence of new sectors and the development of infrastructure. It can therefore be posited that in those countries where the beneficial impact is observed, the expansion of government spending facilitates the production and export of new products through the positive effects it has on economic activity. Government expenditures are an important policy tool used for high value-added sectors. Finally, the trade openness variable was found to have a significant effect on export product diversification in the sample of all countries and in the countries of the Americas. In these country groups, trade openness reduces export product diversification. As posited by Ferdous (2011) in Ali (2017), the underlying cause may lie in the fact that countries tend to concentrate on trade in goods where they have a comparative advantage. Trade openness should be a priority to encourage greater specialization. Consequently, in the context of the developing countries under consideration, the enhancement of productive capacity in the economy plays a crucial role in export product diversification. In this context, the advancement of human capital, physical capital, information and communication technologies, infrastructure, institutional quality, foreign direct investments, and labor quantity will be of significant importance in enhancing productive capacity and export product diversification. In addition to all these, it is crucial for the public sector to make effective expenditures in line with the established targets. This will facilitate the diversification of exports and the improvement of the aforementioned determinants.

Finally, the most important limitation of this study is that it covers a specific period. If older data is available, obtaining longer series that provide retrospective or future estimates will make the research more comprehensive.

REFERENCES

- Agosin, M. R., Alvarez, R. and Bravo-Ortega, C. (2012), "Determinants of Export Diversification around the World: 1962-2000", *The World Economy*, 35:3, 295-315.
- Alaya, M. (2012), "The Determinants of MENA Export Diversification: An Empirical Analysis. In Corruption and Economic Development", ERF 18th Annual Conference March, Egypt.
- Alemu, A.M. (2008), "Determinants of Vertical and Horizontal Export Diversification: Evidences from Sub-Saharan Africa and East Asia", *Ethiopian Journal of Economics*, 17:2, 10.4314/eje.v17i2.47311.
- Ali, M. (2017), "Determinants of Related and Unrelated Export Diversification", *Economies*, 5:4, 50.
- Ali, R. Alwang, J. and Siegel, P.B. (1991), "Is Export Diversification the Best Way to Achieve Export Growth and Stability? A Look at Three African Countries", *The World Bank, Working Papers*, No:729.
- Arawomo, D.F., Oyelade, A.O., and Tella, A.T. (2014), "Determinants of Export Diversification in Nigeria: Any Special Role for Foreign Direct Investment (FDI)?", *Journal of Economics and Business Research*, 20:2, 21-33.
- Atasoy, B. S. (2021), "The Determinants of Export Sophistication: Does Digitalization Matter?", *International Journal of Finance & Economics*, 26:4, 5135-5159.
- Balavac, M., and Pugh, G. (2020), "Determinants of Export Diversification at Different Margins of Export Growth in Developing and Transition Countries", *FernBarrow*, https://www.cergeei.cz/pdf/gdn/rrc/Rrc14_09_paper_01.Pdf, (Access Date: 30.09.2023).
- Ben Hammouda, H., Karingi, S., Njuguna, A., and Sadni Jallab, M. (2006), "Diversification: Towards a New Paradigm for Africa's Development", *Munich Personal RePEc Archive MPRA, Working Papers*, No: 13359.
- Berthélemy, J.C. (2005), "Commerce International et Diversification Economique", *Revue d'Economie Politique*, 115:5,591-611.
- Can, M. and Kösekahyaoğlu, L. (2016), "Doğrudan Yabancı Yatırımların İhracat Ürün Çeşitliliğine Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Uygulama", *Akdeniz İİBF Dergisi*, 16:33,122-152.
- Çeviker, A. and Taş, İ. (2011), "Türkiye'de İhracat Çeşitlendirmesi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi", *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3:2, 1-10.
- Çınar, G. and Göksel, T. (2010), "İhracatta Bölgesel Çeşitlendirme ve İstikrar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 65:2, 29-57.
- Elhiraika, A. B. and Mbate, M. M. (2014), "Assessing the Determinants of Export Diversification in Africa", *Applied Econometrics and International Development*, 14:1, 147-162.
- Espoir, L. M. (2020), "Determinant of Export Diversification: An Empirical Analysis in the Case of SADC Countries", *International Journal of Research in Business and Social Science* (2147-4478), 9:7, 130-144.
- Ferdous, F. B. (2011), "Export Diversification in East Asian Economies: Some Factors Affecting the Scenario", *International Journal of Social Science and Humanity*, 1:1,13.
- Fonchmany, D.C. (2015), "The Export-Diversifying Effect of Foreign Direct Investment in the CEMAC Region", *Journal of Economics and International Finance*, 7:7,157-166.
- Gamariel, G., Bomani, M., Musikavanhu, L. and Juana, J. (2022), "Investment and Foreign Direct Export Diversification in Developing Countries", *Risk Governance and Control: Financial Markets & Institutions*, 12:1,74-89.
- Gulguu, A. (2022), "Landlockedness, Foreign Direct Investment, and Export Diversification", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta Ekonomika – Tomsk State University Journal of Economics*, 58:224–237.
- Harighi, M.F., Daei Karimzadeh, S. and Sharifi Renani, H. (2023), "Impact of Financial Development on Export Diversification in Developing Selected Countries", *Journal of Development and Capital*, 8:1,45-62.
- Hausman, J.A. (1978), "Specification Tests in Econometrics", *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 46:6, 1251-1271.
- Hounsou, R., and Ayivodji, F.G. (2020), "Original Paper Analysis of the Determinants of Export Diversification in the Franc Zone: A Comparative Study in WAEMU and CAEMU Countries", *Journal of Economics and Public Finance*, 6:1, 66-86.
- Ibrahim, N.N., Veronique, D.P., and Gautier, T.T. (2020), "Export Diversification in Sub-Saharan Africa: What are the Explanatory Factors in Country Groups?", *Asian Journal of Economics, Business and Accounting*, 17:3, 27-37.

- Iwamoto, M., and Nabeshima, K. (2012), "Can FDI Promote Export Diversification and Sophistication of Host Countries?: Dynamic Panel System GMM Analysis", Institute of Developing Economies, Japan External Trade Organization (JETRO), Discussion Paper, No: 347.
- Jayaweera, S. (2009), "Foreign Direct Investment and Export Diversification in Low Income Nations", The University of New South Wales, Australian School of Business, Honours Thesis.
- Jetter, M., and Ramírez Hassan, A. (2012), "The Roots of Export Diversification", Available at SSRN 2193650. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2193650>.
- Kamuganga, D.N. (2012), "What Drives Africa's Export Diversification?", Graduate Institute of International and Development Studies, Working Paper, No: 15/2012.
- Li, C., Liu, C., and Zhao, J. (2021). "The effects of inward and outward foreign direct investment on manufacturing export sophistication in China", *Applied Economics Letters*, 28:20, 1758-1766.
- Longmore, R., Jaupart, P., and Cazorla, M. R. (2014). "Toward Economic Diversification in Trinidad and Tobago", World Bank Policy Research, Working Paper, No: 6840.
- Ngassam, S.B. (2023), "Exports Diversification in Africa: The Role of Infrastructures", *Journal of the Knowledge Economy*, <https://doi.org/10.1007/s13132-023-01408-4>.
- Osakwe, P. N., Santos-Paulino, A. U., and Dogan, B. (2018), "Trade Dependence, Liberalization, and Exports Diversification in Developing Countries", *Journal of African Trade*, 5:1, 19-34.
- Swathi, M. and Sridharan, P. (2022), "Determinants of Export Diversification: Evidence from Fractional Logit Estimation Model, *Foreign Trade Review*", 57:2, 160-177.
- UNCTAD (UN Trade and Development), "Data Centre", <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/>, (Access Date: 10.02.2024).
- Vahalik, B. (2015), "Analysis of Export Diversification Development of the European Union and BRICS Countries", *Central European Review of Economic Issues*, 18, 59-69.
- World Bank (2024), "World Development Indicators", <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=world> development-indicators, (Access date: 10.03.2024).
- Yaşar, E. (2021), "İhracat Çeşitlendirmesinin Belirleyicileri: Seçilmiş Ülkeler İçin Dinamik Panel Veri Analizi", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9:4, 1039-1054.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2013), *Panel Veri Ekonometrisi*, İstanbul: Beta Yayınevi.

EXTENDED ABSTRACT

The export product diversification has been widely studied due to its positive effects on economies. Therefore, many studies have been conducted on the determinants of diversification. A review of the literature reveals that there is no consensus on the impact of these factors. The objective of this study is to identify the factors that are thought to have a significant impact on export product diversification in developing countries. In contrast to other studies, this study aims to analyze the combined effect of various factors on a single variable by using the productive capacities index. In the related literature, a number of variables have been examined as affecting export product diversification, including GDP per capita, fixed capital investments, human capital, economic growth, openness, infrastructure, political stability, the labor force, natural resources, geographical location, and FDI (Foreign Direct Investment). Panel data analysis methods are employed to explain the relationship between variables empirically. In this context, the Generalized Method of Moments (GMM) approach is frequently used. It is observed that the results obtained vary according to the country and time period under investigation. This study employs annual data from 2000 to 2022 to analyze the determinants of export diversification in 85 developing countries, as identified by the United Nations (UN) classification. In addition to the data set comprising all countries, an empirical analysis of the determinants of export diversification from a regional perspective was conducted using data sets containing 32 African countries, 18 American countries, and 35 Asian and Oceanian countries. The list of country sets is presented in the table in the Appendix. This regional classification was conducted by the United Nations. Static panel data analysis was chosen as econometric analysis. Given that the cross-sectional dimension of the data is greater than the time dimension, this method is preferable in that it avoids the spurious regression problem. In the analysis, the presence of unit effects was initially investigated with the F test and LR (Likelihood Ratio) tests. Subsequently, the Hausman (1978) specification test was employed to determine the appropriate model for estimation, namely the fixed effects model or the random effects model. Finally, coefficient estimates are generated using robust estimators for four different models (all countries, Africa, America, Asia and Oceania) based on four different data sets. The results of the unit effect and time effect tests for the validity of the classical regression model for the four models, which consist of regional groups and the all country set, are presented. The results indicate that a unit effect is present in all four models. Nevertheless, it was observed that there was no time effect in the other three models, with the exception of Asia and Oceania. The LR test, which assesses the validity of the classical model in comparison to the random effects model, indicates that a unit effect is present in all models, while a time effect is absent in all of them. The findings indicate that the classical model is not an appropriate methodology for coefficient estimation. Therefore, either a fixed or random effects model should be employed. In order to determine the most appropriate model for the given context, a Hausman (1978) specification test was conducted. It can be concluded that the random effects model should be employed for the purpose of making estimation for the America region. Conversely, the fixed effects model should be used for Africa, Asia, and Oceania, as well as for all country sets. However, the problems of heteroskedasticity, autocorrelation and, cross-sectional dependence, which may pose obstacles to efficient estimates, were investigated beforehand. According to the diagnostic test results, all three problems of heteroskedasticity, autocorrelation and cross-section dependence were found to exist in the model consisting of all country groups, the model consisting of countries in Africa and the model consisting of countries in Asia and Oceania. However, in the model consisting of the countries in the Americas, while the presence of heteroskedasticity and autocorrelation was found, there was no evidence of cross-section dependence. Based on this information, it is determined that it is appropriate to make coefficient estimates with Driscoll-Kraay, which is a robust estimator within the scope of one-way fixed effects model for the other three country groups other than the Americas. For the model consisting of the countries in the Americas, it was decided to estimate the coefficients with the Arellano-Bond, Froot and Rogers robust estimator within the scope of one-way random effects model. Consequently, in the context of the developing countries under consideration, the enhancement of productive capacity in the economy plays a crucial role in export product diversification. In this context, the advancement of human capital, physical capital, information and communication technologies, infrastructure, institutional quality, foreign direct investments, and labor quantity will be of significant importance in enhancing productive capacity and export product diversification. In addition to all these, it is crucial for the public sector to make effective expenditures in line with the established targets. This will facilitate the diversification of exports and the improvement of the aforementioned determinants.

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

E-ISSN: 2564-680X (Online)

Kış Sayısı / Winter Issue

Aralık / December 2024

Şaban BANAZ (2024). "ALEVİ VE BEKTAŞİ GELENEĞİNDE DÂR MERKEZLİ KAVRAM VE PRATİKLER"

Şaban BANAZ (2024). "DÂR-CENTERED CONCEPTS AND PRACTICES IN ALEVİ- BEKTASHI TRADITION"

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Aralık, s.196-210. / Tokat Gaziosmanpaşa University The Journal of Social Sciences Research, Winter, p.196-210.

Alanı/Hahiyat Araştırma / Field (Theology Research)

Doi Numarası / Doi Number: 10.48145/gopsbad.1527951

Geliş Tarihi / Received: 04.08.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 16.10.2024

ALEVİ VE BEKTAŞİ GELENEĞİNDE DÂR MERKEZLİ KAVRAM VE PRATİKLER

Şaban BANAZ^{1*}¹Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tokat, Türkiye

*saban.banaz@gop.edu.tr

+ORCID: 0000-0002-1401-832X

Öz – Anadolu coğrafyasında yaşayan Alevî ve Bektaşî nitelemeli ocak ve gruplar içerisinde yüzyıllar boyunca yaşatılan, bireysel ve toplumsal açıdan birçok faydaları bulunan uygulamaların başında dâr kavramı etrafında oluşturulan pek çok kavram, söz öbekleri, duruş çeşitleri ve erkân olarak ifade edilen pratikler yer almaktadır. Dâr, temelde cem törenleri içerisinde icra edilen bir erkân olmakla birlikte tasavvuf, sosyoloji ve psikoloji alanlarında da karşılığı olan çok yönlü ve geniş bir kavramdır. Şekilsel olarak hesap vermeyi, huzura çıkmayı, talip olmayı ve meydanda bulunmayı simgeleyen bu kavram, gerçekte nefsi hesaba çekmeyi, ölümü göze almayı ve yol uğruna canını feda edebilmeyi ifade etmektedir. Alevî ve Bektaşî geleneğinde önemli olan bazı tarihi şahsiyetler de dâr merkezli oluşturulan pratikler içerisinde simgesel olarak yaşatılmaktadır. Bu yolla hem o şahsiyetlerin ölümsüzleştirilmesi hem de geleneğe damgasını vurmuş kişilerin fikirleri etrafında kolektif bir belleğin oluşturulması sağlanmaktadır. Bu çalışmada dâr kavramı ve kavram etrafında oluşturulan uygulamalara temas edilmiş, anlam içerikleri ortaya koyulmuş, çeşitlerinden bahsedilmiş, bireysel ve toplumsal faydalarına dikkat çekilmiştir. Nitel araştırma teknikleri ile gerçekleştirilen çalışma sonucunda ise dâr kavramı etrafında oluşturulan kavram ve pratiklerin Alevî ve Bektaşî yol anlayışının vazgeçilmez bir unsuru olduğu, bireysel ve toplumsal açıdan birçok faydasının bulunduğu sonucuna varılmış; dâr merkezli kavram ve pratiklerin yaşatılmasının önemine vurgu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler– İslam Mezhepleri Tarihi, Alevîlik, Bektaşîlik, Cem, Dâr.

DÂR-CENTERED CONCEPTS AND PRACTICES IN ALEVİ- BEKTASHI TRADITION

Abstract – One of the traditions that have been kept alive for centuries among the Alevi and Bektashi groups living in the Anatolian geography and which have many individual and social benefits are undoubtedly some rituals created around the concept of dâr. In traditional Anatolian Alevism, there are a wide variety of phrases and forms of stance based on the concept of dâr. Although dâr is basically a ritual performed within Cem ceremonies, it is a concept with versatile and broad meanings that also has its counterpart in the fields of Sufism, sociology and psychology. This concept, which ostensibly symbolizes giving account, coming to peace, being a candidate and being in the square, actually expresses taking one's self into account, risking death and sacrificing one's life for the sake of the path. Some important historical figures in the Alevi-Bektashi tradition are also kept alive symbolically within the rituals created around dâr. In this way, both those valuable figures are immortalized and a collective memory is created around the ideas of those people who left their mark on the tradition. In this study, the concept of dâr and the rituals created around this concept are touched upon, their types are mentioned, and their individual and social benefits are pointed out. As a result of the data obtained in the study carried out with the literature review and document analysis method, it was emphasized that the rituals created around the concept of dâr are an indispensable element of the Alevi-Bektashi path understanding, that they have many individual and social benefits, and that the importance of keeping these elders in the tradition alive is emphasized.

Keywords – History of Islamic Sects, Alevism, Bektashism, Cem, Dâr.

GİRİŞ

Alevî ve Bektaşî geleneği, kökleri dinî, sosyal ve kültürel unsurlara dayanan, mistik, felsefi, tasavvufî ve simgesel anlamların yüklü olduğu birtakım âdâb ve erkân üzerine inşa edilmiş bir yapıdır (Kutlu, 2008: 15-16; Sarıkaya, 2005: 217-223; Dalkıran: 2002: 96-103; Üçer, 2005: 230-235; Yaman, 2011: 19-27). Bu âdâb ve erkân, Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin hanesi, çevresi ve sahip oldukları birtakım anlayışlarla farklılaşmış olan ekoller, yani ocaklar tarafından hiyerarşik bir teşkilatlanma çatısı altında sistemleştirilmekte ve organize edilmektedir. Ocak sistemi ve bu sistem çerçevesinde gerçekleştirilen dinî içerikli merasimlerin işleyişini sağlayan kural ve kaidelerin tamamı ise “yol” ya da başka bir ifadeyle “erkân” olarak ifade edilmektedir. Aslında yol, Alevî ve Bektaşî kimliğine sahip olanların Alevîlik ya da Bektaşîlik olarak da isimlendirdiği diğer bir addır. Dolayısıyla yol kavramının, ocak sistemi, âdâb ve erkân da dâhil olmak üzere geleneğe ne varsa tamamını kapsayan çok geniş bir anlam alanı bulunmaktadır. Bu sebepten yol, Alevîlikte tasavvufî merhaleleri ve hâlleri içeren zorlu bir süreç olarak da zikredilmektedir (Üçer, 2019: 362-370). Yol kavramına verilen değer, zaman içerisinde “Yol cümleden uludur” ifadesiyle tescillenmiş ve bu söz, geleneğe mensup kişilerin dilinde pelesenk olmuştur (Banaz, 2020: 283). Yola ait olan bilgi ve bu bilgi çerçevesinde oluşturulmuş kural ve kaideler açıktan herkese anlatılmamakta; yola giren talibe aşamalı bir biçimde sözlü olarak ve birtakım pratikler aracılığıyla aktarılmaktadır. Bu yüzden yolun kendine özgü oluşturulmuş, mensupları arasında sır olarak adlandırılan gizli bir dili ve sembolik bir anlatımı vardır. Alevîlik ve Bektaşîliğin sözlü ve yazılı geleneği içerisinde yer alan kaynakları, bu anlayışa dair bilgileri özel bir dil aracılığıyla aktarmıştır. Bu gerekçeyle de günlük hayatta kullanılan birçok sözcüğe, geleneğe özgü anlamlar yüklenmiştir (Üçer, 2023: 162; Günşen, 2007: 330-334). Alevîliğin âdâb ve erkân merkezli bir anlayış olması, cem başta olmak üzere, tüm pratiklerdeki davranış ve uygulamaların sembolik anlamlar ihtiva eden birtakım söz öbekleri ve terimlerle adlandırılmasına sebep olmuş; bu sözcüklere de gündelik hayattaki anlamlarının ötesinde çok çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Bu sözcükler içerisinde “dâr” sözcüğünün Alevî ve Bektaşî geleneğinde özel bir anlamının ve çeşitli kullanımlarının olduğu, birçok âdâb ve erkân merkezlik ettiği bir kavram ve terim olduğu görülmüştür.

Çalışmamızda “dâr” sözcüğü ve bu sözcük etrafında oluşturulan pratiklerin anlam içerikleri, kavram etrafında oluşturulan çeşitli uygulamalar geleneğe ait yazılı kaynaklardan, gelenek çerçevesinde gerçekleştirilen uygulamalardan, cem erkânı içerisindeki hizmet icraları ve cemdeki söz varlıklarından hareketle ele alınacak ve incelenecektir. Bu vesileyle de dâr kavramının Alevî ve Bektaşî yol anlayışı içerisinde üstlendiği işlevlerle bireysel ve toplumsal faydaları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Nitel araştırma tekniklerinden olan literatür taraması ve doküman analizi yöntemi ile gerçekleştirdiğimiz bu çalışmada konunun herhangi bir yüksek lisans ve doktora çalışmasında müstakil olarak ele alınmadığı; yapılan çalışmaların ise çoğunlukla Türk Dili ve Edebiyatı, Sosyoloji, İslam Tarihi ve Sanatları ve İletişim Bilimi perspektifleri ile ele alındığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda Özcan'ın “Bektâşilikte Dâr Kavramı ve Hallacı Mansûr Etkisi” isimli çalışması Türk Dili ve Edebiyatı bakış açısı ile ele alınmış; konuya Bektaşîlik Tarikatı açısından bakılmış, kavram ve etrafında oluşturulan edebiyat ise daha çok şairlerin deyişleri üzerinden değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Mermer'in “Alevî-Bektâşî Klasiklerinde Musâhiplik ve Dâr Erkânı” isimli çalışması tasavvufî bir bakış açısı ile ele alınmış; çalışmada musâhiplik kavramının tanımı ve arka planından, musâhipliğin şartları ve uygulanma biçimlerinden ve dâr kavramından bahsedilmiştir. Çalışmanın sonucunda ise musâhiplik ve dâr erkânı üzerinden Alevî ve Sünnî diye nitelenen toplumların birçok gelenek ve göreneklerinin benzer olduğu vurgusu yapılmıştır. Dedegarkınoğlu'nun “Alevîlerde Dârdan İndirme Cemi (Dâr Erkânı), Dede Garkın Süreği Örneği” isimli çalışmasında, kavram merkezli oluşturulmuş çeşitli pratiklerden sadece dârdan indirme erkânı ele alınmıştır. Bununla birlikte, yazarın aynı zamanda bir Alevî dedesi (ocakzâde) olmasından mütevellid, dâr çeşitlerinden biri olan Dârdan İndirme Erkânı, tüm detaylarıyla ve pratikleriyle derinlemesine ele alınmıştır. Dönmez-Çelik-Armağan'ın “Alevîlik-Bektaşîlikte Dâr” isimli çalışması büyük ölçüde sosyolojik açıdan ele alınmış; dâr kavramının anlamından ve çeşitlerinden bahsedilmiştir. Rençber'in “Alevî-Bektaşî Geleneğinde “Dârdan İndirme Erkânı: Adıyaman Örneği” isimli çalışmasında ise kavram hakkında özet bilgiler verildikten sonra yine Dârdan İndirme Erkânı'nın Adıyaman yöresindeki icra edilişi ortaya koyulmuştur (Özcan, 2003: 249-254; Mermer, 2014: 325-354; Dedekargınoğlu, 2018: 320-342; Dönmez-Çelik-Armağan, 2018: 183-198; Rençber, 2020: 31-49).

Bunlardan başka Coşkun'un “Alevî-Bektaşî Geleneğinde Dârdan İndirme Cemi ve Bu Cemin Toplum Yaşamındaki Önemi”, Erdem'in “Alevî İnanç Sisteminde Bir Mikro Merkez Olarak “Dâr” Kavramının Etrafında Oluşan Anlam Alanı ve Ritüel Evreni” ve Kaya'nın “Alevî-Bektaşîlerde Dârdan İndirme Erkânı: Kocaeli Balören Köyü Örneği” isimli çalışmaları da bulunmaktadır (Coşkun, 2013: 271-280; Erdem, 2021: 165-176; Kaya, 2024: 75-90). Anlaşıldığı kadarıyla yapılan bu çalışmaların odaklandığı nokta büyük ölçüde Dârdan İndirme Erkânı'dır. Bu itibarla alanda dâr kavramını ve bunun üzerine inşa edilmiş uygulamaları bir bütün olarak ele alan çalışmaya rastlanmamış olması bu çalışmayı özgün kılmaktadır.

1. Dâr Kavramının Semantik Tahlili

Dâr kelimesi köken itibarıyla hem Arapça hem Farsça

dillerine dayanan çift yönlü bir sözcüktür. Arapça'da fiil anlamında “devr” kökünden türeyen dönmek, dolaşmak, deveran etmek; isim anlamında ise büyük mesken, konak, ev, yuva, yurt, vatan ve ülke manalarına gelmektedir. Bu anlamda en çok kullanılan şekli diyâr ve dūr’dur (Elferâhîdî, 2005: 309; Cevherî, 2007: 365). Kur’an-ı Kerim’de elli beş yerde geçen dâr kelimesi genellikle yedi çeşit anlamda kullanılmıştır. Bunlarla da ev-saray, şehir-yurt-belde, mesken, dünya hayatı, ahiret hayatı, cennet, cehennem ve Medine-i Münevvere şehirleri kastedilmiştir (Çelik, 1993: 482; Başal-Ulubaş, 2022: 457-472). Dâr kelimesi Farsça’da isim olarak ağaç, idam sehpa, direk, darağacı, meydan, yer ve mesken anlamlarına gelmekte; fiil olarak da dâr darağacına çekmek, asmak, idam etmek ve ölmek gibi anlamları karşılamaktadır. Ayrıca bu kelime başına geldiği her sözcüğe sahip anlamı katarak yeni sözcükler türetmeye yarayan bir son ek olarak da kullanılmaktadır (Kantar, 2010: 678; Kurnaz, 1993: 482; Gölpinarlı, 2004: 80). Şemseddin Sâmî, meşhur eseri *Kâmûs-ı Türki*’de dâr kelimesinin her iki dildeki anlamıyla ilgili ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre dâr kelimesinin Arapça’daki karşılığı büyük ev, birkaç daireyi içeren mesken; mahal, mekân ve makamdır. Dâr-ı dünya, dârü’s-selam, dâr-ı ahiret, dâreyn, dâru’l-eman, dâr’l-harb, dâru’l-halife, dâru’s-selâm, dâru’l-funûn, dâru’l-erkâm, dâru’l-hukûme gibi. Aynı kelime Farsça’da isim olarak idama mahkûm olanları asmak için dikilen direk, darağacı anlamına gelmekte; fiil olarak ise “dâşten” kökünden ism-i mastar olarak tutan, sahip ve malik anlamlarına gelmektedir. Defterdâr (defter tutan), hazinedâr (hazineci), mâldâr (mal sahibi-zengin) gibi (Sâmî, 1317: 597; Kantar, 2010: 678). Alevîlik ve Bektaşîlik geleneğinde ise dâr kelimesi Farsça’daki anlamlarını yansıtan, ana ekseninde darağacı ve meydana durmak gibi anlamlara gelen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden Alevî ve Bektaşî nefeslerinde kavram hem cem ayinlerinin yapıldığı yerin ortasına verilen özel bir isim olarak kullanılmakta hem de ağaç ve meydan anlamlarına paralel olarak talibin cemde meydana çıkıp durması anlamına gelmektedir (Kitâb-ı Dâr, 2012: 23; Kurnaz, 1993: 483; Cebecioğlu, 1997: 206; Gökbel, 2019: 198). Bu anlamlardan mülhem, bazı kaynaklarda cem ayinlerinin icra edildiği meydana “Kırklar Meydanı” da denilmektedir. Gelenekte bu meydanın Kırklar Meclisi’nden kaldığına inanılmakta ve bu sebepten de cem meydanına ayrı bir ihtimam gösterilmektedir (Üzümlü, 2008: 149-150; Coşkun, 2022: 187-203; Erdem, 2021: 166). Dâr, Kırklar Meydanı içerisinde fiziksel olarak meydanın tam orta yerine işaret etmektedir. Dâr meydanını günümüzdeki bir yapıya ya da kuruma benzeterek anlatacak olursak burası bir mahkeme salonudur. Nitekim dâr meydanı, Alevî yol anlayışında hukuksal problemlerin çözüldüğü, adaletin tecelli ettiği bir merkez olarak geçmişte önemli bir kurum olarak görülmüş ve bu bağlamda önemli bir görevi icra etmiştir. Aynı şekilde geçmişte her türlü sorgulama ve yargılama işlerinin yürütüldüğü bu meydana dede veya müşid de herkesin hakkını kendisine teslim eden bir hâkim olarak

görülmüştür (Gölpinarlı; 2004: 80; Erdem, 2021: 166). Alevî ve Bektaşî geleneğine bağlı olarak hayat süren canlar, cem erkânının hangi çeşidi olursa olsun, icra esnasında dedenin karşısına geçip dâra dururlar. Dâra duran talip aslında bu duruşu ile yol uğruna canını seve seve vereceğini, kendini feda etmeye hazır olduğunu göstermekte; bir nevi ölmeden önce ölmekte, her daim Hakk ile beraber olup ser verip sır vermeyeceğini ve asla ikrarından dönmeyeceğini beden dili ile ifade etmektedir (Rençber, 2020: 34). Bu meydana kişi benliğini zâhiren müşide/dedeye teslim etse de bâtinî anlamda Cenab-ı Hakk’a teslim etmiş olmaktadır. Nitekim bu yol Hakk-Muhammed-Ali’nin yoludur (Eğri, 2011: 23-41; Banaz, 2015: 378). Bu yolda menzil alabilmek yalnızca benliklerin Allah’a teslim edilmesiyle mümkündür. İşte bu sebeptendir ki görgüden, sorgudan geçmeden, herkesin huzurunda meydana çıkıp dâra durmadan insan-ı kâmil olunamayacağı anlayışı zaman içerisinde gelenekteki temel anlayışlardan biri olmuştur (Rençber, 2013: 199; Dönmez-Çelik-Armağan, 2018: 185).

2. Dâr Merkezli Pratikler

Alevîlik ve Bektaşîlik yolunun en temel düsturları, talibin ikrarında sadık kalması, girdiği yoldan ayrılmaması ve yola dâir âdâb ve pratiklerin her daim yaşatılmasıdır. Daha önce de zikredildiği gibi yüzyıllardır söylenen gelenekteki “Yol cümleden uludur” sözü tam olarak bunu ifade etmektedir. Dâr kavramı etrafında oluşturulan pratiklerin tümünde şöyle bir anlayış vardır: Meydana çıkan (dâra duran) kişi, erenlerin adaletine kendini teslim eder. Bu meydana halkın razı olduğundan Hakk da razı olur anlayışı vardır. Erenler ortadaki sorunu çözer. Dârdaki can aklanırsa katarlarına alırlar. Suçlu bulunursa düşkün ilan edilir ve katardan el çektirilir. Bu sorgulamalar yolun erkânına, usûlüne göre yapılır. Hiçbir can keyfî davranamaz. Çünkü erenler her fırsatta “gönül kalsın da yol kalmasın” düsturunu canlara telkin ederler. Bu sorgulamalarda dede talip ayrımı yapılmamaktadır. Yolun bu denetleyici önlemleri yolda yürüyen canların temiz ve doğru, düzgün kalmasını sağlamaktadır (Akyol, 2017: 219). Bunun içindir ki bu kuralların ve yola olan bağlılığın geçmişte olduğu gibi gelecekte de yaşatılması gerekmektedir.

Dâr kavramı etrafında oluşturulan birtakım kavram ve pratikler, Alevî ve Bektaşî âşıkların deyiş ve nefeslerinde ele alınan önemli temalardan biridir. Kavramın geçtiği bazı deyiş ve nefeslere örnek olarak şunlar gösterilebilir:

Pir Sultan Abdal:

Ene’l Hakk dedik de çekildik dâra

Âdâb erkân bize doğru yol oldu

Geldi zebaniler sual sormağa

Yardımcımız da Merdan Ali oldu (Korkmaz, 1996:408).

Kul Himmet:

Bizi de getirdiler Mansur dârına

İman ikrar verdiler güzel pîrime

Lanet olsun münafığın dârına

Seher vakti On İki İmam gelmiş (Çoban: 1997: 24).

Âşıkî:

Hakk divanına duran iner mi dârdan
Cehdeyle cesedin kurtaran nardan
Ona kılavuzdur ol Şah-ı Merdân
Şâh'ın dîdârını göre eyvallah (Özmen, 1995: 62).

Şâhî:
Özüm dârda yüzüm yerde durmuşum
Muhammed Ali'ye ikrar vermişim
Sekâhüm hamrini onda görmüşüm
İçip kana kana mestâne geldim (Yıldırım: 1997: 265).

Seyyid Derviş:
Abdal Musa aydur gerçek er isen
Ali'yi sevene muhib yâr isen
Hakkın dîdârını görem der isen
Urganı boynunda dâr meydanıdır (Tur, 2002: 736).

Derviş Mehmed:
Evvel hasmını basmayan
Hırs ile nefsin kesmeyen
Özünü dârda asmayan
Diğelmeyen dâr mı olur (Doğan, 2012: 109).
Yukarıdaki deyiş ve nefeslerde görüldüğü gibi Alevî ve Bektaşî geleneğinde dâr kavramı etrafında oluşturulmuş geniş bir erkân çeşidi ve söz öbeği bulunmaktadır. Bu pratiklerin hepsi dâr kavramının temel anlamından yola çıkılarak isimlendirilmiştir. Bu şekilde isimlendirilmelerinin sebebi ise dâr meydanında gerçekleştirilmelerinden değil; dâr kavramındaki çok boyutlu anlamlardan kaynaklanmaktadır. Çalışmamızın bu kısmında dâr kavramı etrafında oluşturulan pratiklerden, dâra durma/dâra kalkma, dâra çekme/çekilme, özünü dâra çekme ve dârdan indirme gibi belli başlı uygulamalar ele alınacaktır.

2.1. Dâra Durma/Dâra Kalkma

Dâra durmak veya dâra kalkmak kavramı karşısındaki affediciliğine güvenerek ve inanarak, affına sığınma, muhakeme edilme anlamlarına gelmektedir. Bu kavram Alevî ve Bektaşî geleneğinde daha çok “ayak mühürlemek” ve “peymançeye durmak” olarak ifade edilmektedir. Şekilsel olarak ise talibin sağ ayak başparmağını sol ayak başparmağı üzerine koyarak mühürlemesinin ve sağ elini kalbinin üzerine koyarak başı eğik bir vaziyette beklemesinin adıdır (Noyan, 1995: 62; Kaplan, 2010: 257; Gökbel, 2019: 2001). Bu âdâb genellikle Alevî ve Bektaşî geleneğinin bir pratiği olarak bilirse de aslında Ahîler ve Kalenderîler gibi Alevî ve Bektaşîlerden başka, diğer tasavvufî ekollerde de bulunmaktadır. Nitekim Farsça bir kelime olan peymançe, “pay-mâçan” kelimesinden türetilmiştir ve odanın, erkân icra edilen yerin pabuçluk denen ve kapısının eşik dibinde bulunan yere verilen isimdir. Dervişlerden biri âdâb ve erkâna aykırı bir harekette bulunursa oraya gidip ayağını mühürleyerek niyaz vaziyetinde durur. Kalenderîlerde sağ kol üstte olmak üzere sağ eliyle sol, sol eliyle de sağ kulağını tutmak ve ayak mühürleyerek durmak

erkândandır. Bununla birlikte “peymançeye durmak” sadece bir kusur işlendiği zaman değil, kendisine verilen hizmeti bitirdikten sonra da dervişin şeyhine yaptığı niyaz vaziyetinde bir duruşun da adıdır (Gölpınarlı, 2004: 253). Ahîlerde ise “niyaz duruşu” olarak ifade edilen bu duruş şekli, tören esnasında ilgili kişilerin şeyh karşısında sağ ayağın baş parmağını sol ayağın baş parmağı üzerine koyup, ellerini sağ üste gelecek şekilde parmakları düz olarak çapraz vaziyette göğse koyup ayakta durmanın adı olarak zikredilmektedir (Sarıkaya, 2002: 14).

Alevî ve Bektaşî geleneğinde dâr sözcüğü tarihsel süreçte Mansûr kelimesiyle birlikte kullanılmış ve bu yüzden de “dâr-ı Mansûr” şeklinde bir terkiplerle söylenilmiştir. Bunun nedeni yazdığı şiirler, söylediği sözler ve insanlara telkin ettiği anlaşılması zor tasavvufî anlayışlar yüzünden Bağdad'da 309/922 yılında asılarak öldürülen, cesedi yakılıp küllü Dicle'ye dökülen Hüseyin b. Mansûr-ı Hallâc'ın, sözleriyle ve ölümüyle yolun takipçileri tarafından sembol bir isim olarak kabul edilmesindedir (Gölpınarlı, 2004: 80; Gökbel, 2019: 203).

Alevî ve Bektaşî geleneğinde tüm sorgu ve yargılama işlemleri dâr meydanında gerçekleştirilmektedir. Yola tabi olmuş canların dedenin önünde, yol uğrunda canını vermeye hazır olduğunu bildirmek için niyaz ederek meydanın ortasına gelip ayaklar mühürlenmiş halde, kollar çapraz, baş öne eğik şekilde durmasına dâra durma ya da dâra kalkma denilmektedir. Bu duruş şekli en çok bilinen ve uygulanan dört çeşit dârdan, dâr-ı Mansûr'u (Mansûr duruşunu) temsil eder (Kitâb-ı Dar, 2012: 26). Bu şekildeki bir dâra durma, konu ile ilgili yapılan bazı çalışmalarda tasavvufî yönden de ele alınmış ve ortaya çıkmasındaki sebepler dinsel içerikli önemli olaylarla ilişkilendirilmiştir. Örneğin Günşen, bu duruşu Hz. Peygamber'in miraç gecesinde yaşadığı, yedinci kat semada son durak yeri olan sidretü'l-müntehâ'ya varıp Yüce Allah ile konuşması esnasındaki duruşu olarak göstermiştir (Günşen, 2007: 334). Başka bir çalışmada ise dâra durma, Hakk meydanında özünü sorguya çekip, tüm saflığıyla sırât-ı müstakîm (dosdoğru yol) yolunda, vahdet-i vücûd olmanın, arınmanın ve paklığa ulaşmanın anlamı olarak gösterilmiş; Hallâc-ı Mansûr gibi bedeninin lime lime edilmesi, Nesîmî gibi derisinin yüzülmesi, Fazlı gibi hançerlenmenin, Hz. Fatıma gibi dosdoğru olmanın başka bir adı olarak ortaya koyulmuştur (Dönmez-Çelik-Armağan, 2018: 187).

Gelenekte meydana çıkarak dâra duran canlar için dede tarafından yapılan dua, en genel haliyle şöyledir: “*Bismişah Allah, Allah...! geçtiğiniz yoldan, durduğunuz dârdan, çağırduğunuz pirden şefaât göresiniz, dârlarımız, divanlarınız kabul ola, muratlarımız hâsıl ola, dergâhı izzetine yazılmış ola. Dârına durduk ya Allah ya Allah ya Allah. Divanına durduk ya Muhammed ya Muhammed ya Muhammed. Keremine sığındık ya Ali ya Ali ya Ali. Emir sahipleri sizsiniz ya On İki İmamlar, yol gösterin ya On Dört Masumu Paklar, yardım eyleyin ya On Yedi Kemerbestler, cemimizdeki birliğe sığınyoruz ya Kırklar. Bağışlanma sizin yüzünüzün suyu hürmetine olsun ya*

Hacı Bektaş Veli. Ya Rabbi dualarımızı, dârlarımızı, divanlarımızı, dilekelerimizi dergâhı izzetinde kabul eyle, şefaât senden olsun, ya Cenab-ı Rabbü'l-alemîn” (Metin, 2014: 129).

Dâr meydanı, bir canın kendisini tamamen yaşadığı topluma teslim ettiği, kendini Hakk-Muhammed-Ali ve Ehl-i Beyt huzurunda sayıp nefsinin hesabına çektiği ve adeta mahşerde yapılacak olan sorgu-sualin, hesap vermenin temsili bir ifadesidir. Nitekim dâra duran bir talip hem günahlarının muhasebesini yapmak hem de yola ve yolun ulularına bağlılığını tazelemek için meydana çıkar (Gökbel, 2019: 2001; Özcan, 2003: 251). Dâra durmak kavramını önceki başlıkta kullandığımız mahkeme örneği üzerinden betimleyecek olursak: herhangi bir talep veya şikâyetten ötürü mahkemeye çıkan birinin hâkim karşısında sanık sandalyesinde, ayağa kalkmış, mahcup ve iki büklüm bir şekilde durup hakkında verilecek hükmü beklemesine benzetebiliriz. Buradaki hâkim karşısına çıkmayı dâr meydanına, sanık olarak yargılanmayı ise dâra durmaya benzetmek mümkündür.

2.2. Dâra Çekme/Çekilme

Dâr meydanında sorguya çekilen bir canın suçlu bulunup da dede ve erenlerin istişaresi sonucunda ceza alması durumuna dâra çekme/çekilme denilmektedir. Dâra çekme erkânı çoğunlukla yola uygun olmayan bir davranış sergileyen talibin, bağlı bulunduğu ocağın dedesi ve davacı huzurunda sorgulanması esasına dayanmaktadır (Gökbel, 2019: 2001; Özcan, 2003: 250). Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken bir husus daha vardır ki o da dedelerin de dâra çekildiği hususudur. Bir ocak dedesi de taliplerin şikâyetleri doğrultusunda o dedenin bağlı olduğu mürşid tarafından dâra çekilebilmektedir (Gökbel, 2019: 199; Banaz, 2024: 17). Bu kavramın dâra çekilmek, dâra çıkmak, dâra gelmek ve dâra kalkmak şeklinde kullanılan değişik ifade biçimleri de vardır. Talibin dâra durarak hesap verdiği bu erkân, aynı zamanda gelenekteki düşkünlük hukukunun da temelini oluşturmaktadır. Yukarıdaki örneğimiz üzerinden durumu betimlemeye devam edecek olursak, mahkemeye çıkan, (dâr meydanı) hâkim tarafından sorguya çekilen (dâra duran) birinin yargılama sonucunda ceza alması durumu dâra çekilme ile hemen hemen aynı anlama gelmektedir.

2.3. Özünü Dâra Çekme

Alevî ve Bektaşî yol anlayışında, bir candan gelen haklı talep her daim yerine getirilmesi gereken mutlak bir vazife olarak görülmektedir. Bu yolda istek kapısı daima açıktır ve kimseye de bir zorluk yoktur. Haklının mutlaka hakkını alması, adaletin kusursuzca sağlanması gerekmektedir. Bir can, diğer bir candan alacaklı, ya da şikâyetçi olduğu zaman dede ikisini de meydana (dâra) alır, her ikisini de dinleyerek aradaki sorunu çözer. Gelenekte daha çok bu şekilde, bir isteğe binaen, dâra durularak yapılan sorgulama, yargılama dârandan başka bir de talibin kendi özüne yönelik ve tamamen gönüllü olarak meydana çıkması (dâra durması) olayı vardır. İşte bu dâr çeşidine “özünü dâra çekme” denilmektedir (Gökbel, 2019: 2001). Bu durum kusurlu veya hatalı olduğu için vicdanen rahatsız olan bir talibin dede tarafından dâra çekilmesine

ya da o talipten zarar görmüş herhangi bir canın o kişiyi şikâyet etmesine fırsat vermeden, kendiliğinden, gönüllü olarak dâra durmasıyla ortaya çıkan bir dâr çeşididir. Bir bakıma kişi kendi özünü dâra çekmektedir. Burada talip, hakkında yapılan dedikodulardan ve kendisine gösterilen şüpheli bakışlardan yakınabilir, kendisine yönelik suçlamaları kabul veya reddedebilir. Hakkında dedikodu yaptığını öğrendiği kişileri mürşid huzurunda dâra çağırarak o kişilerden razı olmadığını, gerçeği söyleyinceye kadar dârdâ bekleyeceğini ve yemin etmelerini de isteyebilir. Bu da bize dâr meydanının bir “er meydanı” olduğu kadar âr meydanı/ arınma meydanı olduğunu da göstermektedir (Dedekargınoğlu, 2012: 127).

2.4. Dârdan İndirme

Alevîlik ve Bektaşîlikte vefat eden bir kimse için “Hakka yürüdü” deyimini kullanılmakta; gömmek, defnetmek yerine de “sırlamak” ifadesi tercih edilmektedir. Bu sözlerle aslında insanın biçimden kurtulup öze dönmesi, yani Innâ lillah ve innâ ileyhi râciün/Allah’tan gelip yine Allah’a dönmesi anlatılmaktadır. Alevî nitelemeli ocak ve gruplarda ölüm sonrasında yapılan uygulamaların en önemlisi, helallik alma amacıyla yapılmakta; yapılan uygulamaya da Dârdan İndirme veya Dârdan İndirtme Erkânı denilmektedir (Üzüm, 2008: 168; Gökbel, 2019: 203). Anadolu’nun bazı yörelerinde bu erkânâ dâr cemi, toprak cemi, dârdan düşürme, dâra kaldırma, can aş, rızâlık-helallik kurbanı, kabir kurbanı, hayır yemeği, lokma yemeği, dikir kurbanı da denilmektedir. (Rençber, 2020: 31; Güngör, 2007: 187; Kaya, 2024: 77; Mermer: 2016: 346). Geleneğe göre Hakk’a yürüyen bir canın tekrardan Hakk’a ulaşabilmesi için insan-ı kâmil mertebesine ulaşmış, bu olgunlukla yaşamını sürdürmüş ve dünyaya ilk geldiği andaki gibi pâk/temiz olması gerekmektedir. Bu arınmayı gerçekleştirmek ve üzerinde kul hakkı kalmadan Hakk’a kavuşabilmek maksadıyla ölen kişinin yakınları ya da varsa musâhibi tarafından bütün canların katılımıyla, dedenin huzurunda bu erkân gerçekleştirilir (Er, 1998: 123). Bunu yapmakla Hakk’a yürüyen canın alacağı vereceği halledilmiş; kurbanı da ikram edilerek kul hakkı kalmadan Hakk’a yürümesi sağlanmış olunur.

Sadece Anadolu Alevîliğine özgü bu erkân, yöreden yöreye farklılık göstermekle birlikte genellikle vefat eden talibin ya defnedildiği akşamı ya ilk cuması ya haftası ya da kırkında mutlaka düzenlenmesi gereken bir erkândır. Erkânın geciktirilmesi asla tasvip edilen bir durum değildir. Nitekim erkânın geciktirilmesi hem alacaklıları mağdur etmekte hem de geçen zamanla birlikte cenaze sahiplerinin borcu üstlenmeme ihtimalini beraberinde getirebilmektedir (Coşkun, 2013: 274). Ancak gelenekteki bu anlayış günümüz Alevî ve Bektaşî toplumlarında yukarıda ifade ettiğimiz gibi uygulanamamakta; vefat eden kişinin ailesinin maddi durumuna göre bu süre bazen 1-5-10 yıla, hatta 20 yıla kadar uzayabilmektedir (Kaya, 2024: 82). Hz. Fatıma’dan kaldığına inanılan bu erkân, ölen bir canın velisi veya vâsileri tarafından tıpkı o can hayattaymış gibi

düşünülmüş başta yakınları olmak üzere ilişkili olduğu insanlarla helalleşmesi ve varsa onların haklarını yerine getirmek için yapılır (Aktaş, 2015: 54). Gelenekteki anlayışa göre Fatıma ana öldükten sonra bir gün evlatlarının rüyasına girmiş ve onlara: “Evlatlarım ben komşunun birinden bir iğne almıştım, ama bu iğneyi kimden aldığımı bilmiyorum, şimdi cennetteyim; ancak bu durum beni rahatsız ediyor. Eşi, dostu, konu komşuyu çağırın ve benim adıma elinizden ne geliyorsa onlarla helalleşin” der. İşte gelenekteki bu inanış zaman içerisinde dârdan indirme erkânı olarak ölenin yakınları tarafından düzenlenmeye başlanmış ve bir helallik alma erkânı olarak yolun önemli unsurlarından biri olmuştur (Dedekarginoğlu, 2018: 329). Bu anlayışa göre dirinin kefilî Allah, ölünün kefilî ise diri, yani evlatlarıdır. Bir canın aniden ölümü onun yakınlarıyla, tanıdıklarıyla helalleşmeden gittiği, küskün olduklarıyla barışmadan göçtüğü ihtimalini de beraberinde getirmektedir (Oytan, 1961: 166). Bu durumda ölenin sulbundan olan kefillerinden, yani hayatta olan yakınlarından hesap sormak zarurî hale gelmektedir (Dedekarginoğlu, 2018: 319). Bunlara ilaveten gelenekte vefat ettikten sonra dârdan indirilmeyen kişinin mezarında huzursuz ve sıkıntılı bir halde dârdan (ayakta) beklediği anlayışı da vardır (Üzüm, 1997: 115; Yıldız, 2004: 204). Bu sebeple Hakk’a yürüyen bir can için bir an evvel Dârdan İndirme Erkânı yapılmalıdır.

Bu erkânda dâra duracakların sayısı ve kimlerin bu hizmete katılacakları da yörelere göre farklıdır. Genellikle ölenin velisi veya vâsisinin ölen kişi adına dâr-ı Mansur’a durduğu bu erkânda kimine göre musâhibliler kimine göre bâkire kızlar ve kâmil erkekler kimine göre iki erkek iki kadın kimine göre üç erkek dört kadın, kimine göre ise altı erkek altı kadın meydana dâra durur. Bu erkân tıpkı ikrar verme erkânı gibidir. Dede ile beraber erkâna katılan herkes önce abdest alır, sonra çerağcı (mum uyanan), ferrâş (süpürgeci) ve sakka (sucu) hizmetleri yerine getirilir. Sakka’nın getirdiği suyla herkes ellerini yıkar, böylece tarikat abdesti de alınmış olur. Sonra yere beyaz bir örtü veya çarşaf serilir. Bu sırada dede: “*Seccadenin içi nur dışı sır ola, evliya enbiya beri kalmaya, seccadeniz Şit Peygamberin dokuduğu seccade ola, On İki İmamların, On Yedi Kemerbest’in Şah-ı Velayetin dergahına kabul ede*” der ve seccadenin içine girecek olan, ölen canın yerine onun varisleri “hû” diyerek niyaz eder ve eğer ölen kadınsa iki kadın bir erkek; ölen erkekse iki erkek bir kadın yere serilmiş beyaz örtünün üzerinde yalınayak veya kemerbest olarak dâr-ı Mansûr’a dururlar. İçlerinden biri tüm canlılara hitaben A’râf Suresi’nin 27. ayetini üç kere okur ve şöyle der: “*Rabbenâ, zalemnâ, enfûsenâ, ve in lem teğfirlenâ, ve terhamnâ, lenekûnenne minel hâsirin/Rabbimiz biz kendimize zulüm ettik, eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz.*” (Araf, 7/23). Daha sonra “*Destur pirim! yüzüm yerde, özüm dârdan Hakk Muhammed Ali divanında, erenlerin dâr-ı Mansûr’unda canım kurban, tenim tercemân, bu fakirden alacağı olan, incinmiş, gönlü*

kırılmış bir can var ise dile gelsin, bile gelsin, hakkını istesin. Burası Hakk meydanıdır. Herkesin hakkı herkese teslim edilir, rızalık alınır. Hakk’a, yoluma bağlıyım. Allah, eyvallah.” der (Kitâb-ı Dâr, 2012: 26; Dedekarginoğlu, 2018: 333). Bundan sonra dede: “*Erenler bugün aramızdan ayrılan filanca isimli mevtamızı dârdan indirmek üzere toplanmış bulunuyoruz. Çirkin ibadet kabul olmaz, Hakk hakkı sever, pâk pâki sever. Kul hatasız olmaz, hata tövbesiz olmaz. Birbirinizde kırgınlık, dargınlık varsa meydana gelsin. Bu meydana hallolmayan hiçbir yerde hallolmaz. Mü’minin kalbinde zerre kadar güman (kusur) olursa yaptığı ibadet geçersiz olur. Allah öylelerinden etmesin. Birbirinizden hoşnut, razı mısınız?”* diye üç kere sorar, erkâna katılanlar da yine üç kere “eyvallah” der. Bunun üzerine de dede: “*Allah da sizden razı olsun*” der ve arkasından burada ölen kişiyle alacağı vereceği olanın bulunup bulunmadığını sorar ve “*ağrınmış, incinmiş gücenmiş kimseler varsa dile gelsin, bile gelsin, hakkını talep etsin, Allah, eyvallah*” der ve oradakilerden ölen kişiyle ilgili rızalık ister. Orada bulunanlardan biri veya birileri çıkıp da merhumdan bir alacağının veya isteginin olduğunu söylerse dede bu kişiye hitaben şöyle der: “*Geldiğin Hakk yoludur, durduğun Hakk divanıdır. Dâra gel, doğruyu söyle. Gönlündekini izhâr eyle. Dilinizdeki bize, kalbinizdeki size.*” Meydana çıkıp dâra duran kişi, Hakk’a yürüyen kişinin yakınlarına isteklerini söyler, haklar iade edilir. Merhumun ödenmemiş borcu kalmışsa veya alacaklı çıkarsa vasiler ödemeyi kabul ederler. Bu şekilde rızalık alınmış olunur. Eğer alacaklısı çıkmazsa erkâna katılan canlar “*öz gönül birliğiyle biz suçlarından vazgeçtik, Allah da affetsin. Ruhu şad olsun, Hakk erenleri yardımcısı olsun*” derler ve bunu teyid ve teşvik için hep birden eğilip niyaz ederler. Sonra dede Nuh Suresi 28, Necm 5-9, Yasin Suresi’nin ilk 12 ayetleri gibi Kur’an ayetlerinden bazılarını (Kitâb-ı Dâr, 2012: 27; Dedekarginoğlu, 2018: 332) okuduktan sonra şöyle bir dâr duası yapar:

“*Allah Allah! Gönlü yerde, özü dârdan, yüzü yerde, Hakk Muhammed Ali’nin yoluna inanarak, hizmet için bu irfan meydanına gelen canlara, yerleri, gökleri var eden yüce Allah dilden dileklerini, gönülden muratlarını versin. Dileklerinizi Hakk Muhammed Ali versin. Emekleriniz boşa gitmesin. Erenlerin aydın yüzlerine aşk olsun. On sekiz bin âlemlerle birlikte cümle mü’min kardeşlerimizi Hakk Muhammed Ali yolundan mahrum eylesin. Görünür görünmez kazadan beladan korusun. Hizmetini gördüğünüz pîrlerin himmetleri üzerinizde olsun. Boz Atlı Hızır cümlemizin yardımcısı olsun, korusun, kollasın, saklasın, beklesin. Sizler bu topluma hizmet ediyorsunuz, Hakk Muhammed Ali de sizlere yardımcı olsun. Bu cemde, bu erkânda Ehl-i Beyt’in katarından, didârdan ayırmasın. Geldiğiniz yerden, durduğunuz dârdan iyilikler göresiniz. Dil bizden, himmet Hakk’tan, nefes de pîrden ola. Gerçeğe hû, mümine ya Ali...*” (Dedekarginoğlu, 2018: 332).

Dâra duranlar bu duaya “Allah Allah” diyerek eşlik

ederler. Dua bittikten sonra dâra duranlar seccadeye niyaz eder ve seccadeyi kaldırırlar, sonra zâkirler dârdan indirme ile ilgili deyiş ve düvazlar okurlar. Dârdan indirme bittikten sonra salavat, mühürleme, nât-ı Ali, bağışlama, tövbe istiğfar ve tevhid bölümlerinin icra edilmesiyle cem ayini düzenlenir. Bu ayinin bitmesinden sonra ise sofralar kurulur ve lokma yenilir. Bazı yörelerde yedirilen bu yemeğe hayır yemeği, kırk yemeği ve lokma yemeği gibi isimler de verilmektedir. Yemekten sonra dede bir bitiriş duası yapar ve topluluk dağılır. Cem çeşitlerinden biri olarak icra edilen bu erkânda diğerlerinden farklı olarak چراغlar söndürülmez, kendi hallerinde sönmeleri için bırakılır (Fığlalı, 2006: 270; Üçer, 2005: 391; Rençber, 2020: 36; Yıldız, 2004: 206). Alevî ve Bektaşî nitelemeli ocak ve gruplar arasında diğer pratiklere nazaran Dârdan İndirme Erkânı'na katılım sayısı genellikle daha yüksektir. Çünkü bu erkâna, aile bireyleri atalarına yaptıkları son vazife olarak gördükleri için ayrı bir önem verirler. Sadece aile bireyleri değil, aynı zümreden olan bireyler de birbirlerinin dâr kurbanına gitmeyi bir vefa olarak görmektedirler (Ersal, 2016: 449). Bununla birlikte bu erkânın vefat etmiş birine yapılması için gelenekte bazı şartlar da vardır. Bu şartlar ise: ölen kişinin ıkrarlı, yani musâhipli olması şartı ile vefat etmeden önce düşkün durumunda olmaması gibi şartlardır (Dedekargınoğlu, 2018: 325; Arslanoğlu, 2001: 65; Ersal, 2016: 449; Erdem, 2021: 170). Günümüzde Anadolu'nun bazı yörelerinde bu şartlar esnetilerek, ölen her bir can için bu erkân icra edilmeye çalışılsa da özellikle köyden kente yapılan göçler sonrasında büyük şehirlerde neredeyse bu uygulama terkedilmeye yüz tutmuştur (Coşkun, 2013: 277).

3. Dâr Duruşu Çeşitleri

Alevî ve Bektaşî geleneğinde temsili olarak birtakım figürlerle yapılan, Dâr-ı Fâtıma, Dâr-ı Mansûr, Dâr-ı Hüseyin, Dâr-ı Nesîmî, Dâr-ı Fazlı, Dâr-ı Mazlum ve Dâr-ı Çengel diye isimlendirilmiş birçok dâr çeşidi bulunmaktadır (Rençber, 2020: 35; Gökbel, 2019: 2002). İcra edilen dâr çeşitlerinin hepsinde dava uğruna canlarını veren, gelenekte önemli yeri olan şahsiyetlerin örnek davranışları cem erkânı esnasında sembolize edilmektedir. Canlar bu dâr çeşitlerini görerek yol uğruna gerekirse canlarını vermeleri gerektiğini öğrenir ve kabul ederler. Bu yüzden dâr merkezli pratiklerde Hz. Hüseyin, Hz. Fatıma, Hallâc-ı Mansûr, Nesîmî, Hurûfî gibi yol uğruna canlarını vermiş ulular, sembolik birer kahraman olarak cem ayinlerinde hatırlanmakta ve yaşatılmaktadır. Günümüz Alevî ve Bektaşî topluluklarında yukarıda sayılanların dışında yol büyükleri adına yapılan farklı dâr çeşitleri de mevcuttur. Ancak *Buyruk* adıyla yayımlanmış bazı eserler ve *Kitâb-ı Dâr* gibi geleneğin birincil kaynaklarında dört tarihsel kişiye nispet edilmiş dört dâr çeşidi, yani dört farklı dâr duruşundan söz edilmektedir. Bu sebepten bu başlık altında geleneğe uygun olarak önce dört çeşit dâr duruşundan bahsedilecek; daha sonra da Dedegarkın Ocağı evlatlarından Hüseyin Dedekargınoğlu tarafından son dönemlerde literatüre sokulan “çengel dârı” hakkında bilgi verilecektir. Gelenekteki dört çeşit

dâr duruş şekli *İmam Cafer Buyruğu*'nda şöyle anlatılmaktadır:

“Sorsalar ki dâr kaçtır? Cevâp dördür: Evvelki dâr-ı Mansur'dır, ikinci dâr-ı Fazlı, üçüncü dâr-ı Nesîmî'dir, dördüncü dâr-ı Fâtıma. Evvel dâr-ı Mansur; dâra asılı gibi doğru pîr yamacına durup elini sallandırur ayakların birbiri yanına getirüp dâr olmak. Dâr-ı Fazlı; “Aşk ola!” didikde secdeye varmak, zirâ Hazreti Fazlı yüzü üstüne bıçağa bıraktılar, Fazlı gibi hançer ciğerinde demektir. Doğrulup oturduğu vakit dâr-ı Nesîmî olur. Nesîmî gibi postımı yüzdirdim demektir. Sûfi sıdk ile dâra dursa bu dört dârın pîri ol mümine şefâat ider. Dâr-ı Fâtıma, ayağını birbirine komaktır. Ayağını birbiri üzerine komak Hazreti İmam Hüseyin'den kaldı. Bir gün Hasan ile Hüseyin ikisi dururken Sultan-ı Enbiya sallallahu teâlâ aleyhi ve âlihi ve sellem hazretleri bir su istedi, İmam Hüseyin çabık idi, davranınca mübarek suyu verince hayâ ittiğinden nâşi sağ ayağın sol ayağının üstüne kodı” (Buyruk, 2015: 59; Korkmaz, 2007: 138).

Dâr-ı Fâtıma/Dâr-ı Hüseyin (Fatıma-Hüseyin Dârı): Bu duruş biçimi ayak mühürlemek olarak da ifade edilen duruşu simgelemekte ve aslında Peygamberimizin torunu Hz. Hüseyin'in bir hatırasını sembolize etmektedir. Şöyle ki, bir gün Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin birlikteyken dedeleri Hz. Muhammed onlardan su ister, Hüseyin daha atik olduğu için hızlıca davranınca sol ayak parmağını taşaya vurup kanatır. Hz. Muhammed'e suyu verirken dedesinden haya ettiğinden sağ ayağını sol ayağının üstüne koyarak verir. İşte Hz. Hüseyin'in dedesine bu şekilde su vermesi daha sonraki süreçlerde din büyüklerine ve yolun ulularına bir saygı göstergesi olarak ayak mühürlemek şeklinde yadigar kalmıştır (Gökbel: 2019: 2004; Korkmaz, 2007: 138; Özcan, 2003: 250).

Dâr-ı Mansûr (Mansur Dârı): Ağaca (dâr) asılır gibi ayakta dik bir şekilde durup, pîr huzurunda sağ eli kalbin üzerine koyup, sol eli yanına sallandırarak, ayakları da sağ ayağı sol ayağın başparmağı üzerine koyarak durmaktadır. Burada adı geçen Mansûr, enelhak gibi tasavvufî düşüncelerinden dolayı asılarak idam edilen Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc (ö.309/922) tır (Uludağ, 1997: 378). Temel kaynaklarda özet olarak ifade edilen ve en çok adı geçen dâr şekli budur. Bu duruşta talibin yolda Mansûr gibi canını vermeye ve kendini sorgulamaya veya sorgulatmaya hazır olduğunun simgesel mesajı vardır (Kurnaz, 1993: 483; Rençber, 2020: 35; Gökbel, 2019: 2002; Korkmaz, 2007: 138).

Dâr-ı Fazlı (Fazlı Dârı): Bu dâr duruşu göğsüne bıçak saplanarak yüzüstü bırakılan Fazlı'nın yol uğruna şahadetini simgelemektedir. Bu dârda ismi geçen Fazlı, Hurûfilîğin kurucusu olarak kabul edilen Fazlullah Esterabâdi (ö.796/1394)'dir. Bu duruş şekli, iki elini kalbinin üzerine koyup, eğilerek ve sağ ayağın sol ayak üzerine koyulmasıyla yapılmaktadır. Bu şekilde dâra duran bir can aslında, “Fazlı'nın göğsündeki bıçak gibi benim de göğsümde bıçak vardır.” mesajını vermektedir (Uludağ, 2010: 247; Erdem, 2021: 170; Gökbel, 2019: 2002; Korkmaz, 2007: 139).

Dâr-ı Nesîmî (Nesîmî Dârı): Bu duruş şekli Fazlullah'ın Hurifiliği şiirleriyle Anadolu'da yayan halifelerinden İmâdu'd-din Nesîmî'ye (ö.811/1408) atfen, erkân içinde diz üstü oturularak yapılmaktadır. Gelenekteki kabule göre hem Fazlullah hem de Nesîmî Timur döneminde Hakk yolunda şehit olan yol ulularındandır. Özellikle Nesîmî'nin diz üstü oturulup derisi yüzülerek öldürülmesi onu daha da önemli ve simgesel bir konuma getirmiştir. Bu iki ismin gelenek içerisinde yer alması, Fazlullah'ın halifelerinin Timur'un takiplerinden kaçarak Anadolu'ya gelmeleri ve halk içinde propaganda yapmaları sonucu Hurufilik etkisi ile olmuştur (Gökbel, 2019: 202; Korkmaz, 2007: 139).

Çengel Dârı: Bu dâr duruş şekli aslında diğer dört duruş şekillerinden esinlenerek ortaya çıkmış, diğerleri gibi ferdî değil de toplu halde yapıldığı için çengel dârı ismini almıştır. Çengel dârında, dâra duracak canlar meydana gelir, erkekler sağ baştan olmak üzere yaş sırasına göre sıra olurlar. Erkekler sağ ayağının baş parmağını sol ayağının baş parmağı üzerine koyup dizlerini kırmadan eğilerek sağ elinin parmaklarını sağ ayağının baş parmağının üzerine değdirirler. Sol ellerini de kolunu çapraz tutarak eli açık şekilde göğsünün üzerine kapatır ve o şekilde dâra dururlar. Buna dârda mühürleme ya da peymançe denilmektedir. Bu dâr duruşu günümüzde Dedegarkın Ocağı cemlerinde yapılmaktadır (Dedekarginoğlu, 2012: 128).

4. Dâr Merkezli Söz Öbekleri ve Deyimler

Alevî ve Bektaşî geleneği üzerine yaşayan ocak ve gruplar arasında icra edilen cem erkânında çok eski zamanlardan beri, yolun uluları tarafından oluşturulmuş, bâtinî ve simgesel bir iletişim dili kullanılmaktadır. Bu dil sözlü, davranış merkezli ve maddi kültür unsurlarını ihtiva eden sanatsal bir dildir (Günşen, 2007: 330). Miraçlama, düvaz, düvaz imam, düvaz-deh, devriye, tevhid ve gülbank gibi sözlü kültür unsurlarının yanında çerağ, süpürge, saz gibi maddi kültür unsurları ile semah, âdâb, erkân ve dâr duruşu çeşitleri de cem ayinlerine özgü sanatsal iletişim dilinin kullanıldığı belli başlı yapılarıdır. Gelenekteki pratikler esnasında söylenen her söz, sergilenen her davranış ve kullanılan her maddi kültür unsur, simgesel ve bâtinî bir anlam içermekte ve bu bağlamda çeşitli görevler üstlenmektedir. Söz, davranış ve maddi kültür unsurları gibi üç temel ögenin harmanlanmasıyla sergilenen cemlerde en çok göze çarpan unsur ise sözdür (Uludağ, 2010: 30; Erdem, 2021: 171).

Dâr kavramı etrafında oluşturulan pratikler içerisinde de çok geniş ve zengin söz öbekleri ve deyimler bulunmaktadır. Bu söz öbekleri ve deyimler icra edilen her türlü âdâb ve erkânında hatırlatma figürü olarak önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Hatırlatma figürleri hem erkân içerisinde icra edilen ve topluma çeşitli mesajlar veren birtakım pratikleri daha anlamlı kılmakta hem de geleneğin canlı kalmasına ve yaşatılmasına önemli katkılar sunmaktadır. Çeşitli duruş şekillerini ve birtakım âdâbların yerine getirilmesini ifade eden bu söz öbekleri

ve deyimler: Dâr-ı Mansûr, dâr-ı Fazlı, dâr-ı Hüseyin, dâr-ı Fâtıma, çengel dârı, dâr pîri, dâr kurbanı, dâr meydanı, dâra durmak, dârında durmak, dâra çekmek/çekilmek, dâr kaldırmak, dârdan indirmek, dâr-ı Mansur'dan geçmek, dârında durmak, dava görme dârı, dâru'l-emen, tercemân-ı dâr, dâr cemi, dâru'l-gurûr, dâr-ı çeç, dâru'r-rahmân/dâru's-şeytan ve dâr gülbengi'dir. Zikredilen bu söz öbekleri ve deyimlerden birçoğuna çalışmanın önceki bölümlerinde değinildiği için burada sadece ilk defa geçen deyim ve söz öbeklerine yer verilecektir.

Dâr Meydanı: Dâr kavramı etrafında oluşturulan tüm pratiklerin yapıldığı meydana verilen isimdir. Bu meydan daha önceden de zikredildiği gibi fiziki bir mekândan öte tasavvufî, bâtinî bir mekâna işaret etmekte; cem erkânında icra edilen Kırklar Meydanı'nın orta merkezini ifade etmektedir. Anadolu'nun çeşitli yörelerinde meydan olarak da zikredilen dâr meydanından sorumlu cemlerde bir hizmet sahibi bulunmaktadır. Bu hizmet sahibi cem ayinlerinde her ne kadar iznikçi olarak bilirse de gördüğü hizmet yönünden aslında meydancıdır. Meydancı, cemlerde hem semah meydanının hem de postun temizliği ile gelenlerin ayakbalarını teslim almak ve cem bitiminde tekrar teslim etmek gibi bir hizmeti yerine getirmektedir (Fığlalı, 2006: 275; Üçer, 2005: 359; Gökbel, 2019: 200).

Dâr Cemi: Alevî ve Bektaşî geleneğinde dâr merkezli tüm âdâb ve pratikler cem ayinleri içerisinde yapılmaktadır. Bu yüzden de bölgeler arasında birtakım farklılıklar olsa bile bu türden yapılan tüm cemlere aynı zamanda dâr cemi denilmektedir (Gökbel, 2019: 200).

Dava Görme Dârı: Geleneğe mensup üyeler arasında herhangi bir sorun baş gösterdiğinde, sorunun çözülmesi için meydan açılmasına verilen isimdir. Dâra çekilen bir canın davasının görüldüğü dâra, bazı yörelerde bu isim verilmektedir (Gökbel, 2019: 207).

Dâr Pîri: Dâr duruşu biçimlerine ismi verilen önemli tarihi şahsiyetler gelenek içerisinde aynı zamanda dâr pîri olarak da zikredilmektedir. Bu açıdan da Hz. Fatıma, Hz. Hüseyin, Hallac-ı Mansûr, Nesîmî ve Fazlullah Hurûfî dâr pîrleri olarak anılmaktadır (Gökbel, 2019: 201; Özcan, 2003: 250).

Dâr'ul-Emen: Güvene kavuşma kapısı anlamında ayini cem kapısının adıdır. Meydan kapısı ve dergâh kapısı anlamlarına da gelmektedir. Bunlarla birlikte emniyette olunan, güvenilir yer, sınıllanacak yer ve emniyet yurdu anlamına da gelen bu terkipler, geleneğe yola giren canların ikrar verdikleri yer kastedilmektedir (Gökbel, 2019: 2005; Özcan, 2003: 251).

Dâru'l-Gurûr: Bu terkipler Hz. Muhammed'in "Ben ilmin şehriyim Ali de onun kapısıdır" sözüne mülhemle kullanılmaktadır. Cemin yapıldığı yer, zikir ve muhabbet meydanıdır. Hz. Muhammed'in aşkı ve ilmi ancak muhabbet sayesinde öğrenilebilir. Eğer muhabbet olmaz ise Muhammed'in ilmi ve aşkı öğrenilemez. Muhammed ilminin ve aşkın olduğu yer cemin yapıldığı mekândır. Muhammed ilminin olduğu bu yerin kapısı ise Hz. Ali'yi

temsil eder. Bu yüzden de Hz. Ali, hidayete ulaşmak için sınırlanacak ilk kapıdır (Gökbel, 2019: 2006).

Dâr-ı Çeç: Kelime olarak mısır darı yığını anlamına gelmektedir. Gelenekteki bir rivayete göre Hacı Bektaş Velî, Lokman Perende'nin öğrencisi iken dâr-ı çeçi üzerinde namaz kılmış ancak darı yığınlarının hiçbiri yerinden oynamamış ve yıkılmamıştır. Bu kerametinden dolayı da Hünkâr, icazet almıştır (Gökbel, 2019: 2003).

Dâr Kurbanı: Geleneğe mensup bir canın vefatı sonrasında komşulardan rızalık alınması için tığlanan (kesilen) kurbanı verilen isimdir. Daha önce zikredilen Dârdan İndirme Erkânı'nda canlara ikram edilmek için tığlanan kurbanı aynı zamanda dâr kurbanı da denilmektedir (Gökbel, 2019: 203; Özcan, 2003: 252).

Dârında Durmak: Katında, huzurunda durma anlamına gelmektedir. Cem ayinlerinde semah hizmetini icra etmek için meydana çıkan taliplerin musâhibleri tarafından semahın ağırlama bölümü bitinceye kadar elleri ve ayakları mühürlü bir şekilde dâra durarak beklemelerine verilen isimdir (Gökbel, 2019: 2005; Özcan, 2003: 251).

Dâr Kaldırmak: Bu söz öbeği Anadolu'nun bazı yörelerinde yukarıda genişçe bilgi verdiğimiz dârdan indirme ifadesinin yerine kullanılmaktadır (Gökbel, 2019: 2003; Özcan, 2003: 250).

Dâr-ı Mansûr Olma: Bu ifade Anadolu'da İçel yöresindeki Tahtacılar tarafından kullanılmakta ve dedenin huzurunda dâra durma anlamına gelmektedir (Gökbel, 2019: 2004).

Dâr-ı Mansur'dan Geçmek: Hallâc-ı Mansûr ile özdeşleştirilerek kurulan bu söz öbeği ile yola uygun olmayan hal ve hareketlerinden ötürü yargılanmak üzere talibin dede ve cem erenleri tarafından sorguya çekilme sürecini ifade etmektedir. Bizim bu çalışmada dâra çekmek/çekilmek olarak zikrettiğimiz erkân bazı yörelerde "dâr-ı Mansur'dan geçmek" olarak ifade edilmektedir (Gölpınarlı, 2004: 80; Gökbel, 2019: 2004; Özcan, 2003: 251).

Tercemân-ı Dâr: Meydana çıkmış, dâra durmuş bir talibin manzum veya mensur olarak söylediği veya onun için dede tarafından söylenen sözlerle, dualara denilir (Sarıkaya, 2002: 14). Bu sebepten: "*Allah Allah! elim erde, özüüm dârda, yüzüüm yerde, erenlerin dâr-ı Mansur'unda, Muhammed Ali divanında, Hakk'ın huzurunda canım kurban, tenim tercemân, elimden, dilinden incinmiş can karındaş var ise dile gelsin, Allah eyvallah hû dost*" ifadelerine gelenekte tercemân-ı dâr denilmektedir (Uludağ, 1995: 134). Bazı yörelerde ise tercemân-ı dâr şu şekilde okunmaktadır: "*Ağrınmış, acımış kardeş var ise meydan-ı muhabbette yüzüüm yerde, özüüm dârda, erenlerin dâr-ı Mansur'unda, er ise Hakk divanında, meydan erenlerde, bende hakkı olan kardeş, kandiği yerden hakkımı talep etsin. Tarikata boyun germek hatadır, erenler menzil-i teslim-i rızadır. Olduysa dilimden ya elimden her ne geldiyse delim yahut elim kesmek revadır, Allah, eyvallah...*" (Özcan, 2003: 251).

Dâr Gülbengi: Cem ayinlerinde dâra durmuş olan bir talibe dede tarafından okunan, o kişinin yola bağlılığını teyit eden ve ona yapılan nasihat ve telkinlerden oluşan

duaya dâr gülbengi denilmektedir. Şu şekildedir: "*Allah Allah.... Geldiğiniz yoldan, durduğunuz dârdan çağırduğumuz pirden şefaât göresiniz, gösteresiniz. Hakk Muhammed Ali ikrarınızda ber karar eyleye, Hünkâr Hacı Bektaş Veli Allah'a kul, Muhammed'e ümmet, Ali'ye talip eyleye. Bu yoldan, bu dârdan, bu ikrardan ayırmaya. Ceddi cemalin yaramaza, uğursuza, pîrsizce dâş getirmeye. Şeytanın şerrinden, gâfil gadâdan, görünmez belâdan koruya. Cenab-ı Hakk hayırlı evlat, hayırlı devlet, gökten hayırlı rahmet, yerden hayırlı bereket nasip eyleye. Dârınız, niyazınız, kabul ola, gerçeğin demine hû.....*" (Özcan, 2003: 250).

Dâru'r-Rahmân/Dâru's-Şeytan: Tasavvufi anlayışta insan iki yönlü bir varlıktır. Bu yüzden insanın Allah'a bakan yönüne dâru'r-rahman; şeytana bakan yönüne ise dâru's-şeytan denilmektedir. Ayrıca Birine akıl, diğerine cehl denildiği gibi birine âhret, diğerine dünya da denilmektedir (Gökbel 2019: 2006).

5. Dâr Merkezli Pratiklerin Bireysel ve Toplumsal Faydaları

Dâr kavramı etrafında oluşturulan, yukarıda birçok çeşidinden bahsedilen pratikler sayesinde yola tabi olmuş bir canın elinden ve dilinden kötü bir sözün ve toplum tarafından uygun görülmeyen bir davranışın ortaya çıkması, huzurun bozulması ve anarşinin baş göstermesi büyük ölçüde engellenmektedir. Bununla birlikte bu pratiklerle hatalar, işlenmiş günahlar toplum huzurunda ortaya çıkarılarak kul hakkına girenlerin hak sahibi tarafından affedilmesi sağlanmış olmaktadır. Dâr merkezli yürütülen tüm erkân ve âdâbların aslında gelenekteki önemli bir düstur olan "eline, diline ve beline sahip olmak" düşüncesinin toplumsal tabanda uygulanması ve bu düşünceden uzaklaşanların tekrar hizaya getirilmesi için önleyici bir tedbir mekanizması işlevi de bulunmaktadır. Nitekim dâr sırasında elinden veya dilinden günah işlemiş bir talip durumuna düşerek toplum huzurunda hesaba çekilmek hiç kimse tarafından istenilen bir durum değildir. Bu korku, talipler üzerinde manevi bir kontrol mekanizması oluşturmaktadır. Herhangi bir can suç işlediğinde meydan odasına çağrılarak sorgulanmakta ve gerektiğinde birtakım cezalar verilmektedir (Tiryaki, 2013: 140).

Dâr kavramı etrafında oluşturulan pratiklerde, öz itibarıyla aynı yola gönül veren insanların günlük yaşamlarına değinilmekte; sosyal, hukuki, eğitsel ve ekonomik açıdan bireylerin ve toplumların huzurlu bir şekilde yaşamalarına imkân sağlanmaktadır. Bu açıdan dâr merkezli ortaya koyulan her bir erkânı, bireyin veya talibin dört başı mâmur bir kişilik kazanması için oluşturulmuş toplumsal yargılar olarak görmek mümkündür. Aynı zamanda yüzyıllar içerisinde oluşturulan bu pratikler töre ve ahlaki yaptırımlar güldestesisidir (Kaygusuz, 1993: 80). Gelenekte her nefsin bir dâr meydanında ve Hakk Muhammed Ali postu önünde, mürşit huzurunda nefis muhasebesi yapması istenilmektedir. Dâr meydanında ve mürşit huzurunda haklıya hakkı, haksıza ise haksızlığı teslim edilmektedir.

Böylece inanç ile adalet beraberce sağlanmış ve talibin gönlüne bu duyguların eşit miktarda tesir etmesi sağlanmış olmaktadır (Dönmez-Çelik-Armağan, 2018: 185). Canlardan herhangi birisi maddi ve manevi bir haksızlığa uğramışsa mağduriyetinin giderilmesi için cemde meydana çıkarak dâra durur. Kimden bir isteği veya şikâyeti varsa dedeye anlatır. Dede, şikâyet edilen, hak talep edilen kişiyi meydana çağırarak onu da dinler. Dede, her iki tarafı da dinledikten sonra cemde bulunan erenlerin de görüşlerini alarak işin doğrusunu bulur ve sorunu çözer. Çünkü o meydanda (dârda) kimse yalan söylemeye cesaret edemez. Eğer yalan söylerse o kişi düşkün olur ve bir daha o toplumda onun yüzüne bile bakılmaz, yaşadığı toplumdan tecrit edilir (Dedekargınoğlu, 2012: 127).

Alevî ve Bektaşî yol anlayışında canlar arasındaki hak ve adalete taalluk eden meselelerin ahirete bırakılmasına çok sıcak bakılmamaktadır. Bu yüzden yola ait telakkilerin ve değerlerin terki durumunda uygulanması için bu dünyada karşılığı olan cezalar konulmuştur. Bu anlayıştan ötürü cemde hesap sorulmakta, canlar dâra çekilmekte ve kişinin adaleti bu meydanda tartılmaktadır. (Dönmez-Çelik-Armağan, 2018: 193). Dâr meydanı, sadece dedelerin ve taliplerin değil, toplumsal hayatın da huzurunu sağlayan, yolun önemli bir simgesel unsurudur. Nitekim cemlerdeki dâr meydanları geçmişte Anadolu'da sanki faal birer mahkeme gibi çalışmış, yaşanan sorunlar dâr meydanlarında çözülmüştür. Dedeler ve cem erenlerinin verdiği kararlar Alevî ve Bektaşî toplulukları tarafından Osmanlı kadılarının kararları gibi adil ve resmi bir karar olarak kabul görmüş ve uygulanmıştır (Dedekargınoğlu, 2012: 127; Erdem, 2021: 174).

Hakk'a yürüyen canlar için gerçekleştirilen Dârdan İndirme Erkânı'nın da bireysel ve toplumsal oto kontrolü sağlayan önemli bir işlevi ve büyük bir gücü vardır. Dârdan indirme cemiyle yapılan bu erkânda ceme katılan tüm canlar ölen kişi için Allah'tan af ve mağfiret dilerken aynı zamanda kendi iman ve ikrarlarını tazelemektedir. Böylece dâr erkânı en geniş anlamıyla bir ömür birlikte yaşadığı, toplumsal hayat içerisinde ilişkilerinin bulunduğu kişilere karşı daha dikkatli olmayı öğretmektedir. Vefat eden kişinin Dârdan İndirme Erkânı'nı yerine getirmek çevresinde bulunan kişiler için adeta bir hatırlatma ve öğüt niteliği taşımaktadır. Diğer taraftan ölen kişi için hep birlikte dua edilmesi ve kurban tığlanıp ikram edilmesi hem toplumsal bağları güçlendirmekte hem de sahiplenme duygusunu geliştiren bir etki meydana getirmektedir. Vefat eden bir can için sembolik olarak yakınları tarafından Hakk meydanında dâra durulup sorgudan geçirilmesi ve bu yolla tüm canlardan rızalık alınması, üzerine düşen görevi yerine getirdiği için kişiyi psikolojik olarak rahatlatmaktadır. Aksi takdirde, ölen bir can için Dârdan İndirme Erkânı yapılmadığında, hem ölen kişi Hakk'ın huzurunda sonsuza kadar sıkıntı çekecek hem de ölenin yakınları bu konudaki yükümlülüklerini yerine getirmediği için hayatı

boyunca vicdan azabı duyacaktır. Bu yüzden de bireyin iç huzursuzluğu artacak, bu da ister istemez çevresine yansarak toplumsal huzuru da olumsuz yönde etkileyecektir (Rençber, 2020: 33; Dedekargınoğlu, 2018: 320-324).

Dâr kavramı etrafında oluşturulan pratiklerin tümünde toplum içindeki anlaşmazlıklar, dargınlıklar, kırgınlıklar dede/mürşid aracılığıyla çözüme kavuşturulmaktadır. Bireylere kul hakkının yenmemesi gerektiği öğretilmektedir. Bu tür kuralların bulunduğu bir toplum yapısında kişinin bilerek veya isteyerek bir suç işlemesinin de önüne geçilmekte; herkesin birlik ve beraberlik içinde yaşayacağı bir ortam sağlanmaya çalışılmaktadır. Bir başka ifadeyle söz konusu pratikler aracılığıyla taliplerin toplum içi yaşam ve davranış biçimleri hakkında bilgi sahibi olunması hedeflenmekte ve bunların benimsenerek uygulanmaları sağlanmaktadır.

SONUÇ

Alevî ve Bektaşî geleneğinde hem insana hem de birlikte yaşadığı topluma önemli kazanımlar sağlayan, iç huzuru ve toplumsal birlik ve beraberliği ayakta tutan pek çok kural ve kaide bulunmaktadır. Gelenekte âdâb ve erkân olarak zikredilen bu kurallarla bir taraftan bireylerin doğal ve rahat bir yaşam sürmesi amaçlanmakta diğer taraftan da sosyal ve toplumsal hayatın hiyerarşik düzeni muhafaza edilmektedir. Gelenekteki bu kuralların bir gereği olarak her talip bir rehber, pîre, ve mürşide bağlanmak zorundadır. Hiyerarşik bakımdan her bir can kendinden bir üst mertebede olan rehber, dede, mürşid tarafından denetlenmektedir. Örneğin bir talip suçuz yere eşini boşadığında, başkasının namusuna hor gözle baktığında, yalancı şahitlik yaptığında, kul hakkı yediğinde, başkasına iftira atma gibi birtakım suçlar işlediğinde “düşkün” ilan edilmekte; lokması alınmamakta ve ona lokma verilmemektedir. Gelenekte iç huzuru sağlayan ve birlikte yaşama kültürünü geliştiren buna benzer daha birçok âdâb ve erkân vardır. Lokma dağıtımı, ikrar cemi, görgü cemi, birlik cemi, musahiplik ve düşkünlük anlayışı, dâra durma, dâra çekilme ve dârdan indirme erkanları aynı anlayışla ortaya koyulmuş aslında toplumun huzur ve güvenliğini sağlayan kültürel pratiklerdir.

Dâr, en genel bir ifade ile içsel ve dışsal bir murâkabeyi ve oto kontrolü sağlayan gelenekteki simgesel figürlerden biridir. Bu kavram, çift taraflı bir sorgulama mekanizmasını ifade eden Alevî ve Bektaşî yolunun mihenk taşlarından biridir. Dâr meydanı ve bu meydanda icra edilen tüm pratikler aslında Alevî ve Bektaşî yolunu kendine rehber edinmiş tüm canların yaşadıkları toplumla yüzleşme ve gerektiğinde kendini değerleri uğruna feda edebileceği iddiasında bulunduğu er meydanının diğer bir ismidir.

Dâr kavramı ve bu kavram merkezli oluşturulan çeşitli âdâb ve uygulamalar salt bir erkân olma özelliğinden öte

psikolojik, sosyolojik, felsefî ve tasavvufî yönleri olan; bireye vicdani bir huzur, topluma da barış ve sükûneti temin eden çok fonksiyonlu pratiklerdir. Meydanda durmayı, huzura çıkmayı, yolun her türlü zorluğunu göze almayı, manevî teslimiyeti ve en nihayetinde hak ve adalet konusunda canını seve seve vermeyi temsil eden dâr merkezli pratiklerin insanlara hatırlattığı birtakım kültürel ve inançsal değerleri de bulunmaktadır. Cem ayınının kendilerine özgü erkânı içerisinde dâr, cemin icra edildiği meydan alanının merkezini ifade etmektedir. Arka planında sembolik, bâtinî ve tasavvufî anlamları olan bu kavram etrafında yüzyıllar boyunca oluşturulmuş çok fazla söz öbekleri ve deyimler bulunmaktadır. Bu söz öbekleri Alevî ve Bektaşî geleneğine ait anlayışların ve kültürel değerlerin yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması hususunda son derece önemlidir. Dâr kavramı etrafında icra edilen tüm pratiklerin içerisinde gösterilen figürler de geleneğin yaşatılmasında, geleceğe aktarılmasında ve canlı kalmasında oldukça etkilidir.

Cem ayınının tümünde olduğu gibi dâr kavramı etrafında oluşturulan pratiklerde de iki yönlü bir temsil alanı bulunmaktadır. Bu bağlamda, dâr merkezli uygulamalarda yolun önderi ile talibin yüklendikleri nitelikler ve misyonlar birbirinden farklı olmaktadır. Nitekim yolun önderleri olan dedeler için dâr, yol gösterme, adaleti tesis etme ve huzuru sağlama gibi anlamlara gelirken; talipler için sorgu, görgü, ikrar, teslimiyet ve fedakârlık anlamlarına gelmektedir. Bununla birlikte yüzyıllar boyunca yaşatılan dâr kavramı etrafındaki tüm uygulamalar, aslında “Kul kuldân razı olmazsa Allah da kuldân razı olmaz” düsturunun insanlara hatırlatıldığı, bu anlayışın ne kadar önemli olduğunun vurgulandığı önemli bir kültürel pratiktir. Dâr merkezli pratikler bireysel ve toplumsal sorumluluğu en üst seviyelere çıkaran bir etki gücüne sahiptir. Tüm çeşitlerindeki nihai amaç ise birlik ve beraberlik içerisinde, barış ortamında yaşamayı kalıcı hale getirerek toplumsal düzene katkı sağlamaktır.

EK:

1 . Mansur darı

2 . Fazlı darı

3 . Nesimi darı

4 . Fatıma darı

1-Dâr Duruşları: Uludergah.wordpress (Erişim: 15.10.2024) <https://uludergah.wordpress.com/%E2%96%B6alevilikte-dara-durmak>.

2- Mansur Dârı: <https://www.ilgazetesi.com/tryenimahallede-asure-kaynadi-63656h.htm> (Erişim: 15.10.2024)

3-Fazlı Dârı: <https://www.cemvakfi.org/pages/inancHizmetleri-Detay194alevilikte-dar-ve-anlamlari> (Erişim: 15.10.2024)

3- Nesîmi Dârı: <https://www.alikenanoglu.net/hub/ocagi-erkaninda-gorgu-cemi> (Erişim: 15.10.2024)

4-Fâtıma Ana / Hüseyin Dârı: <https://pirha.org/alevi-canlana-ana-fatma-darini-sorduk-iste-yanitlari-video-138087.html/19/09/2018/> (Erişim: 15.10.2024)

KAYNAKÇA

- Aktaş, A. (2015), "Alevilerde Ölüm, Cenaze, Yas ile İlgili İnanış ve Ritüeller". *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 12, 17-66.
- Akyol, C. (2017), "Ardahan/Damal Yöresinde Gözükızıl Ocağı Süreğinde Görgü Cemi ve Düşkünlük Sistemi". *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 16,201-222.
- Arslanoğlu, İ. (2001), "Alevilikte Tanımlar ve Terimler". *Türk Kültürü Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 20, 21-92.
- Banaz, Ş. (2024), "Pir Sultan Abdal Derneği Tokat Şubesi'nin Kuruluşu, Faaliyetleri, Sorunları ve Beklentileri". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 17/1, 3-31.
- Banaz, Ş. (2015), "Sivas Aleviliği". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1, 373-385.
- Banaz, Ş. (2020), "Alevî-Bektaşî Yolunun Tokatlı Bir Ulu Ozanı: Kul Himmet". *Tokat İlmîyat Dergisi*, 8/1, 277-297.
- Başal, A.; Uludaş, İ. (2022). "Kur'an Bağlamında Dâr Kelimesi". *Diyanet İlmi Dergi*, 58/453-478.
- Bozkurt, F. (2015), *Buyruk-İmam Cafer Sâdık Buyruğu*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Cebecioğlu, E. (1997), *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları.
- Cevherî. (2007), *es-Sihâh*. Beyrut: Dâru'l-Maarife.
- Çoban, İ. (1997), *Kul Himmet*. Tokat: Ofset 2000 Matbaacılık.
- Coşkun, N. Ç. (2013), "Alevi Bektaşî Geleneğinde Dârdan İndirme Cemi ve Bu Cemin Toplum Yaşamındaki Yeri". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 65, 271-280.
- Coşkun, G. (2022), "Alevilikte Cem ve Semah'ın Kaynağı Olarak Görülen Miraç Hadisesi ve Kırklar Cemi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 103, 187-203.
- Çelik, İ. (1993), "Dâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8/482-483.
- Dalkıran, S. (2002), "Alevî Kimliği ve Anadolu Aleviliği Üzerine Bir Deneme". *EKEV Akademi Dergisi*, 6/10, 95-117.
- Dedekargınoğlu, H. (2012), *Dede Garkın Süreğinde Cem*. Ankara: Yurt Yayıncılık.
- Dedekargınoğlu, H. (2018), "Alevilerde Dâr'dan İndirme Cemi (Dâr Erkanı) Dede Garkın Süreği Örneği". *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 1: 319.
- Doğan, M. (212), *Derviş Muhammed Kolunda Gelenek, Etkileşim, Eğitim ve Âşıkî'nin Şiir Anlayışı*. İzmir: İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Dönmez, M.; Çelik, H.; Armağan, E. (2018), "Alevilik-Bektaşilikte Dâr". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Arş. Dergisi*, 85: 183-198.
- Elferâhîdî, Halil b. Ahmed. (2005), *Kitâbu'l-Ayn*. Beyrut: Dâru'l İhya'it-Turâsî'l-Arabî.
- Er, P. (1998), *Geleneksel Anadolu Aleviliği*. Ankara: Ervak Yayınları.
- Erdem, D. G. (2021), *Alevi İnanç Sisteminde Bir Mikro Merkez Olarak "Dâr" Kavramının Etrafında Oluşan Anlam Alanı ve Ritüel Evreni*. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 97: 165-176.
- Ersal, M. (2016), *Alevilik, Kavramlar ve Ocak Sistemi Çubuk Havzası Örneği*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları.
- Fırlı, E. R. (2006), *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Gökbel, A. (2019), *Ansiklopedik Alevi Bektaşî Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (2004), *Tasavvufun Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Güngör, Ö. (2007), *Günümüz Alevi Bektaşî Kimliğine Dair Sosyolojik Bir Araştırma, Beypazarı Karaşar Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Günşen, A. (2007), "Gizli Dil Açısından Alevilik-Bektaşilik Erkân ve Deyimlerine Bir Bakış". *Türkoloji Araştırmaları*, 2/2, 328-350.
- Kanar, M. (2010), *Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kaplan, D. (2010), *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, K. (2024), "Alevi-Bektaşilerde Dârdan İndirme Erkânı: Kocaali Balören Köyü Örneği". *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 21: 75-90.
- Kaygusuz, İ. (1993), *Alevilikte Dâr ve Dârin Pirleri*. İstanbul: Alev Yayınları.
- Kurnaz, C. (1993), "Dâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8/482-483.
- Kutlu, S. (2008), *Alevilik-Bektaşilik Yazıları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Eğri, O. (2011), *Alevi Bektaşî Yolu Hak Muhammed Ali*. İstanbul: Ufuk Yayınları.
- Eğri, O. (Haz.) (2012), *Kitâb-ı Dâr*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Korkmaz, E. (1996), *Pir Sultan Abdal Divanı*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Korkmaz, E. (2007), *Yorumlu İmam Cafer Buyruğu*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- Mermer, K. (2016), "Alevî-Bektaşî Klasiklerinde Musahiplik ve Dâr Erkânı". *Uluslararası Alevî-Bektaşî Sempozyumu*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Metin, S. (2014), *Anadolu Alevi/Bektaşî Erkânâmesi*. İstanbul: Kayhan Matbaası.
- Noyan, B. (1995), *Bektaşilik-Alevilik Nedir?* İstanbul: Ant Yayınları.
- Oytan, M. T. (1961), *Bektaşiliğin İçyüzü*. İstanbul: Maarif Kitaphanesi.
- Özcan, H. (2003), "Bektaşilikte Dâr Kavramı ve Hallâc-ı Mansur Etkisi". *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 9/33: 249-254.
- Özmen, İ. (1995), *Alevi Bektaşî Şiirleri Antolojisi*. Ankara Saypa Yayınları.
- Rençber, F. (2020), "Alevî-Bektaşî Geleneğinde Dârdan İndirme Erkânı: Adıyaman Örneği". *GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1: 31-49.
- Rençber, F. (2018), *Alevilikte Cem ve Cemevleri*. Mardin: Mardin Sesi Gazetecilik Matbaacılık.
- Rençber, F. (2013), "Anadolu Aleviliğinde Görgü Cemi: Adıyaman Örneği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34: 197-201.
- Sami, Ş. (1317), *Kâmus-ı Türkî*. Dersaadet: Çağrı Yayınları.
- Sarıkaya, M. S. (2002), *XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnamelere Göre Dinî İnanç Motifleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sarıkaya, M. S. (2005), "Alevi Kimliğinin Yeniden İnşası". *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu I, Isparta: Fakülte Kitabevi*.
- Tiryaki, R. (2013), *Sorularla Alevilik Bektaşilik*. İstanbul: Şah-ı Merdan Yayınları.

- Tur, S. D. (2002), Erkannâme. Almanya: Erenler Yayınları.
- Uludağ, S. (1995), Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. Ankara: Marifet Yayınları.
- Uludağ, S. (2010), Dört Kapı Kırk Eşik. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Uludağ, S. (1997), “Halâc-ı Mansûr”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 15/377-381.
- Üçer, C. (2005), Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Üçer, C. (2019), “Alevi Nitelemeli Gelenek Ya da Ocak ve Gruplar Hakkında Yapılacak Çalışmalarda Ocak Sisteminin Dikkate Alınmasının Önemi”. e-makâlât Mezhep Araştırmaları, 12/2, 353-402.
- Üçer, C. (2005), “Tokat Örneğinden Hareketle Alevilik Üzerine Bir Değerlendirme”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 11/34, 229-268
- Üçer, C. (2023), “İslam Mezhepleri Tarihinde İsimlendirme Sorunu ve Bir Mezhep, Ekol, Gelenek ya da Grubun Kendi Sistematiği İçerisinde Ele Alınmasının Önemi- Alevî Nitelemeli Gelenek Örneğinde”. e-makâlât Mezhep Araştırmaları, 16/1, 143-181.
- Üzüm, İ. (1997), Günümüz Aleviliği. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Üzüm, İ. (2008), Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik. İstanbul: İsam Yayınları.
- Yaman, A. (2011), Geçmişten Bugüne Alevilik-Kızılbaşlık. İstanbul: Nokta Kitap Yayınları.
- Yıldırım, A. (1997), Başlangıcından Günümüze Alevi Bektaşî Deyişleri. Ankara: Uyum Yayıncılık.
- Yıldız, H. (2004), Anadolu Aleviliği. İstanbul: Araştırma Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

In the Alevi-Bektashi tradition, there are many rules that provide important benefits to both the people and the society they live in and maintain inner peace and social unity and solidarity. With these rules, which are mentioned as etiquette and manners in tradition, on the one hand, it is aimed at individuals to live a natural and comfortable life, and on the other hand, the hierarchical order of social and community life is preserved. As a requirement of these rules in tradition, every aspirant must be connected to a flea, guide and murshid. Hierarchically, each soul is supervised by the rehber, dede, mürşid and pîr, who are at a higher level than itself. For example, when a suitor divorces his wife without being blamed, looks down on someone else's honor, bears false witness, violates people's rights, or commits certain crimes such as slandering someone else, he is declared a "düşkün"; His bite is not taken and he is not given a bite. Many similar customs and traditions in the tradition provide inner peace and develop the culture of living together. Lokma yemeği, İkrar cemi, görgü cemi, birlik cemi, the understanding of musahiplik and düşkünlük, the rituals of dâra durma, dâra çekilme and dârdan indirme are actually cultural dynamics that provide the peace and security of the society, all put forward with the same understanding. In the most general terms, Dâr is one of the symbolic figures in the tradition that provides internal and external monitoring and self-control. This concept is one of the cornerstones of the Alevi-Bektashi path, which expresses a double-sided questioning mechanism. Dâr meydanı and all the rituals performed in this square are actually another name for the private square where all the souls who have taken the Alevi-Bektashi path as their guide claim to confront the society they live in and sacrifice themselves for the sake of their values when necessary. The concept of dâr and the various customs and rituals created around this concept have psychological, sociological, philosophical and mystical aspects beyond being a mere custom. They are multifunctional practices that provide peace of mind to the individual and peace and tranquility to society. There are also some cultural and religious values that the religious leaders remind people of, representing standing in the square, coming to peace, risking all kinds of difficulties on the road, spiritual submission, and ultimately willingly sacrificing one's life for rights and justice. Among the unique rituals of Cem rituals, dâr refers to the center of the square area where Cem is performed. There are many phrases and idioms that have been created over the centuries around this concept, which has symbolic, mystical and mystical meanings in its background. These phrases are essential in keeping the religious and cultural values of the Alevi-Bektashi tradition alive and transferring them to future generations. The figures shown in all the rituals performed around the concept of dâr are also very effective in keeping the tradition alive, transferring it to the future and keeping it alive. As in all Cem rituals, there is a two-way representation area in the rituals created around the concept of dâr. In this context, the qualities and missions of the leader of the path and the disciple are different from each other among the religious leaders. As a matter of fact, for the dedes, the leaders of the road, dâr means guiding, establishing justice and ensuring peace; For the suitors, it means questioning, manners, confession, submission and sacrifice. In addition, all the rituals around the concept of dâr, which has been kept alive for centuries, is actually an important cultural practice in which people are reminded of the motto "If the servant is not pleased with the servant, God will not be pleased with the servant" and emphasizes how important this understanding is. Dâr officials have an influence that maximizes individual and social responsibility. The ultimate goal of men is to contribute to social order by living in unity and solidarity and in a peaceful environment permanently. In this study, the concept of dâr and the rituals created around this concept are touched upon, their meaning contents are revealed, their types are mentioned, and their individual and social benefits are pointed out. As a result of the study carried out with the literature review method, it has been revealed that the manners and rituals created around the concept of dâr are an indispensable element of the Alevi-Bektashi understanding of the path and that they have many individual and social benefits; The importance of keeping these men alive was emphasized.

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

E-ISSN: 2564-680X (Online)

Kış Sayısı / Winter Issue

Aralık / December 2024

Derya DEMİR (2024). "YETERSİZ BESLENME YAYGINLIĞI ve KÜRESEL GIDA GÜVENCESİ ENDEKSİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ"
Derya DEMİR (2024). "A COMPARATIVE ANALYSIS ON THE PREVALENCE OF UNDERNOURISHMENT AND THE GLOBAL FOOD SECURITY INDEX"
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. Aralık, s.211-224. / Tokat Gaziosmanpaşa University The Journal of Social Sciences Research. Winter, p.211-224.

Alan (İktisat Araştırma) / Field (Economics Research)

Doi Numarası / Doi Number: 10.48145/gopsbad.1537951

Geliş Tarihi / Received: 23.08.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 09.12.2024

YETERSİZ BESLENME YAYGINLIĞI ve KÜRESEL GIDA GÜVENCESİ ENDEKSİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ¹

Derya DEMİR^{1*}¹Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Reşadiye Meslek Yüksekokulu, Tokat, Türkiye

*derya.demir@gop.edu.tr

+ORCID: 0000 0002 7355 1757

Öz– Mevcut teknolojik olanaklar ve tarımsal verimlilikteki artış düşünüldüğünde günümüzde yeryüzünde açlık sorununun olmaması beklenir. Çünkü Sanayi devriminden sonra üretimde meydana gelen hızlı gelişmeler, tarımın makineleşmesi, gübreleme, ilaçlama, sulama olanaklarının gelişmesi ile tarımsal üretimin verimliliği önemli oranda artmıştır. Tarıma elverişli topraklar sınırlı olmasına rağmen, verimliliğin artması ile daha fazla ürün elde edilebilmektedir. Ancak dünyanın birçok ülkesinde yetersiz beslenme sorunu yaşanmaya devam etmektedir. Bu çalışmanın amacı Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) verileri ile Ekonomik İstihbarat Birimi (EIU) Küresel Gıda Güvencesi Endeksi (GFSI) verilerinden yararlanılarak 2012-2022 dönemi için dünyada yetersiz beslenmenin ciddi sorun teşkil ettiği ülkelerin nitel araştırma yöntemi ve betimsel analiz tekniğiyle incelenmesidir. Bunun yanı sıra Yetersiz Beslenme Yaygınlığı (PoU) ile GFSI verilerinin karşılaştırılması olarak analiz edilmesi amaçlanmıştır. 2021 yılında dünya nüfusunun yüzde 9,2'si temel besinlere erişememiştir. Yetersiz beslenme oranının en yüksek olduğu ülke Madagaskar olup, bu ülkede yetersiz beslenme oranı yüzde 51'dir. 2021 yılı verilerine göre hem PoU'ne göre, hem de GFSI sıralamasına göre Madagaskar, Haiti, Kongo Demokratik Cumhuriyeti ve Yemen son sıralarda bulunmaktadır. Söz konusu ülkelerin kişi başına düşen gelirlerinin de dünya ortalamasının çok altında olduğu, gıda güvencesizliğinden en çok etkilenen ülkelerin düşük gelirli yoksul ülkeler olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler– Gıda Güvencesi, Yetersiz Beslenme, Küresel Açlık, Yoksulluk.

A COMPARATIVE ANALYSIS ON THE PREVALENCE OF UNDERNOURISHMENT AND THE GLOBAL FOOD SECURITY INDEX

Abstract– Considering the current technological possibilities and the increase in agricultural productivity, it is expected that there will be no hunger problem in the world today. Because of the rapid developments in production after the Industrial Revolution, the mechanization of agriculture, the development of fertilization, spraying, and irrigation opportunities, the efficiency of agricultural production has increased significantly. Although the land suitable for agriculture is limited, more products can be obtained with the increase in productivity. However, undernourishment continues to be a problem in many countries of the world. The aim of this study is to examine the countries where undernourishment poses a serious problem in the world for the period 2012-2022, using the qualitative research method and descriptive analysis technique, using the Food and Agriculture Organization (FAO) data and the Economic Intelligence Unit (EIU) Global Food Security Index (GFSI) data. In addition, it was aimed to comparatively analyze the prevalence of undernourishment (PoU) and GFSI data. In 2021, 9.2 percent of the world's population did not have access to basic nutrients. The country with the highest undernourishment rate is Madagascar, where the undernourishment rate is 51 percent. According to 2021 data, Madagascar, Haiti, the Democratic Republic of the Congo, and Yemen are at the bottom of the list, both in terms of PoU and the GFSI ranking. It is seen that the per capita income of these countries is well below the world average, and the countries most affected by food insecurity are low-income poor countries.

Keywords – Food Security, Undernourishment, Global Hunger, Poverty.

¹ 23-25 Mayıs 2024 tarihleri arasında Tokat'ta I. Uluslararası İktisadi ve İdari Çalışmalar Kongresi'nde sunulan "Yetersiz Beslenme Bağlamında Yoksulluk Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı özet bildirinin geliştirilmiş halidir.

GİRİŞ

Birleşmiş Milletler (BM) Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin (Sustainable Development Goals-SDG) 2015 yılında uygulamaya konmasıyla gıda güvenesi tamamen küresel bir hedef olarak kabul edilmiştir. 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi'nde tanımlanan on yedi Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi, 193 BM Üye Devleti tarafından imzalanan ve 2030 yılına kadar ulaşılacak 169 ilgili hedefi içeren "insanlar, gezegen ve refah için bir eylem planı" nı temsil etmektedir. Özellikle, Hedef 2 "Sıfır Açlık", açlığın sona erdirilmesi ve "bütün insanların tüm yıl boyunca güvenli, besleyici ve yeterli gıdaya erişiminin" sağlanması çağrısında bulunmaktadır (UN, 2015). Açlık, kişinin günlük yaşamını sürdürebilmesi ve gereken enerjiyi alabilmesi için tüketmesi gereken gıdadan daha az miktarı tüketmesidir (Bu miktar kişiler, bölgeler ve kültürler arasında değişiklik gösterebilir). Açlık yeterli miktarda gıdanın alınmaması durumunu ifade ederken, Gıda ve Tarım Örgütü (Food and Agriculture Organization-FAO) küresel açlığın boyutunu tahmin etmek için Yetersiz beslenme yaygınlığı (Prevalence of Undernourishment-PoU) göstergelerini kullanmaktadır (FAO, 2023c; Bayar, 2022).

2000'li yılların başından bu yana, yetersiz beslenmenin yaygınlığında kayda değer iyileşmeler kaydedilmiştir. Çoğu ülke artık 2000'li yılların başına göre daha iyi durumdadır. Ancak mutlak anlamda yetersiz beslenen insanların sayısı yeniden artma eğilimine girmiştir ve bugün dünya genelinde yaklaşık 768 milyon insan (dünya nüfusunun yüzde 9,9'una tekabül ediyor) açlık çekmektedir (Marson, Saccone ve Vallino, 2023).

FAO'nun Dünyada Gıda Güvenesi ve Beslenmenin Durumu 2023 raporuna göre, yetersiz beslenmenin yaygınlığı ile ölçülen küresel açlık, 2021'den 2022'ye değişmeden kalmıştır (FAO, 2023a). Ancak, 2022 yılı küresel açlık oranı, Covid-19 salgını öncesine denk gelen 2019 yılına nispeten oldukça yüksektir. 2022'de dünyada yaklaşık 783 milyon kişi açlıkla karşı karşıya kalmıştır. Bu sayı, 2019'a göre 2022'de 122 milyon daha fazla kişinin açlıkla mücadele ettiğini göstermektedir. 2030'da yaklaşık 600 milyon kişinin kronik olarak yetersiz besleneceği öngörülmektedir (Dünya Gazetesi, 2023).

Küresel düzeyde açlık 2021 ile 2022 arasında kötüleşmemiştir. Ancak dünyada açlığın arttığı, insanların hâlâ Covid-19 salgını sonrasında gelir kayıplarını telâfi etmeye çalıştığı ya da zor durumda kaldığı birçok ülke veya bölge bulunmaktadır. Gıda, tarımsal girdi ve enerji fiyatlarındaki artıştan etkilenen ya da yaşamları ve geçim kaynakları çatışmalar ya da aşırı hava olayları nedeniyle sektöre uğrayan çok sayıda insan yaşamaya çalışmaktadır (FAO, 2023b).

PoU, dünya genelinde 2019'da yüzde 7,9 iken, 2022 yılında yüzde 9,2'ye yükselmiştir. PoU, Afrika, Asya ve Okyanusya'da, 2019'dan 2022'ye artarken, Latin Amerika ve Karayipler'de azalmıştır. Afrika'da 2019'da yüzde 17 olan

PoU, 2022'de 2,7 puan artarak 19,7'ye ulaşmıştır. Asya'da 2019'da yüzde 7,4 olan PoU, 2022'de yüzde 8,5'e çıkmıştır. Okyanusya'da da 2019'da yüzde 6,4 olan PoU küçük bir oranda artarak, 2022'de yüzde 7'ye ulaşmıştır. Latin Amerika ve Karayipler'de ise yüzde 5,6 olan PoU, 2021'de yüzde 7'ye ulaşsa da 2022'de 0,5 puanlık düşüşle yüzde 6,5'e gerilemiştir (Dünya Gazetesi, 2023).

Abruzzese (2014), enerji fiyatlarının yükselmesi, tarımsal üretimin durması ve yatırımların azalması, ekonomik büyüme ve nüfus artışından dolayı gıda talebinin artması, ticareti bozucu teşvikler, ekolojik bozulma ve artan biyoyakıt kullanımı sebebiyle dünyada gıda güvenesinin sağlanamadığını ifade etmektedir. Özellikle küresel iklim değişikliği yeryüzünde birçok türe, ekosistemlere ve hayvancılık üretim sistemlerine ilişkin sürdürülebilirliği olumsuz etkileyen ciddi bir tehlike olarak kabul edilmektedir (Moss, Jounany ve Neebold, 2000).

Dünyada yeterli beslenme ve gıda güvenesinin sağlanması her ülkede farklı düzeylerde olmaktadır. Gıda fiyatlarındaki yükselme ve dalgalanmalar, yetersiz beslenen insan sayısının dünyada artmasının en önemli sebebi olarak görülmektedir. Öte yandan dünyada aynı anda hem bolluk hem kıtlık bir arada yaşanmaktadır. Bunun sebebi ise tarımsal üretimde ve gıda arzının dağılımında dengesizliğin söz konusu olmasıdır. Coğrafi açıdan kuzey ülkeleri ile güney ülkeleri arasında yeterli beslenme ve gıdaya erişim konusunda belirgin bir eşitsizlik bulunmaktadır. Gelişmiş kuzey ülkelerinde aşırı beslenme ve bolluk hastalıkları yaygınlaşırken, coğrafi olarak güney ülkeleri olarak ifade edilen az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde yetersiz beslenme ve açlıktan dolayı ölümler bile olmaktadır (Eraktan ve Yelen, 2012).

Dünyada açlığın durumunu ölçmek için yaygın kullanılan ölçütlerden biri Uluslararası Gıda Politikası Araştırma Enstitüsü (International Food Policy Research Institute-IFPRI) tarafından hesaplanan Küresel Açlık Endeksi (Global Hunger Index-GHI) olup 119 ülke verileri ile her yıl hesaplanmaktadır. Endeksin hesaplanmasında kalori alımı yetersiz olan nüfusun oranı ile birlikte 5 yaş altındaki çocuklarda zayıflık, bodurluk ve ölüm oranı verileri kullanılmaktadır. Her ülke için 9,9 puan ve altı düşük gıda güvenesizliği olarak, 50 ve üzeri puan ise çok endişe verici gıda güvenesizliği olarak yorumlanmaktadır (IFPRI, 2019). Dünyada açlığın durumunu ölçmek için FAO'nun Yetersiz beslenme yaygınlığı (Prevalence of Undernourishment-PoU) göstergesi de yaygın olarak kullanılmakta olup günlük enerji ihtiyacını karşılamak için gerekli olan asgari miktarda gıdayı tüketemeyen nüfusun oranını göstermektedir (FAO, 2014). PoU, FAO'nun gıda güvenesi göstergelerinden erişim boyutuna işaret etmektedir (FAO, 2024).

Yaygın kullanılan göstergelerden bir diğeri Ekonomik İstihbarat Birimi (Economist Intelligent Unit-EIU) tarafından hazırlanan, 2012 yılından itibaren 113 ülkeye dair verileri her yıl düzenli olarak sunan Küresel Gıda Güvenesi Endeksi (Global Food Security Index-GFSI)'dir. Bu endeks satın alınabilirlik, bulunabilirlik, kullanılabilirlik ve istikrar

olmak üzere dört temel boyutu kapsamaktadır (Karakoç ve Manga, 2023).

Gıda güvenliği ve gıda güvencesi terimleri birbirinden farklı anlamlara sahiptir. Gıda güvenliği İngilizcede “food safety” olarak geçmekte ve “Sağlıklı ve kusursuz gıda üretimini sağlamak amacıyla gıdaları; üretim, işleme, muhafaza ve dağıtımları sırasında gerekli kurallara uyulması ve önlemlerin alınması” şeklinde tanımlanmaktadır. Gıda güvencesi ise 1996 Dünya Gıda Zirvesi’nde “food security” şeklinde ifade edilmiştir. Tanımı ise “Bütün insanların her zaman aktif ve sağlıklı bir yaşam için gerekli olan besin ihtiyaçlarını ve gıda önceliklerini karşılayabilmek amacıyla yeterli, sağlıklı, güvenilir ve besleyici gıdaya fiziksel ve ekonomik bakımdan sürekli erişebilme” şeklinde açıklanmıştır (Koç ve Uzmay, 2019, Koca ve Somuncu, 2021). 2012 yılında Dünya Gıda Güvencesi Komitesi “Gıda ve beslenme güvencesi, tüm insanların her zaman gıdaya fiziksel, sosyal ve ekonomik erişime sahip olması, beslenme ihtiyaçlarını ve gıda tercihlerini karşılamak için yeterli miktarda ve kalitede güvenli olması, yeterli hijyen ortamı ile desteklenmesi durumunda ortaya çıkan, sağlıklı ve aktif bir yaşama izin veren sağlık hizmetleri ve bakımı” olarak tanımlamıştır (Akdoğan Gedik, 2021).

Yapılan bu çalışmada, insanların aktif ve sağlıklı bir yaşam sürdürmeleri için onların beslenme gereksinimi ve tercihlerine uygun, yeterli, sağlıklı ve besleyici gıdaya her zaman fiziksel, sosyal ve ekonomik olarak ulaşabilmesi durumu olarak tanımlanan ve İngilizce kaynaklarda “food security” olarak geçen kavramın Türkçe karşılığı olarak “gıda güvencesi” kavramı kullanılmıştır. Tüketicieye sağlıklı ve temiz gıda sağlamak olarak tanımlanan ve İngilizce’de “food safety” olarak geçen kavramın Türkçe karşılığı olarak da “gıda güvenliği” kavramı kullanılmıştır.

Bu çalışmanın amacı FAO verileri ile EIU verilerinden yararlanılarak 2012-2021 dönemi için dünyada yetersiz beslenmenin ciddi sorun teşkil ettiği ülkelerin nitel araştırma yöntemi ve betimsel analiz tekniğiyle incelenmesidir. Çalışmanın sonraki bölümünde söz konusu dönemde PoU’nun en yüksek olduğu on ülke verileri araştırılarak yıllar içindeki seyri değerlendirilmiştir. Daha sonra GFSI sıralamasına göre söz konusu ülkelerin durumu karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

LİTERATÜR İNCELEMESİ

Konuya ilişkin yapılan araştırmaların bir kısmı düşük ve orta gelirli ülkelerde veya az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde gıda güvencesizliğinin sebepleri ve uygulanan politikalar üzerine odaklanmıştır. Özellikle Afrika ülkelerinin gıda güvencesine ilişkin analizler, Sahra’nın güneyindeki birçok ülkede durumun önemli ölçüde kötüleştiğini göstermektedir. Kopteva, Shabalina ve Budagov (2020), nüfusun yetersiz beslenmesinin ana nedenlerinin çatışmalar, sosyal eşitsizlik, hızlı nüfus artışı, yüksek düzeyde yoksulluk, elverişsiz iklim koşulları ve nüfusa gıda maddesi sağlama alanında hükümet

politikalarının etkisizliği olduğunu ifade etmektedir. Afrika ülkeleri gıda maddelerinde net ithalatçı konumunda olup ithalatın büyük kısmı da tahıllardan oluşmaktadır. Sahra Altı Afrika ülkelerinin gıda güvencesi açısından en alt sıralarda bulunmasının temel sebepleri, düşük gelir seviyesi, yaygın yoksulluk ve gıda ithalatına olan bağımlılıktır (Dağdur ve Olhan, 2015).

Sahra Altı Afrika ülkelerinde gıda güvencesinin sağlanamamasının sebepleri olarak nüfusun hızlı artması, tarımsal alt yapının geliştirilememesi, gelir seviyesinin düşüklüğü ve yeterli kaliteli protein tüketilememesi gösterilmektedir. Dünya Bankası tarafından hazırlanan “Dünya Yönetişim Göstergeleri” incelendiğinde, söz konusu ülkelerin hükümetlerinin yolsuzluğu kontrol etmede ve etkinliği artırmada zayıf kaldıkları, bundan dolayı gıda güvencesizliğinin arttığı görülmektedir. Sahra Altı Afrika’da gıda güvencesinin sağlanması için FAO, siyasi liderlik ve yönetim etkinliğinin temin edilmesini, gıda ve tarım sektörlerinde etkili politikaların hazırlanmasını, makroekonomik ortamın iyileştirilmesini ve ekonomik büyümenin kapsayıcı olmasını önermektedir (Koç ve Uzmay, 2015).

Afrika’daki gıda güvencesizliği çatışmalar, iklim değişikliği ile aşırı iklim olayları, ekonomik yavaşlama ve gerilemelerden kaynaklanmaktadır. Örneğin, Burkina Faso, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Etiyopya, Mali, Nijer, Nijerya ve Somali gibi Afrika ülkelerinde gıda güvencesizliğinin temel sebebi çatışmadır. Olumsuz hava koşulları Yemen, Orta Afrika Cumhuriyeti, Madagaskar, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Çad, Haiti, Nijer, Liberya, Lesoto, Sierra Leone, Madagaskar ve Mozambik gibi ülkelerde gıda güvencesizliğine sebep olmaktadır. 2015-2016 yıllarında El-Nino kaynaklı kuraklık özellikle güney ve Doğu Afrika’ya etkileyerek yetersiz beslenmeyi artırmıştır. 2019 yılında yaşanan Idai kasırgası ise başta Malavi, Mozambik ve Zimbabve olmak üzere Güney Afrika ülkelerini gıda güvencesi bakımından olumsuz etkilemiştir. Bunların yanı sıra Covid-19 salgınının sebep olduğu yıkıcı ekonomik etkilerin sürmesi, Rusya-Ukrayna savaşı ile gıda sevkiyatının ve arzının sektöre uğraması, Afrika ülkelerinin buğday, arpa ve mısır gibi ürünleri Rusya ve Ukrayna’dan ithal ediyor olmaları, bu anlamda bağımlı olmaları, gıda fiyatlarının hızlı artışı ile Afrika ülkelerinin gıda güvencesini olumsuz etkilemiştir (Aliyev, 2023).

Uchendu (2018), yetersiz beslenmenin, özellikle savaş/çatışma yaşayan gelişmekte olan ülkelerde küresel bir halk sağlığı sorunu olduğunu ve savaşın, Sahra Altı Afrika ülkelerinde yetersiz beslenmeyi etkileyen sosyo-politik faktörlerden biri olabileceğini ifade etmektedir. Yaptığı çalışmada, savaşın yolsuzluk, nüfus, yetersiz beslenen nüfus sayısı, gıda güvencesi ve yaşam beklentisi üzerindeki etkisini, yetersiz beslenme göstergelerini karşılaştırarak tespit etmiştir. Savaş ve çatışmalar, özellikle Güney Afrika’da, gıda ve su gibi temel kaynaklar, zengin minerallere erişim ve kontrol, çözülemeyen siyasi sorunlar

ve gündemler, küresel mali krizin etkisi, artan yaşam maliyetleri, insan hakları ihlalleri, toprak ve sınır anlaşmazlıkları, sert diktatörlük, özellikle eğitilmiş gençler arasında yüksek işsizlik gibi konulardaki çatışmalar nedeniyle birçok gelişmekte olan ülkede yaygındır. Savaş sırasında, gıda ve suyun karneye bağlanmasıyla sonuçlanan tarımsal ve sosyal olanakların kıtlığı vardır ve bu da açlığı daha da kötüleştirmektedir. Afrika'da hali hazırda var olan yetersiz beslenme, savaş koşulları altında daha da kötüleşerek ölüm ve hastalık oranlarında artışa neden olmaktadır. Savaştan zarar görmüş Sahra Altı Afrika ülkelerinde yetersiz beslenme göstergelerinin ortalama değerleri ve ortalama yaşam beklentisi de düşüktür.

FAO'nun Gıda Güvencesi ve Tarımda Erken Uyarı, Erken Eylem Raporu'nda 2019 yılı Ekim-Aralık döneminde gıda güvencesi ve tarıma yönelik küresel risklerin Afrika'da kuraklık ve kasırgalar, Asya'da salgın hastalıklar ve kuraklık, Sudan ve Yemen'de çatışmalar, Haiti ve Venezuela'da ekonomik kriz olduğu vurgulanmıştır (Koç ve Uzmay, 2019). Azomahou vd. (2022), yaptıkları çalışmada Sahra Altı Afrika ülkelerinde gıda üretimi, pazarlaması ve tüketimindeki sorunların çözümü amacıyla uygulanan politikaları, bu politikaların gıda güvenliğini, güvencesini beslenme sonuçlarını ve ilgili göstergeleri nasıl etkilediğini tartışmaktadır. Tarım, gıda ve beslenme politikaları yetersiz beslenme, israf, bodurluk/boy kısalığı/gelişme geriliği, çocuk ölümleri, yetersiz gıda tüketimi, gıda güvensizliği ve istikrarsız gıda fiyatlarını olumlu etkilese de bölgedeki nüfusta yetersiz beslenmenin sürdüğünü ifade etmektedirler. Çalışma sonucunda tarım, gıda ve beslenme politikalarının gıdaya erişilemezliği, güvensizliği ve yetersiz beslenmeyi azaltma potansiyeline sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Ancak kırsal kesimdeki hanelerin tümü besin açısından yeterli bir diyet erişememektedir. Mevcut olsa bile kişi başına maliyet ulaşamayacak düzeydedir.

Literatürdeki bazı çalışmalar gıda güvensizliğini etkileyen faktörlere ilişkin panel veri analiz tekniklerini kullanmışlardır. Bu çalışmalardan biri olan Uğur ve Özocaklı (2018), az gelişmiş ve gelişmekte olan ve gıda açığının söz konusu olduğu 80 ülke için gıda güvensizliğinin farklı düzeyleri ile bazı belirleyicileri arasındaki ilişkiyi kantil regresyon yöntemi ile incelemiştir. Ayrıca Gaussian sabit etki analizi uygulanan çalışmada kişi başına düşen GSYİH ve net gıda üretim endeksinin gıda güvensizliği ile güçlü bir ilişkiye sahip olduğu bulunmuştur. Bu ilişki özellikle gıda güvensizliğinin yüksek olduğu ülkelerde daha kuvvetlidir. Nitekim 1980'li yıllarda Amartya Sen, gıda güvensizliğinin satın alma gücüyle doğrudan bağlantılı olduğunu ortaya koymuştur (Akdoğan Gedik, 2021). Kişi başına düşen GSYİH gıda güvensizliğinin en yüksek olduğu ülkeleri daha olumlu etkilediği için kişi başına geliri artıracak politikalar uygulanması bu ülkelerde gıda güvensizliğini azaltacaktır. Benzer şekilde gıda üretimindeki artış da gıda güvensizliğinin en yüksek olduğu ülkeleri daha çok etkilemektedir. Dolayısıyla bu ülkelerde gıda üretimini artıracak politikalar uygulanması, tarım uygulamaları

üzerine yoğunlaşılması bu ülkelerde gıda güvensizliğini azaltacaktır. Ancak gıda güvensizliği ile gelişmiş su kaynaklarına ve sanitasyon olanaklarına erişim yüzdesi arasında zayıf bir ilişki bulunmuştur.

Başka bir çalışmada ise Korkmaz vd. (2023), beslenme konusunda en fazla zorluk yaşayan düşük gelir grubunda yer alan ülkelerde ortalama yaşam süresiyle temel gıda maddelerine ve temiz su kaynaklarına ulaşım arasındaki ilişkiyi panel veri analiziyle incelemiştir. Bulgular, toplumdaki yoksulluk düzeyi artışının ve gıda açığının derinliğinin doğuştan beklenen yaşam süresini ciddi oranda azalttığını göstermektedir. Beslenme ve temiz su yetersizliği ile yoksulluk en fazla düşük gelir grubundaki ülkeleri etkilemektedir.

Literatürde gıda güvensizliğini farklı endeks türlerini kullanarak irdeleyen ve karşılaştırma yapan çalışmalar da yapılmıştır. Kliuchnyk ve Lymonova (2022)'ya göre ülkelerin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak yoksulluğun doğasının farklı olduğu söylenebilir. Gelişmekte olan ülkelerde doğal koşullar, sosyo-ekonomik yaşamın organizasyonunun özellikleri, siyasi sistem ve hatta siyasi liderlerin kişilikleri önemlidir. Gelişmiş ülkelerde yoksulluk çoğunlukla bireysel psikolojik özellikler, davranışlar, belirli yaşam koşulları ve benzeri faktörlerin bir sonucudur. Bu ülkelerde yoksulluk kolaylıkla aşılabilir. Küresel Açlık Endeksi (Global Hunger Index-GHI)'ne göre Afrika ülkeleri ve Suriye'nin açlık çeken ilk on ülke arasında yer aldığı dikkat çekmektedir. Bazı ülkeler için açlık çekenlerin sayısı ve payına ilişkin çok az veri bulunmaktadır. Çünkü bazı ülkelerin (Kuzey Kore, Türkmenistan, Somali vb.) hükümetleri her zaman gerçek resmi istatistikleri yayınlamamakta ve kitle iletişim araçlarına giren veriler her zaman gerçek durumu yansıtmamaktadır.

Otekinrin (2024), özellikle Afrika'dakiler olmak üzere dünyadaki birçok ülkenin, artan küresel fiyatlar, kalıcı güvensizlik ve COVID-19 salgınının etkileri gibi olaylarla daha da kötüleşen şiddetli açlık ve gıda güvensizliğiyle boğuşmakta olduğunu vurgulamaktadır. 2023 yılı küresel açlık endeksi puanı 5'ten düşük olan 20 ülkeyi sıraladığı çalışmada en düşük puanı Orta Afrika Cumhuriyeti'nin aldığını ve 42,3 puanla endişe verici bir açlık seviyesine sahip olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca altı ülkenin, Nijer, Orta Afrika Cumhuriyeti, Madagaskar, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Lesoto ve Yemen'in GHI puanlarının endişe verici eşikte bulunduğu ve GFSI puanları açısından Sahra altı Afrika'nın küresel açlık yükünü taşıdığına dikkate çekmiştir.

Thomas vd. (2017), yaptıkları çalışmada GFSI ile GHI'nın birbirleriyle güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Çalışma bulguları, iki sıralamanın en alt %25'inde yer alan yirmi ülkeden on yedisinin ortak olduğunu göstermektedir. GFSI ile PoU arasındaki korelasyon ise daha düşüktür. Bu nedenle, gıda güvensizinin yetersiz olduğu ülkelerdeki gerçek durumun iyi değerlendirilmesi için

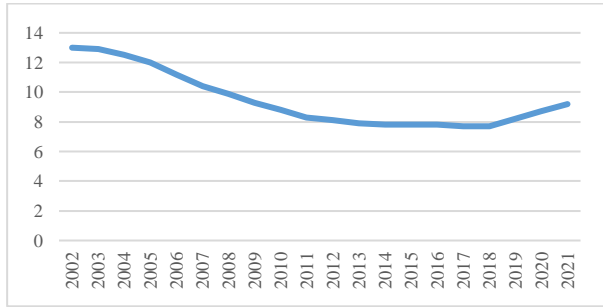
GFSI'nın diğer gıda güvenliği göstergeleriyle birlikte kullanılmasını önermektedir.

Bu çalışmada ise literatürden farklı olarak PoU göstergesi ve GFSI göstergeleri kullanılarak yetersiz beslenmenin yaygınlığının en yüksek olduğu on ülke ile GFSI sıralamasında en düşük puana sahip on ülke sıralanarak karşılaştırma yapılmıştır. Böylece iki göstergenin ülkelerin yetersiz beslenme ve gıda güvenliği bakımından birbiriyle ne kadar tutarlılık gösterdiğinin tespit edilmesi ile literatüre katkı sağlanacağı düşünülmektedir. Oluşturulan göstergelerin konuya ilişkin gerçek durumun tespitindeki tutarlılıkları gelecekteki çalışmalar için yol gösterici olacaktır. Ayrıca söz konusu ülkelerin kişi başına düşen gelir durumları da incelenerek gıda güvenliğinin sağlanabilmesi için yoksulluğun azaltılması gerekliliği ortaya konulmuştur.

BULGULAR

Yetersiz Beslenmenin Yaygınlığı (PoU)

Yetersiz beslenmenin yaygınlığı, normal aktif ve sağlıklı bir yaşam sürdürmek için gerekli olan diyet enerji düzeylerini sağlamak için alınmış gıda tüketimi yetersiz olan nüfusun yüzdesidir. 2,5 olarak gösterilen veriler PoU'nun yüzde 2,5'in altında olduğuna işaret etmektedir (World Bank, 2024). PoU göstergesi 2002-2021 dönemi için dünya ortalamasına göre incelendiğinde 2018 yılına kadar düşüş eğiliminde olduğu görülmektedir (Şekil 1).

Şekil 1: Dünya Ortalamasına Göre Yetersiz Beslenme Yaygınlığı (PoU)'nda Değişim (2002-2021)

Kaynak: World Bank, 2024.

Yetersiz beslenme yaygınlığı 2018 yılından sonra ise tekrar artmaya başlamıştır. Bunda Covid-19 salgınının büyük etkisi olduğu söylenebilir. Tablo 1 (2012-2021)'de Dünya Bankası verilerine göre PoU'nun en fazla olduğu 10 ülke verileri gösterilmiştir.

Tablo 1 incelendiğinde eğilimin ülkelere göre değiştiği gözlemlenmektedir. Örneğin, Madagaskar'da PoU 2012 yılından itibaren artmaya başlamış ve bu artış eğilimi 2021'e kadar sürmüştür. Aynı eğilim Orta Afrika Cumhuriyeti, Lesoto, Zimbabve, Liberya, Kongo Demokratik Cumhuriyeti ve Yemen'de de görülmektedir.

Haiti'de PoU 2016 yılına kadar azalmış, 2016 yılından itibaren tekrar artış eğilimine girmiştir. Somali ise PoU'da

azalma eğiliminin olduğu bir ülkedir. Somali'de 2012'de yüzde 64,2 olan oran, 2021 yılında yüzde 48,7'ye kadar düşmüştür. Dünya ortalamasına bakıldığında 2012 yılında yüzde 8,1 olan PoU, 2018 yılına gelindiğinde yüzde 7,7'ye düşmüş, 2019'da tekrar artmaya başlamış, 2021'de yüzde 9,2'ye yükselmiştir.

Tablo 1: En Yüksek Yetersiz Beslenme Oranına Sahip 10 Ülke (2012-2021)

Ülkeler	2012	2013	2014	2015	2016
Madagaskar	29,3	33,0	37,7	40,4	41,9
Somali	64,2	60,4	58,7	58,2	57,7
Orta Afrika C.	37,4	42,1	46,9	49,1	48,0
Lesoto	15,2	20,0	27,2	31,9	34,0
Haiti	40,9	40,0	38,7	38,8	39,6
Zimbabve	25,1	27,0	30,0	32,6	35,1
Liberya	36,7	36,6	36,8	35,9	35,3
Gine-Bissau	30,4	33,0	34,8	35,1	34,0
Kongo D.C.	29,2	29,4	29,6	30,2	30,8
Yemen	28,6	29,0	32,9	38,7	42,0
Dünya	8,1	7,9	7,8	7,8	7,8
Ülkeler	2017	2018	2019	2020	2021
Madagaskar	42,8	44,7	47,1	49,5	51,0
Somali	56,6	54,0	51,9	49,9	48,7
Orta Afrika C.	46,7	44,5	44,8	45,7	48,7
Lesoto	31,6	33,0	38,1	43,7	46,0
Haiti	41,1	42,2	43,6	43,3	45,0
Zimbabve	36,3	38,2	38,9	39,1	38,4
Liberya	35,1	35,6	36,9	37,8	38,4
Gine-Bissau	32,9	33,1	35,3	36,8	37,9
Kongo D.C.	31,2	31	32,5	33,9	35,3
Yemen	42,9	41,1	38,9	36,0	34,5
Dünya	7,7	7,7	8,2	8,7	9,2

Kaynak: World Bank, 2024.

2021 yılına gelindiğinde yetersiz beslenen nüfus oranının en yüksek olduğu ülke Madagaskar olmuştur. Somali'de PoU azalmış olmasına rağmen 2021'de ikinci sırada bulunmaktadır. 2012'de yüzde 40,9 ile ikinci sırada yer almış olan Haiti'de PoU, 2021'de yüzde 45'e yükselmiştir ancak 5. sırada yer almıştır. 2012 yılında yüzde 37,4 oranı ile üçüncü sırada olan Orta Afrika Cumhuriyeti'nin, 2021 yılına gelindiğinde aynı sırayı koruduğu görülmektedir. Ancak PoU Orta Afrika Cumhuriyeti'nde artarak yüzde 48,7'ye yükselmiştir. Tablo 2'de gelir gruplarına göre dünyada yetersiz beslenen nüfus oranları gösterilmektedir. Yüksek gelirli ülkeler ortalaması dünya ortalamasından oldukça düşüktür ve 2012'de yüzde 2,8 iken 2021 yılına kadar azalış seyri göstermiştir. Orta gelirli ülkelerde yetersiz beslenen nüfus oranı ortalama olarak 2012'de yüzde 8,7 iken 2018'e gelindiğinde yüzde 7,7'ye kadar düşmüş, ancak 2018'den itibaren tekrar yükselişe geçerek 2021 yılında yüzde 9,3 olmuştur.

Tablo 2: Gelir Gruplarına Göre Yetersiz Beslenmenin Yaygınlığı

Gelir grupları	2012	2013	2014	2015	2016
Dünya	8,1	7,9	7,8	7,8	7,8
Yüksek gelirli ülkeler	2,8	2,7	2,7	2,7	2,7

Orta gelirli ülkeler	8,7	8,5	8,3	8,1	7,9
Düşük gelirli ülkeler	23,0	22,5	23,3	24,5	25,3
Gelir grupları	2017	2018	2019	2020	2021
Dünya	7,7	7,7	8,2	8,7	9,2
Yüksek gelirli ülkeler	2,7	2,6	2,6	2,6	2,6
Orta gelirli ülkeler	7,7	7,7	8,2	8,8	9,3
Düşük gelirli ülkeler	25,8	26,0	26,9	27,7	28,4

Kaynak: World Bank, 2024.

Düşük gelirli ülkelerde PoU, 2012 yılında yüzde 23 iken 2013 yılında azalmış, sonraki yıllar tekrar artarak 2021 yılında yüzde 28,4'e kadar yükselmiştir.

Küresel Gıda Güvencesi Endeksi (GFSI)

GFSI, dünyada açlığın durumunu ölçmek ve izlemek için yaygın kullanılan göstergelerden biridir. Bu endeks EIU tarafından 2012 yılından itibaren 113 ülke verileriyle her yıl düzenli olarak hesaplanmaktadır ve satın alınabilirlik, bulunabilirlik, kullanılabilirlik ve istikrar olmak üzere dört temel boyuttan oluşmaktadır (Karakoç ve Manga, 2023). Bu endeks ile ülkeler güçlü ve zayıf oldukları konulara göre değerlendirilmekte, ülkelerin puanı 25 puanın altında ise zayıf, 25-75 puan arasında ise orta, 75 puanın üzerinde ise güçlü oldukları sonucuna varılmaktadır (Koca ve Somuncu, 2021).

GFSI, uygun fiyat, kullanılabilirlik, kalite ve güvenlik ile sürdürülebilirlik ve adaptasyon olmak üzere dört temel boyutu kapsamaktadır. Uygun fiyat; tüketicilerin gıda satın alma yeteneğini, fiyat şoklarına karşı hassasiyetini ve şoklar meydana geldiğinde tüketicileri destekleyecek program ve politikaların varlığını ölçmektedir. Kullanılabilirlik; tarımsal üretimi ve çiftlik içi kapasiteyi, arz kesintisi riskini, gıdayı yaymaya yönelik ulusal kapasiteyi ve tarımsal üretimi artırmaya yönelik araştırma çabalarını ölçmektedir. Kalite ve güvenlik; ortalama diyetlerin çeşitliliğini ve besin kalitesinin yanı sıra gıda güvenliğini de ölçmektedir. Sürdürülebilirlik ve adaptasyon ise bir ülkenin iklim değişikliğinin etkilerine maruz kalma durumunu, doğal kaynak risklerine ne kadar duyarlı olduğunu ve ülkenin bu risklere nasıl uyum sağladığını değerlendirmektedir (Economist Intelligence Unit, 2021).

GFSI dikkate alınarak ülkeler puan sıralamalarına göre değerlendirildiğinde durumu en zayıf olanlar Tablo 3'te görülmektedir. 2021 yılında PoU'nun en yüksek olduğu on ülke Madagaskar, Somali, Orta Afrika Cumhuriyeti, Lesoto, Haiti, Zimbabve, Liberya, Gine-Bissau, Kongo Demokratik Cumhuriyeti ve Yemen'dir. GFSI sıralamasında da Madagaskar, Haiti, Kongo Demokratik Cumhuriyeti ve Yemen son on sıradaki ülke arasında yer almaktadır. Dolayısıyla hem PoU göstergesine göre, hem de GFSI sıralamasına göre bu dört ülke son sıralarda bulunmaktadır (Tablo 3).

Tablo 3: Küresel Gıda Güvencesi Endeksi (GFSI) Sıralamasında Son On Sıradaki Ülke (2022)

Ülke	Genel puan	Ekonomik Ulaşılabilirlik	Fiziksel Ulaşılabilirlik	Kalite ve Gıda Güvenliği	Doğal Kaynaklar ve Dayanıklılık
Çad	43,2	50,1	40,0	44,7	35,9
Kongo D.C.	43,0	46,9	40,6	43,5	40,1
Sudan	42,8	35,2	48,2	53,9	35,7
Nijerya	42,0	25,0	39,5	55,6	53,7
Burundi	40,6	32,5	41,4	52,4	38,6
Madagaskar	40,6	39,5	43,0	34,9	44,9
Sierra Leone	40,5	36,6	35,5	41,8	49,8
Yemen	40,1	46,4	26,9	48,7	37,8
Haiti	38,5	32,8	49,6	37,9	34,2
Suriye	36,3	32,0	26,6	50,8	38,4

Kaynak: Economist Intelligence Unit, 2022.

GFSI boyutlarına göre en düşük puana sahip ülkeler 2022 yılı itibarıyla incelendiğinde ekonomik ulaşılabilirlik bakımından Nijerya, fiziksel ulaşılabilirlik bakımından Suriye, kalite ve güvenlik bakımından Madagaskar, doğal kaynaklar ve dayanıklılık bakımından ise Haiti'nin en düşük puana sahip oldukları görülmektedir. GFSI sıralamasında ve PoU sıralamasında ilk on ülke içinde bulunan ülkelerden Madagaskar kalite ve güvenlik boyutu ile Haiti de doğal kaynaklar ve dayanıklılık boyutu ile en zayıf durumdadır (Tablo 3).

Tablo 4'te 2019-2022 döneminde GFSI sıralamasında en düşük puana sahip on ülke gösterilmiştir. 2019 yılında sıralamada bulunan Togo'nun sonraki yıllarda yer almadığı görülmektedir. 4 yıl içerisinde sıralamada bulunan ülkeler Sierra Leone, Burundi ve Yemen'dir. Sierra Leone'nin aldığı puan 2019'da 39 iken 2020'de düşmüş ancak sonrasında tekrar yükselerek 2022'de 42 olmuştur. Suriye genel sıralamada 2022 yılında puanını azaltmış olarak son sıraya gerilemiştir. Çad, 2019 yılında 36,9 olan puanını 2020 yılında 39,4'e yükseltmiş, 2021 ve 2022'de son on ülke sıralamasından çıkmıştır. Kongo Demokratik Cumhuriyeti'nin de 2019'da 35,7 olan GFSI puanını 2022'de 43'e yükselttiği görülmektedir.

Tablo 4. Küresel Gıda Güvencesi Endeksi (GFSI) Sıralamasına Göre En Düşük Puana Sahip Ülkeler (2019-2022)

Sıra	Ülke	2019	Ülke	2020
1	Togo	44,0	Çad	39,4
2	Malawi	42,5	Ruanda	38,8
3	Mozambik	41,4	Madagaskar	37,5
4	Sierra Leone	39,0	Burundi	37,1
5	Suriye	38,4	Etiyopya	37,0
6	Madagaskar	37,9	Sierra Leone	37,0
7	Çad	36,9	Malawi	36,7
8	Kongo D.C.	35,7	Zambiya	36,6
9	Burundi	34,3	Sudan	36,0
10	Yemen	35,6	Yemen	35,7
Sıra	Ülke	2021	Ülke	2022
1	Sierra Leone	38,1	Kongo D.C.	43,0
2	Zambiya	38,0	Sudan	42,8
3	Haiti	37,8	Venezuela	42,6
4	Suriye	37,8	Nijerya	42,0
5	Etiyopya	37,6	Burundi	40,6
6	Malawi	37,3	Madagaskar	40,6
7	Sudan	37,1	Sierra Leone	40,5
8	Mozambik	35,9	Yemen	40,1
9	Yemen	35,7	Haiti	38,5

10	Burundi	34,7	Suriye	36,3
----	---------	------	--------	------

Kaynak: Economist Intelligence Unit, 2022.

Burundi'nin GFSI puanı da 2019'a göre 2020'de 34,3'ten 37,1'e yükselmiş, 2021'de tekrar düşerek 34,7 olmuş, 2022'de ise 40,6'ya yükselmiştir. Yemen ise 2019'da 35,6 puan alırken sonraki iki yıl puanını 35,7'ye, 2022'de 40,1'e yükseltmiştir (Tablo 4).

Tablo 5'te GFSI'nın ekonomik ulaşılabilirlik, fiziksel ulaşılabilirlik, kalite ve gıda güvenliği ile doğal kaynaklar ve dayanıklılık boyutlarına göre 2022 yılında en düşük puana sahip ülkeler görülmektedir. 2022 yılında ekonomik ulaşılabilirlik boyutu ile ve 25 puan ile Nijerya son sırada bulunmaktadır. Fiziksel ulaşılabilirlik boyutu verilerine göre 26,6 puan ile Suriye en zayıf durumdadır. Madagaskar, 34,9 puan ile kalite ve gıda güvenliği bakımından son sırada bulunmaktadır. Doğal kaynaklar ve dayanıklılık boyutu açısından son sırada bulunan ülke ise 32,9 puan ile Botswana olmuştur.

Tablo 5: GFSI Sıralamasında Boyuta Göre En Düşük Puana Sahip Ülkeler (2022)

Sıra	Ülke	Ekonomik Ulaşılabilirlik	Ülke	Fiziksel Ulaşılabilirlik
1	Gine	37,0	Uganda	41,0
2	Sierra Leone	36,6	Kongo	40,6
3	Angola	35,5	Botswana	40,5
4	Sudan	35,2	Çad	40,0
5	Etiyopya	32,9	Nijerya	39,5
6	Haiti	32,8	Venezuela	36,7
7	Burundi	32,5	S. Leone	35,5
8	Suriye	32,0	Kamerun	31,9
9	Zambiya	26,8	Yemen	26,9
10	Nijerya	25,0	Suriye	26,6
Sıra	Ülke	Kalite ve Gıda Güvenliği	Ülke	Doğal Kaynaklar ve Dayanıklılık
1	Çad	44,7	Tanzanya	41,7
2	Fildişi Sahili	44,1	Kongo	40,1
3	Angola	43,9	Benin	38,9
4	Kongo	43,5	Burundi	38,6
5	Togo	42,3	Suriye	38,4
6	Mozambik	41,8	Yemen	37,8
7	S.Leone	41,8	Çad	35,9
8	Gine	39,8	Sudan	35,7
9	Haiti	37,9	Haiti	34,2
10	Madagaskar	34,9	Botswana	32,9

Kaynak: Economist Intelligence Unit, 2022.

Gıda güvencesinin en düşük olduğu ülkelerin bütün boyutlarda zayıf olsalar da en zayıf oldukları boyutun aldıkları puanlar dikkate alındığında Ekonomik Ulaşılabilirlik olduğu görülmektedir (Tablo 5). Ekonomik ulaşılabilirlik boyutu; ortalama gıda maliyetlerindeki değişim, küresel yoksulluk sınırının altındaki nüfus oranı, eşitsizliğe göre düzeltilmiş gelir endeksi, tarımsal ithalat

tarifeleri, gıda güvenliği ağı programlarının varlığı, finansmanı, kapsamı, işletilmesi ile ilgili problemlere işaret etmektedir. Ayrıca çiftçilerin finansmana ve finansal ürünlere erişimi, çeşitlendirilmiş finansal ürünlere erişim ve piyasa verilerine ve mobil bankacılığa erişimin de yetersiz olduğunu söylemek mümkündür. Tablo 5'deki veriler incelendiğinde 25 puan altında puana sahip ülke olmadığı, yalnızca Nijerya'nın ekonomik ulaşılabilirlik boyutu açısından 25 puan ile sınırda bulunduğu da görülmektedir.

Dört boyut içerisinde 30 puanın altında puanı olan dört ülke olup, Zambiya ve Nijerya'nın ekonomik ulaşılabilirlikte, Yemen ve Suriye'nin fiziksel ulaşılabilirlikte en sıkıntılı ülkeler oldukları söylenebilir (Tablo 5). Fiziksel ulaşılabilirlik, arzın yeterliliği, tarımsal araştırma ve geliştirmeye ve mahsul depolama tesisleri, yol altyapısı, hava, liman ve demiryolu altyapısı, sulama altyapısı bileşenlerinden oluşan tarımsal altyapıya bağlıdır. Bunların yanı sıra tarımsal üretimin oynaklığı, silahlı çatışma, siyasi istikrar riski, yolsuzluk ve cinsiyet eşitsizliği gibi faktörlere dayanan erişimin önündeki siyasi ve sosyal engellerden, gıda kaybından ve gıda güvencesi stratejisi ile gıda güvencesi kurumlarından kaynaklanmaktadır.

2021 yılında PoU'nun en yüksek olduğu on ülke Madagaskar, Somali, Orta Afrika Cumhuriyeti, Lesoto, Haiti, Zimbabve, Liberya, Gine-Bissau, Kongo Demokratik Cumhuriyeti ve Yemen'dir. GFSI sıralamasında da Madagaskar, Haiti, Kongo Demokratik Cumhuriyeti ve Yemen son on sıradaki ülkeler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla hem PoU'ya göre, hem de GFSI sıralamasına göre bu dört ülke son sıralarda bulunmaktadır.

GFSI'nın farklı boyutlarına göre en düşük puana sahip ülkeler 2022 yılı itibarıyla incelendiğinde ekonomik ulaşılabilirlik bakımından Nijerya, fiziksel ulaşılabilirlik bakımından Suriye, kalite ve güvenlik bakımından Madagaskar, doğal kaynaklar ve dayanıklılık bakımından ise Haiti'nin en düşük puana sahip oldukları görülmektedir. GFSI sıralamasında ve PoU sıralamasında ilk on ülke içinde bulunan ülkelerden Madagaskar kalite ve güvenlik boyutu ile en zayıf durumdadır.

Madagaskar'da PoU'nun yüksek olmasına sebep olan en önemli faktörler kalite ve güvenlik boyutuyla yaşanan problemlerdir. GFSI'nın kalite ve güvenlik boyutunda yer alan bileşenler; diyet çeşitliliği, beslenme standartları, mikro besin bulunabilirliği, protein kalitesi ve gıda güvenliğinden oluşmaktadır. Bu doğrultuda Madagaskar'da yetersiz beslenmenin ve gıda güvencesinin sağlanamaması, diyet çeşitliliğinin yetersiz olmasından, ulusal beslenme standartları, ulusal beslenme plan ve stratejisi, beslenme etiketlemesi, beslenmenin izlenmesi ve sürveyansı gibi beslenme standartlarının sağlanamamasından kaynaklandığı söylenebilir. Bunların yanı sıra A vitamini, Demir ve Çinko'nun diyetinde bulunabilirliğinde yetersizlik, protein kalitesinin sağlanamaması, gıda güvenliği mekanizmalarının yetersiz olması, içme suyuna erişimin yeterince

sağlanamaması ve yiyeceklerin güvenli bir şekilde saklanamaması da Madagaskar'da yetersiz beslenmenin yaygın olmasına sebep olabilir (Economist Intelligence Unit, 2021).

Haiti de hem PoU göstergesine göre, hem de GFSI sıralamasına göre son sıralarda bulunan diğer bir ülkedir. Haiti GFSI açısından doğal kaynaklar ve dayanıklılık boyutu ile en zayıf durumdadır. Doğal kaynaklar ve dayanıklılık; maruz kalma, su, arazi, okyanus, nehir ve göller, hassasiyet, uyum için siyasi taahhüt ile demografik stres bileşenlerinden oluşmaktadır. Haiti'de yetersiz beslenme ve gıda güvencesinin sağlanamamasının sebepleri olarak, sıcaklık artışı, kuraklık, sel, deniz seviyesinin yükselmesi, miktar ve kalite açısından tarımsal su riskinin artması arazi bozulması, otlak, orman değişikliği ile okyanus, nehir ve göllerde deniz biyolojik çeşitliliğinin azalması veya bataklık haline gelmesi sayılabilir. Ayrıca gıda ithalatına veya doğal sermayeye bağımlı olunması, iklime odaklı tarımda erken tedbir alınmaması, afet riskinin yönetilememesi ile tahmini nüfus artışında sorunlar da Haiti'de yetersiz beslenmeye ve gıda güvensizliğine sebep olabilir (Economist Intelligence Unit, 2021).

Yetersiz Beslenmenin Yaygın Olduğu Ülkelerin Kişi Başına Düşen Gelir Durumları

Kişi başına düşen gelir durumları (kişi başına düzeltilmiş net ulusal gelir (cari ABD\$) verisi ile) incelendiğinde yetersiz beslenmenin en yaygın olduğu ülkelerden bazılarının gelirlerinde azalma olduğu dikkat çekmektedir. Bu ülkeler Lesoto, Yemen ve Orta Afrika Cumhuriyeti'dir. Aynı ülkelerde 2012 yılına kadar yetersiz beslenen nüfus oranı azalmış, sonrasında tekrar artmaya başlamıştır (Tablo 4). Yemen'in kişi başına düşen geliri 2016 yılından itibaren azalmaya başlamıştır. Öyle ki 2018 yılındaki 665,91 Dolar olan kişi başına düşen geliri, 2010 yılındaki gelirinden daha da aşağıdadır (926,75 Dolar). Benzer şekilde Lesoto'nun 2010 yılında 1213,26 Dolar olan kişi başına düşen geliri 2021'de 1028,33 Dolar olarak daha düşük bir seviyeye gelmiştir (Tablo 6).

Tablo 6: Ülkelere Göre Kişi Başına Düşen Milli Gelir (2010-2015)

Sıra	Ülke	2010	2011	2012
1	Madagaskar	371,86	420,07	397,806
2	Somali
3	Lesoto	1.213,26	1.251,65	1.153,142
4	Zimbabve	729,94	799,05	977,2647
5	Yemen	926,75	963,07	1.105,738
6	Liberya	273,76	333,96	332,2383
7	Kore Demokratik C.
8	Gine Bissau	425,85	557,61	462,7989
9	Haiti	1.148,84	1.248,17	1.293,969
10	Orta Afrika C.	419,94	460,75	468,9684
	Dünya	7.793,80	8.477,28	8.604,44
Sıra	Ülke	2013	2014	2015
1	Madagaskar	421,9431	419,8534	363,2756
2	Somali	266,0847	280,5411	285,2204

3	Lesoto	1.081,91	1.084,474	1.048,712
4	Zimbabve	1.118,834	1.081,898	1.088,188
5	Yemen	1.273,489	1.323,269	1.366,412
6	Liberya	377,3102	351,2556	382,9949
7	Kore Demokratik C.
8	Gine Bissau	462,3526	477,9573	454,0191
9	Haiti	1.383,19	1.390,115	1.350,209
10	Orta Afrika C.	295,7105	325,4174	293,4026
	Dünya	8.724,6	8.893,086	8.324,267

Kaynak: World Bank, 2024.

Orta Afrika Cumhuriyeti'nde de bazı yıllar iyileşme görülmesine rağmen 2010 yılı ile (419,94 Dolar) karşılaştırıldığında kişi başına düşen geliri 2021'de 391,04 Dolar ile daha düşük bir seviyeye gerilemiştir. Genel bir değerlendirme yapıldığında diğer ülkelerin kişi başına düşen gelirinin söz konusu dönemde artma eğilimi gösterdiği söylenebilir.

Tablo 7: Ülkelere Göre Kişi Başına Düşen Milli Gelir (2016-2021)

Sıra	Ülke	2016	2017	2018
1	Madagaskar	370,85	415,65	436,19
2	Somali	282,21	278,16	306,47
3	Lesoto	923,23	998,07	1.098,14
4	Zimbabve	1.082,18	907,63	1.980,61
5	Yemen	1.016,89	849,03	665,91
6	Liberya	375,93	358,48	391,30
7	Kore Demokratik C.
8	Gine Bissau	508,41	573,50	641,80
9	Haiti	1.236,21	1.306,13	1.418,45
10	Orta Afrika C.	311,43	361,35	382,51
	Dünya	8.356,91	8.802,67	9.175,12
Sıra	Ülke	2019	2020	2021
1	Madagaskar	436,53	393,38	432,30
2	Somali	331,39	334,97	360,69
3	Lesoto	1.047,23	919,91	1.028,33
4	Zimbabve	1.218,16	1.161,17	1.472,25
5	Yemen
6	Liberya	356,88	332,05	343,42
7	Kore Demokratik C.
8	Gine Bissau	639,79	610,86	677,42
9	Haiti	1.253,90	1.209,29	1.724,95
10	Orta Afrika C.	373,06	369,28	391,04
	Dünya	9.198,58	8.769,65	9.747,65

Kaynak: World Bank, 2024.

Kişi başına düşen gelir bakımından dünya ortalaması incelendiğinde 2012 yılından sonra sürekli bir artış eğilimi gözlenmektedir (Tablo 8). Sadece 2015 ve 2020 yıllarında azalma söz konusu olmuştur. Dünyanın en yoksul ülkeleriyle karşılaştırılınca aradaki uçurum oldukça ciddi boyuttadır. Örneğin, 2021 yılı için dünya ortalaması Liberya'nın kişi başına düşen gelirinin yaklaşık 28 katı, Somali'nin 27 katı, Orta Afrika Cumhuriyeti'nin 25 katı, Madagaskar'ın 18 katı, Gine Bissau'nun 11 katı büyüklüktedir. Yine Lesoto'nun 7

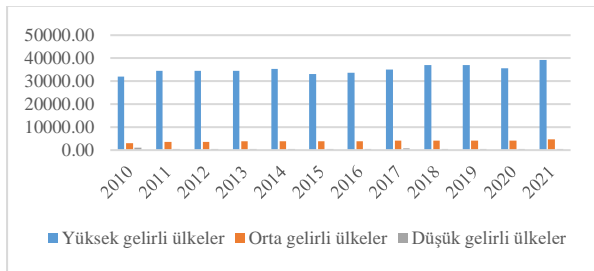
katı, yaklaşık 5,5 katı, Haiti'nin de 4,5 katıdır. Tablo 8'de yüksek, orta ve düşük gelirli ülkelerin ortalama kişi başına düşen gelirleri gösterilmiştir.

Tablo 8: Gelir Gruplarına Göre Kişi Başına Düşen Milli Gelir (2010-2021)

Gelir grubu	2010	2011	2012	2013
Dünya	7.793,80	8.477,28	8.604,44	8.724,60
Yüksek gelirli ülkeler	32.000,98	34.412,41	34.403,10	34.626,46
Orta gelirli ülkeler	3.013,26	3.477,89	3.689,60	3.850,01
Düşük gelirli ülkeler	1.012,36	606,69	596,44	595,23
Gelir grubu	2014	2015	2016	2017
Dünya	8.893,09	8.324,27	8.356,90	8.802,67
Yüksek gelirli ülkeler	35.307,69	33.199,11	33.620,01	35.042,87
Orta gelirli ülkeler	3.953,61	3.730,53	3.725,84	4.047,86
Düşük gelirli ülkeler	632,35	627,87	627,49	682,30
Gelir grubu	2018	2019	2020	2021
Dünya	9.175,12	9.198,58	8.769,65	9.747,65
Yüksek gelirli ülkeler	36.983,33	37.096,78	35.680,34	39.362,29
Orta gelirli ülkeler	4.185,63	4.237,54	4.021,77	4.603,96
Düşük gelirli ülkeler	561,58	585,82	559,27	559,44

Kaynak: World Bank, 2024.

Yüksek gelirli ülkelerde ortalama kişi başına düşen gelir 2021 yılı için 39.362,29 dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu rakam da dünya ortalaması olan 9.747,65 doların yaklaşık 4 katı büyüklüğündedir. Orta gelirli ülkelerin kişi başına düşen gelirleri bile dünya ortalamasının çok altında olup, 4.603,96 dolar ile neredeyse yarısıdır. Düşük gelirli ülkelerde kişi başına düşen gelir ortalaması 2021'de 2010 yılına göre (1012,36 dolar) ciddi oranda düşmüş görünmektedir. Neredeyse yarı yarıya azalmış ve 559,44 dolara gerilemiştir. Dünya ortalaması bu rakamın yaklaşık 14 katıdır. Yüksek gelirli ülkelerin kişi başına düşen geliri ise bu rakamın yaklaşık 70 katıdır (Tablo 8).

Şekil 2: Kişi Başına Düşen Gelir Bakımından Gelir Düzeyine Göre Karşılaştırma (2010-2021)

Kaynak: World Bank, 2024.

Düşük gelirli ülkelerin kişi başına düşen gelirleri ile yüksek gelirli ülkelerin kişi başına düşen gelirleri arasındaki uçurumun ciddi boyutu Şekil 2'de de görülmektedir. Madagaskar, Somali, Liberya ve Orta Afrika Cumhuriyeti'nin kişi başına düşen gelirleri 2021 yılı itibarıyla düşük gelirli ülkelerin ortalamasından daha da aşağıdadır (Tablo 6 ve 7).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Dünyanın sahip olduğu kaynaklar etkin bir şekilde kullanıldığında dünya nüfusundan çok daha fazlası yeterli beslenebilir. Sanayi devriminden sonra üretimde meydana gelen hızlı gelişmeler, tarımın makineleşmesi, gübreleme, ilaçlama, sulama olanaklarının gelişmesi ile tarımsal üretimin verimliliği önemli oranda artmıştır. Bunun yanı sıra tarıma elverişli topraklar sınırlı olmasına rağmen, verimliliğin artması ile daha fazla ürün elde edilebilmektedir. Günümüzün mevcut teknolojik olanakları düşünüldüğünde esasen açlık veya yetersiz beslenme gibi bir sorunun bulunmaması gerekir. Ancak birçok ülkede böyle bir sorun azalmak bir tarafa artmaya devam etmektedir (İnsamer, 2014).

2021'de düşük gelirli ülkelerin PoU değeri yüzde 28,4 olarak gerçekleşmiş olup bu durum düşük gelirli ülkelerde her 100 kişiden yaklaşık 28'inin yetersiz beslendiği anlamına gelmektedir. Bu oran yüzde 9,2 olan dünya ortalamasının oldukça üzerindedir. Hatta dünya ortalamasının bile günümüz olanakları düşünüldüğünde beklenenden çok daha yüksek olduğu söylenebilir. Yüksek gelirli ülkelerde PoU yok denecek kadar azdır. Bu konuda durumu en kötü olan ülkelerde 2021 yılında PoU yaklaşık yüzde 34 ile yüzde 51 arasında değişen oranlarda tespit edilmiştir.

Gıda güvencesinin en düşük olduğu ülkelerin bütün boyutlarda zayıf olsalar da en zayıf oldukları boyutun aldıkları puanlar dikkate alındığında Ekonomik Ulaşılabilirlik olduğu görülmektedir. Dört boyut içerisinde 30 puanın altında puanı olan dört ülke olup, Zambiya ve Nijerya'nın ekonomik ulaşılabilirlikte, Yemen ve Suriye'nin fiziksel ulaşılabilirlikte en sıkıntılı ülkeler oldukları söylenebilir. Ayrıca 25 puan altında puana sahip ülke olmadığı, yalnızca Nijerya'nın ekonomik ulaşılabilirlik boyutu açısından 25 puan ile sınırda bulunduğu görülmektedir.

2021 yılında PoU'nun en yüksek olduğu on ülke Madagaskar, Somali, Orta Afrika Cumhuriyeti, Lesoto, Haiti, Zimbabve, Liberya, Gine-Bissau, Kongo Demokratik Cumhuriyeti ve Yemen'dir. GFSI sıralamasında da Madagaskar, Haiti, Kongo Demokratik Cumhuriyeti ve Yemen son on sıradaki ülkeler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla hem PoU göstergesine göre, hem de GFSI sıralamasına göre bu dört ülke son sıralarda bulunmaktadır. PoU sıralamasına göre son on sırada yer alan ülkelere sadece dördünün GFSI sıralamasında son sırada bulunması Thomas vd. (2017)'nin GFSI ile PoU arasındaki korelasyonun düşük olduğu bulgusuyla uyumludur. Söz konusu çalışmada GFSI ile GHI'nın birbirleriyle güçlü bir şekilde ilişkili olduğu ortaya konulmuştur. Çalışma bulguları, iki sıralamanın en alt %25'inde yer alan yirmi ülkeden on yedisinin ortak olduğunu göstermektedir. Ayrıca Otekinrin (2024) de 2023 yılı GHI puanı 5'ten düşük olan 20 ülkeyi sıraladığı çalışmada en düşük puanı Orta Afrika Cumhuriyeti'nin aldığını ve 42,3 puanla endişe verici bir

açlık seviyesine sahip olduğunu tespit etmiştir. Aynı zamanda altı ülkenin, Nijer, Orta Afrika Cumhuriyeti, Madagaskar, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Lesoto ve Yemen'in GHI puanlarının endişe verici eşikte olduğunu bulduğuna ve GFSI puanları açısından da Sahra altı Afrika'nın küresel açlık yükünü taşıdığına dikkate çekmiştir. Yemen dışında diğer ülkelerin Sahra Altı Afrika ülkeleri olması Koç ve Uzman (2015); Dağdur ve Olhan (2015); Uchendu (2018); Koç ve Uzman (2019); Kopteva, Shabalina ve Budagov (2020); Azomahou vd. (2022) ve Aliyev (2023)'ün bulgularıyla uyumlu olduğu söylenebilir. Kliuchnyk ve Lymonova (2022) çalışmasında da GHI'ne göre Afrika ülkeleri ve Suriye'nin açlık çeken ilk on ülke arasında yer aldığı ortaya konulmuştur.

Kişi başına düşen gelirleri bakımından da en kötü durumda olan ülkeler yaklaşık 360 dolar ile Somali, 343 dolar ile Liberya ve 391 dolar ile Orta Afrika Cumhuriyeti'dir. Buna karşın dünya ortalaması yaklaşık 9.748 dolar, yüksek gelirli ülkelerin ortalaması da 39.362 dolar olarak gerçekleşmiştir. Üstelik Madagaskar, Somali, Liberya ve Orta Afrika Cumhuriyeti'nin kişi başına düşen gelirleri 2021 yılı itibarıyla düşük gelirli ülkelerin ortalaması olan 559 doların da altında kalmıştır. Bu sonuçlar, Uğur ve Özocaklı (2018)'nin kişi başına düşen GSYİH ve net gıda üretim endeksinin gıda güvencesizliği ile güçlü bir ilişkiye sahip olduğu, bu ilişkinin özellikle gıda güvencesizliğinin yüksek olduğu ülkelerde daha kuvvetli olduğu sonucunu da doğrulamaktadır. Korkmaz vd. (2023)'nin bulguları da aynı doğrultudadır. Toplumdaki yoksulluk düzeyi artışı ve gıda açlığının derinliği doğuştan beklenen yaşam süresini ciddi oranda azaltmaktadır. Beslenme ve temiz su yetersizliği ile yoksulluk en fazla düşük gelir grubundaki ülkeleri etkilemektedir.

Çalışmanın kısıtlı bazı ülkelerin verilerinin bulunmaması veya eksik olmasıdır. Kuzey Kore gibi bazı ülkelerin hükümetleri resmi istatistikleri yayımlamamaktadır. Suriye gibi savaşta olan bazı ülkelerin verileri eksik olabilmektedir. Dünyanın Lübnan, Sudan, Bhutan gibi birçok ülkesinin özellikle PoU verileri hiç bulunmamaktadır. Dolayısıyla verilerin tam olması durumunda gıda güvencesi bakımından son sıralarda göremediğimiz birçok ülkenin karşımıza çıkabileceği düşünülmektedir.

Dünya Bankası tarafından, açlık ve yoksulluğun sona erdirilmesi için 2030 yılına kadar bazı çalışmaların yapılabileceği belirtilmektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın hedeflenmesi, kırsal bölgelerde yaşayan yoksulların gelirlerinin artırılması, yine bu bölgelerde iklim koşullarına uygun tarımsal verimliliğin yükseltilmesi, hayvancılığın, balıkçılığın ve su ürünlerinin geliştirilmesi, tarım dışı sektörlerde iş olanaklarının sağlanması bu çalışmalar arasındadır. Bunların yanı sıra ülkelerin kendilerine özgü yapısal dönüşümlerinin temin edilmesi, her insanın güvenli ve uygun fiyatla beslenebilmesi için çok sektörlü politika geliştirilmesi, bilgi ve hizmete erişimde cinsiyet eşitliğinin sağlanması gerekmektedir. Ayrıca gıda bulunabilirliğini sağlamak için farklı üretim tekniklerinin geliştirilmesi,

hayvan hastalıkları ile mücadele edilmesi, çevre yönetiminin sürdürülebilirliği ile doğal kaynakların verimli kullanılması temin edilmelidir (Townsend, 2015:3).

Dünyanın en yoksul ülkelerinde beslenme yaygınlığının yüksek olmasında şüphesiz birçok faktörün etkisi bulunabilir. Az gelişmiş ülkelerde gıda üretiminde yetersizlik, doğal kaynakların yetersizliği, iklim koşullarının zorluğu, küresel iklim değişikliği sebebiyle tarımsal üretimin düşmesi bu faktörler arasında sayılabilir. Özellikle Covid-19 döneminde hem PoU'nun arttığı, hem de kişi başına düşen gelirin düştüğü görülmektedir. Daha önemlisi komşu ülkelerle ve ülke içindeki savaş ve çatışmalar da dünyanın kaynaklarının israf edilmesine, ülkelerin gelişmesini engellemeye yol açan bir etken olabilir. Silahlanmaya harcanmak zorunda kalınan sınırlı kaynaklar, sulama imkânlarının ve verimliliğin artırılmasına yönlendirilerek açlık sorununun çözümü için kullanılabilir. Gelişmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasındaki gelir farklılığı ve gelir eşitsizliğinin de dikkat çeken önemli bir sorun olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda gelecekteki çalışmalarda söz konusu ülkelerde özellikle savaş ve çatışmalar ile yoksulluk ve eşitsizlik üzerine odaklanılması, bunların sebepleri üzerine incelemeler yapılması önerilmektedir. Ayrıca gıda güvencesi bakımından son sıralarda bulunan ülkelerin tek tek ele alınarak detaylı araştırmalar yapılmasında fayda görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abruzzese, L. (2014), Global Food Security, The Economist Intelligence Unit, Rabat. <https://www.imf.org/external/np/seminars/eng/2014/food/pdf/Abruzzese.pdf>
- Akdoğan Gedik, M. (2021), “Küresel Kamusal Mallar: COVID-19 ve Gıda Güvencesi Sorunu”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10: 1, 662-678.
- Aliyev, P. (2023), “Rusya-Ukrayna Savaşı ve Afrika’da Gıda Güvenliği”, *Africana-İnönü Üniversitesi Uluslararası Afrika Araştırmaları Dergisi*, 3: 1, 36-50.
- Azomahou, T. T.; Boucekkine, R.; Kazianga, H.; Korir, M. and Ndung'u, N. (2022), “Guest Editors? Introduction: The role of policy in reducing malnutrition in sub-Saharan Africa”, *Food Policy*, 113: 102378, 1-4.
- Bayar, E. (2022), “Afganistan’da Gıda Krizi ve Açlık Döngüsü Riski”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Aralık, 6: 2, 487-525.
- Dağdur, E.; Olhan, E. (2015), “Küresel Gıda Güvencesi Endeksi Kapsamında Türkiye'nin Değerlendirilmesi”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 21: 2, 49-61.
- Dünya Gazetesi. (2023, Ekim 15), “Dünyada Her Üç Kişiden Biri Yeterli Gıdaya Erişemedi”, <https://www.dunya.com/ekonomi/dunyada-her-uc-kisiden-biri-yeterli-gidaya-erisemedi-haberi-707812> (Erişim Tarihi: 11.05.2024).
- Eraktan, G.; Yelen B. (2012), “Üretici, Tüketici ve Yoksulluk Olgusu Yönünden Türkiye’de Gıda Güvencesi”, 10. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi’nde sunulan bildiri, 121-128.
- Food and Agriculture Organization. FAO. (2014), Refinements to the FAO Methodology for Estimating the Prevalence of Undernourishment Indicator, ESS Working Paper 14-05, Rome.
- Food and Agriculture Organization. FAO. (2023a), The State of Food Security and Nutrition in the World (SOFI) 2023, <https://data.unicef.org/resources/sofi-2023/> (Erişim Tarihi: 11.05.2024).
- Food and Agriculture Organization. FAO. (2023b), The State of Food Security and Nutrition in the World (SOFI) 2023, <https://www.fao.org/documents/card/en/c/cc3017en> (Erişim Tarihi: 11.05.2024).
- Food and Agriculture Organization. FAO. (2023c), Hunger and Food Security. <https://www.fao.org/hunger/en/> (Erişim Tarihi: 11.05.2024).
- Food and Agriculture Organization. FAO. (2024), Suite of Food Security Indicators, Retrieved from <https://www.fao.org/faostat/en/#data/FS> (Erişim Tarihi: 11.05.2024).
- Economist Intelligence Unit. (2021), GFSI 2021 Global Report. https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/resources/Economist_Impact_GFSI_2021_Global_Report_Oct_2021.pdf
- Economist Intelligence Unit. (2022), Global Food Security Index 2022 Exploring Challenges And Developing Solutions For Food Security Across 113 Countries, Retrieved from <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/> (Erişim Tarihi: 11.05.2024).
- International Food Policy Research Institute. IFPRI. (2019), Global Hunger Index 2019: The Challenge Of Hunger And Climate Change, <https://www.globalhungerindex.org/pdf/en/2019.pdf>
- İnsamer. (2014, Haziran 5), “Dünyada ve Türkiye’de Açlık Sorunu”, https://insamer.com/tr/dunyada-ve-turkiyede-aclik-sorunu_107.html
- Karakoç, D. Y.; Manga, M. (2023), “Küresel Gıda Güvenliği Endeksi Kapsamında COVID-19 Pandemisinin Türkiye’nin Gıda Güvenliğine Yönelik Etkisi”, *İdealkent Dergisi, Bölgesel Çalışmalar Özel Sayısı*, 14, 46-74.
- Kliuchnyk, R.; Lymonova, E. (2022), “The Peculiarities of Poverty Research in The Countries of The World”, *Academy Review*, 2: 57, 24-35.
- Koca, R.; Somuncu, M. (2021), “Gıda Güvencesi Konusunda Türkiye İçin Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 8: 2, 1-11.
- Koç, G.; Uzman, A. (2015), “Gıda Güvencesi ve Gıda Güvenliği: Kavramsal Çerçeve, Gelişmeler ve Türkiye”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 21: 1, 39-48.
- Koç, G.; Uzman, A. (2019), “Küresel Gıda Güvencesinin İzlenmesi ve Haritalanması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 16: 2, 237-244.
- Kopteva, L.; Shabalina, L.; Budagov, A. (2020), “Certain Aspects of African Countries Food Security Provision”, *Innovative Technologies in Science and Education (ITSE-2020), Conference, E3S Web of Conferences* 210: 03009, 1-7.
- Korkmaz, K., Akbulut, F.; Şenol, O. (2023), “Düşük Gelir Grubu Ülkelerde Yeterli Gıdaya Ulaşamamanın Ortalama Yaşam Süresine Etkisinin Panel Veri Analiz Yöntemi İle İncelenmesi”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33: 2, 855-864.
- Marson, M.; Saccone, D.; Vallino, E. (2023), “Total Trade, Cereals Trade and Undernourishment: New Empirical Evidence for Developing Countries”, *Review of World Economics* 159, 299–332.
- Moss, A.R.; Jounany, J.P.; Neebold J. (2000), “Methane Production By Ruminants: Its Contribution To Global Warming”, *Animal Research*, 49, 231-253.
- Otekinrin, O. A. (2024), “Assessing the Prevalence and Severity of Global Hunger and Food Insecurity: Recent Dynamics and Sub-Saharan Africa’s Burden”, *Sustainability*, 16, 4877.
- Thomas A. C., D’Hombres B., Casubolo C., Kayitakire F., Saisana M. (2017), “The Use of The Global Food Security Index to Inform The Situation in Food Insecure Countries”. JRC Technical Reports. European Commission.
- Townsend R. F. (2015), *Poverty and Hunger by 2030: An Agenda for the Global Food System*. Second Education, The World Bank Group.
- Uchendu, F. N. (2018), “Hunger Influenced Life Expectancy in War-torn Sub-Saharan African Countries”, *Journal of Health, Population and Nutrition*. 37, 1.
- Uğur, A.A.; Özocaklı, D. (2018), “Gıda Güvencesizliğinin Bazı Belirleyicileri (Kantil Regresyon Yöntemi ve Sabit Etki Panel Yönteminin Karşılaştırılması)”, *Sosyoekonomi*, 26: 35, 195-205.

- United Nations. (2015), “Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development”, Resolution Adopted by the General Assembly (A/RES/70/1), 25 September.
- World Bank. (2024), “WB World Development Indicators”, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (Erişim Tarihi: 12.05.2024).

EKLER**Ek 1: Küresel Gıda Güvencesi Endeksi (GFSI)'nin Boyutlarının Kapsamı**

<p>Ekonomik Ulaşılabilirlik</p> <p>1.1) Ortalama gıda maliyetlerindeki değişim 1.2) Küresel yoksulluk sınırının altındaki nüfusun oranı 1.3) Eşitsizliğe göre düzeltilmiş gelir endeksi 1.4) Tarımsal ithalat tarifeleri 1.5) Gıda güvenliği ağı programları 1.5.1) Gıda güvenliği ağı programlarının varlığı 1.5.2) Gıda güvenliği ağı programlarının finansmanı 1.5.3) Gıda güvenliği ağı programlarının kapsamı 1.5.4) Gıda güvenliği ağı programlarının işletilmesi 1.6) Piyasaya erişim ve tarımsal finansal hizmetler 1.6.1) Çiftçilerin finansmana ve finansal ürünlere erişimi 1.6.2) Çeşitlendirilmiş finansal ürünlere erişim 1.6.3) Piyasa verilerine ve mobil bankacılığa erişim</p>	<p>Fiziksel Ulaşılabilirlik</p> <p>2.1) Arzın yeterliliği 2.1.1) Gıda tedarikinin yeterliliği 2.1.2) Kronik gıda yardımına bağımlılık 2.2) Tarımsal araştırma ve geliştirme 2.2.1) Tarımsal araştırma ve geliştirmeye yönelik kamu harcamaları 2.2.2) Tarımsal teknolojiye, eğitime ve kaynaklara erişim 2.3) Tarımsal altyapı 2.3.1) Mahsul depolama tesisleri 2.3.2) Yol altyapısı 2.3.3) Hava, liman ve demiryolu altyapısı 2.3.4) Sulama altyapısı 2.4) Tarımsal üretimin oynaklığı 2.5) Erişimin önündeki siyasi ve sosyal engeller 2.5.1) Silahlı çatışma 2.5.2) Siyasi istikrar riski 2.5.3) Yolsuzluk 2.5.4) Cinsiyet eşitsizliği 2.6) Gıda kaybı 2.7) Gıda güvencesi-ve erişim politikası taahhütleri 2.7.1) Gıda güvencesi stratejisi 2.7.2) Gıda güvencesi kurumu</p>
<p>Kalite ve Güvenlik</p> <p>3.1) Diyet çeşitliliği 3.2) Beslenme standartları 3.2.1) Ulusal beslenme kuralları 3.2.2) Ulusal beslenme planı veya stratejisi 3.2.3) Beslenme etiketleme 3.2.4) Beslenmenin izlenmesi ve sürveyansı 3.3) Mikro besin bulunabilirliği 3.3.1) A vitamininin diyetle bulunabilirliği 3.3.2) Demirin diyetle bulunabilirliği 3.3.3) Çinkonun diyetle bulunabilirliği 3.4) Protein kalitesi 3.5) Gıda güvenliği 3.5.1) Gıda güvenliği mekanizmaları 3.5.2) İçme suyuna erişim 3.5.3) Yiyecekleri güvenli bir şekilde saklayabilme</p>	<p>Doğal Kaynaklar ve Dayanıklılık</p> <p>4.1) Maruz kalma 4.1.1) Sıcaklık artışı 4.1.2) Kuraklık 4.1.3) Sel 4.1.4) Deniz seviyesinin yükselmesi 4.2) Su 4.2.1) Tarımsal su riski – miktar 4.2.2) Tarımsal su riski – kalite 4.3) Arazi 4.3.1) Arazi bozulması 4.3.2) Otlak 4.3.3) Orman değişikliği 4.4) Okyanuslar, nehirler ve göller 4.4.1) Ötrofikasyon 4.4.2) Deniz biyolojik çeşitliliği 4.5) Hassasiyet 4.5.1) Gıda ithalat bağımlılığı 4.5.2) Doğal sermayeye bağımlılık 4.6) Uyum için siyasi taahhüt 4.6.1) Erken uyarı tedbirleri/iklim odaklı tarım 4.6.2) Maruziyeti yönetme taahhüdü 4.6.3) Ulusal tarımsal uyum politikası 4.6.4) Afet risk yönetimi 4.7) Demografik stres 4.7.1) Tahmini nüfus artışı 4.7.2) Kent sel emilim kapasitesi</p>

Kaynak: www.impact.economist.com, 12.05.2024.

EXTENDED ABSTRACT

If the resources of the world are used effectively, much more than the world's population can be fed adequately. With the rapid developments in production after the industrial revolution, the mechanization of agriculture, the development of fertilization, spraying and irrigation opportunities, the efficiency of agricultural production has increased significantly. In addition, although the land suitable for agriculture is limited, more products can be obtained with increased productivity. Considering today's current technological possibilities, there should be no problems such as hunger or undernourishment. However, in many countries, such a problem continues to increase rather than decrease (İNSAMER, 2014).

The purpose of this study is to examine the countries where undernourishment is a serious problem in the world for the period 2012-2022 using the Food and Agriculture Organization (FAO) data and the Economic Intelligence Unit (EIU) Global Food Security Index data using the qualitative research method and descriptive analysis technique. In addition, it was aimed to analyze the Undernourishment Prevalence and Global Food Security Index data comparatively.

In 2021, 9,2 percent of the world's population did not have access to basic nutrients. The country with the highest undernourishment rate is Madagascar, where the undernourishment rate is 51 percent. The ten countries with the highest undernourishment rates in 2021 are Somalia, the Central African Republic, Lesotho, the Democratic People's Republic of Korea, Haiti, Zimbabwe, Liberia, Guinea-Bissau, and Yemen, after Madagascar. Madagascar, Haiti, the Democratic Republic of the Congo and Yemen are also among the bottom ten countries in the Global Food Security Index ranking.

In 2021, the PoU of low-income countries was 28,4 percent, which means that approximately 28 out of every 100 people in low-income countries are undernourished. This rate is well above the world average of 9,2 percent. In fact, it can be said that even the world average is much higher than expected, considering today's possibilities. In high-income countries, the PoU is almost non-existent. In the countries with the worst situation in this regard, the PoU in 2021 was determined to be between approximately 34 percent and 51 percent.

Although the countries with the lowest food security are weak in all dimensions, when their scores are taken into account, it is seen that the weakest dimension is Economic Accessibility. It can be said that there are four countries with scores below 30 points in the four dimensions; Zambia and Nigeria are the most problematic countries in economic accessibility, and Yemen and Syria are the most problematic countries in physical accessibility. It is also seen that there is no country with a score below 25 points; only Nigeria is at the border with 25 points in terms of economic accessibility.

The ten countries with the highest PoU in 2021 are Madagascar, Somalia, the Central African Republic, Lesotho, Haiti, Zimbabwe, Liberia, Guinea-Bissau, the Democratic Republic of the Congo, and Yemen. In the GFSI ranking, Madagascar, Haiti, the Democratic Republic of the Congo, and Yemen are among the last ten countries. Therefore, these four countries are in the last places according to both the PoU indicator and the GFSI ranking.

The countries in the worst situation in terms of per capita income are Somalia with approximately \$360, Liberia with \$343, and the Central African Republic with \$391. In contrast, the world average is approximately \$9,748, and the average for high-income countries is \$39,362. Moreover, the per capita incomes of Madagascar, Somalia, Liberia, and the Central African Republic remained below the average of low-income countries, which is \$559, as of 2021. It is seen that the per capita income of the countries in question is also well below the world average, and the countries most affected by food insecurity are low-income poor countries. In this direction, the necessity of reducing poverty in order to ensure food security emerges.

The World Bank states that some work can be done until 2030 to end hunger and poverty. Aiming for sustainable development, increasing the incomes of the poor living in rural areas, increasing agricultural productivity in line with climatic conditions in these shadows, developing animal husbandry, fisheries, and aquaculture, and providing job opportunities in non-agricultural sectors are among these works. In addition, countries need to provide their own structural transformations, develop multi-sectoral policies so that every person can eat safely and affordably, and ensure gender equality in access to information and services. In addition, different production techniques need to be developed to ensure food availability, combat animal diseases, ensure the sustainability of environmental management, and efficient use of natural resources (Townsend, 2015:3).

There are doubtlessly many factors that can contribute to the high prevalence of undernourishment in the world's poorest countries. Inadequate food production in underdeveloped countries, inadequate natural resources, difficult climatic conditions, and a decrease in agricultural production due to global climate change can be counted among these factors. Especially during the COVID-19 period, it is seen that both PoU have increased and per capita income has decreased. More importantly, wars and conflicts with neighboring countries and within the country can be a factor that leads to the waste of the world's resources and prevents the development of countries. The limited resources that have to be spent on armament can be used to solve the hunger problem by directing them to increase irrigation opportunities and productivity. It is also seen that the income gap and income inequality between developed and underdeveloped countries is an important problem that draws attention.

SELANİK'TEKİ AZİZE EKATERİNİ KİLİSESİ ÇİNİLERİ

İlkgül KAYA^{1*+}

¹Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Yozgat, Türkiye

*ilgulkaya@yahoo.com

+ORCID: 0000-0001-8106-656X

Bu çalışma Yozgat Bozok Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 6602B-FEN/19-306 no.lu proje kapsamında desteklenmiştir. / This work has been supported by Yozgat Bozok University Scientific Research Projects Coordination Unit under grant number 6602B-FEN/19-306.

Öz- Bu çalışma, Selanik'teki Azize Ekaterini Kilisesi'nin çinilerini incelemektedir. Dendrokronolojik analiz sonuçlarına göre 13. yüzyılın sonunda veya 1315 yılında inşa edilen kilise, tuğla süslemeleri ve çinileri ile Geç Dönem Selanik kiliseleri arasında öne çıkar. Ancak Selanik'in Geç Bizans Dönemi kiliselerinde çinilere rastlanmaz. Azize Ekaterini Kilisesi'nin çinileri yapının doğu cephesine ek olarak kuzey ve güney duvarlara dağıtılmıştır ve toplamda on üç pano vardır. Çiniler ince sgraffito tekniğiyle üretilmiştir. Hamur rengi, kilise ambulatoryumunun duvarlarında kullanılan tuğlalarla aynıdır. Bu durum, çinilerle ambulatoryum duvarlarında kullanılan tuğlaların aynı atölyede hazırlandığını düşündürmektedir. Çinilerin renk paletinde sarı ve yeşil olmak üzere iki farklı tonda sır kullanılmıştır. Çiniler sürekli çevresel etkilere maruz kalmaları nedeniyle bozulma göstermektedir. Genel olarak kare veya dikdörtgen formlu panolarda dairesel madalyonlar içinde dört kollu rozet, altı yapraklı çiçek /rozet motifleri; iki örnekte eş kollu haç motifleri; bir örnekte ise sağa dönük stilize edilmiş kuş figürü ile birlikte dört kollu rozet süsleme öne çıkmaktadır. İki panoda, ana desenin çevresini saran iç içe geçmiş iki daire şeklinde işlenen madalyonlar arasında zikzak motifleriyle dolgu yapılmıştır. Çiniler, Bizans Sanatı'nda en sık rastlanan motiflerle bezenmiştir.

Anahtar Kelimeler- Bizans mimarisi, Azize Ekaterini Kilisesi, Bizans çinileri, süsleme

THE TILES OF THE CHURCH OF ST. AIKATERINI IN THESSALONIKI

Abstract – This study examines the tiles of the Church of Saint Aikaterini in Thessaloniki. According to dendrochronological analysis, the church, built at the end of the 13th century or in 1315, stands out among Late Period churches in Thessaloniki due to its ceramoplastic decoration and tiles. However, tiles are not found in other Late Period churches in Thessaloniki. The tiles of the Church of Saint Aikaterini are distributed on the north and south walls of ambulatory addition to the east facade of the building, with a total of thirteen panels. The tiles were produced using the incised-sgraffito technique. The clay color of the tiles matches the bricks used in the walls of the ambulatory, suggesting that both the tiles and bricks were prepared in the same workshop. The color palette of the tiles consists of two different tones of glaze: yellow and green. The tiles have gradually deteriorated over time as a result of continuous exposure to environmental conditions. Generally, the square or rectangular panels feature circular medallions containing quatrefoil rosettes and sixfoil flower/rosette motifs. In two examples, an equal-armed cross motif is present. In one example, a quatrefoil rosette is accompanied by a stylized bird figure facing to the right. In two panels, the medallions, designed as two intertwined circles surrounding the main pattern, are filled with zigzag motifs. These tiles are decorated with some of the most common motifs in Byzantine art.

Keywords – Byzantine architecture, Church of St. Aikaterini, Byzantine tiles, decoration

GİRİŞ

Kapsam

Bizans kilise mimarisinde dış cepheler yapısal bir bileşen olmanın yanı sıra teolojik ve estetik değer açısından da önem arz eder. Özellikle başta başkent Konstantinopolis ve sonradan, ikinci başkent olarak anılan Selanik¹ gibi İmparatorluğun önemli kentlerindeki kiliseler emperyal ve dini otoriteyi temsil ettiği için, bu yapıların cephe düzeni, anıtsal girişleri, kimi örneklerde duvar resimleri yapıların banilerinin gücünü ve itibarını ön plana çıkarmak üzere tasarlanmıştır.

Bizans kilise cepheleri, Bizans Sanatı'nın ve dolayısıyla mimarisinin mistik-sembolik doğasını ortaya koyarken ibadet mekânının kutsiyetini dış dünyaya yansıtmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda özellikle apsis cephelerine özen gösterildiği dikkati çeker. Kilise apsisleri, dış cephede iç mekânda olduğu gibi, -taş, tuğla, mermer gibi- kullanılan malzemenin izin verdiği ölçüde ustalıkla dekore edilmiştir. Orta Bizans Dönemi'nden itibaren başkent mimari üslubunu sergileyen kiliselerde özellikle ana apsis ve yan apsisler başta olmak üzere kilise cepheleri, kademeli kemer, niş, silme, pilaster, korniş gibi mimari unsurlarla ve taş ile tuğlanın ustalıkla kullanılmasıyla zenginleştirilerek vurgulanmıştır. Bizans kiliseleri bu dönemden itibaren "keramoplastik"² denilen tuğla süslemeleriyle ön plana çıkarlar. Palaiologoslar Dönemi'nde de bu anlayış sürdürülmüştür.³

C. Mango; Bizans mimarisinde 10. yüzyıldan önce tuğla ile yapılan süsleme motiflerinin çok ender görüldüğünü söyler (2006: 19).

Bizans mimarisinde, cephelere nadir olarak çinilerin yerleştirildiği yapılar da bulunmaktadır. Bu örneklerden biri Selanik'te (*Thessaloniki*) yer alan Geç Bizans Dönemi-Palaiologoslar Evresi'ne⁴ (1261-1453) ait Azize Ekaterini Kilisesi'dir (*Ο ναός της Αγίας Αικατερίνης*).

Bu çalışma, Azize Ekaterini Kilisesi'nin dış cephelerinde bulunan çinileri incelemektedir. Yapıya ilişkin olarak Ağustos 2022 tarihinde yerinde inceleme yapılarak fotoğraf çekimi gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın amacı Azize Ekaterini Kilisesi çini örnekleri üzerinden Bizans Dönemi kilise mimarisinde cephe tasarımının önemini ortaya koymaktır.

Bizans Mimari Çinilerine ve Kullanımına İlişkin Literatür Okuması

Bizans sırlı seramiklerine ve Bizans mimarisinin tuğla süsleme dekorasyonuna ilişkin çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen, zorlu bir proses ile hazırlanan ve Bizans Sanatı içinde spesifik bir uygulama alanı işgal eden

mimari çinilere dair bilimsel literatürdeki çalışmaların sayısı yetersizdir. Eldeki çalışmaların çoğu İmparatorluğun başkentindeki yapıların kazılarında gelen buluntulara odaklanmıştır. Bu eserlerin birçoğu dünya müzelerine ve çeşitli koleksiyonlara dağılmış durumdadır.

Başkentte çini kullanımının 9. yüzyıl ortalarından itibaren yaygınlaştığına dair veriler mevcuttur.⁵ Yapılan az sayıdaki çalışmaya bakıldığında; Bizans kilise mimarisinde özellikle başkent Konstantinopolis'teki yapılarda mimari çini kullanımının azımsanmayacak boyutta olduğu dikkati çeker. E. S. Ettinghausen bir çalışmasında; Topkapı Sarayı Bazilikası ve Studios Manastırı Kilisesi'nin (*Ioannes Prodromos Stoudios/Osmanlı Dönemi: İmrahor İlyas Bey Camii*) çinilerini incelemiştir (1954: 79-88).

P. Verdier *Nicomedia* çinilerine ilişkin bir makalesinde; Walters Sanat Galerisi koleksiyonundaki yirmi figürlü Bizans çinisi ile çeşitli boyutlardaki elli kadar dekoratif parçaya detaylı olarak değinmiştir (1983: 632-633). Verdier'in belirttiğine göre; Patleina ve Preslav'da *in-situ* olarak Bizans çinileri bulunmuştur. Konstantinopolis'te Büyük Saray, Hipodrom, Konstantin Lips Kilisesi, Mangana'daki Aziz Gergios Kilisesi, Azize Euphemia *martyrion*'u, Studios, Myrelaion, Topkapı Sarayı avlusundaki Bazilika ve Aya İrini (*Hagia Eirini*) Bizans çinilerinin rastlandığı yapılar arasında örnek gösterilmiştir (1983: 633).

S. E. J. Gerstel, Bizans çinilerini ele alan kapsamlı bir kitabın giriş bölümünde; Konstantinopolis'teki Studios Manastırı Kilisesi'nin⁶ (453-454) seramik kaplamalarına ait parçaların keşfinden söz eder (2001: 1). Aynı kitapta, M. M. Mango, İstanbul'da bulunan polikrom çinilerin tipoloji, kronoloji ve fonksiyonunu değerlendirdiği bölümde; Bizans çinilerinin ele geçtiği, aralarında Büyük Saray, Kyriotissa Kilisesi (Kalenderhane Camii), Konstantin Lips (Fenari İsa Camii), Atik Mustafa Paşa Camii, Myrelaion (Bodrum Camii), Topkapı Sarayı Bazilikası, Zeuksippos Hamamları gibi önemli yapıların aralarında bulunduğu on dört yapıyı içeren bir liste verir (2001: 14). İstanbul dışında bulunan Bizans çinilerine de değinen bu çalışmada *Bithynia*, İstanbul'un Asya yakasındaki banliyöleri olan Haydarpaşa ile Kadıköy (*Chalcedon*), *Cherson* gibi bölgelere özet ifadelerle değinilmiştir (2001: 18 ve devamı). J. A. Lauffenburger, C. Vogt, A. Bouquillon'un Bizans çini yapımına ilişkin teknik detaylara odaklandıkları bölümde ise İmparatorluğun başkentindeki yapılar için üretilen çiniler incelenmiştir. Bu bölümde çini üretim prosesi, çini plakalarının duvarlara tutturulma yöntemi, atölyelerin fiziksel kanıtları, petrografik karakterizasyon, nötron aktivasyon ve ICP-AES/MS

¹ Selanik (*Thessaloniki*) kenti *symvasilevousa*-eş yönetim ya da *symproteuousa*-eş başkent olarak görülmüştür (Khasiotis, 1997: 12; aktaran Kaya Zembilci, 2020: 194 dipnot 2). Ayrıca bkz. Barker, 2003: 8-9.

² Keramoplastik terimi tuğla ve pişmiş toprak parçaları ile yapılan mimari bezemeyi tanımlamaktadır (Ermiş, 2019: 196 dipnot 1). Bizans mimarisinde süs çömllekleri (Yunanca: *phialostomia*) olarak adlandırılan *quatrefoil*/dört yapraklı formlar ve nadiren de olsa yuvarlak kap şeklindeki formlarla karakterize tuğla süslemeler de kullanılmıştır. Bu örneklerin bir kısmı sırlı ve boyalı olabilmektedir (Maltseva ve Zavorina, 2022: 48-49).

³ Palaiologoslar Dönemi mimarisi için bkz. Eyice, 1963; dış cephelerdeki süslemelere ilişkin Eyice'nin yorumu için özellikle s. 92; Ötügen, 1978: 213-233. Makedonya Bölgesindeki eserlerin dış cephe süslemeleri için bkz. Velenis, 1987: 95-105; Velenis,

2001: 1-25. Daha spesifik olarak Selanik ve Makedonya Bölgesi Bizans Dönemi yapıları kubbe mimarisi ve süslemelerine ilişkin bkz. Cürçüç, 2003: 65-84. Selanik yapıları için ayrıca bkz. Goulaki-Votira, 1984: 255-264.

⁴ Geç Bizans Dönemi Selanik'ine ilişkin bkz. Bakirtzis, 2003: 35-64.

⁵ S. E. J. Gerstel; "Başkente çok renkli çinilerin yaygınlaşması, büyük olasılıkla İkonoklazm'ın sona ermesinin ardından, 9. yüzyılın ortalarına tarihlenen Boukoleon Sarayı'ndaki küçük bir oda ile başlar. 12. yüzyılın ortalarına ya da sonlarına gelindiğinde, çok renkli çiniler artık kullanım dışı kalmıştır." demektir (2001: 2). Boukoleon Sarayı odası çinilerine ilişkin bkz. Mango, 2001: 24-25; Başkent ve Bithynia çinilerine ilişkin ayrıca bkz. Mango, 2001: 13-29.

⁶ Studios Kilisesi'ne ilişkin bkz. Kazhdan, Talbot, Cutler, 1991: 1960; Büktel, 1995; Peschlow, 1982: 429-434; Pekak, 2000: 101-121; Müller-Wiener, 2001.

analizleri, sırlar ve sır analizleri gibi konulara değinilmiştir (2001: 67-87).

S. E. J. Gerstel bir makalesinde; Bizans çini üretim merkezlerinden biri olan *Nicomedia* atölyesini ve bu atölyeden çıkan çinileri inceleyerek, bu malzemenin İstanbul'dan çıkarılan çiniler ile bazı koleksiyonlardaki çiniler arasında benzerlik ve farklılıkların tespiti sonucunda, Bizans Dönemi'nde en azından iki büyük ölçekli çini üretim atölyesinin olabileceğinden söz eder (2008-2009: 5-53).

Bizans çinilerine dair Türkçe literatürdeki eksikliğin giderilmesine katkı sağlayan birkaç çalışma bulunmaktadır. H. C. Soyhan bir makalesinde; İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alan, kırmızı hamurlu, *sgraffito* tekniğinde, kısmen kırık durumda iki duvar çinisini incelemiştir. Çinilerden birinde sağdan sola doğru yürümekte olan ve kadeh tutan insan figürü betimlenmiştir. Diğer çinide yan yana sıralanmış stilize papağan olarak tanımlanan kuş figürleri görülmektedir (1976: 295). Soyhan, incelediği çiniler için dönem belirtmemiştir.

Ü. M. Ermiş Niksar'da sürdürdüğü araştırmalar sonucunda Yağbasan Medresesi'nde sergilenen Bizans Dönemi'ne ait çini parçalarını incelediği makalesinde, iki farklı teknikte hazırlanmış ve birbirinden farklı desenlerle işlenmiş iki örneği tanıtmıştır. Çinilerden biri üç parça halinde korunabilmiş, renkli sır tekniğinde hazırlanmış, dairesel düğümler içinde ardışık haç motifleri ile bezenmiştir. Diğer ise tek parça halinde korunmuş, sır altı çok renkli boyama tekniğinde hazırlanmış, kuş gövdesine ait bir desenin işlendiği örnektir (2019: 198-201).

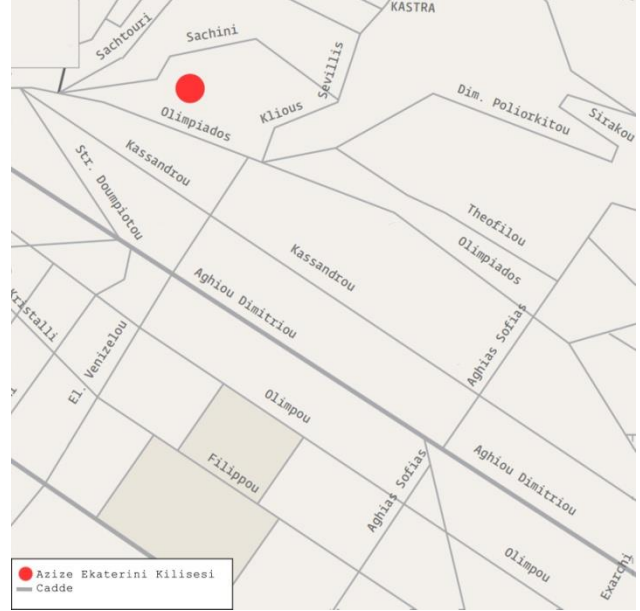
T. Vorderstrasse'nin *Komana*-Hamamtepe (Tokat, Gümenek Köyü) kazılarında dair monografide yer alan bölümde incelediği çini buluntular; *Komana*'nın Orta Bizans Dönemi açısından oldukça önemlidir.⁷ *Komana*'ya Danişmend orduları ulaşmadan önce, 9-11. yüzyıllar arasında, Hamamtepe'de yaygın bir mezarlık alanı ve olasılıkla mezarlığın bir parçası olarak en az iki kilise bulunmaktaydı (Erciyas ve Tatbul 2016: 614). M. N. Tatbul'un doktora tezinde; Hamamtepe'deki bu alanın 10.-12. yüzyıllara ait olduğu belirtilir (2017: 35).

Çalışmamızın konusunu teşkil eden Selanik'teki Azize Ekaterini Kilisesi'nin çinilerine ilişkin olarak literatürde özet bilgiler sunan iki çalışmaya rastlanmıştır. A. Semoglou'nun kitap bölümünde; Azize Ekaterini Kilisesi'nin çinilerine yalnızca bir paragrafta değinilmiştir. Çinilerin tekniği ve renklerinden söz edilmemiş; çinilerin yapı üzerindeki dağılımına sayısal olarak yer verilmiştir (2012: 160-162). S. V. Maltseva ve M. L. Zavorina'nın Epiros ve Makedonya'daki Geç Bizans Dönemi mimari seramiklerine ilişkin bir çalışmasında; Azize Ekaterini Kilisesi'nin çinilerinden bir fotoğraf eşliğinde kısaca söz edilmiştir (2022: 51 ve fig. 7).

AZİZE EKATERİNİ KİLİSESİ

Konum

Azize Ekaterini Kilisesi, günümüzde Selanik kentinin kuzey-batı kesiminde, kent surlarına yakın ve Ano Poli (*Ανω Πόλη*) olarak anılan bölgede, Tsamadou ve Oedipodos Sokağı'nın kesiştiği köşede, Olimpiados Caddesi'ne paralel bir alanda konumlanmıştır (Görsel 1-2). Kilise bir bahçe içinde yer almaktadır.

Görsel 1: Azize Ekaterini Kilisesi'nin Ano Poli Bölgesindeki konumu
Kaynak: Hellenic Republic Ministry of Education, Religious Affairs, Culture and Sports General Secretariat of Culture'dan, düzenlenerek

Görsel 2: Azize Ekaterini Kilisesi, hava fotoğrafı
Kaynak: Google Earth, 2022

Tarihçe

Kilise (Görsel 3-4), Selanik'teki tarihi bilinmeyen yapılar arasındadır. Yapının inşa tarihi ve hatta orijinal adı tarihsel bilgi eksikliği nedeniyle bilinmemektedir (Çurčić, 2003: 68).

⁷ bkz. Tatbul, 2017; Vorderstrasse, 2019: 47-76.

Görsel 3: Azize Ekaterini Kilisesi, kuzeybatı köşeden
Kaynak: yazara aittir-Ağustos 2022

Görsel 4: Azize Ekaterini Kilisesi, güneydoğu köşeden
Kaynak: AMSHistorica, 2024

Bizans Dönemi'ne ilişkin yapının sağladığı kanıtlar, kilisenin İsa'ya adanmış olabileceğine işaret eder. Bazı araştırmacılar yapıyı "Her Şeye Gücü Yeten İsa'nın Manastırı" (*Hristos Pantodynamos*) ile özdeşleştirmiştir (Kourkoutidou-Nikolaidou ve Tourta, 1997: 118; Moutsopoulos, 1962: 1; Semoglou, 2012: 159).

Kilise, farklı araştırmalarda 12. yüzyıl/1280 ile 14. yüzyılın ikinci yarısı arasında tarihlenirken (Moutsopoulos, 1962: 1; Kourkoutidou-Nikolaidou ve Tourta, 1997: 118; Ćurčić, 2003: 68); C. Diehl, M. le Tourneau ve H. Saladin kiliseyi 13. yüzyılın ilk yarısına tarihlemektedir (1918: 185-186). Bir başka çalışmada ise Diehl yapıyı 14. yüzyıla ait olarak kaydeder (1910: 705, 712; Moutsopoulos, 1962: 1).

C. Bakirtzis; yapının 13. yüzyıl sonu ya da dendrokronolojik kanıtlar nedeniyle 1315 yılında inşa edilmiş olabileceğini belirtir (2003: 59).

A. Semoglou; kilisenin 13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl ortalarına tarihlendiğini kaydederken, batı, kuzey ve doğudaki zayıf yapıdaki tonozların kilisenin daha erken döneme ait bir yapıya eklenmiş olabileceğini önermeye dayanak sağladığını vurgular (2012: 159).

Kilise, kentin Türkler tarafından alınmasından sonra Sultan II. Bayezid (1481-1512) Dönemi'nde, Beylerbeyi Yakup Paşa tarafından, "Yakup Paşa Camii" adını alarak, camiye

çevrilmiştir (Kourkoutidou-Nikolaidou ve Tourta, 1997: 118; Moutsopoulos, 1962: 1; Semoglou, 2012: 159).

Kilisenin restorasyonu öncesine ait eski fotoğraflarda (Görsel 5) ve Selanik'e ait bazı eski kartpostallarda, yapının cami olarak kullanıldığı evreye ait bazı değişiklikler görülebilmektedir. Söz konusu görsel materyallerden anlaşıldığı üzere, kilise camiye dönüştürüldükten sonra, güneybatıya çokgen bir kaide üzerine oturan, tek şerefeli ve ince, konik gövdeli bir minare eklenmiştir. Batı cephenin hemen önüne ise kuzey ve güney duvarlarla sınırlanan kilisenin eninden daha geniş tutulmuş bir son cemaat yeri inşa edilmiştir. Son cemaat yerinin çatısı, ahşap direkler ve kirişler üzerine oturtulmuştur.⁸

Görsel 5: Azize Ekaterini Kilisesi, kuzeydoğu köşeden
Kaynak: Kolektif, 2012: fig. 105

Yapıda 1947-1951 yılları arasında restorasyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Kourkoutidou-Nikolaidou ve Tourta, 1997: 119). C. Mango; yapıdaki çatı örtülü, sütunlarla desteklenen girişin II. Dünya Savaşı sonrasında onarılan haliyle üç yönden açık olduğu ve yapının köşelerinde dört kubbe yer aldığı bilgisini verir (2006: 233). Dolayısıyla restorasyon sırasında Osmanlı Dönemi eklerinin kaldırıldığı anlaşılmaktadır.

Restorasyon sırasında ortaya çıkarılan yapının kuzeydoğu dış duvarındaki bir kemerin altında keşfedilen, günümüzde kayıp olan bir duvar resmi, yapının bir manastır kompleksinin *katholikon*'u olarak işlev gördüğünü kanıtlamıştır (Semoglou, 2012: 159).

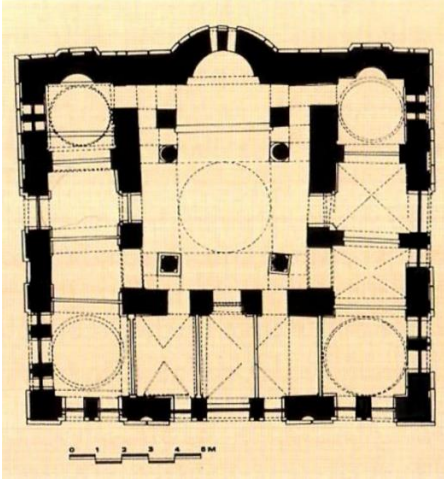
Mango'nun belirttiği üzere; *manastırların belirgin özelliği gömü yeri olarak kullanılmalarıydı. Kilise ve narteks duvarlarında, özel olarak yaptırılmış ambulatoryum ve şapellerde, kemerli nişler içinde lahitler, ölenlerin portreleri ve soylu ataları Palaiologoslar, Dukaslar, Kantakuzenoslar*

⁸ Fotoğraflar için bkz. ThessToday.gr, 2023.

ile olan yüksek ilişkilerine ait ayrıntılar veren gösterişli yazıtlar yer alırdı (2006: 220). Bu bilgiler ışığında, Azize Ekaterini Kilisesi'nin içinde bir gömü yerinin bulunması⁹ yapının bir manastır kilisesi olarak inşa edilmiş olduğu görüşünü güçlendirmektedir.

Plan

Kourkoutidou-Nikolaïdou ve Tourta; “Azize Ekaterini Kilisesi'nin doğuda iki simetrik şapel ile sonlanan kapalı bir ambulatoryum ile çevrelenmiş karmaşık tetrastil, kapalı Yunan haç plana sahip” olduğunu belirtir (1997: 118). Yapı, Geç Dönem Bizans mimarisinin dehlizli tip plan şemasında görüldüğü gibi, orta mekânı üç yönden çevreleyen bir dehliz/ambulatoryuma sahiptir; ancak merkez mekân kapalı Yunan haçı planlıdır. Bu bölüm apsisle birlikte, dehlizli tipteki gibi, ambulatoryum duvarlarından yüksek bir kütle halindedir (Görsel 6).

Görsel 6: Azize Ekaterini Kilisesi, plan

Kaynak: Kourkoutidou-Nikolaïdou, Tourta, 1997: fig. 134

Kilise doğu-batı doğrultusunda uzanan, *tribelon*'u ile batı cepheden giriş sağlanan, cepheleri oldukça hareketli, kare planlı zemine oturan bir yapıdır. Batıdaki narteks işlevi görev bölümü, kuzey ve güney hat boyunca uzanan ambulatoryumun, kesintisiz bir biçimde devam etmesini sağlayan bir parçası durumundadır (Görsel 6).

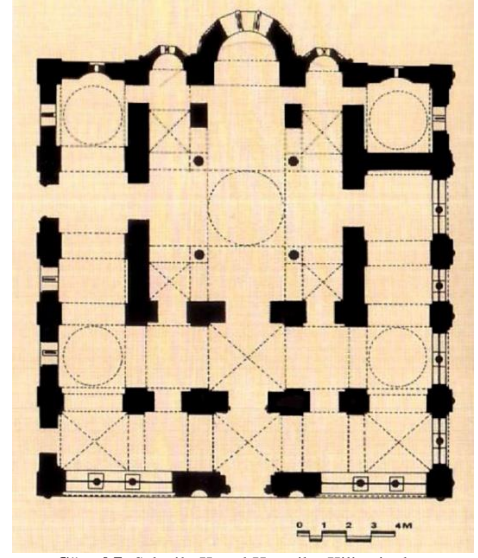
Yapı doğuda, içeride yarım daire ve dışarıda çokgen olan bir apsis ile sonlanır. Ambulatoryumun doğu ucundaki mekânlar da apsis benzeri bir düzenlemeye sahiptir. İçten yarım daire planlı bu apsisler dışta doğu duvardan hafif dışa taşkındır (Görsel 6). Kourkoutidou-Nikolaïdou ve Tourta (1997: 118) ile Semoglou (2012: 160); ambulatoryumun doğu ucundaki bölümleri şapel olarak tanımlar.

Ana çekirdeği kubbe ile örtülü naosta kubbe, doğu yönündeki bağımsız payelerle desteklenmiş dört serbest destek ile taşınmaktadır. Haç kollarını beşik tonozlar örter. Yapının dört köşesindeki mekânları kubbeli, kalan bölümler ise beşik ve çapraz tonozludur (Görsel 6).

Azize Ekaterini Kilisesi'nin dört küçük kubbesi sekizgen şeklindedir. Kubbeler oranları ve inşa detayları açısından birbirlerinden farklıdır. Doğudaki kubbeler biraz daha küçük

çaplıdır ve batıdaki çifte göre orantılı biçimde daha uzundur (Çurčić, 2003: 68).

Azize Ekaterini Kilisesi, Selanik'teki manastır kiliseleri arasında yer alan, 1310-1314 yılları arasında Patrik I. Nifon tarafından kurulan manastırın *katholikon*'u Kutsal Havariler (*Hagioi Apostoloi*) Kilisesi ile aynı mimari tipe aittir. Ancak Azize Ekaterini Kilisesi, Kutsal Havariler Kilisesi'nden dış narteksinin olmaması yönünden ayrılır (Kourkoutidou-Nikolaïdou ve Tourta, 1997: 118, 121) (Görsel 6-7).

Görsel 7: Selanik, Kutsal Havariler Kilisesi, plan

Kaynak: Kourkoutidou-Nikolaïdou, Tourta, 1997: fig. 139

Eyice dehlizli tipin başkentteki örneklerinden bahsederken; “İstanbul'da günümüze kadar az veya çok değişerek gelebilmiş örnekleri Pammakaristos (Fethiye c). Lips (Fenari İsa Camii) ve Hagios Andreas (Koca Mustafa Paşa Camii) manastır kiliseleridir.” demektedir (1988: 49). Azize Ekaterini Kilisesi planına benzeyen başkentteki yapılar arasında Aziz Andreas Kilisesi (*Hagios Andreas en ti Krisei*) 13. yüzyılın üçüncü çeyreğine; Konstantin Lips Manastırı Güney Kilise 13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl başına ve Theotokos Pammakaristos Manastır Kilisesi kuzey yapısı 13. yüzyılın sonlarına aittir.¹⁰

Selanik yapılarının başkent etkisi sergilediğinden söz eden C. Mango; Azize Ekaterini Kilisesi ile Kutsal Havariler (Görsel 7) ve Aziz Panteleimon Kilisesi'ni birbirine benzer üç örnek olarak ele alır. Mango'ya göre; *bu kiliselerin göze batan bir özelliği üç yandan, genellikle çatı örtülü, sütun dizileriyle desteklenen bir giriş gibi görünen üstü örtülü birer galeri katı ile çevrelenmesidir. Bu galeri katlarının Selanik'teki varlığı Konstantinopolis yapılarına ışık tutar* (2006: 233).

Dış Cepheler ve Çiniler

Taş-tuğla almaşık teknikte inşa edilen, ancak cephe süslemelerinde ağırlıklı olarak tuğla ve az sayıda çini süsleme kullanılan Azize Ekaterini Kilisesi Orta ve Geç Bizans Dönemi kilise mimarisinin cephe düzenlemelerinin tipik bazı özelliklerini taşır. Yapıda yer yer bazı başkent Orta

⁹ Kilise içindeki gömü yerine ilişkin bkz. Semoglou, 2012: 160.

¹⁰ Dehlizli tipteki bazı yapılara ilişkin bkz. Eyice, 1963: 5-20.

ve Geç Bizans Dönemi yapıları ile özellikle Yunanistan'da hâkim olan çerçevelevli duvar tekniği göze çarpar. Kilisenin doğusunda eğimli bir kornişin üstünde ve altında olmak üzere alçak kör kemerler ve sıg konşelerle belirginleştirilmiş bir düzen hâkimdir. Ambulatoryum duvarları mermer korniş (Görsel 8) ile ikiye bölünmüştür (Semoglou, 2012: 161).

Görsel 8: Azize Ekaterini Kilisesi, mermer korniş, detay
Kaynak: yazara aittir-Ağustos 2022

Kilisenin dış duvarları, kemerler, konşeler ve kademelendirilmiş kemerlerle süslenmiştir (Görsel 8-9). Bu süsleme vurgusu, dekoratif tuğla işçiliği ile kademeli/içe çekik kemerlerin içlerine yerleştirilen çini karoların (Görsel 10-20) kullanımıyla daha da güçlü bir görünüm kazanmıştır (Semoglou, 2012: 161).

Görsel 9: Azize Ekaterini Kilisesi, kademeli/içe çekik kemer ve konşe detayı
Kaynak: yazara aittir-Ağustos 2022

Yapının doğudaki kubbelerinin kasnaklarında taş ve tuğla şeritlerinin dönüşümlü olarak kullanıldığı almaşık tekniğe diğer Selanik kiliselerinde rastlanmaz. Buna karşılık, batıdaki iki kubbe tamamen tuğladan yapılmıştır. Ana kubbenin kasnağında kolonlar, pencereleri çerçeveleyen nişlerle dönüşümlü olarak kullanılmıştır (Çurčić, 2003: 68). Kilisenin kubbe cephelerinde yer alan ve köşeleri vurgulayan tuğla örgüler Epiros Despotluğu ile ilişkilendirilen kiliselerde kubbe mimarisinin ayırt edici bir özelliğidir. Arta'daki Panagia Paregoritissa bu yönden Azize Ekaterini Kilisesi'ne benzer. Epiros'a özgü diğer teknik özellikler

arasında yer alan Azize Ekaterini Kilisesi'nin haç kollarının ana pencerelerini çevreleyen ve duvar yüzeyinden hafifçe geri çekilmiş olan yarım daire *tympanium*'lar Voulgareli'deki Panagia Vellas Kilisesi'nde görülür. Selanik'teki yapının cephelerinde çevreleme öğeleri olarak kullanılan geri çekilmiş köpekdişi frizler de Epiros mimarisinde görülür ve yine Arta'daki Panagia Paregoritissa'nın doğu cephesinde karşımıza çıkar. Bu özellikler Selanik'te nadirdir. Epiros mimarisinin Selanik'te etkisi olduğu açık olsa da Selanik'te Geç Dönem'de canlanan mimari etkinlikte Konstantinopolis mimarisinin etkisi en belirgin olanıdır (Çurčić, 2003: 68-69). Çalışmamızın konusunu oluşturan Azize Ekaterini Kilisesi çinileri, yapının dış cephelerinde yer alır. Çiniler ambulatoryum kuzey ile güney duvarlarına ve kilisenin doğu duvarına dağılır. Toplam on üç karo vardır. Bunlardan ikisi tamamen tahrip durumdadır (Görsel 12-13).

Doğu duvardaki üç çini renk ve desenleri kısmen korunmuş durumda günümüze gelebilmiştir. Çinilerden biri kayıptır; çininin yerine restorasyon sırasında tuğla ve harç ile örgü yapıldığı anlaşılmaktadır (Görsel 10-11, 22). Kuzey duvardaki çiniler yan yana sıralanan iki kemerin ortasına altı üstlü olacak biçimde yerleştirilmiştir. Tahrip durumda olan çiniler bunlardır (Görsel 12-13). Güney duvarın batı köşesindeki kemer içinde yer alan altı üstlü yerleştirilmiş çiniler iyi durumdadır. Çinilerin arasında yatay düzlemde uzanan tuğla süsleme yer alır (Görsel 14-15, 22). Güney duvarda içe çekik köpekdişi friz ile çevrelenen kemer içinde yer alan iki çiniden biri iyi durumdadır. Karolardan birinin yarısından fazlası olasılıkla restorasyonda yapılan değişiklikler nedeniyle yok olmuştur (Görsel 16-17, 22). Güney duvarda, cephenin merkezine doğru konumlanan içe çekik köpekdişi friz ile çevrelenen, kademelenmiş kemerler içindeki dört çininin desenleri görülebilirken, sır tabakaları tahrip durumdadır (Görsel 18-21, 22).

Kilisenin çinileri teknik olarak ince *sgraffito*¹¹ (*incised-sgraffito*) tekniğindedir. Çinilerin hamuru üzerinde astar vardır. Çiniler sürekli çevresel koşullara maruz kaldığı için bozulmaya uğramıştır.

Çinilerin hamur rengi kilise ambulatoryum duvarlarında kullanılan tuğlalar¹² ile aynıdır. Munsell kataloğuna göre 5YR 7/4 tonunu verir. Bu durum, ambulatoryum duvarlarında kullanılan tuğla ile sırlı çinilerin aynı atölyede hazırlandığını akla getirir. Nitekim bu konuda Hadjityphonos (2018: 275-278) ve Maltseva ile Zavorina (2022: 51); "Selanik'teki Azize Ekaterini Kilisesi'nin çinilerinin yerel bir atölyede üretilmiş olduklarının düşünüldüğü"nü söylerler.

K. P. Konstantinidou ve K. T. Raptis'in ortak bildiri metninde; Selanik'teki metro projesi kapsamında gerçekleştirilen büyük çaplı bir kurtarma kazısı sırasında nümizmatik ve seramik kanıtlara göre 11. yüzyılın sonları ya da 12. yüzyılın başlarına tarihlenen bozulmamış bir yol üzerinde rastlanan pişmiş toprak çubuklar ve "S" biçimli pişmiş toprak objelerin kent merkezinde yer alan bu bölgede

¹¹ *Sgraffito* tekniğine ilişkin bkz. Papanikola-Bakirtzis, 1987: 195; Armstrong, 2008: 435; Doğer, 2011: 48.

¹² Kilise ambulatorium duvarlarındaki tuğlalar sıkı dokulu, az gözenekli, çok az taşçık ve tuğla kırığı katkılı, temiz görünümlü özellikte hamura sahiptir. Gözeneklerin iri

olduğu dikkati çeker. Bazı tuğlalardaki renk bozulmaları yüksek pişme ısısını, ancak fırın içi ısı dağılımındaki düzensizliği işaret etmektedir.

11. yüzyıla ait sırlı seramik üretimi fırınının varlığına işaret ettiğinden söz edilir (2012: 589-590). Bu verilerden yola çıkıldığında, Orta Bizans Dönemi'ne ait bu seramik fırınlarının Geç Dönem'de de faaliyet gösterdiği düşünülebilir. Buradan Azize Ekaterini Kilisesi sırlı tuğlalardan üretilmiş çinilerinin kent merkezindeki seramik fırınlarına atfedilmesi de mümkündür.

A. C. Antonaras'ın belirttiği üzere; *Orta Bizans Dönemi'nde, doğu şehir surlarının dışında ve çok yakınında faaliyet gösteren tuğla ve çatı kiremiti üretiminde uzmanlaşmış özel seramik atölyeleri vardı. 10. yüzyılın başlarında ve ortalarında kaynaklarda bunlara "fırınlar" anlamında kamiania deniyordu. Bu tip fırınlarda üretilen tuğla cinsi, kentin günümüze ulaşan yapılarında görülebilir. Genellikle Bizans Dönemi'ne tarihlenen kapların üretiminde kullanılan tek diğer seramik fırını ise şehrin güneybatı kesiminde ortaya çıkarılmıştır* (2016: 119). *Geç Bizans Dönemi'ne geldiğinde kentte çanak çömlek üretimi de artmış; sırlı kaplar bu dönemde karakteristik hale gelmiştir... Arkeolojik kanıtlara göre, çanak çömlek atölyeleri şehrin merkezindeki açık alanlarda ve batı ile doğu şehir surlarına yakın yerlerde bulunurken; şehrin batı kesimindeki tarlalarda bulunan tuğla ve çatı kiremitleri atölyeleri son zamanlarda Geç Dönem'e tarihlenmiştir. Kentteki ayakta kalan anıtın çoğu, bu atölyeler tarafından üretilen ürün cinslerini göstermektedir* (2016: 125). Azize Ekaterini Kilisesi de bu yapılardan biridir.

Azize Ekaterini Kilisesi'nin çinilerinin renk kartelasında sarı ve yeşil olmak üzere iki farklı tonda sır kullanıldığı görülür. Dolayısıyla kilisenin çinileri monokrom özelliktedir. Olumsuz çevresel koşullara maruz kalan çinilerin yüzeyindeki sır zamanla parlaklığını yitirmiş; renklerde bozulmalar oluşmuştur (Görsel 21). Sarı renkli panolardaki bozulmalar kiremit rengi ile kahverengiye dönerken, yeşil renkli panolardaki bozulmalar mavimsi ve morumsu renk lekeleri (örneğin: Görsel 18-19) oluşturmuştur. Bu durum çevresel koşulların çiniler üzerindeki etkisinin bir sonucu olarak açıklanırken; çini yüzeyindeki sırların bozulmasının, sırların kimyasal bileşimi ve kolay yıpranabilen bir malzeme olmasıyla ilişkili olduğu unutulmamalıdır.

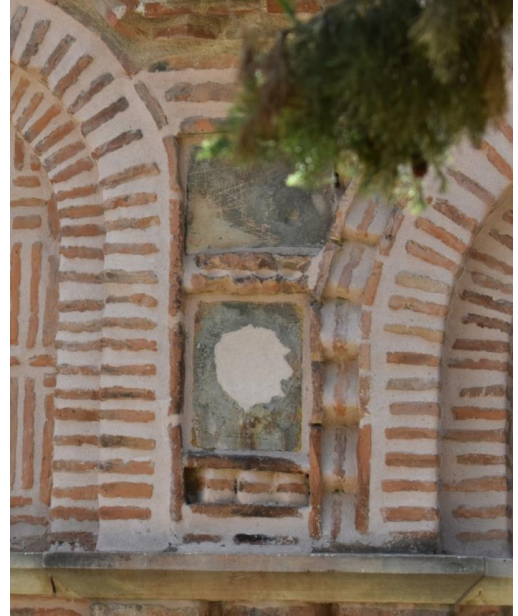
Azize Ekaterini Kilisesi'nin çinilerinde yer alan desenlere bakıldığında; genellikle kare ya da dikdörtgen biçimli karolara yerleştirilmiş dairesel madalyonlar içinde dört kollu rozet (Görsel 10, 15, 19, 22) veya altı yapraklı çiçek/altı kollu rozet motifi (Görsel 10, 15, 19), iki örnekte dört kolu eş boyda haç motifi (Görsel 10-11, 16-17, 22), bir örnekte ise dört kollu rozetin işgal ettiği alanın sağına işlenmiş kuş motifi (Görsel 19-20, 22-23) dikkati çeker. Doğu duvarda ve güney duvarın batısındaki kemer içlerinde yer alan iki panoda, (Görsel 10 ve 15) ana deseni çevreleyen iç içe geçmiş iki daire biçiminde işlenen madalyonlarda dairelerin arasındaki kısımlar zikzak motifleri ile doldurulmuştur.

Görsel 10: Azize Ekaterini Kilisesi, doğu duvardaki çiniler
Kaynak: yazara aittir-Ağustos 2022

Görsel 11: Azize Ekaterini Kilisesi, doğu duvardaki çinilerden haç motifli pano
Kaynak: InThessaloniki.com, 2019

Görsel 12: Azize Ekaterini Kilisesi, kuzey duvardaki çiniler
Kaynak: yazara aittir-Ağustos 2022

Görsel 13: Azize Ekaterini Kilisesi, kuzey duvardaki çiniler
Kaynak: yazara aittir-Ağustos 2022

Görsel 16: Azize Ekaterini Kilisesi, güney duvardaki çini
Kaynak: yazara aittir-Ağustos 2022

Görsel 14: Azize Ekaterini Kilisesi, güney duvardaki çiniler
Kaynak: yazara aittir-Ağustos 2022

Görsel 17: Azize Ekaterini Kilisesi, güney duvardaki çini
Kaynak: yazara aittir-Ağustos 2022

Görsel 15: Azize Ekaterini Kilisesi, güney duvardaki çiniler
Kaynak: yazara aittir-Ağustos 2022

Görsel 18: Azize Ekaterini Kilisesi, güney duvardaki çiniler
Kaynak: yazara aittir-Ağustos 2022

Görsel 19: Azize Ekaterini Kilisesi, güney duvardaki çiniler
Kaynak: yazara aittir-Ağustos 2022

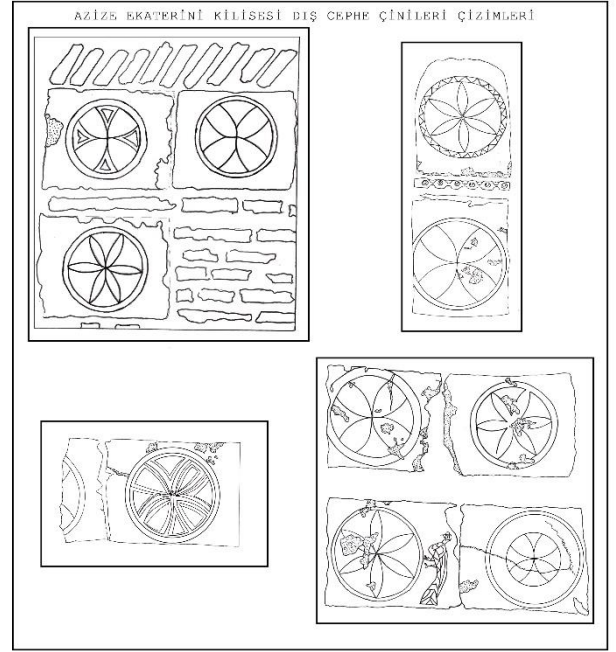

Görsel 20: Azize Ekaterini Kilisesi, güney duvardaki çinilerden detay
Kaynak: yazara aittir-Ağustos 2022

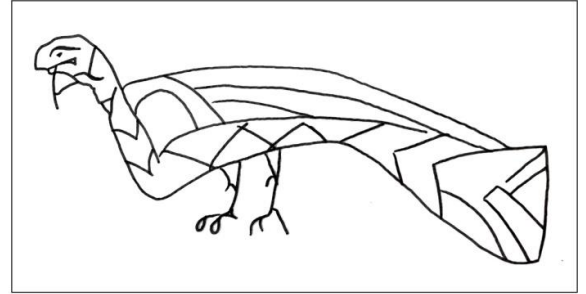

Görsel 21: Azize Ekaterini Kilisesi, güney duvardaki çinilerde bozulmalar (Siyahla taralı alanlar bozulmaları göstermektedir.)

Kaynak: yazara aittir-Ağustos 2022

Görsel 22: Azize Ekaterini Kilisesi, çini çizimleri
Çizim: yazara aittir, 2022

Görsel 23: Azize Ekaterini Kilisesi, güney duvar, çini üzerindeki kuş figürü
Çizim: yazara aittir, 2022

DEĞERLENDİRME

Azize Ekaterini Kilisesi çinilerinde süsleme motifi olarak işlenen iç içe daireler ile çevrelenen haç, dört kollu rozet, altı yapraklı çiçek/altı kollu rozet, daireler arasındaki zikzak ve bir örnekteki kuş figürünün neredeyse tüm Bizans coğrafyasına yayılan ve bu sanatta, kilise mozaiklerinden duvar resimlerine, el yazmalarından sikkelere ve seramiklere kadar, pek çok farklı eser grubunda sıklıkla rastlanan süsleme unsurları olduğunu belirtmek mümkündür. Bu motifler birer süsleme unsuru olsa da, ikonografik açıdan Bizans Sanatı'nın sembolik yönünü yansıtır.

Çinilerde süsleme olarak altı yapraklı çiçek/altı kollu rozet motiflerinin seçilmiş olması ve aynı motifin Palaiologos Dönemi'ne ait Selanik'te darbedilmiş *trachy*'lerin arka yüzünde kullanılması, Azize Ekaterini Kilisesi'nin muhtemelen Palaiologos Hanedanı'na ait imparatorluk yapılarıyla ilişkili olduğuna dair kabul edilebilir bir öneri sunulmasına neden olmuştur (Semoglou, 2012: 161-162).

Geç Bizans Dönemi'ne ait Azize Ekaterini Kilisesi'nin çinilerindeki dört kollu rozetin benzerlerine Erken

Dönem'den başkentteki Aya Sofya Kilisesi¹³ iç narteks tonozları ve kemerlerindeki mozaiklerde rastlanır (Görsel 25). Burada kemer içlerindeki dört kollu motif kare çerçeve içine diyagonal olarak yerleştirilmiştir. Tonoz içlerindeki mozaiklerde dilimli madalyonlar içindeki motiflerde ise kolların sayısı sekizdir.

Dört kollu rozet motifinin kronolojik olarak 6. yüzyıla kadar geriye götürülebilmesi, Bizans Sanatı'ndaki motiflerin bazılarının erken dönemlerden geç döneme kadar değişmeksizin birbirini tekrar ederek varlığını sürdürdüğünü savunmaya imkân verir.

Görsel 25: Aya Sofya Kilisesi narteks tonoz ve kemerleri, detay
Kaynak: yazara aittir, 2019

Azize Ekaterini Kilisesi doğu duvarındaki çinide betimlenen haç motifinin (Görsel 10, 22) benzerlerini Komnenoslar Dönemi'nden Geç Bizans Dönemi'ne uzanan yüzyıllar arasında üretilmiş sırlı seramik kaplarda, özellikle ince *sgraffito* tekniğinde işlenmiş örneklerde sıklıkla görmek mümkündür.¹⁴

Yumuktepe Höyüğü (Mersin) kazılarında haç motifli, taştan bir kutsalekmek damgası¹⁵ ele geçmiştir (5.2x4.4 cm, 5.-7. ya da 11.-13. yüzyıl, Köroğlu, 2024: 500).

Altı kollu rozet motifinin işlendiği bir esere günümüzde Eskişehir'deki Eti Arkeoloji Müzesi'nin teşhirinde rastlanmıştır. Pişmiş topraktan yapılmış, daire biçimli ekmekek damgasında¹⁶ rozetin kollarının arasında kalan boşluklarda Yunanca bir yazıt yer alır (Görsel 26).

Görsel 26: Bizans Dönemi'ne ait pişmiş toprak ekmekek damgası, Eti Arkeoloji Müzesi, Eskişehir

Kaynak: S. Zenbilci, 2024

Azize Ekaterini Kilisesi çinilerinden kuş motifli panoda, profilden verilen figürün uzun boynu ve uzun kuyruğu dikkati çeker. Kuşun boyun ve karın kısmında ardışık zikzaklar işlenmiştir. Kuşun kanatları kapalıdır. Bacakları ince ve kısa, pençeleri kısadır. Figür oldukça stilizedir ve basit çizgilerle betimlenmiştir. Bu nedenle cinsini belirlemek mümkün görünmese de uzun kapalı kuyruk ve boyun ve karın kısmına işlenen zikzaklar "kral sülün"ü akla getirir (Görsel 20, 23). Kuş figürlerine 12.-15. yüzyıla ait Bizans sırlı seramik kaplarda sıklıkla rastlanır.¹⁷

Özellikle 13. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan belirgin lokal üsluplar arasında önemli bir yer tutan Selanik üretimi *sgraffito* sırlı kâselerde Azize Ekaterini Kilisesi çinisindeki gibi kuş figürleri yaygındır. Bu kâselerde kuş figürleri stilize edilerek işlenmiştir. Çoğu, güvercine benzer, şişkin karınlı ve kısa boyunlu bu figürlerin gagasının ucunda aşağı doğru sarkan yaprak motifli bulunur.¹⁸

Selanik'teki Vlatadon Manastırı Mezarlığı kazı buluntuları arasında ele geçen ve bir kısmı günümüzde Selanik'teki Bizans Kültürü Müzesi'nde korunan ve teşhirde yer alan 13.-15. yüzyıla tarihlenen sırlı kaplarda, Azize Ekaterini Kilisesi çinilerindeki hem rozetlerin ve haç motifinin hem de kuş figürünün benzerlerinin (Görsel 27) işlendiği dikkati çeker.¹⁹

¹³ Aya Sofya Kilisesi'ne ve mozaiklerine ilişkin bkz. Ebersolt, 1910; Whittemore, 1933; Whittemore, 1936; Whittemore, 1942; Schneider, 1941; Underwood, 1951: 367-370; Mango, 1962; Mainstone, 1965-66: 23-49; Cormack ve Hawkins, 1977: 175-251; Cormack, 1981: 131-149; Eyice, 1984: I-III. ciltler; Eyice, 1991: 206-210; Eyice, 1993: 446-447; Müller-Wiener, 2001: 84-96; Freely ve Çakmak, 2004: 90-128, Erdihan, 2010.

¹⁴ Bire bir benzer iki örnek Port St. Symeon'da ele geçmiştir. Haç motifleri *sgraffito* tekniğiyle işlenmiştir. Eserler için bkz. Korucu, 2013: 392-393, kat. no. 192-193.

¹⁵ Haç tasvirli örnekler genellikle Erken Bizans ve İkonoklazma dönemlerine tarihlendirilmekte birlikte günümüze kadar haçın farklı şekillerinin taşıdığı önemden dolayı her dönem tören ekmekeklerinin mühürlenmesinde tercih edildiği gözle çarpılmaktadır (Köroğlu, 2024: 498).

¹⁶ Ekmekek damgalanının tarihsel gelişimine değinen bir çalışma için bkz. Friedenber, 1994/1995: 1-21; Erken Hıristiyanlık ve Bizans Dönemi ekmekek damgalan ve

sebolizmini inceleyen bir çalışma için bkz. Galavaris, 1970; Anadolu'da bulunan Bizans Dönemi ekmekek damgası örnekleri için bkz. Köroğlu ve Seçkin, 2023: 355-376; Köroğlu, 2024: 485-515.

¹⁷ Kuş figürlü Bizans sırlı seramiklerinden Serez örneklerine ilişkin bkz. Papanikola-Bakirtzis, Dauterman Maguire, Maguire, 1992; İzmir Müzesi örneklerine ilişkin bkz. Doğer, 2001: 57-96; Divriği Kale Kazısı örnekleri için bkz. Acara Eser, 2019: 41-60; Metropolis Kazısı'ndan örnekler için bkz. Meriç, 2023: 403-433; İslam Sanatı etkisinde kuş figürlü Bizans seramikleri için ayrıca bkz. Doğer, 1997: 15-17. Anadolu ve yakın çevresinde üretilmiş Orta Bizans Dönemi sırlı seramiklerinden kuş figürlü örnekler için bkz. yüksek lisans tezi: Korucu, 2013.

¹⁸ bkz. Armstrong, 2008: 439. Örnekler için bkz. Papanikola-Bakirtzis, 1987: 193-304. Ayrıca; Papanikola-Bakirtzis, 1999: 188-9; aktaran: Armstrong, 2008: 439.

¹⁹ Vlatadon Manastırı Mezarlığı kazı buluntuları D. Makropoulou (Δ. Μακροπούλου) tarafından yayınlanmıştır. Seramikler için bkz. Makropoulou, 1995: 7-51.

Görsel 27: Vlatadon Manastırı Mezarlığı kazı buluntuları, Bizans Kültürü Müzesi, Selanik

Kaynak: yazara aittir, 2022

Hem kuş figürlü hem de dört veya altı kolu rozet motiflerinin işlendiği ince *sgraffito* örnekler Rodop'taki *Mikro Pisto* köyünde ortaya çıkarılan sırlı seramik atölyesinde ele geçen parçalarda karşımıza çıkar.²⁰ Nesebâr'da ince *sgraffito* tekniğinde işlenmiş kuş figürlü kaplar bulunmuştur.²¹

Konstantinopolis'teki yapılar ile kentin çeşitli bölgelerinde ele geçen ve çeşitli Dünya koleksiyonlarında yer alan çinilere ilişkin bir katalogta incelenen 9. yüzyıl ortaları-11. yüzyıl aralığına ait parçaların (Kolektif, 2001: 172-310'da) hiçbiri üslup yönünden Selanik'teki Azize Ekaterini Kilisesi örneklerine benzememektedir. Katalogdaki çinilerin çoğu sır altı boyama tekniğinde, kaba konturlarla belirginleştirilmiş geometrik, bitkisel ve bunların soyut varyasyonlarını içeren motiflerle süslenmiş; Azize Ekaterini Kilisesi çinilerinden daha erken dönemlere ait parçalardır. Bu eserlerin yalnızca küçük bir grubunu oluşturan figürlü örnekleri daha ince işçilikle hazırlanmış görünmektedir (örneğin: kat. no. XII.1, A.1-A.28; B.1, F.1-F.4, Kolektif, 2001 içinde). Öte yandan bu çiniler dış cephelerde değil, iç mekânda kullanılmış çinilerdir.

SONUÇ

Bizans mimarisinde kilise cephelerine, özellikle büyük kentlerde kent merkezinde yer alan yapılarda önem verildiği dikkati çeker. Başkent dışında çoğu kentte kiliseler, başkentten mimari üslubunu yansıtsa da bu yapıların çoğu buldukları bölgeye özgü bazı mimari özellikler de taşır. Geç Bizans Dönemi'nde özellikle Makedonya Bölgesinde kilise mimarisi başkent örneklerine benzemekle birlikte, başkentten ayrılan lokal özelliklere sahiptir. Bazı yapılar ise ünik mimari unsurlarla donatılmıştır.

Bu çalışmada Selanik'teki Geç Bizans Dönemi-Palaiologoslar Dönemi'ne ait Azize Ekaterini Kilisesi'nin dış cephelerinde yer alan çiniler incelenmiştir. Geç Bizans Dönemi kilise mimarisinde dış cephelerde tuğla üzerine sır

kullanılarak üretilmiş çinilerin kullanıldığı başka yapı bilinmemektedir. Selanik'teki Geç Dönem yapılarında da mimari çini kullanımına rastlanmaz. Dolayısıyla Azize Ekaterini Kilisesi hem kendi dönemi içinde hem de Selanik kentindeki Bizans kiliseleri arasında ünik bir uygulama sergiler. Bu durum, çinilerin bu yapıya özel olarak üretilildiğini söylemeye imkân verir. Kilisenin cephelerindeki çiniler, yapının tuğla süslemeli cephelerinde renkli bir görünüm elde edilmesini sağlamıştır. Böylece bu yapı Geç Bizans Dönemi kilise mimarisinde cephe tasarımının önemini ortaya koyar.

Kilisenin ambulatoryum kuzey ile güney duvarlarına ve kilisenin doğu duvarına dağılan çiniler ince *sgraffito* tekniğinde ve monokrom örneklerdir. Çinilerdeki haç, dört kollu rozet ve altı yapraklı çiçek/altı kollu rozet ile kuş figüründen oluşan motifler Geç Bizans Dönemi sırlı seramiklerinde en sık işlenen motifler arasında yer alırlar.

Araştırmacılar kilisenin çinilerinin yerel bir atölyede üretilmiş olduklarını ileri sürerler. Geç Dönem Selanik kiliseleri ağırlıklı olarak tuğladan inşa edildiğinden, tuğla malzemenin yerel atölyelerde hazırlandığı tezi akla yatkın görünmektedir. Kilisenin çinileri tuğla üzerine hazırlanmış olduğu için, çinilerle tuğlaların aynı atölyede üretilmiş olması mümkündür.

Bu çalışma ile Bizans Dönemi mimari çinileri arasında başkent dışında spesifik bir grubu temsil eden Azize Ekaterini Kilisesi çinilerinin incelemesi yapılarak bilim dünyasına katkı sunulmak istenmiştir. Yapının çinilerini detaylı olarak ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır.

²⁰ bkz. Zekos, 2003: fig. 14-15.

²¹ bkz. Manolova, 2017: fig. 2: 8-9.

KAYNAKÇA

- Acara Eser, M. (2019), "Divriği Kale Kazısı Sırlı Seramiklerinden Kuş ve Balık Figürlü Örnekler", SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 48: 41-60.
- AMSHistorica. (2024), "Agia Aikaterini, Thessaloniki, Greece", <http://hdl.handle.net/20.500.14008/9662>
- Antonaras, A. C. (2016), "Artisanal production in Byzantine Thessaloniki (4th-15th century)", *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land Leben im Byzantinischen Reich*, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 113-140.
- Armstrong, P. (2008), "Production, Manufacture and Technology. Ceramics", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, (edt. R. Cormack, J. F. Haldon, E. Jeffreys), Oxford: Oxford University Press, 429-443.
- Bakirtzis, C. (2003), "The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessalonike", *Dumbarton Oaks Papers*, 57: Symposium on Late Byzantine Thessalonike: 35-64.
- Barker, J. W. (2003), "Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses", *Dumbarton Oaks Papers*, 57: Symposium on Late Byzantine Thessalonike: 5-33.
- Büktel, Y. (1995), *Studios Manastırı Bazilikasının Üst Örtü Problemi*, doktora tezi, İstanbul.
- Cormack, R. ve Hawkins, E. J. W. (1977), "The Mosaics of St. Sophia at Istanbul: The Rooms above the Southwest Vestibule and Ramp", *Dumbarton Oaks Papers*, 31: 175-251.
- Cormack, R. (1981), "Interpreting The Mosaics of S. Sophia at Istanbul", *Art History*, 4(2), June: 131-149.
- Ćurčić, S. "The Role of Late Byzantine Thessalonike in Church Architecture in the Balkans", *Dumbarton Oaks Papers*, 57: Symposium on Late Byzantine Thessalonike: 65-84.
- Diehl, C. (1910), *Manuel d'art Byzantin*, Paris.
- Diehl, C.; Tourneau, M.; Saladin, H. (1918), *Les Monuments Chrétiens de Salonique*, Paris.
- Doğer, L. (1997), "İslam Sanatı Etkisinde Kuş Figürlü Bizans Seramikleri", *Arkeoloji ve Sanat*, 77: 15- 17.
- Doğer, L. (2001), "İzmir Arkeoloji Müzesindeki Kuş Figürlü Bizans Seramiklerine Üslupsal Açından Bir Yaklaşım", *Sanat Tarihi Dergisi*, 11(11): 57-96.
- Doğer, L. (2011), "Kadın Figürlü Bizans Seramikleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, 20(2): 45-60.
- Ebersolt, J. (1910), *Sainte Sophie de Constantinople étude de topographie d'apres les cérémonies*, Paris:
- Erciyas, D. B. ve Tatbul, M. N. (2016). "Anadolu'da Ortaçağ Kazıları ve Komana", 37. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, (haz. A. Özme), Ankara, 611-626.
- Erdihan, Y. (2010), *Ayasofya'da Bulunan Zoe ve Komnenos Mozaikleri: Resimsel Düzenleme ve Konu Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, yüksek lisans tezi, İstanbul.
- Ermiş, Ü. M. (2019), "Niksar'dan Bizans Dönemi'ne ait Keramoplastik ve Çini Örnekleri", *Art-Sanat*, 12: 193-204.
- Ettinghausen, E. S. (1954), "Byzantine Tiles from the Basilica in the Topkapu Sarayı and Saint John of Studios", *Cahiers Archéologiques*, 7: 79-88.
- Eyice, S. (1961). "Bizans Mimarisinde Dış Cephelerde Kullanılan Bazı Keramoplastik Süs Çömlükleri", *Ayasofya Müzesi Yıllığı* 3: 25-28.
- Eyice, S. (1963), *Son Devir Bizans Mimarisi Palaiologoslar Devri Anıtları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Eyice, S. (1984), *Ayasofya, C. I-III*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Eyice, S. (1988), "Bizans Mimarisi", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 45-51.
- Eyice, S. (1991), "Ayasofya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 206-210.

- Eyice, S. (1993), “Ayasofya”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 446-447.
- Freely, J. ve Çakmak, A. S. (2004), *Byzantine Monuments of Istanbul*, Cambridge: University Press.
- Friedenberg, D. M. (1994/1995), “The Evolution and Uses of Jewish Byzantine Stamp Seals”, *The Journal of the Walters Art Gallery*, 52/53: 1-21.
- Galavaris, G. (1970), *Bread and the Liturgy - The Symbolism of Early Christian and Byzantine Bread Stamps*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Gerstel, S. E. J. (2001), “Introduction”, *A Lost Art Rediscovered The Architectural Ceramics of Byzantium*, (edt. S. E. J. Gerstel-J. A. Lauffenburger), Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1-4.
- Gerstel, S. E. J. (2008-2009), “The Nikomedia Workshop: New Evidence on Byzantine Tiles”, *The Journal of the Walters Art Museum* 66/67: 5-53.
- Google Earth. (2022), earth.google.com/web
- Goulaki-Voutira, A. (1984). Zur identifizierung von Palaologenzeitlichen Kirchen in Saloniki”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 34, 255-264.
- Hadjityrphonos, E. (2018), “Saint Catherine’s Church in Thessaloniki, Its Place in Late Byzantine Architecture”, *Ἡρώς Κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, C. 1, Αθήνα, 265-282.
- Hellenic Republic Ministry of Education, Religious Affairs, Culture and Sports General Secretariat of Culture.
- InThessaloniki.com (2019), “Ναός Αγίας Αικατερίνης”, <https://inthessaloniki.com/el/item/ναός-αγίας-αικατερίνης/>
- Kaya Zenbilci, İ. (2020), “Orta Bizans Dönemi'nde Başkent Konstantinopolis'ten Taşraya Aktarılan Mimari Anlayış: Panagia Ton Khalkeon Kilisesi Örneği”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3(1): 193-215.
- Kazhdan, A.; Talbot, A. M.; Cutler, A. (1991), “Stoudios Monastery”, *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, (edt. A. P. Kazhdan), Oxford: University Press, 1960.
- Khasiotis, I. K. (1997), *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη: ιστορία και πολιτισμός*, Paratirites.
- Kolektif (2001), “Catalogue of Tiles from Sites in Constantinople and in Collections”, *A Lost Art Rediscovered The Architectural Ceramics of Byzantium*, (edt. S. E. J. Gerstel-J. A. Lauffenburger), Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 172-310.
- Kolektif (2012), *Impressions-Byzantine Thessaloniki through the photographs and drawings of the British School at Athens (1888-1910) / Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη σε φωτογραφίες και σχέδια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών (1888-1910)*, Thessaloniki, fig. 105.
- Konstantinidou, K. P. ve Raptis, K. T. (2012), “Archaeological Evidence of an Eleventh-Century Kiln with Rods in Thessaloniki”, *X Congresso Internacional a Cerâmica Medieval no Mediterrâneo Silves-Mértola, auditório da fissul, 22 a 27 de Outubro de 2012 / 10th International Congress on Medieval Pottery in the Mediterranean. Silves & Mértola, 22-27 October 2012*, 589-595.
- Korucu, F. (2013), *Anadolu ve Yakın Çevresinde Üretilmiş Orta Bizans Dönemi (XI.-XIII. Yüzyıl) Sırlı Seramiklerinde Görülen Figür ve Desen Anlayışı*, yüksek lisans tezi, İstanbul.
- Kourkoutidou-Nikolaidou, E.; Tourta, A. (1997), *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, Athens: Kapon Editions.
- Köroğlu, G. (2024), “Yumuktepe Höyüğü Kazısından Orta Çağa ait Kutsal Ekmek Mühürler”, 26. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Kitabı, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 485-515.
- Köroğlu, G. ve Seçkin, S. (2023). “Yalova/Çobankale Kazısından İki Kutsal Ekmek Mührü”, *Art-Sanat*, 20: Bizans Özel Sayısı: 355-376.
- Lauffenburger, J. A.; Vogt, C.; Bouquillon, A. (2001). “Technical Insights into the Working Practices of the Byzantine Tile Maker”, *A Lost Art Rediscovered The Architectural Ceramics of Byzantium*, (edt. S. E. J. Gerstel-J. A. Lauffenburger), Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 67-87.
- Mainstone, R. J. (1965-66), “The Structure of the Church of St. Sophia, Istanbul”, *Transactions of the Newcomen Society*, 38: 23-49.
- Μακροπούλου, Δ. (1995). “Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά κεραμικά”, *Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου*, Αθήνα, 7-51.

- Maltseva, S. V.; Zavorina, M. L. (2022), "Late Byzantine Architectural Ceramics of Epirus and Macedonia", *SmartArt*, 2: 38-58.
- Mango, C. (1962), *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington, D.C.
- Mango, C. (2006), *Bizans Mimarisi*, (haz. B. İşler), Ankara: Rekmay.
- Mango, M. M. (2001). "Polychrome Tiles Found at Istanbul: Typology, Chronology, and Function", *A Lost Art Rediscovered The Architectural Ceramics of Byzantium*, (edt. S. E. J. Gerstel-J. A. Lauffenburger), Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 13-41.
- Manolova, M. (2017), "Импорнтная византийская сграффито керамика из средневековых поселений в Болгарском Причерноморье", *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв*, С. 2, Kazan-Kishinev, 317-326.
- Meriç, Z. A. (2023), "Metropolis Kazısı Zeuksippus Ailesi Grubu Bizans Seramikleri", *Art-Sanat*, 20: 403-433.
- Moutsopoulos, N. (1962), "Πίνακες κεραμοπλαστικών διακοσμήσεων Α' των ναών της Θεσσαλονίκης", *Τεχνικά Χρονικά*, 1, 1-29.
- Müller-Wiener, W. (2001), *İstanbul'un Tarihsel Topografyası 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, (çev. Ü. Sayın), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ötügen, Y. (1978), "İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri", *Vakıflar Dergisi*, 12: 213-233.
- Papanikola-Bakirtzis, D. (1987), "The Palaeologan glazed pottery of Thessaloniki", *Recueil des Rapports du IVe Colloque serbo-grec sur l'art de Thessalonique et les pays Balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Belgrade, 193-304.
- Papanikola-Bakirtzis, D., Dauterman Maguire, E. ve Maguire, H. (edt.) (1992), *Ceramic Art from Byzantine Serres*, Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Papanikola-Bakirtzis, D. (edt.) (1999), *Byzantine Glazed Ceramics: The Art of Sgraffito*, Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Pekak, S. (2000), "İstanbul'da Studios Manastırı, H. Ioannes Prodrinos Kilisesi", *Sanat Tarihi Dergisi*, 10(10): 101-121.
- Peschlow, U. (1982), "Die Johanneskirche des Studios in Istanbul", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 32(4): 429-434.
- Schneider, A. M. (1941), *Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu Istanbul*, *Istanbul Forschungen*, 12, Berlin: Istanbul des Archäologischen Institutes des Deutschen Reiches.
- Semoglou, A. (2012), "Hagia Aikaterine", *Impressions-Byzantine Thessaloniki through the photographs and drawings of the British School at Athens (1888-1910) / Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη σε φωτογραφίες και σχέδια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών (1888-1910)*, Thessaloniki, 159-165.
- Soyhan, H. C. (1976), "İki Duvar Çinisi Üzerinde İnceleme", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 6: 295-302.
- Tatbul, M. N. (2017), *Identifying Medieval Komana in the 12th-13th Centuries through Spatial Analysis of Archaeological Data with a Multidisciplinary Approach*, doktora tezi, Ankara.
- Thesstoday.gr (2023), "Ο ναός της Αγ. Αικατερίνης που ταυτίστηκε με την Μονή Παντοδύναμου που είναι γνωστή μόνο από ιστορικές πηγές – Σπάνιες καρτ ποστάλ", thesstoday.gr/o-naos-tis-ag-aikaterinis-pou-tautistih/
- Underwood, P. A. (1951), "A Preliminary Report on Some Unpublished Mosaics in Hagia Sophia", *American Journal of Archaeology*, 55: 367-370.
- Velenis, G. (1987). "Building Techniques and External Decoration during the 14th Century in Macedonia", *L'art de Thessalonique et des pays Balkaniques et les Courants Spirituels au XIVe Siecle – Recueil des Rapports du IVe Colloque Serbo-Grec Belgrade 1985*, Belgrade, 95-105.
- Velenis, G. (2001). "Η βυζαντινή αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης", *Αισθητική προσέγγιση, Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα, Θεσσαλονίκη*, 1-25.
- Verdier, P. (1983), "Tiles of Nicomedia", *Harvard Ukrainian Studies*, 7 (Okeanos: Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students): 632-638.
- Vorderstrasse, T. (2019). "Experiencing the Medieval Churches of Komana", *Komana Small Finds*, (edt. D. B. Erciyas, M. A. Eser), İstanbul, 47-76.

- Whittemore, T. (1933), *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul, Preliminary Report of the First Year's Work, 1931-1932: The Mosaics of the Narthex*, Oxford.
- Whittemore, T. (1936), *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul, 2. Preliminary Report Work Done in 1933-34: The Mosaics of the Southern Vestibule*, Oxford.
- Whittemore, T. (1942), *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul, 3. Preliminary Report Work Done in 1935-38: The Imperial Portraits of the South Gallery*, Boston.
- Zekos, N. (2003), "A Glazed Pottery Workshop in Thrace", *Actes du VII e Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée (AIECM2)*. Thessaloniki 1999. Athens: Ministry of Culture, Archaeological Receipts Fund, 455-466.

EXTENDED ABSTRACT

Thessaloniki emerged as a prominent center of construction activities within the Empire during the late Byzantine period. In this era, numerous new churches were erected in the city, most of which were designed as katholikon for monasteries. The surviving buildings from this period reflect the architectural style of the capital, Constantinople, in terms of their architectural features. However, local architectural characteristic of Greece and the Balkans can be seen on many of these monuments. The Church of Saint Aikaterini was likely constructed as the katholikon of a monastery dedicated to Christ -the Almighty- at the end of the 13th century, or according to the results of dendrochronological analysis, in 1315. Among the late period churches of Thessaloniki, this church stands out for its plan and ceramoplastic decoration, which embody both Constantinopolitan and local characteristics. Notably, the tiles on the façade, a rarity in Byzantine architecture, draw attention. This particular decorative technique is not observed in other late-period churches at Thessaloniki.

The building is located in the northwestern part of modern-day Thessaloniki, near the city walls in the area known as Ano Poli, at the corner of Tsamadou and Oedipodos Streets, parallel to Olympiados Street. The church is set within a garden. Built with alternating layers of stone and brick, the church incorporates primarily ceramoplastic decoration on its facades, with the addition of a few tiles. The facades has typical features of middle and late Byzantine church architecture. In some parts, the cloisonne technique, common in middle and late Byzantine structures, especially in Greece, is noticeable. The eastern facade features a cornice and many shallow blind and recessed arches. The walls of the ambulatory are divided by a marble cornice. This decorative scheme is enhanced by the use of ceramoplastic decoration and the insertion of tiles into the lunettes of recessed arches.

This study examines the tiles of the Church of Saint Aikaterini distributed on the north and south walls and the east facade of the building, with a total of thirteen panels. The tiles were produced using the incised-sgraffito technique. The color of the tile clay matches the bricks used in the walls of the ambulatory, suggesting that both the tiles and bricks were prepared in the same workshop. The color palette of the tiles consists of two different tones of glaze: yellow and green. The tiles have deteriorated over time due to constant exposure to environmental conditions. Generally, the square or rectangular panels feature circular medallions containing quatrefoil rosettes and sexfoil flower/rosette motifs. In two examples, an equal-armed cross motif is present. In one example, a quatrefoil rosette is accompanied by a bird figure facing to the right. In two panels, the medallions, designed as two intertwined circles surrounding the main pattern, are filled with zigzag motifs.

The patterns incised on the tiles are widespread across the Byzantine world, appearing on mosaics, frescoes, manuscripts, coins, and ceramics, and reflect the symbolic aspects of Byzantine art. The selection of sexfoil flowers/rosettes as a pattern, and the use of the same motif on Thessaloniki-minted trachea from the Palaiologan era, has led to the suggestion that the Church of Saint Aikaterini may have been an imperial structure belonging to the Palaiologos dynasty. Similar examples of quatrefoil rosettes, as seen on the tiles of the Church of Saint Aikaterini, can be found in the endonarthex vaults and arches of Saint Sophia in the capital, where the motif is placed diagonally within a square frame. The fact that this motif can be traced back to the 6th century allows us to argue that certain motifs in Byzantine art persisted from early to late periods with little change. The cross motif depicted on the tile on the eastern wall of the Church of Saint Aikaterini is similar to those seen on glazed pottery produced between the Komnenian and late Byzantine periods, particularly those made in the incised-sgraffito. Bird figures are commonly found on Byzantine glazed pottery from the 12th to the 15th centuries. The stylized bird motif seen on a tile of the Church of Saint Aikaterini is similar to those found on sgraffito ware produced in Thessaloniki, which emerged as distinctive local styles in the late 13th century. None of the pieces from Constantinopolitan buildings, or those found in various world collections cataloged from the 5th to the 11th centuries, resemble the tiles of the Church of Saint Aikaterini in style. No other late Byzantine church is known to have used tiles on its exterior facades. Even among Thessaloniki's late period buildings, architectural tile usage is not observed. Therefore, the Church of Saint Aikaterini presents a unique application, both in its period and within Thessaloniki. This suggests that the tiles were specially produced for this structure. The tiles on the facades of the church contributed to the rich appearance of the ceramoplastic decoration.

REMOVING THE BOUNDARIES OF FLEXIBILITY: A CRITICAL EVALUATION ON DIGITAL NOMADISM¹

Batuhan ERSÖZ^{2*}

²Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Tokat, Türkiye

*batuhan.ersoz@gop.edu.tr

+ORCID: 0000-0002-1094-8220

Abstract– Digital nomads describe a distinct group independent from the leisure-work dichotomy in accordance with the technological transformations in working life. As a group with unique characteristics, digital nomads present a lifestyle narrative based on freedoms. Furthermore, global mobility accompanies a working life independent of time and space. However, the presentation of digital nomadism through the phenomenon of freedom disconnects nomadism from the process of work and employment, and the impact of neoliberal transformation at the global level on the motivations of these actors disappears. Therefore, the study evaluates digital nomadism in the context of the global transformation of work life. Besides, it investigates both the connection between nomadism and the transformation of the production process, and the consequences of this change on digital nomads. When digital nomadism is analyzed from such a perspective, significant processes of precariousness can be seen to accompany the flexibilities associated with freedom, and digital nomads are transformed into entrepreneurial actors of the neoliberal regime in the digital environment. Thus, the professional life of digital nomads is gradually converging to traditional forms of work and individualizing risks without social protection.

Keywords– Digital Nomad, Digitalization, Global Mobility, Flexibility

ESNEKLİĞİN SINIRLARINI KALDIRMAK: DİJİTAL GÖÇEBELER ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME

Öz – Dijital göçebeler, çalışma hayatındaki teknolojik dönüşümlere paralel olarak boş zaman-çalışma dikotomisinden bağımsız, özgün bir grubu tanımlamaktadır. Farklı karakteristik özelliklere sahip bir grup olarak dijital göçebeler, özgürlüklere dayalı bir yaşam tarzı anlatısı sunmaktadır. Ayrıca küresel hareketliliğe, zaman ve mekândan bağımsız bir çalışma yaşamı eşlik etmektedir. Ancak dijital göçebeliğin özgürlük olgusu üzerinden sunulması, göçebeliği çalışma ve istihdam sürecinden koparmakta ve küresel düzeyde yaşanan neoliberal dönüşümün bu aktörlerin motivasyonları üzerindeki etkisi görünür olmaktan çıkmaktadır. Bu nedenle çalışma, dijital göçebeleri çalışma hayatının küresel ölçekte dönüşümü ile birlikte değerlendirmektedir. Ayrıca, göçebelik ile üretim sürecinin dönüşümü arasındaki bağlantı ve bu değişimin dijital göçebeler üzerindeki sonuçları da incelenmektedir. Dijital göçebelik böyle bir perspektiften analiz edildiğinde, özgürlük ile ilişkilendirilen esnekliğe önemli güvencesizlik süreçlerinin eşlik ettiği ve dijital göçebelerin neoliberal rejimin dijital alandaki girişimci aktörlerine dönüştüğü görülmektedir. Böylece, dijital göçebelerin profesyonel yaşamı giderek geleneksel çalışma biçimlerine yakınsamakta ve sosyal koruma olmaksızın riskleri bireyselleştirmektedir.

Anahtar Kelimeler – Dijital Göçebe, Dijitalleşme, Küresel Hareketlilik, Esneklik

¹ This study is a revised and extended version of the study that was presented in Turkish at the "I. International Congress of Economics and Administrative Studies" congress hosted by Tokat Gaziosmanpaşa University on 23-25 May 2024.

1. INTRODUCTION

Technological developments and digitalization lead to significant transformations in the economic, political and social spheres, and many areas are redesigned in accordance with these developments. The world of work cannot be considered independently from this process. With the digital transformation, both direct employment relations and individuals' perspectives on working life are differentiating (OECD, 2024; ILO, 2021; OECD, 2019). In addition to technological developments, large-scale social crisis moments such as pandemics have accelerated the transformation of given relations in a wide range from social relations to the production process. As a result, many new forms of organization have started to shape working relations as new norms. Moreover, not only technological developments but also the differentiation in the production process, policies regarding flexibility, the globalization process and neoliberal transformation have been effective in differentiating not only labor relations but also the phenomenon of work itself. As a result of the neoliberal development's association with individualization, actors are redefined through entrepreneurship. Thus, the labor relations of actors who are "individualized through corporatization" are also reformed depending on the change in this field (Harvey, 2005; Sennett, 2007; Dardot and Laval, 2014). This large-scale transformation process has made it possible to define new actors and categories in professional life.

Digital nomads exist as new actors with unique qualities in the evolving labor markets. Located at the intersection of globally diversifying mobility and transforming labor relations, digital nomads point to a new generation of the labor force that is constantly on the move. In addition, they are defined within the framework of broad "independencies". In this context, the most fundamental characteristic that distinguishes digital nomads as a new category is that they describe a group that is constantly mobile on a global level without any interruption in the working process. It is also expected that their number will increase in accordance with the organizational transformation of businesses (Johnson, 2022). In addition, the pandemic process has also been effective in the expansion of this category (Orel, 2023). Therefore, it is stated that digital nomads should be considered as a growing labor force and new management policies will be needed in line with the needs of this group defined as qualified labor force (Nichols, 2022).

Thus, we encounter a process in which digital nomadism is defined through many different elements such as the development of personal freedoms, the crossing of cultural borders and the development of tourism (Sánchez-Vergara et al., 2023; Prayana and Darma, 2023; Angiello, 2022; Hermann and Paris, 2020; Kocaman, 2021; Poulaki et al., 2023). However, although digital nomads represent a labor force that is discussed and positioned on the basis of freedoms, as actors defined on the principle of transformation of working life, they cannot be described as independent from the changes in global production and labor relations and the effects of these changes on labor.

This study aims to evaluate digital nomads not only as an actor of global mobility but also as a flexible labor category. As a matter of fact, digital nomads point to a new category of labor where many elements of flexibility are crystallized. This framework defines digital nomadism at the nexus of technological transformation, flexible work policies and the consequences of precarity as a labor category.

For this reason, within the framework of the study, first, different definitions of digital nomadism are evaluated, and the areas covered and excluded by the concept are examined. It then explains where digital nomadism is positioned globally in labor relations and policies. Finally, the study focuses on the effects of digital nomadism on individuals and analyzes these effects through global relations of production.

2. BETWEEN WORK AND GLOBAL MOBILITY: IDENTIFYING DIGITAL NOMADS

New technologies and digitalization transform social relations, which directly differentiates the processes of production, work and value creation (Loonam and O'Regan, 2022; ILO, 2021; Nambisan et al., 2019). In this context, digitalization in business life, in the simplest definition, refers to the use of digital technology and data in the structuring and transformation of business processes where digital information is central (Sezen and Eren Şenaras, 2022: 54; Ritter and Petersen, 2020). In addition, it is also pointed out that with the digitalization process, the dimension of communication that establishes a one-sided relationship has gained a two-way feature. Thus, it is emphasized that it has become possible to create new distribution channels, customer relations and organizations in business processes (Akin, 2021: 42). In this context, digital nomads define a new category of labor on the basis of digitalization.

The concept, which was first introduced by Makimoto and Manners (1997), defined groups having mobility in the context of work, leisure and travel in a globalized world where entrepreneurship is centered through new technologies and ways of working. The structure of globalization, which accelerates and diversifies the migration process (Castles and Miller, 1998), provides an important basis for characterizing digital nomads, who are positioned at a point where new forms of international mobility and the effects of the digitalization process on working life converge. Factors such as globalization, individualization, increased international mobility, the development of new communication technologies and the increasing flexibility of working life identify digital nomads as important actors in new mobilities (Hannonen, 2020).

Definitions of digital nomads generally focus on leisure, travel and work processes (Bozdoğan and Özuz Dağdelen, 2022; Andino-Frydman, 2023), and the concept generally revolves around the reshaping of working life with digital tools and the transformation of lifestyles based on mobility. In all cases, however, the most important component is the change in employment relationships. In this context, the

term refers to professionals who have the opportunity to work independently of time and space through the process of remote work, in which digital possibilities are maximized, and who experience working life and leisure practices in transition (Hermann and Paris, 2020; Müller, 2016). Moreover, the capabilities of digital nomads to manage their leisure time practices indicate more than simple flexible working styles to achieve work-life balance (Thompson, 2018: 4). Digital nomads maintain their mobility during the working process and travel frequently. Therefore, it is emphasized that these individuals have a perspective outside of the work/leisure dichotomy (Reichenberger, 2018), and it is stated that digital nomadism points to a holistic lifestyle beyond just a flexible and mobile working process (Cook, 2020).

Frequent mobility processes and the freedom associated with it indicate an important source of motivation for digital nomads (Akgış İlhan, 2023: 17). In addition, factors such as independent work, working on digital platforms and gig work also contribute to this motivation. Especially the sharing economy and the development of digital platforms play an important role for digital nomads in terms of not only production processes but also meeting certain needs as groups in frequent mobility (WYSE, 2018). These elements are embodied through digital nomads' demand for "freedom" in different categories. According to Reichenberger (2018), the main motivation of the phenomenon develops through personal, professional and spatial freedoms. At the intersection of freedoms, creativity, personal development, control over working life, travel and personal experience processes holistically shape digital nomadism.

Within this framework, it is pointed out that digital nomadism has three dimensions, including temporal, spatial and field of activity. The temporal dimension focuses on the short-term, temporary nature of digital nomadism. Temporality does not only include short-term work activities but also points to the temporary nature of this process as a lifestyle. The spatial dimension characterizes practices of working and maintaining a lifestyle without being tied to a specific location. In addition, this definition does not only refer to telecommuting. It is stated that digital nomadism should have an international character as a result of its nature. Finally, the field of activity dimension focuses on the differentiation of working life for digital nomads from the practices of other mobile individuals (Dreher and Triandafyllidou, 2023: 8-9).

Similarly, Çömlekçi (2021: 82) defines three types of mobility for digital nomads as "managerial", "spatial" and "temporal" by using the phenomenon of mobility in a wide range. According to Çömlekçi (2021: 82), digital nomads have "managerial" mobility in terms of not being positioned within hierarchical company structures and working on different projects, "temporal" mobility in terms of creating their own work schedules flexibly, and "spatial" mobility in terms of the freedom to work in the country/region of their choice. Due to their given

characteristics, Kaya Deniz (2019) defines digital nomads as "hedonistic workers of the digital age" as a result of their lifestyles and their approaches to the duality of leisure and work life.

As a new category in working life, the number of digital nomads is increasing. In the report prepared by MBO Partners (2022), it is stated that 16.9 million workers in the United States define themselves as "digital nomads" in 2022, indicating an increase of 131% compared to the number of 7.6 million in 2019. In the same report, the number of people who define themselves as digital nomads for 2020 and 2021 is calculated as 10.9 and 15.5 million. However, the report also makes a distinction between independent workers and dependent workers and states a significant divide has occurred in terms of dependent workers, especially among those who define themselves as digital nomads during the pandemic. As a matter of fact, while 4.1 million of the 7.6 million workers in 2019 were independent workers, only 5.8 million of the 16.9 million workers calculated for 2022 were independent workers, while 11.1 million workers were employed by an organization. The pandemic period is cited as the reason for the low increase in the number of independent workers compared to dependent workers. It is emphasized that the pandemic has transformed working life, especially for dependent workers, and accelerated the process of remote working, whereas independent workers had relative autonomy before the pandemic and, therefore, did not experience large increases in the relevant category (MBO Partners, 2022: 5).

Although digital nomadism is a phenomenon that is on the rise globally, it is also emphasized that the quantitative evidence of the field should be critically evaluated due to the complex relations and definitions of digital nomadism (Hannonen, 2020). As mentioned above, the meaning and organization of work for digital nomads as a unique category differs from traditional approaches. Therefore, it is necessary to provide further details on the areas related to both work and mobility for those engaged in the practice of digital nomadism. The effectiveness of digital technologies in the production of goods and services has led to significant transformations in the working and income-earning practices of individuals. Being in constant mobility undoubtedly requires significant financial competence for individuals. Akin (2021: 47) states that digital nomads focus on four areas for the financial continuity of their current lifestyles: earning passive income, living savings-oriented, working in digital jobs and seeking investment opportunities. However, this study is positioned to critically examine digital nomads as a category of labor. It defines a unique group in terms of their position in labor relations. It is, therefore, necessary to provide further detail on the nature of their labor relations and processes.

The professional life of digital nomads is heterogeneous. While their geographically independent, remote work processes intersect with traditional working groups, their labor organization and working styles have unique

characteristics. They can also be clustered in certain sectors. The activities of digital nomads include a wide range of work areas such as software programming, web design, graphic design, content production in new media communication fields, and digital marketing (Bozdoğan and Özuz Dağdelen, 2022: 281; Cook, 2022: 309; Salihoğlu, 2021: 28). However, although digital nomads operate in various sectors with different qualifications, they generally work in information jobs, where the creative sectors are situated in a central position (Çömlekçi, 2021: 82). The MBO Partners (2022: 8) report has similar results, noting that the top three occupational categories are technology, creative services and education.

In addition to the diversification of the employment relations of digital nomads in terms of flexibility, the organization of work is also changing significantly. Digital nomads have to organize their work individually, whether they work for an organization or independently. Therefore, compared to traditional workers, they have a preliminary preparation phase that includes many different elements before starting work. These activities, which are defined as "meta-work" by Aroles et al. (2023) and refer to the invisible labor process before work, are examined in four main categories for digital nomads. First, due to their frequent mobility, digital nomads have to constantly provide the space and infrastructure requirements for work in their new work environment. Second, digital nomads have to establish their visibility and accessibility. To achieve this, they must regularly integrate their pre-existing connections into new processes. Thirdly, as a result of temporal and spatial differences, digital nomads have to constantly synchronize their working life individually. Finally, it is necessary to ensure the organization of migration processes and to eliminate bureaucratic problems related to migration (Aroles et al., 2023).

The unique nature of digital nomadism in the organization of work requires the development of different practices regarding the problems experienced. First of all, the definition of mobility as a way of life leads to the development of different approaches to property ownership. In this context, it is argued that property relations have been replaced by commodity exchange relations and practices involving the use of common space (Akın, 2021: 43). Especially the Covid-19 pandemic has a direct impact on the development of related practices, and coworking spaces developed due to remote working are both increasing and diversifying (Gerosa and Manzini Ceinar, 2023; Leducq et al., 2023). Moreover, coworking spaces indicate a diverse practice of space consumption by digital nomads, and coworking spaces can be categorized as practical, social or exploratory (Chevtava and Denizci-Guillet, 2021). Within this context, von Zumbusch and Lalicic (2020) refer to co-living spaces as hypothetical camping sites that are vital for the sustainability of digital nomadism.

Secondly, digital nomads develop solidarity mechanisms through different social networks to overcome the problems they encounter (Çömlekçi, 2021). This is also a consequence of the negative impact of relation forms

defined within the framework of independence, freedom and mobility on the creation of permanent social relation sets. Digital nomads rarely stay in a region long enough to establish connections with their communities, which leads to the transfer of solidarity practices to digital social platforms (Aroles et al., 2023). In this context, it is stated that digital nomads require network capital unlike social capital relations that require relative geographical proximity in the traditional sense (Mancinelli, 2020: 433). Thus, the development of information and communication technologies not only provides new opportunities for digital nomads in labor relations, but also offers solutions for the sustainability of the existing structure. Therefore, the identity of "nomad" cannot be considered independently from the new working and solidarity practices developed as a result of technological transformation and digitalization.

Besides the unique characteristics of the work, another important area of investigation for digital nomads is their mobility processes. The central role of mobility in digital nomadism places this phenomenon prominently within the field of tourism and digital nomads can be considered as a new tourist profile for countries (Kocaman, 2021: 801; Düzgün and Akın, 2022). However, digital nomadism points to a whole set of activities that develop beyond mere touristic mobility, where work is at least as central as the travel process. It is pointed out that the mobility of digital nomads at the global level is shaped on a large extent where tourism, personal experience and work-related mobility are combined, and for this reason, it should be characterized as a lifestyle mobility (Bozdoğan and Özuz Dağdelen, 2022: 283-284). Therefore, the elements related to mobility should be evaluated and the aspects that differ from other mobility activities should be clarified.

The mobility of digital nomads is located in a grey area, outside of the dichotomy of work-oriented mobility and lifestyle-oriented mobility (Hannonen, 2020: 339). Similarly, Cook (2020; 2022) emphasises that both the travel and work focus of digital nomads are extremely high. However, the level of mobility among tourists varies considerably, with no focus on work. On the other hand, among professionals who are permanently travelling the situation is the opposite, with a central focus on work.

Based on these differences, Nash et al. (2018) make a distinction between "nomadic workers" and digital nomads. They state that the main focus of the nomadic workers' mobility is work activities, whereas the main focus of digital nomads is mobility, and work is integrated into this process. The fact that mobility is at the center of the lifestyle of digital nomads causes the destinations of nomads to be situated in an essential position for both individuals and countries. The fact that digital nomads are highly mobile, spatially independent individuals who are also obliged to maintain a working life causes the destination countries and cities to be determined on the basis of certain characteristics. For example, "Nomad List", which is an important digital platform for digital nomads, evaluates and scores cities globally on factors such as security, cost of living, internet infrastructure, recreation, education and income level, access to free

wireless internet, and acceptance of foreigners. In this context, the highest-rated destinations include places such as Bangkok / Thailand, Lisbon / Portugal, Zagreb / Croatia, Canggü-Bali / Indonesia, Berlin / Germany, Chiang Mai / Thailand (Nomad List, 2024). Considering the crucial importance of maintaining a remote work life for digital nomads, technological infrastructure facilities constitute an extremely significant preference factor, and it is also noted that the costs related to accommodation are also decisive (Sztuk, 2023; Demirel İli, 2023). Technical infrastructure requirements are an important, but not the only factor in destination preferences. Therefore, the need for a holistic policy-making process involving social partners to influence the destination choices of digital nomads is emphasized (Angiello, 2022; Sanul, 2022; Prayana and Darma, 2023).

As mentioned above, travel destinations can exhibit highly diverse features and are globally distributed. Based on the 2020 data from the Nomad List platform, Kocaman (2021) examined the 20 most preferred destinations of digital nomads and classified these destinations in three groups as "High Tolerance - Luxury", "Low Tolerance - Economic" and "High Tolerance - Economic" from the digital nomads' point of view. The first category includes London, Berlin, New York, Paris, Singapore, Amsterdam, San Francisco, Los Angeles, while Bangkok, Chiang Mai, Kuala Lumpur, Istanbul, Ho Chi Minh are clustered in the second category. Within the destinations defined as high tolerance and economic, Canggü-Bali, Mexico City, Playe Del Carmen, Barcelona, Buenos Aires, Budapest and Lisbon are mentioned (Kocaman, 2021: 809).

The fact that digital nomads define a unique group, constantly on the move on a global scale, requires countries to regulate their activities, from mobility processes to working life. In addition, the specific features of digital nomads lead to the creation of new services. These service areas vary from the production of common spaces, especially co-working spaces, to educational and financial services specific to their activities (Akgiş İlhan, 2023: 23-26). The most important pillar of states' regulations on digital nomadism is undoubtedly visa policies. Countries have started to introduce "digital nomad visas" to regulate their activities. Visa statuses related to digital nomadism define both a control and a marketing tool for countries (Sánchez-Vergara et al., 2023), and the digital nomads' potential to create value as a qualified labor turns digital nomads into desirable actors for countries (Hooper and Benton, 2022: 2; MBO Partners, 2022: 17; Hermann and Paris, 2020: 330).

However, the visa statuses directly related to digital nomadism cannot be monitored clearly due to the complexity of the work and travel processes. In this context, while some countries directly grant visa statuses for digital nomads, others have visa statuses for remote and independent work, although they do not directly qualify as digital nomads. These statuses may be compatible with digital nomads' own fields of activity. Yet, the most general features of digital nomad visa statuses are that they provide

residence and work permits within the country while working for an employer outside the country and prevent working in local businesses or creating local businesses. These statuses may also include family members for some countries and countries may also have a minimum income requirement for granting this visa status (Hooper and Benton, 2022: 20-21).

Digital nomads are also positioned in a relatively challenging area in terms of the capacity of nation-states. Different types of definitions of freedom are directly addressed in the lifestyle narrative of digital nomadism. This makes it possible for digital nomads in search of a "borderless" life to consider themselves on the basis of "world citizenship", although this means an authority gap for nation-states (Cook, 2022). Digital nomads maintain a form of mobility characterized by the prominent position of work while remaining subject to different border regulations. As a result of the blurred distinction between work and travel, individuals are placed outside various social protection mechanisms, and processes such as auditing and taxation (İnneci, 2023) are not possible for governments (Cook, 2022; Hooper and Benton, 2022). The emergence of digital nomadism has led to an expansion of research in related fields, including the impact of new technologies on the transformation of working life, global mobility analysis, tourism and leisure studies. However, an approach that only accepts digital nomadism as a given practice is not sufficient to evaluate the relevant literature; new forms of work should be evaluated in relation to the dynamics of the systemic transformation of the capitalist organization of production. Thus, it becomes possible to make a multifaceted, holistic analysis of the field, which is often presented as a new lifestyle discourse.

3. EMBRACING FLEXIBILITY: A SYSTEMIC VIEW FROM PRODUCTION ORGANISATION TO INDIVIDUAL IMPACTS

Digital nomads' view of working life differs from traditional and dependent working relations significantly. For digital nomads, work processes are accompanied by frequent degrees of mobility, regardless of a fixed work organization. Digital nomadism creates an ecosystem where working life is transformed in line with technological developments for individuals. Thus, digital nomadism is positioned at the intersection of this lifestyle approach and digital entrepreneurship (Stumpf et al., 2022). However, these processes cannot be described as independent of the transformation of production and labor relations and the effects of this transformation on labor. In this regard, digital nomadism refers to a category of workers that covers many different sub-layers in social, individual and technological dimensions. The technological dimension, which enables flexible organization of working life, includes infrastructure services related to nomadism and "platform" infrastructure. Platforms include elements such as the creation of markets and payment systems that enable remote and independent

work (de Almeida et al., 2022). Therefore, within the scope of this sub-heading, first, the effects of technological transformation on working life are emphasized and the impact of this transformation on the institutionalization of digital nomadism as a new practice is discussed. Second, it analyzes the impact of this transformation on digital nomads as a global form of labor.

3.1. Digital Nomadism in The Context of Digitalization, Flexibility and Changing Forms of Work

The global use of information and communication technologies has gradually increased in every aspect since the 2000s, and the forms of production of goods/services and, accordingly, working processes have directly differentiated. As previously stated, digital nomads are individuals who are constantly mobile on a global scale and new technologies fulfill numerous functions related to production and consumption relations (Thompson, 2018; Dreher and Triandafyllidou, 2023). Therefore, the phenomena such as the platform economy, gig economy and sharing economy, which describe new forms of producing goods and services, are extremely important for digital nomads to continue their activities.

Digital platforms transform the ways of producing goods and services and become a tool for coordinating supply and demand for goods and services in an online market (Eurofound, 2021: 4). In this framework, digital platforms enable a way of working that develops based on "decentralization" on a global scale and contribute to the development of new business models (Vallas and Schor 2020: 274). Thus, digital platforms have come to define a workspace in which an increasing number of workers are involved at the global level (OECD, 2019). The working process on digital platforms is generally demand-oriented and focuses on the completion of certain "tasks" (Çiğdem 2019: 177). The demand and assignment-oriented structure of digital platforms leads to the convergence of working relations transformed by technological developments into project-oriented forms of work (Başaran, 2021). In this framework, new forms of employment developed based on digital platforms constitute significant work fields for digital nomads (Nash et al., 2018; Thompson, 2018).

Although working on digital platforms represents an autonomous working process for digital nomads in many dimensions, it also raises important issues in terms of labor relations. First, the position of labor operating on platforms is shaped differently from traditional employee-employer relations. Digital platforms, where individuals are mostly independent entrepreneurs, positions the status of labor in a controversial position (De Stefano, 2016; Eurofound, 2021). Thus, in a non-standard employment process shaped around short-term, project/task-based agreements (Arısoy and Parlak, 2022; ILO, 2016), the risks related to work are becoming increasingly individualized (Webster, 2016; Shanahan and Smith, 2021). The mechanisms that protect workers in the labor market in the context of dependent employment do not apply to platform workers, where each individual is an "independent entrepreneur".

This situation refers to the transformation of production relations by technology and digitalization in the context of flexibility and globalization. The historical need for flexibility for capital accumulation (Güler-Müftüoğlu, 2014) has been accompanied by the practices of de-spatialization with digitalization. In a process where labor in global production relations becomes operationalized through different forms of flexibility (Harvey 1990: 151), digital platforms have created the conditions for the maximum flexibility of labor with their demand-oriented structure. These developments cannot be isolated from the impact of neoliberal transformation on different social spheres. Neoliberal development removes the constraints of capital at the socio-economic and political levels, drastically limits the regulatory role of states and restructures the actors of capital accumulation on the basis of flexibility (Harvey, 2005; Jessop, 1994).

As a matter of fact, the institutionalization of non-standard work intersects the neoliberal state, which has limited regulatory power, and digitalization (Lanamäki and Tuvikene, 2022). Thus, digitalization has a strengthening and accelerating effect on neoliberal accumulation (Murillo et al., 2017; Kovács et al., 2017). Rather than characterizing flexibility as a periodic change, evaluating it in the context of a historical continuum also raises the question of what is "new" about digital nomadism.

The characterization of each individual as an independent entrepreneur in a system where digital nomads operate as independent workers is consistent with the neoliberal ideology that emphasizes the primacy of individual entrepreneurship. Under the neoliberal idea, individuals are transformed from being governed subjects to self-governing subjects, and all activities of individuals are seen as a process of value creation and entrepreneurship (Dardot and Laval, 2014). The institutionalization of independent working relations on the neoliberal discourse of freedom causes the dependency contained in production relations to become invisible, and all responsibilities related to the employment process are individualized in this regard (İlyas, 2022: 42). Furthermore, the activities in which digital nomads are employed, especially in the creative industries, structurally refer to a work organization where informal relations are the norm (Alacovska, 2018; Alacovska and Gill, 2019; Merkel, 2019), and precariousness in employment is embedded in the working life of digital nomads by indicating a sectoral reality.

In fact, this situation refers to a similar feature of digital nomads' positioning themselves in the professional world. This process, which is characterized as an escape from traditional work and market relations for digital nomads, gains a contradictory appearance, and the symbolic appearance provided through the lifestyle narrative itself becomes commodified and begins to express a brand and market value. Mancinelli (2020: 429) defines digital nomadism as an adaptation on the neoliberal entrepreneurial ideology, rather than an approach against the dichotomy of work and leisure with a focus on self-realization. Noting that digital nomadism is shaped through "geographical arbitrage" that enables the mobility of citizens of countries with certain advantages, especially in

the direction of global inequalities, digital nomadism is characterized as an individual exit strategy for the increasing inequalities in the core countries.

This approach allows the process to be interpreted directly alongside the transformations of the welfare state, with strong passports serving as a means of escape from the transformation of the welfare state brought by neoliberal policies. In this sense, the observed systematic increase in digital nomadism can be considered as a flexible response to global economic problems shaped on the Western economic and political context (Hong, 2023). Thus, in a framework where globalization is described as a response to the crisis of capital accumulation (Ercan, 2000), digital nomads are seen as flexible labor process actors in the globalization narrative. The fact that digital nomads are mostly citizens of the global north with strong passports supports such an approach (Cook, 2020; Thompson, 2018). The mobility of digital nomads also indicates a unique labor mobility on a global scale. Especially in a process where the boundaries of international mobility have increased since the 1990s (Akalm, 2012: 101), countries have increasingly developed visa policies to attract and regulate the mobility of digital nomads, opening a space for debates on which labor mobility is "acceptable" at the global level in terms of international labor mobility. Visa policies related to digital nomadism not only set the conditions for managing mobility, but also serve as a tool that causes individuals to discipline themselves in line with these requirements and qualifications (Mancinelli and Germann Molz, 2024). Furthermore, in order to compensate for the economic losses during the pandemic, states are trying to shape their border policies to encourage digital nomads, which is defined as the reproduction of neoliberal border policies (Mancinelli and Germann Molz, 2024).

Thus, the governance of mobility in the global context also provides a meaningful framework for the governance of the necessary qualifications. Moreover, this situation does not only indicate regulatory debates on border policies, but the country preferences of digital nomads can also be evaluated as a problem of "international gentrification" (Holleran, 2022). Therefore, it is not possible to evaluate the activities of digital nomads formed based on freedoms independently from the features of the production process and labor markets at the global level.

In this context, the development of digital nomadism progresses simultaneously with the institutionalization of policies regarding flexibility and deregulation. A dual analysis where individual preferences are evaluated together with the functioning of labor markets at the global level provides insight regarding the relationality among the details of the elements that are given on digital nomads. Moreover, such an approach provides an opportunity to directly characterize digital nomads as a labor category and to evaluate the problems in their working lives in a holistic manner.

3.2.Digital Nomads and Precarity: Individual Impacts of the Transformation

The deregulation and flexibility of global employment relations have a differentiated impact on workers, transforming and diversifying employment practices. Digitalization, on the other hand, can deepen the relations formed as a result of this diversity and bring about different consequences for labor. In the case of digital nomads, these effects can be traced through several different sub-headings.

3.2.1.Digital Nomads in the Context of Diversified Labor Relations

The technological transformation and the diversification of working life have created unique and new organizational practices and potentials for digital nomads. The term "digital nomad" does not refer to a homogenous group with fixed characteristics. Social transformations are creating differences in lifestyle, labor relations, and the significance of being a digital nomad.

In this context, Cook (2023) makes a difference between the definitions of digital nomadism before and after the pandemic. Pointing out that digital nomadism has gained a more complex and diverse structure after the pandemic, digital nomadism can be evaluated through five different typologies. According to this classification, digital nomads are categorized as "self-employed digital nomads (traditional model)", "business-owning digital nomads" with a more complex organizational structure, "waged digital nomads", "experimental digital nomads" who are experiencing the lifestyle but not yet earning income, and individuals who are not yet digital nomads but aim to become nomads in the next three years. Such a classification extends digital nomadism beyond defining digital nomads as marginal/small groups, but more importantly, the classification structures the visibility of digital nomads directly in terms of work and labor control. In a structure where individuals are described as independent entrepreneurs in the employment process, the work organization portrayed by digital nomads within the framework of freedoms gradually begins to converge with traditional working processes (Cook, 2020). Analyzing digital nomadism through a standard narrative causes different layers in this field to be invisible, and the existence of different layers in both individual and professional life is not included in the dialogue.

In addition, the fact that digital nomadism includes an increasing and diversifying range of categories also calls into question assessments of the temporality of nomadism. As a matter of fact, the implementation of different regulations by states regarding digital nomads constitutes an important example in terms of the institutionalization of nomadism as a widespread and permanent practice.

Digital nomads also operate as independent workers within the platform ecosystem, and their autonomy and flexibility are accompanied by practices of precarization (Dreher and

Triandafyllidou, 2023: 8). Within this context, it is argued that digital nomadism can be defined as forced mobility involving precarious labor relations on the basis of socio-economic changes due to neoliberal policies (Thompson, 2018; Mancinelli, 2020). Thus, it is pointed out that digital nomads are a category that adapts to neoliberal changes depending on entrepreneurship and technological skills (Hermann and Paris, 2020: 332).

Globally, the labor process is being reorganized in a framework where employment relations are disappearing, organized on the basis of flexibility and aimed at reducing the costs by individualizing risks, while the supervision and control of employers in labor relations continues through digitalization, especially through platforms (Omidi et al., 2023). The position of digital nomads in labor relations proceeds in line with this process.

Although digital nomads are positioned against the traditional work processes, the connection of digitalization with the stages of qualification and de-qualification in terms of the labor process (Thompson and Smith, 2009; Thompson and Newsome, 2004) creates a risk area for digital nomads as well (Wang et al., 2020: 1393). This situation is crucial in terms of observing the transitivity and transformations between different levels and modes of flexibility.

Moreover, as mentioned above, the relation of production processes with digitalization and automation creates a different risk area for digital nomads operating on the basis of technological developments and may lead to the formation of a structure that is critical for sustaining working life and ensuring the continuity of employment (Verma, 2023). Thus, although professional life is defined through independence, this is only achieved through the establishment of new dependencies.

3.2.2. In Search for Sustainability: The Commodification of the Lifestyle

The precariousness of digital nomads' working lives necessitates the development of new financial practices that commodify the experience of nomadism itself. The structure shaped through the lifestyle narrative gradually leads to the formation of a process where the symbolic appearances of nomads are commodified.

For digital nomads, the transformation of professional life ceases to be an objective, and professional life and personal life are merged through the narrative of nomadism itself. The presentation of lifestyle creates new income opportunities for digital nomads, and the financialization of lifestyle becomes possible through elements such as coaching/mentoring, organizing/networking, being a community manager, making sponsorship agreements and being an inspirational/influencer (Bonneau et al., 2023).

New communication technologies and social media platforms are found in a central position at the intersection of digitalization and self-branding processes, and new social capital creation processes for self-employed workers may operate through these platforms and play a role in employment security (Gandini, 2016). As the presentation of lifestyle is described as the pursuit of individual

freedom, the imperatives of financialization become invisible. It is also stated that the creation of new financial instruments in certain aspects of lifestyle runs parallel to the commodification of a counter-culture narrative, nevertheless, this phenomenon is observed to be limited in practice (Toivanen, 2023). In addition to the construction of new services in individual spheres, the organization of services related to digital nomadism constitutes a similar set of new services as well.

The working lives of digital nomads are not isolated from the precariousness of traditional forms of work. In a certain sense, the practices of sustaining working life point to the reflection of the search for security in different domains on the practices of everyday life. Moreover, the existence of multiple uncertainties in working life leads to the inclusion of precariousness specific to digital nomadism in the general deregulation of working life.

3.2.3. From Legal Uncertainties to Inequalities: Risks Related to Social Protection

The global transformation of production organization and policies in search of flexibility makes precarious working practices a norm for labor. The digitalization of working life also largely embodies the features of non-standard employment and leads to the formation of a precarious employment process (Arısoy and Parlak, 2022). This also is the case for the labor relations of digital nomads, and the protective mechanisms related to employment cease to exist. In an economic structure where each individual is an "entrepreneur" in the context of specific projects/tasks, precarity is inevitable (Mancinelli, 2020: 428). Furthermore, the position of digital nomads in labor relations is defined as "extreme" compared to other forms of remote work based on legal status issues, spatial problems and the structure of digital nomadism that prioritizes individualization (Rasnača, 2023: 202).

Thus, in a working process where risks and costs related to protection mechanisms are individualized, flexibility gains a legitimate ground through the narrative of freedom. As a result, digital nomads face risks such as precarity, uncertainty and loneliness in working life (Hensellek and Puchala, 2021; Hermann and Paris, 2020: 332; Miguel et al., 2023).

Furthermore, access to protection mechanisms related to labor markets for digital nomads is not only a cost-oriented problem but also points to a bureaucratic problem area, and uncertainty regarding legal regulations may constitute a barrier to accessing protection mechanisms. As mentioned in the previous sections, the working life of digital nomads focuses on remote working processes with a globally mobile nature. This situation causes visa statuses to be shaped on the basis of travel (Cook, 2022), and the uncertainties caused by the need to constantly renew tourist visas or stay permits place digital nomads in a vulnerable position (Mancinelli, 2020: 430).

Mobility defined in terms of short-term travels without a special visa status for digital nomadism renders work-related activities invisible and accordingly, certain social protection mechanisms cannot be applied to digital

nomads. Thus, a contradictory process appears where the phenomenon of work becomes invisible for digital nomads who are located in grey areas in the traditional bureaucratic scheme in terms of both work and mobility. The processes related to remote work involve challenges for employers in terms of taxation, payroll, compliance with local laws on employment, licensing and data security, and for employees in terms of positioning outside labor protection mechanisms, double taxation, and transfer of vested rights (Hooper and Benton, 2022: 10-11). This situation causes the existing difficulties observed in remote working to become more complex for digital nomads due to the uncertainty of their status during the working and travelling phases. Therefore, the set of flexibilities regarding the work and mobility of digital nomads refers to a system where advantages and disadvantages coexist (Cook, 2020; Hensellek and Puchala, 2021). However, to the extent that the advantages of flexibility are defined through the individual preferences of digital nomads, the connection of the transformation in global production policies through flexibility and the negative consequences of this transformation on workers are excluded from the discussions and gain an individual dimension.

Although digital nomadism has a definition shaped by freedoms, this does not exclude inequalities that can be followed at different levels, and inequalities can be observed in a wide framework from mobility stages to the nature of digital nomadism. As a matter of fact, Linao (2022) draws attention to the structure of nomadism that differentiates the digital nomadism experience on the basis of features such as race, ethnicity and gender, and emphasizes that such features create limitations in terms of nomadism. Firstly, digital nomads define actors with strong passports and directly digital nomadism itself benefits from this geographical segregation. Thus, the relations of digital nomads established with the local is directly driven by social inequalities (Thompson, 2019: 34).

It is also noted that digital nomads may encounter discriminatory practices based on gender or ethnic status (Aroles et al., 2023). This situation demonstrates the diverse characteristics of the nomadic groups, which are unified through a discourse of freedom (Linao et al., 2024). This provides insight into the differentiation of practices within this social context.

The dual structure regarding social risks becomes much more visible, especially in times of social crises such as pandemics, and the flexibility of digital nomads may also allow them to develop adaptation strategies against such risks (Ehn et al., 2022; Holleran and Notting, 2023). This indicates an important security mechanism, especially in a functioning where social protection is highly problematic. In this context, Holleran (2022) draws attention to two different approaches; firstly, digital nomads make short-term returns during the pandemic period, especially due to the need for social protection mechanisms of their own countries, whereas those with a more liberal approach have an emphasis on flexibility. Consequently, digital

nomadism, as both a process and an outcome, is situated at the nexus of diverse dimensions of flexibility and deregulation policies.

4. CONCLUSION

Social, economic and technological changes lead to large-scale changes in the spheres of work life and mobility, and de-spatialized working relations and diversified mobilities make it possible to define new actors at the global level. In this context, digital nomads, who have become the subjects of global mobility as a group defined independently from the dilemma of work and leisure time, are positioned outside traditional labor relations and present global mobility in accordance with a lifestyle narrative. Moreover, the mobility of digital nomads indicates an international migration process that is encouraged and increasingly regulated by countries based on their unique characteristics.

However, analyzing digital nomadism only in terms of individual preferences and lifestyle mobility reveals a significant area of criticism. The precarious nature of activities in the digital spheres in which digital nomads operate, as well as the relation of this field to neoliberal ideology, presents a controversial point in regard to the symbolic values of digital nomadism. Digital nomads are also present at a point where the corporatizing approach of neoliberal entrepreneurship is digitalized. To the extent that they organize their mobility in order to take part outside traditional work systems, the neoliberal market relations in which digital nomads are embedded deepen. The fact that digital activities are organized on a freelance basis and mostly on a fixed-term contract causes those working in this area to face uncertainties ranging from income to the sustainability of their employment, and the risks are defined under individuals' responsibility. International status uncertainties make it impossible to access labor market protection mechanisms.

In a framework where risks are imposed on individuals, the problems experienced by digital nomads are disconnected from the existing production policies and carry the risk of being drawn to the focus of personal preferences. However, many countries are trying to regulate the activities of digital nomads by defining special visa statuses. As these regulations are still developing, their impact is not yet clearly known.

Within the scope of these features, the evaluation of digital nomads in a framework where individual motivations and socio-economic transformation at the global level are analyzed together provides a holistic perspective. In addition, as a growing category, digital nomads constitute an important example of the need to redefine many aspects of both work life and migration.

REFERENCES

- Akalın, A. (2012), "Açık, Döner, Mühürlü Kapılar: 20. Yüzyılda Batı/Doğu Ekseninde Emek Göçünün Seyri", Küreselleşme Çağında Göç - Kavramlar, Tartışmalar, Ed. S. G. Ihlamur-Öner and N. A. Şirin Öner, İstanbul: İletişim Yayınları, 89-106.
- Akış İlhan, Ö. (2023), "Uluslararası Hareketlilikte Yeni Bir Eğilim: Dijital Göçebeler", STS: Bir Disiplin Olarak Kimlik İnşası, Ed. A. Güney, Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları: 200, 12-29.
- Akın, M. Ş. (2021), "Dijital Göçebelik: Deneyim ve Özgürlük", Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 21:1, 41-52. doi: 10.30976/susead.799881.
- Alacovska, A. (2018), "Informal creative labour practices: A relational work perspective", Human Relations 71:12. 1563-1589, doi: 10.1177/0018726718754991.
- Alacovska, A.; Gill, R. (2019), "De-westernizing creative labour studies: The informality of creative work from an ex-centric perspective", International Journal of Cultural Studies, 22:2, 195-212. doi: 10.1177/1367877918821231.
- Andino-Frydman, A. (2023), "Who is a Digital Nomad? The Evolving Identities of the New Nomadic Workforce", Ethnographies of Work (Research in the Sociology of Work, Vol. 35), Ed. R. Delbridge, M. Helfen, A. Pekarek and G. Purser, Leeds: Emerald Publishing Limited, 95-137. doi: 10.1108/S0277-283320230000035005.
- Angiello, G. (2022), "European cities embracing digital nomads", Tema. Journal of Land Use, Mobility and Environment, 15:1, 157-161. doi: 10.6093/1970-9870/9033.
- Arısoy, B.; Parlak, Z. (2022), "Standart Dışı Çalışma ve Diğer Çalışma Şekilleri", Sosyal, Beşeri Ve İdari Bilimler Dergisi, 5:5, 657 - 669. doi: 10.26677/TR1010.2022.983.
- Aroles, J.; Bonneau, C.; Shabneez, B. (2023), "Conceptualising 'Meta-Work' in the Context of Continuous, Global Mobility: The Case of Digital Nomadism", Work, Employment and Society, 37:5, 1261-1278. doi: 10.1177/09500170211069797.
- Başaran, A. (2021), Proje Bazlı Örgütlerde İnsan Kaynakları Yönetimi. İstanbul: Nobel.
- Bonneau, C.; Aroles, J.; Estagnasié, C. (2023), "Romanticisation and monetisation of the digital nomad lifestyle: The role played by online narratives in shaping professional identity work", Organization, 30:1, 65-88. doi: 10.1177/13505084221131638.
- Bozdoğan, M.; Özuz Dağdelen, E. (2022), "Seyahat, Çalışma ve Boş Zamanın Kesişiminde Yeni Bir Grup: Dijital Göçebeler", İnsan Hareketliliği Uluslararası Dergisi, 2:2, 270-297.
- Castles, S.; Miller, M. J. (1998), Age of Migration - International Population Movements in the Modern World, 2nd ed. London: Macmillan.
- Chevtavaeva, E.; Denizci-Guillet, B. (2021), "Digital nomads' lifestyles and coworkation", Journal of Destination Marketing & Management, 21:100633. doi: 10.1016/j.jdmm.2021.100633.
- Cook, D. (2022), "Breaking the Contract: Digital Nomads and the State", Critique of Anthropology, 42:3, 304-323. doi: 10.1177/0308275X221120172.
- Cook, D. (2020), "The Freedom Trap: Digital Nomads and the Use of Disciplining Practices to Manage Work/Leisure Boundaries", Information Technology & Tourism, 22, 355-390. doi: 10.1007/s40558-020-00172-4.
- Cook, D. (2023), "What is a digital nomad? Definition and taxonomy in the era of mainstream remote work", World Leisure Journal, 65, 256-275. doi: 10.1080/16078055.2023.2190608.
- Çiğdem, S. (2019), "Endüstri 4.0 ve Dijital Emek Platformlarının İnsana Yakınsak İş Bağlamında Değerlendirilmesi", Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 77, 157-199. doi: 10.26650/jspc.2019.77.0018.
- Çömlekçi, M. F. (2021), "Dijital Göçebelik: Gezginin Rüyası Mı, Yeni Bir Yaşam ve Çalışma Biçimi Mi?", 21. Yüzyıl'da Endüstri İlişkileri - Çalışma Yaşamının Dönüşümü, Aktörler ve Geleceği, Ed. H. Sevgi, İstanbul: NotaBene Yayınları, 77-98.
- Dardot, P.; Laval, C. (2014), The new way of the world: On neoliberal society, London: Verso.
- de Almeida, M. A.; de Souza, J. M.; Correia, A.; Schneider, D. (2022), "The Role of Wannabes in the Digital Nomad Ecosystem in Times of Pandemic", IEEE International Conference on Systems, Man, and Cybernetics (SMC). Prague, Czech Republic, 3354-3359. doi: 10.1109/SMC53654.2022.9945599.
- De Stefano, V. (2016), "The Rise of the 'Just-in-Time Workforce' : On-Demand Work, Crowdwork and Labour Protection in the 'Gig-Economy'", Conditions of Work and Employment Series No. 71, Geneva: ILO.
- Demirel İli, N. (2023), "Dijital Göçebelerin Türkiye Algısı", Journal of Recreation and Tourism Research, 10:1, 30-56. doi: 10.5281/zenodo.7783445.
- Dreher, N.; Triandafyllidou, A. (2023), Digital Nomads: Toward a Future Research Agenda. Working Paper No. 2023/04. Toronto: TMCIS / CERC.
- Düzgün, E.; Akın, A. (2022), "Yeni Bir Turist Tipolojisi Önerisi: Dijital Göçebelik", Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED), 8:2, 596-612. doi: doi.org/10.31592/aeusbed.1095735.
- Ehn, K.; Jorge, A.; Marques-Pita, M. (2022), "Digital Nomads and the Covid-19 Pandemic: Narratives About Relocation in a Time of Lockdowns and Reduced Mobility", Social Media + Society, 8:1, 1-11. doi: https://doi.org/10.1177/20563051221084958.
- Ercan, F. (2000), "Küreselleşme Sürecindeki Yerellikler: Homojenleşme ve Farklılaşma/Güç ve Eşitsizlik İlişkileri Üzerine", Mübeccel Kıray İçin Yazılar, Ed. F. Atacan, F. Ercan and M. Türkay. Ankara: Bağlam Yayınları, 195-234.
- Eurofound. (2021), The digital age: Implications of automation, digitisation and platforms for work and employment, Challenges and prospects in the EU series. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Gandini, A. (2016), "Digital work: Self-branding and social capital in the freelance knowledge economy", Marketing Theory, 16:1, 123-141. doi: 10.1177/1470593115607942.

- Gerosa, A.; Ceiner, I. M. (2023), "New working spaces and COVID-19: Analyzing the debate through Twitter", *The COVID-19 Pandemic and the Future of Working Spaces*, Ed. I. Mariotti, M. Di Marino and P. Bednář, New York: Routledge, 11-24.
- Güler-Müftüoğlu, B. (2014), "Üretim Sürecinin Vazgeçilmez Esneklik: Var ve Yok Ettikleri Üzerine Bir Çerçeve", *Türkiye'de Esnek Çalışma*, Ed. Ö. Müftüoğlu and A. Koşar, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 17-42.
- Hannonen, O. (2020), "In search of a digital nomad: defining the phenomenon", *Information Technology & Tourism*, 22, 335-353. doi: 10.1007/s40558-020-00177-z.
- Harvey, D. (2005), *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (1990), *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins Cultural Change*, Oxford: Blackwell.
- Hensellek, S.; Puchala, N. (2021), "The Emergence of the Digital Nomad: A Review and Analysis of the Opportunities and Risks of Digital Nomadism", *The Flexible Workplace - Coworking and Other Modern Workplace Transformations*, Ed. M. Orel, O. Dvouletý and V. Ratten. Cham: Springer, 195-214.
- Hermann, I.; Paris, C. M. (2020), "Digital Nomadism: The Nexus of Remote Working and Travel Mobility", *Information Technology & Tourism*, 22, 329-337. doi: 10.1007/s40558-020-00188-w.
- Holleran, M. (2022), "Pandemics and geoarbitrage: digital nomadism before and after COVID-19", *City*, 26:(5-6), 831-847. doi: 10.1080/13604813.2022.2124713.
- Holleran, M.; Notting, M. (2023), "Mobility guilt: digital nomads and COVID-19", *Tourism Geographies*, 25:5, 1341-1358. doi: 10.1080/14616688.2023.2217538.
- Hong, R. (2023), "Road Warriors to Digital Nomads: Portable Computers, Habitats, and Remote Work", *Cultural Studies*, 37:3, 508-535. doi: 10.1080/09502386.2021.1992462.
- Hooper, K.; Benton, M. (2022), *The Future of Remote Work: Digital Nomads and the Implications for Immigration Systems*, Washington, DC: Migration Policy Institute.
- ILO. (2016), *Non-Standard Employment Around the World: Understanding Challenges, Shaping Prospects*, Geneva: ILO.
- ILO. (2021), *World Employment and Social Outlook: Trends 2021*, Geneva: ILO.
- İlyas, Ö. (2022), *Freelance Emek - Ofissiz Çalışmanın Sınıfsallığı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnneci, A. (2023), "Dijital Çağın Bir Vergi Sorunu: Dijital Göçebelerin Vergilendirilmesi", *Sayıştay Dergisi*, 129, 235-257. doi: 10.52836/sayıstay.1274266.
- Jessop, B. (1994), "The Transition to Post-Fordism and the Shumpeterian Workfare State", *Towards a Post-Fordist Welfare State?*, Ed. R. Burrows and B. Loader, New York: Routledge, 13-37.
- Johnson, P. (2022), "Are digital nomads harming the world?", <https://blog.xolo.io/are-digital-nomads-harming-the-world> (Accessed: June 2, 2024).
- Kaya Deniz, A. (2019), "Dijital Çağın Hedonist Çalışanları: Dijital Göçebeler", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 101-113. doi: 10.21733/ibad.603406.
- Kocaman, S. (2021), "Nomadlist'de Dijital Göçebeler Tarafından 2020'de En Fazla Tercih Edilen Destinasyonların Destinasyon Seçim Kriterlerine Göre Kümelendirilmesi", *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5:2, 799-815. doi: 10.26677/TR1010.2021.739.
- Kovács, B.; Morris, J.; Polese, A.; Imami, D. (2017), "Looking at the 'sharing' economies concept through the prism of informality", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 10:2, 365-378. doi: 10.1093/cjres/rsw046.
- Lanamäki, A.; Tuvikene, T. (2022), "Framing digital future: Selective formalization and legitimization of ridehailing platforms in Estonia", *Geoforum*, 136, 283-292. doi: 10.1016/j.geoforum.2021.01.016.
- Leducq, D.; Demazière, C.; Abdo, É. B.; Ananian, P. (2023), "Digital nomads and coworking spaces: reshaped perspectives? The Paris mega city-region after COVID-19", *The COVID-19 Pandemic and the Future of Working Spaces*, Ed. I. Mariotti, M. Di Marino and Pavel Bednář, New York: Routledge, 109-121.
- Linao, P. A. (2022), *The Rise of the Asian Female Digital Nomad*. The Arctic University of Norway, Department of Tourism and Northern Studies, Master's thesis in Tourism Studies.
- Linao, P. A.; Heimtun, B.; Morgan, N. (2024), "Digital nomadism, gender and racial power relations", *Annals of Tourism Research*, 106:103770. doi: 10.1016/j.annals.2024.103770.
- Loonam, J.; O'Regan N. (2022), "Global value chains and digital platforms: Implications for strategy", *Strategic Change*, 31, 161-177. doi: 10.1002/jsc.2485.
- Makimoto, T.; Manners, D. (1997), *Digital Nomad*, New York: Wiley.
- Mancinelli, F.; Germann Molz, J. (2024), "Moving with and against the state: digital nomads and frictional mobility regimes", *Mobilities*, 19: 2, 189-207. doi: 10.1080/17450101.2023.2209825.
- Mancinelli, F. (2020), "Digital Nomads: Freedom, Responsibility and the Neoliberal Order", *Information Technology & Tourism*, 22, 417-437. doi: 10.1007/s40558-020-00174-2.
- MBO Partners. (2022), *Digital Nomads - Working from the Road: Reality for Digital Nomads*, MBO Partners.
- Merkel, J. (2019), "'Freelance isn't free.' Co-working as a critical urban practice to cope with informality in creative labour markets", *Urban Studies*, 56:3, 526-547. doi: 10.1177/0042098018782374.
- Miguel, C.; Lutz, C.; Majetić, F.; Perez-Vega, R.; Sánchez-Razo, M. (2023), "It's not All Shiny and Glamorous: Loneliness and Fear of Missing Out among Digital Nomads", *Proceedings of the 56th Hawaii International Conference on System Sciences*, 4628-4637.
- Murillo, D.; Buckland, H.; Val, E. (2017), "When the sharing economy becomes neoliberalism on steroids: Unravelling the controversies", *Technological Forecasting and Social Change*, 125, 66-76. doi: 10.1016/j.techfore.2017.05.024.
- Müller, A. (2016), "The digital nomad: Buzzword or research category?", *Transnational Social Review*, 6:3, 344-348. doi: 10.1080/21931674.2016.1229930.

- Nambisan, S.; Zahra, S. A.; Luo, Y. (2019), "Global platforms and ecosystems: Implications for international business theories", *Journal of International Business Studies*, 50, 1464-1486. doi: 10.1057/s41267-019-00262-4.
- Nash, C.; Jarrahi, M. H.; Sutherland, W.; Phillips, G. (2018), "Digital Nomads Beyond the Buzzword: Defining Digital Nomadic Work and Use of Digital Technologies", *Transforming Digital Worlds, iConference 2018*, Cham: Springer, 207-217. doi: 10.1007/978-3-319-78105-1_25.
- Nichols, A. (2022), "Digital nomads: a savvy enterprise's newest HR frontier", *Strategic HR Review*, 21:6, 185-190. doi: 10.1108/SHR-08-2022-0049.
- Nomad List. (2024), <https://nomadlist.com/> (Accessed: June 10, 2024).
- OECD. (2024), *OECD Digital Economy Outlook 2024 (Volume 1): Embracing the Technology Frontier*, Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2019), *OECD Employment Outlook 2019: The Future of Work*, Paris: OECD Publishing.
- Omidi, A.; Dal Zotto, C.; Gandini, A. (2023), "Labor process theory and critical HRM: A systematic review and agenda for future research", *European Management Journal*, 41:6, 899-913. doi: 10.1016/j.emj.2023.05.003.
- Orel, M. (2023), "Wanderlust workforce: A journey into understanding", *World Leisure Journal*, 65:2, 143-149. doi: 10.1080/16078055.2023.2210017.
- Poulaki, I.; Mavragani, E.; Kaziani, A.; Chatzimichali, E. (2023), "Digital Nomads: Advances in Hospitality and Destination Attractiveness", *Tour. Hosp.*, 4, 483-498. doi: 10.3390/tourhosp4030030.
- Prayana, I. K. R.; Darma, G. S. (2023), "Dynamic Governance as an Effort to Develop Quality Tourism: Heaven for Digital Nomads", *Tec Empresarial*, 18:1, 312-331.
- Rasnača, Z. (2023), "Enforcing the rights of remote workers: the case of digital nomads", *The future of remote Work*, Ed. N. Countouris, V. De Stefano, A. Piasna and S. Rainone, Brussels: ETUI, 201-220.
- Reichenberger, I. (2018), "Digital Nomads – A Quest for Holistic Freedom in Work and Leisure", *Annals of Leisure Research*, 21:3, 364-380. doi: 10.1080/11745398.2017.1358098.
- Ritter, T.; Petersen, C. L. (2020), "Digitization capability and the digitalization of business models in business-to-business firms: Past, present, and future", *Industrial Marketing Management*, 86, 180-190. doi: 10.1016/j.indmarman.2019.11.019.
- Salihoğlu, E. (2021), Göçebe. Spain: Master's Thesis, Universitat Politècnica de Catalunya.
- Sánchez-Vergara, J. I.; Orel, M.; Capdevila, I. (2023), "'Home office is the here and now.' Digital nomad visa systems and remote work-focused leisure policies", *World Leisure Journal*, 65:2, 236-255. doi: 10.1080/16078055.2023.2165142.
- Sanul, G. (2022), "Digital nomadism and global mobility: Challenges and suggestions for international migration policies", *Int Migr.*, 60:6, 272-275. doi: 10.1111/imig.13077.
- Sennett, R. (2007), *The culture of the new capitalism*, Yale University Press: London.
- Sezen, H. K.; Eren Şenaras, A. (2022), "Dijitalizasyon, Dijitalizasyon, Dijital Dönüşüm Kavramlarına İlişkin Bir Değerlendirme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, 49-59. doi: 10.30794/pausbed.871440.
- Shanahan, G.; Smith, M. (2021), "Fair's fair: psychological contracts and power in platform work", *The International Journal of Human Resource Management*, 32:19, 4078-4109. doi: 10.1080/09585192.2020.1867615.
- Stumpf, T. S.; Califf, C. B.; Lancaster, J. (2022), "Digital Nomad Entrepreneurship and Lifestyle Design: A Process Theory", *Proceedings of the 55th Hawaii International Conference on System Sciences*, 5201-5210.
- Sztuk, A. (2023), "Cities' attractiveness factors from the perspective of digital nomads", *Sci. Pap. Silesian Univ. Technol. Organ. Manag. Ser.*, 174, 323-336.
- Thompson, B. Y. (2018), "Digital Nomads: Employment in the Online Gig Economy", *Glocalism: Journal of Culture, Politics and Innovation*, 1, 1-26. doi: 10.12893/gjpci.2018.1.11.
- Thompson, B. Y. (2019), "The Digital Nomad Lifestyle: (Remote) Work/Leisure Balance, Privilege, and Constructed Community", *International Journal of the Sociology of Leisure*, 2, 27-42. doi: 10.1007/s41978-018-00030-y.
- Thompson, P.; Smith, C. (2009), "Labour Power and Labour Process: Contesting the Marginality of the Sociology of Work", *Sociology*, 45:3, 913-930. doi: 10.1177/0038038509340728.
- Thompson, P.; Newsome, K. (2004), "Labour process theory, work and the employment relationship", *Theoretical perspectives on Work and the Employment Relationship*, Ed. B. E. Kaufman, Industrial Relations Research Association, 133-162.
- Toivanen, M. (2023), "Countercultural Lifestyle No More?: Digital Nomadism and the Commodification of Neo-nomadic Mobilities", *Mobility Humanities*, 2, 70-89. doi: 10.23090/MH.2023.07.2.2.070.
- Vallas, S.; Schor, J. B. (2020), "What Do Platforms? Understanding the Gig Economy", *Annual Review of Sociology*, 46, 273-294. doi: 10.1146/annurev-soc-121919-054857.
- Verma, M. (2023), "The Future of Work For Digital Nomads: The Benefits And Risks of Automation", *IJSART*, 9:4, 339-343.
- von Zumbusch, J. S. H.; Lalicic, L. (2020), "The role of co-living spaces in digital nomads' well-being", *Inf Technol Tourism*, 22, 439-453. doi: 10.1007/s40558-020-00182-2.
- Wang, B.; Schlagwein, D.; Cecez-Kecmanovic, D.; Cahalane, M.C. (2020), "Beyond the Factory Paradigm: Digital Nomadism and the Digital Future(s) of Knowledge Work Post-COVID-19", *Journal of the Association for Information Systems*, 21:6, 1379-1401. doi: 10.17705/1jais.00641.
- Webster, J. (2016), "Microworkers of the Gig Economy: Separate and Precarious", *New Labor Forum*, 25:3, 56-64. doi: 10.1177/1095796016661511.
- WYSE. (2018), *Digital Nomads – The Next Darling of Tourism Destinations Worldwide?*. <https://www.wysetc.org/2018/08/digital-nomads-the-next-darling-of-tourism-destinations-worldwide/> (Accessed: May 20, 2024).

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

E-ISSN: 2564-680X (Online)

Kış Sayısı / Winter Issue

Aralık / December 2024

Rahman NURDUN(2024). "TÜRKİYE'NİN SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ'NE YÖNELİK ULUSLARARASI İŞBİRLİĞİ FAALİYETLERİNDE BİLİM DİPLOMASİSİNİN YERİ VE ÖNEMİ: TİKA'NIN AFRİKA FAALİYETLERİNDEN ÖRNEKLER"

Rahman NURDUN(2024). "THE PLACE AND IMPORTANCE OF SCIENCE DIPLOMACY IN TÜRKİYE'S INTERNATIONAL COOPERATION ACTIVITIES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS: EXAMPLES FROM TİKA'S ACTIVITIES IN AFRICA"

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. Aralık, s.253-263. / Tokat Gaziosmanpaşa University The Journal of Social Sciences Research. Winter, p.253-263.

Alan(Uluslararası İlişkiler Araştırma) / Field (International Relations Research)

Doi Numarası / Doi Number: 10.48145/gopsbad.1542035

Geliş Tarihi / Received: 02.09.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 09.11.2024

TÜRKİYE'NİN SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ'NE YÖNELİK ULUSLARARASI İŞBİRLİĞİ FAALİYETLERİNDE BİLİM DİPLOMASİSİNİN YERİ VE ÖNEMİ: TİKA'NIN AFRİKA FAALİYETLERİNDEN ÖRNEKLER

Dr. Rahman NURDUN

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı

rmurdun@gmail.com

ORCID: 0009-0009-1677-5226

Öz- Bilim diplomasisi, bilimsel araştırmaları küresel politika çözümleriyle birleştirerek Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'ne (SKH'ler) ulaşmada kritik bir rol oynamaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin bilim diplomasisi uygulamalarını, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) tarafından bazı Afrika ülkelerinde SKH'lere ulaşma çabalarına destek olmak amacıyla yürütülen kalkınma işbirliği faaliyetleri bağlamında değerlendirmektir. TİKA'nın tarım projeleri, sürdürülebilir tarım uygulamalarını desteklemek için eğitim ve kaynak sağlayarak gıda güvenliğini artırmayı ve iklim değişikliğine karşı dayanıklılığı güçlendirmeyi hedeflemektedir. Bu çabalar, partner ülkelerde tarımsal verimliliği ve sürdürülebilirliği artırmayı amaçlamakta olup, SKH 2 (Açlıkla Mücadele) ve SKH 13 (İklim Eylemi) ile uyumludur. Aynı zamanda, TİKA'nın kurduğu mesleki eğitim merkezleri, topluluklara gerekli becerileri kazandırarak ekonomik büyümeyi teşvik etmekte ve iş fırsatları oluşturmaktadır. Bu eğitim programları, istihdamı artırarak ekonomik kalkınmaya katkı sağlamakta olup, SKH 4 (Nitelikli Eğitim) ve SKH 8 (İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme) hedefleriyle uyumludur. Ayrıca, CEZERİ-LAB'lar, bilim ve teknoloji alanındaki yenilikleri destekleyerek bilim diplomasisinin bir aracı olarak etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Bu bağlamda çalışmamız, TİKA'nın bilim diplomasisi girişimlerinin somut etkilerini ortaya koyan örnek kalkınma işbirliği faaliyetler sunarak, bu projelerin SKH'lere nasıl katkı sağladığını somut bir şekilde göstermeyi amaçlamaktadır. Türkiye'nin TİKA aracılığıyla yürüttüğü bilim diplomasisi stratejisi, SKH'lere ulaşma çabaları çerçevesinde yürüttüğü kalkınma işbirliği faaliyetleri üzerinden değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler- TİKA, Bilim Diplomasisi, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH'ler)

THE PLACE AND IMPORTANCE OF SCIENCE DIPLOMACY IN TÜRKİYE'S INTERNATIONAL COOPERATION ACTIVITIES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS: EXAMPLES FROM TİKA'S ACTIVITIES IN AFRICA

Abstract - Science diplomacy plays a crucial role in achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) by integrating scientific research with global policy solutions. This study evaluates Türkiye's science diplomacy through the development cooperation activities of the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA) aimed at supporting SDG efforts in African countries. TİKA's agricultural projects focus on enhancing food security and resilience to climate change by offering training and resources for sustainable farming practices. These initiatives align with SDGs 2 (Zero Hunger) and 13 (Climate Action), improving agricultural productivity and sustainability. Additionally, vocational training centers set up by TİKA foster economic growth and job creation by equipping communities with vital skills. These programs contribute to SDGs 4 (Quality Education) and 8 (Decent Work and Economic Growth) by boosting employment opportunities. TİKA also uses CEZERİ-LABs as tools for science diplomacy, supporting innovations in science and technology. This study highlights examples from the development cooperation projects that demonstrate the concrete impacts of TİKA's science diplomacy efforts and their contribution to achieving the SDGs. By assessing these initiatives, the research showcases how TİKA's development cooperation helps advance Türkiye's science diplomacy strategy in alignment with the SDGs.

Keywords - TİKA, Science Diplomacy, Sustainable Development Goals (SDGs)

GİRİŞ

Pandemi, göç ve iklim değişikliği gibi küresel sorunların giderek arttığı ve iç içe geçtiği bir dünyada bilim diplomasisi, küresel sorunlara yönelik uluslararası işbirliği çabalarında önemli bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Diplomasî süreçlerinin bilimsel bilgi ve teknoloji paylaşımı ile doğrudan desteklenmesi esasına dayanan bilim diplomasisi, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'ni (SKH'ler) gerçekleştirmeye yönelik uluslararası kalkınma işbirliği çabalarında da etkin bir rol üstlenmiştir. Ülkelerin dış politika hedeflerini desteklemenin yanı sıra uluslararası iş birliğini artırma, bilimsel verileri politika yapımına entegre etme, teknoloji transferini teşvik etme ve dünya genelinde sürdürülebilir kalkınmaya yönelik çabaları desteklemeye giderek artan bir öneme sahiptir. Rio de Janeiro'da 2012 yılında gerçekleştirilen BM Konferansı'nda ilan edilen SKH'ler, acil küresel sorunları ele almada cesur bir taahhüdü temsil etmektedir. Bu birbirine bağlı 17 hedef, iklim değişikliği, kalkınma, yoksullukla mücadele ve cinsiyet eşitliği gibi çeşitli alanlarda iyileşme ve ilerlemeyi küresel ölçekte sağlamayı amaçlayacak şekilde tasarlanmıştır. Ancak, 2015 yılında BM Genel Kurulu tarafından belirlenen 2030 Gündemi'nin merkezinde bulunan bu hedeflerde yetersiz ilerleme kaydedilmiş ve küresel yoksulluk kaygı verici bir artış göstermiştir. Bu noktada, bilim diplomasisi ile ilgili akademik çalışmalar son yıllarda dünya genelinde olduğu gibi ülkemizde de popülerlik kazanmaya başlamıştır. Türkiye'nin bilim diplomasisine yönelik proaktif yaklaşımı, özellikle Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) aracılığıyla yürütülen uluslararası kalkınma işbirliği faaliyetlerinde görünür hale gelmiştir. Türkiye, farklı Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında uluslararası işbirliğini teşvik etmek için bilimsel ve teknik birikimini etkili bir şekilde kullanmaktadır. Bu çalışma, Türkiye'nin Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine yönelik bilim diplomasi çabalarını incelemekte olup, TİKA aracılığıyla Afrika'da yürütülen bilimsel/teknik bilgi paylaşımı ve kapasite geliştirmeye dayalı kalkınma işbirliği faaliyetlerine odaklanmaktadır.

Bu çalışma, TİKA'nın mesleki eğitim merkezleri, tarım okulları ve bilim laboratuvarları kurmasından oluşan üç ana vaka çalışmasını içermektedir. Bahse konu faaliyet örnekleri, TİKA'nın bilim diplomasisi girişimlerini SKH 2 (Sıfır Açlık), SKH 4 (Nitelikli Eğitim) ve SKH 8 (İnsana Yakınsır İş ve Ekonomik Büyüme), SKH 9 (Sanayi, Yenilik ve Altyapı), SKH 13 (İklim Eylemi) ve SKH 17 (Hedefler için Ortaklıklar) özelinde inceleyerek Türkiye'nin SKH'lere katkı sağlamada bilim diplomasisi uygulamalarını nasıl kullandığını göstermeyi hedeflemektedir. Bu kapsamda, sürdürülebilir tarım alanındaki ortak girişimler tarımsal verimliliği ve

sektörel direnci artırmış, mesleki eğitim proje ve programları ise yerel topluluklara ekonomik büyüme için gerekli becerileri kazandırmıştır.

Bahse konu faaliyet örneklerinin seçimi, aşağıdaki kriterlere göre yapılmıştır:

- Projenin SKH'lere Uyumu: Seçilen projeler, özellikle SKH 2 (Sıfır Açlık), SKH 4 (Nitelikli Eğitim), SKH 8 (Nitelikli ve Ekonomik Büyüme), SKH 9 (Sanayi, Yenilik ve Altyapı), SKH 13 (İklim Eylemi) ve SKH 17 (Hedefler için Ortaklıklar) ile doğrudan ilişkilidir.

- Etki Alanı: Projelerin, hedef ülkelerdeki topluluklar üzerindeki somut etkileri ve sonuçları dikkate alınmıştır. Bu, projelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine katkısının daha iyi anlaşılmasını sağlamak açısından önem taşımaktadır.

- Çeşitlilik: Farklı sektörlerde (tarım, eğitim, bilim ve teknoloji) yürütülen projelere yer verilmesi, araştırmanın kapsamını genişleterek ve bilim diplomasisinin çok boyutlu etkilerini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Bu çalışmada, birincil kaynaklar olarak TİKA raporları, proje belgeleri ve saha çalışmaları kullanılmaktadır. Bu belgeler, TİKA'nın yürüttüğü projelerin hedefleri, uygulamaları ve sonuçları hakkında doğrudan bilgi sağlamaktadır. Ayrıca, ikincil kaynaklar olarak bilim diplomasisi ve SKH'ler üzerine mevcut literatür taranmış, akademik çalışmalar değerlendirilmiştir. Bu sayede, bilim diplomasisi ile SKH'ler arasındaki ilişkiyi daha geniş bir perspektiften ele almanın mümkün olabileceği varsayılmaktadır. Çalışma, nitel araştırma yöntemleri ile tasarlanmış olup, hem betimleyici hem de analitik bir yaklaşım benimsemektedir. Betimleyici yöntemler, faaliyet örnekleri aracılığıyla TİKA'nın yürüttüğü projelerin genel yapısını ve işleyişini ortaya koymayı hedeflerken, analitik yöntemler, bu projelerin SKH'lere olan katkılarını ve bilim diplomasisi stratejilerinin etkinliğini incelemektedir. Çalışma, bilim diplomasisinin kritik yönlerini ele alan birkaç ana bölüme ayrılmıştır. Literatür taraması, alana ilişkin mevcut araştırmalara ve kuramsal temellere genel bir bakış sunmaktadır. Kavramsal çerçevesi bölümü bu uygulamanın teorik temellerini ve ana prensiplerini detaylandırmaktadır. Bilim Diplomasisinin SKH'lere uygunluğuna ilişkin bölüm, bilim diplomasisinin SKH'ler ile nasıl uyumlandığını ve bu hedeflere nasıl katkıda bulunduğunu incelemektedir. Faaliyet örnekleri bölümü, TİKA'nın Afrika ülkelerinde bilim diplomasisi stratejik olarak Afrika ülkeleri özelinde uygulamalarına odaklanarak, Türkiye'nin SKH'lere katkılarını üç ayrıntılı çalışmayla göstermektedir. Müteakiben, bu projelerde karşılaşılan temel zorluklara ilişkin bölüm, uygulamalar üzerinden bilim diplomasisi girişimlerinde karşılaşılan zorlukları incelemektedir. Türkiye'nin bu zorluklara yenilikçi yaklaşımlarının tartışıldığı bölüm ise bu

sorunları çözmek için kullanılan yaratıcı stratejileri sergilemektedir. Son olarak, sonuç bölümünde bulgular sentezlenerek Türkiye'nin bilim diplomasisi çabalarının SKH'lerin ilerlemesi nasıl bir katkı sağladığı tartışılmaktadır.

LİTERATÜR TARAMASI

Bu bölüm bilim diplomasisinin TİKA'nın girişimleri aracılığıyla Afrika'da SKH'lere destek olmada oynadığı rolü anlamak amacıyla, mevcut araştırmaları değerlendirmeyi ve sentezlemeyi hedeflemektedir. Bilim diplomasisi ve SKH'lerle kesişimi üzerine yapılan çalışmalar değerlendirilerek, ana eğilimler, tartışmalar ve teorik bakış açıları ortaya konacaktır. İlgili literatürü taranması üç ana bölüme ayrılmıştır. Öncelikle, bilim diplomasisine odaklanan akademik çalışmalar incelenecek; sonrasında SKH'lerle olan bağlantısı üzerine literatür değerlendirilecek; üçüncü olarak ise, çalışmanın mevcut boşlukları nasıl ele alabileceği ve akademik tartışmayı nasıl zenginleştirebileceği analiz edilecektir. Bu noktada amaçlanan şey mevcut literatürü analizin yanı sıra, konuya ilişkin gelecekte ele alınabilecek araştırma alanlarını ortaya koymaktır.

Bilim diplomasisinin temel kavramları ve stratejik uygulamalarına dair pek çok akademik çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Pierre-Bruno Ruffini (2017:85-112) bilimsel iş birliği ve bilgi paylaşımının uluslararası diplomasiye entegre edilmesinin küresel sorunların üstesinden gelinmesi ve uluslararası iş birliğinin artırılması için kritik olduğunu savunmaktadır. Benzer biçimde, E. William Colglazier (2012:775) bilimsel uzmanlığın diplomatik süreçlere entegre edilmesinin karmaşık küresel sorunlarla mücadele için gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Colglazier, bilim diplomasisinin bilimsel kararlar almayı mümkün kılarak uluslararası iş birliğini artırdığını ve küresel sorunları çözmeye kabiliyetini geliştirdiğini ileri sürmektedir. Turekian (2018), Hassan A. Vafai and Kevin E. Lancy'nin editörlüğünü yaptığı "Science and Technology Diplomacy: A Focus on the Americas with Lessons for the World, Volume I, The Role of Science in Diplomacy" adlı derleme çalışmanın kendine ait bölümde, teknolojik ve bilimsel ilerlemelerin diplomasiye nasıl entegre edilebileceğini ve uluslararası işbirliğini nasıl daha etkin hale getirebileceğini tartışmaktadır. Philip H. Abelson (1972:701) bilim, teknoloji ve diplomasiinin etkileşiminin ikili iş birliğini ilerletmek için gerekli olduğunu savunmakta, bilimsel ve teknolojik ilerlemelerin diplomatik çabaları etkin biçimde yönlendirebileceğini iddia etmektedir. Kristin M. Lord ve Vaughan C. Turekian (2007: 769-770) güncel küresel sorunlarla daha etkili şekilde

başatmenin bilim diplomasisinin politika yapımına entegrasyonu ile mümkün olabileceğini vurgulamaktadır. Luk Van Langenhove (2019:18-27) bilim diplomasisinin atmosfer ve okyanuslar gibi ortak küresel kaynakların yönetimi ve korunması için kritik olduğunu belirtmekte ve bilimsel uzmanlığın uluslararası işbirliğine entegrasyonuna yönelik çağrıda bulunmaktadır. Gabriella Paár-Jákli'nin (2014:92-104) ağ tabanlı yönetim ve bilim diplomasisine yönelik incelemesi, bilim diplomasisinin Kuzey Amerika ve Avrupa arasındaki ilişkileri geliştirmedeki önemini göstermektedir.

Öte yandan, bilim diplomasisinin etkileri ile ilgili alan çalışmaları da mevcuttur. Örneğin, Halil İbrahim Aydın ve Muhammet Cemal Şahinoğlu'nun (2023:41) çalışmaları bilim diplomasisinin ekonomik gelişmeyi olumlu yönden desteklediğini savunmaktadır. Olgun ve Erçetin Türk (2024:1126-1131) ise, yüksek öğretim kurumlarının bilim diplomasisi uygulamalarını incelemekte ve bunların uluslararası işbirlikleri kurma ve gündem oluşturmadaki rolünü vurgulamaktadır. Ferhat Kökyay (2023:243-244) işbirliği yapılan araştırma istasyonlarının Türkiye'nin Antarktika stratejisine nasıl katkıda bulunduğunu ve Türkiye'nin bilimsel ve diplomatik konumunu güçlendirmedeki rollerini göstermektedir. Atsushi Sunami ve ekibi (2015:243-257), Japonya'nın bilim diplomasisinin etkinliğini incelerken, potansiyeli ve zorluklarını tartışmaktadır. Gerrit Röbber (2021) bilim diplomasisinin, bilim insanları ile politika yapımcılar arasındaki temas kopukluğunu azaltmadaki rolünü vurgulamaktadır. Özetle, yukarıda incelenen çalışmalar, bilim diplomasisinin küresel sorunlara ortak çözümler geliştirmek ve uluslararası işbirliğini artırmak için kritik bir öneme sahip olduğunu göstermekte ve bilimsel uzmanlığın diplomatik süreçlere etkin bir şekilde entegrasyonunun gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu çalışmalar, hem temel kavramları hem de belirli sorunları ele alarak, bilim diplomasisinin çağdaş uluslararası ilişkilerdeki rolünü ve küresel yönetim üzerindeki etkisini kapsamlı bir şekilde anlamayı sağlamaktadır.

Bilim diplomasisi ve SKH'ler üzerine yapılan akademik çalışmalar incelendiğinde, bilim diplomasisinin bu hedeflere katkılarını belirgin bir şekilde ele alan çalışmalar da bulunmaktadır. Bu kesişimi derinlemesine inceleyen birçok dikkat çekici örneklerden biri William Colglazier'in (2015:1048-1050) SKH'leri gerçekleştirebilmek için dönüştürücü teknolojilerin önemini ele alan çalışmasıdır. Peter F. McGrath (2023:105-115) da SKH'lere ulaşmada bilim diplomasisinin önemini vurgulamaktadır. McGrath, bilimsel uzmanlığın diplomasiye entegre edilmesinin, yoksulluk ve iklim değişikliği gibi zorluklarla mücadelede küresel işbirliğini artırdığını savunmaktadır. Raymand Saner (2015:1-2) bilim

diplomasinin SKH'leri gerçekleştirmede hayati bir öneme sahip olduğunu ileri sürmektedir. H. Elizabeth Thompson (2018:45-47) ise gelişmekte olan küçük ada devletlerinin SKH'lere ulaşmak için bilim diplomasisini nasıl kullanabileceklerini incelemektedir. Benzer şekilde, Norma P. Muñoz Sevilla ve ekibinin kaleme aldığı "Science Diplomacy and SDG17: Analysis of Sustainable Development in Latin America" başlıklı çalışma (2021:49608-49614) bilim diplomasinin SDG 17'yi (küresel ortaklıklar) ilerletmedeki rolünü analiz etmektedir. Yazarlar, bilimsel işbirliğini teşvik etmenin ve bilimsel uzmanlığı diplomasiye entegre etmenin bölgesel kalkınmayı artırabileceğini, sürdürülebilirlik sonuçlarını iyileştirebileceğini ve Latin Amerika'da uluslararası ortaklıkları güçlendirebileceğini savunmaktadır.

Bununla birlikte, bilim diplomasinin küresel yönetim ve kalkınma üzerindeki rolünü ele alan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin, Rennkamp ve Seabra (2009) bilim diplomasinin sanayileşmekte olan ülkelerde sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmedeki önemini vurgulamakta ve küresel bilimsel girişim ve ortaklıklara katılımı eşitlikçiliği savunmaktadır. E. William Colglazier (2016) de bilim ve diplomasinin sürdürülebilir kalkınmayı başarmada nasıl entegre edilebileceğini tartışmaktadır. Echeverria, Aquino ve Windmeier (2020:3-12) ise bilim diplomasinin, uluslararası işbirliğini teşvik ederek ve araştırmaları sürdürülebilirlik hedefleriyle uyumlu hale getirerek Latin Amerika'da bölgesel kalkınmaya ilişkin engellerin nasıl aşılabileceğini tartışmaktadır.

Bu akademik çalışmalar genel olarak bilim diplomasinin uluslararası işbirliğini kolaylaştırabileceğini, bölgesel ve küresel zorluklarla mücadelede önemli bir araç olabileceğini ve bilimsel uzmanlığı politika yapımına entegre ederek sürdürülebilir kalkınmayı teşvik edebileceğini göstermeye çalışmaktadır. Mevcut literatür, genel olarak Latin Amerika ve gelişmekte olan küçük ada devletleri gibi belirli bölgelerde bilim diplomasinin rolünü kapsamlı bir şekilde ele almakla birlikte, TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı) gibi kuruluşların Afrika'daki bilim diplomasisi girişimlerini sınırlı bir şekilde ele almaktadır (Eren, 2020:135-138; Djamanca ve Çağlar, 2023:521-522). Bu çalışma, TİKA'nın kapasite geliştirme ve bilgi paylaşımına yönelik kalkınma işbirliği faaliyetleri ve çabalarının Afrika kıtasında SKH'lere nasıl katkı sağladığını inceleyerek bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. TİKA'nın projelerinden oluşan detaylı faaliyet örnekleri sunulurken, bilim diplomasinin bölgesel kalkınma girişimlerine entegrasyonuna yönelik etkili stratejiler gösterilecek ve bu çabaların yerel topluluklar üzerindeki etkileri ele alınacaktır. Bu çerçevede, bilim diplomasinin çeşitli bağlamlardaki uygulamalarının etkinliği

incelenerek, konuya ilişkin akademik tartışmalara katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bilim diplomasisi kavramı, Joseph Nye'in (2004:5) 1990 yılında "yumuşak güç" kavramını ortaya atması sonrasında akademik ve siyasi çevrelerde önem kazanmıştır. Nye, kültürel varlıklar ve teknolojik kabiliyetler gibi yumuşak güç araçlarının devletlerin uluslararası ilişkilerde etki ve itibar sağlamasında oynadığı rolün önemini vurgulamıştır. Bilim diplomasisi, 2000'li yıllara kadar ulusal hükümetler tarafından bir diplomasi aracı olarak geniş çapta kabul görmemiştir (Van Langenhove, 2019:18-27). Bilim diplomasinin, Nye'in yumuşak güç olarak adlandırdığı şeyin bir parçası haline gelmesi yeni bir gelişmedir. Bilim diplomasinin önemini anlamak, günümüz uluslararası işbirliği eğilim ve dinamiklerini anlamada kritik öneme sahiptir.

Bilim diplomasisi, çeşitli motivasyonlar içermektedir. Bunlar yumuşak gücü artırmak, ulusal güvenliği sağlamak ve ticareti teşvik etmeye yönelik stratejiler ile ilişkilendirilebilir. Bunların yanı sıra bilim diplomasisi, bilimsel işbirliğinin kritik olduğu ikili veya bölgesel sorunları, örneğin ortak kaynakların yönetimi gibi konulara yönelik de olabilmektedir. Ayrıca, iklim değişikliği gibi küresel sorunlarda da önemli bir araç olarak değerlendirilebilir. Temelde, diplomasi uluslararası alanda ulusal çıkarları ilerletmeyi amaçlamaktadır (SYNTHESIS, 2018). Dolayısıyla, bilim diplomasisi ülkeler arasında bilimsel işbirliğini kolaylaştırarak Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine (SKH) ulaşmanın bir yolu olarak görülebilir (Saner, 2015:1-2). Diplomatların bilim diplomasisini tanıması ve uygulaması, dış politika hedefleri için stratejik yönlendirme sağlayabilir. Bilim diplomasisi, eğitim, kapasite geliştirme ve inovasyon gibi alanları kapsayan uluslararası kalkınma işbirliğini yönlendirmede etkili bir rol oynamaktadır. Bu yönüyle bilim diplomasisi sadece hükümetler arası ilişkileri yönetmekle kalmayıp, aynı zamanda stratejik gelişmeler ve müzakereler yoluyla sürdürülebilir kalkınmayı ilerletme ve 2030'a kadar SKH'leri gerçekleştirmede önemli bir mekanizma olarak değerlendirilebilir (Smit, 2018:81-99).

Bilim, küresel sorunları çok taraflı işbirliği mekanizmalarıyla ele almak için gerekli olan evrensel, ortak bir dil sağlayarak kültürler arası köprü görevi üstlenmiştir. Bilim, zorlukları belirleyerek, etkili eylemler önererek, ilerlemeyi takip ederek ve yenilikçi çözümler geliştirerek SKH'lerin gerçekleştirilmesine yardımcı olabilir (Seth, 2019). Bilim diplomasisi, bilimsel işbirliklerini kullanarak uluslararası ilişkileri teşvik etme ve ortak sorunları ele alarak çözüm üretme süreçlerini içermektedir (Colglazier, 2015:1048-1050). Charles Weiss'e göre

(2015:411-430), bilim diplomasisi, bilimsel ve teknolojik işbirliği ile rekabeti dış politika araçları olarak kullanarak diplomatik hedeflere ulaşmayı ifade etmektedir. Küresel sorunları yönetmek için bilimsel iletişim, işbirliği ve aynı zamanda da rekabetten yararlanmayı içermektedir. Bilim diplomasisinin bir örneği, Soğuk Savaş rekabetinin önemli bir unsuru olarak kabul edilen ABD ve SSCB arasındaki uzay yarışı olabilir. Bir diğer örnek ise, Batı Almanya hükümetinin, Sovyetler Birliği ile araştırma işbirliğini kullanarak Berlin'in statüsü gibi konularda siyasi tavizler müzakere etmek için bilim diplomasisini yumuşak güç aracı olarak kullanmasıdır (Max Planck Research, 2023:52-55). Ayrıca, bilim ve teknoloji, eğitim yoluyla eleştirel düşünmeyi artırması yönüyle kamu diplomasisi için de temel öneme sahiptir. William Colglazier'e göre, bilim ve teknoloji uluslararası işbirliğini kolaylaştırmakta, ekonomik kalkınmaya ve demokrasinin gelişimine doğrudan katkı sağlamaktadır (Colglazier, 2017).

Bilim Diplomasisinin Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile İlişkisi

Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi, tüm BM sistemini kapsayacak bir politika çerçevesi sunmaktadır. Bu gündem, iklim değişikliği, göç, afet risklerini azaltma ve uyuşturucu ile mücadele politikaları gibi küresel sorunları 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi aracılığıyla ele almayı amaçlamaktadır (Van Langenhove, 2016:14-17). Bu hedefler, yoksulluğun ve açlığın sona erdirilmesi, sağlık ve eğitim hizmetlerinin sağlanması, cinsiyet eşitliğinin sağlanması, sürdürülebilir ekonomik büyümenin teşvik edilmesi ve çevrenin korunması gibi geniş bir yelpazeyi içermektedir. SKH'ler ayrıca yönetim, hukuk devleti ve uluslararası işbirliğine de vurgu yapmaktadır. Her hedef, gelişimi izlemek için belirli alt hedefler ve gösterge çerçevesi ile desteklenmektedir. Bilim ve teknolojinin, özellikle Hedef 17 ve çeşitli sektörel hedefler kapsamında oynadığı rol dikkat çekicidir. 2030 Gündemi'nin iddialı hedeflerine ulaşmak, BM üye devletlerinin ve devlet dışı aktörlerin küresel ve yerel düzeylerde işbirliğini yadsınamaz hale getirmiştir.

Çağımızın karmaşık ve birbirine bağlantılı kalkınma sorunları bilimsel çözümler gerektirmektedir. Bu gereklilik, bilimsel ve diplomatik topluluklar arasında işbirliği potansiyelini büyük ölçüde artırmaktadır (Thompson, 2018:45-47). Örneğin, ortak araştırma girişimleri, temiz enerji veya iklim eylemi gibi SKH'lere yönelik çabalar birçok ülkeye ekonomik olarak fayda sağlayacak teknolojik yeniliklere imkan sağlamaktadır (Goldson & Gluckman, 2015:231-240). Neoliberalizm teorisine göre, uluslararası

kurumlar küresel ekonomik entegrasyonu destekler (Moravcsik, 2008:234-251). Bilim diplomasisi, bilimsel bilginin sınırlar ötesinde paylaşımını mümkün kılarak, yoksulluk, sağlık ve eğitim gibi alanlarda belirlenen SKH'lere ulaşılmasına yönelik küresel işbirliği çabalarını daha verimli hale getirme potansiyeline sahiptir (Gluckman et al, 2017). Bilim diplomasisi, bilgi paylaşımını, teknoloji transferini ve sınır ötesi ortak girişimleri kolaylaştırmakta; yoksulluk, sağlık, eğitim ve çevresel sürdürülebilirlik gibi küresel konularda somut çözümler üretmektedir. Birleşik Krallık Kraliyet Topluluğu tarafından yayımlanan rapora göre, bilim diplomasisi, dış politika hedeflerine ulaşmak için bilimsel danışmanlık kullanma, uluslararası bilimsel işbirliğini teşvik etme ve uluslararası ilişkileri geliştirmek için bilimsel işbirliğini kullanma gibi farklı boyutları içermektedir (The Royal Society, 2010:5-14). Her boyut, diplomatik ve bilimsel etkileşim alanında belirli hedeflere hizmet etmektedir.

Bilim, 17 SKH'nin her birinde belirtilen 169 hedefe ulaşmada vazgeçilmez bir rol oynamaktadır. Birçok SKH, ülkelerin tek başına ulaşamayacağı hedefler olup, uluslararası işbirliğini gerektirmektedir. Ne yazık ki, bilimsel araştırmalar ve çıktılar genellikle yüksek gelirli ülkelerde yoğunlaşmıştır. Öte yandan, düşük ve orta gelirli ülkeler genellikle finansman, eğitim ve beyin göçü gibi zorluklarla karşı karşıyadır ve araştırma için gerekli altyapıdan yoksundurlar. Ayrıca, yüksek gelirli ülkelere edinilen araştırmalar düşük ve orta gelirli ülkelere çoğu zaman doğrudan uygulanabilir olmayıp, bu durum yerel araştırma ve geliştirmeyi desteklemenin önemini ortaya koymaktadır (McGrath, 2023:105-115). Bilim ve teknolojiye kapasite oluşturmak için düşük ve orta gelirli ülkelerin yerel çözümler geliştirmesi SKH'lere ulaşmada büyük öneme sahiptir. Aşağıdaki faaliyet örnekleri, Türkiye'nin TİKA aracılığıyla bazı Afrika ülkelerinde SKH'lere bilim diplomasisi yoluyla nasıl katkı sağladığını incelemektedir.

FAALİYET ÖRNEKLERİ

Somali Zembem Üniversitesi Anadolu Tarım Fakültesi Vakasının İncelenmesi

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı ile IHH İnsani Yardım Vakfı işbirliğiyle 2013'de kurulan Somali Uygulamalı Tarım Okulu, sonradan Somali Zembem Üniversitesi Anadolu Tarım Fakültesine dönüştürülmüştür. Somali'de sürdürülebilir tarımı teşvik etme ve eğitim kapasitelerini artırmada oynadığı rol ile SKH'lere ulaşmada bilim diplomasisinin kullanımına iyi bir örnek teşkil etmektedir (TİKA Somali, 2016).

Kapsam ve Hedefler

Somali Tarım Okulu Projesi'nin temel hedefi bölgesel kuraklık ile mücadele etmek, yerel kaynakların potansiyelini artırmak ve sürdürülebilir tarım uygulamaları yoluyla kendine yeterliliği teşvik etmektir. Mogadişu'da bulunan proje, başlangıçta arazi edinimi konusunda bazı zorluklarla karşılaşmış olsa da eğitim ve tarıma müsait 2000 m²'lik bir arazide gerçekleştirilmiştir (Anadolu Ajansı, 2016).

Uygulama ve Başarılar

Başlangıçta Türk uzmanların yönettiği proje, sera kurulumları ve sulama sistemlerinin kurulumu için kapsamlı bir arazi hazırlık süreci gerektirmiştir. 2013 yılının başlarında çeşitli fidelerin ekimiyle tarımsal faaliyetler başlamış ve yerel tarım uygulamalarında verimliliği artırma hedeflenmiştir. Lojistik sıkıntılara rağmen, proje başarılı bir şekilde salatalık, patlıcan ve biber gibi çeşitli tarım ürünlerinin hasadını gerçekleştirerek gıda güvenliği hedeflerine katkı sağlamıştır. Somali Tarım Okulu'nun 2015 yılında Zenzem Üniversitesi Anadolu Tarım Fakültesi'ne dönüştürülmesi, IHH, Zenzem Vakfı ve TİKA arasındaki devam eden işbirliğinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Üniversite, modern tesis ve ekipmanlarla altyapısını geliştirmiş araştırma kapasitesi ve eğitim olanaklarını artırmıştır (Somali Tarım Okulu ilk mezunlarını verdi, 2018). Böylece, TİKA işbirliği ile açılan ve TİKA tarım uzmanların da kuruluş aşamasında görev aldığı Anadolu Tarım Fakültesinde nitelikli eğitim faaliyetleri yapılmaktadır. Bu faaliyetler, özellikle SKH 2 (Sıfır Açlık), SKH 4 (Nitelikli Eğitim), SKH 8 (Nitelikli ve Ekonomik Büyüme) ve SKH 17 (Hedefler için Ortaklıklar) gibi Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine önemli katkılar sağlamıştır.

Bilim Diplomasisi ve Uluslararası İşbirliği

Zenzem Üniversitesi Anadolu Tarım Fakültesi'nin kuruluşu bilim diplomasisi ilkeleriyle uyumlu bir şekilde tarımsal araştırma ve eğitimde uluslararası işbirliğini teşvik etmektedir. Proje kapsamında Türk uzmanlarca Somalili uzmanlara aktarılan bilgi transferi, eğitim ortaklıkları yoluyla sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmede en iyi uygulama örneklerindedir. Zenzem Üniversitesi Anadolu Tarım Fakültesi, özellikle Somali'de sürdürülebilir tarım ve gıda güvenliğini teşvik etme bağlamında, etkili bilim diplomasisinin somut kanıtı olmuştur. Üniversitenin kuruluşundan itibaren lider bir eğitim kurumu haline gelme yolculuğu, küresel zorlukların bilim işbirliği yoluyla ele alınmasının dönüştürücü etkisini göstermektedir. Zenzem Üniversitesi Anadolu Tarım Fakültesi, sürdürülebilir kalkınma ve bilim diplomasisi modelidir ve dünya genelinde SKH'leri ilerletmek için benzer girişimlere ilham vermektedir.

Sudan-Türkiye Mesleki ve Teknik Eğitim Merkezi Vaka Çalışması

Sudan'ın mesleki eğitim sorunlarına çözüm getirmek amacıyla Hartum'da kurulan Sudan-Türkiye Mesleki ve Teknik Eğitim Merkezi, SKH'lere bilim diplomasisi aracılığıyla ulaşma çabalarının bir diğer örneğini sergilemektedir (Sudan'a Türk Mesleki ve Teknik Eğitim Merkezi Kuruluyor, 2012)

Kapsam ve Amaçlar

Merkez, 2013 yılında Sudan Eyalet Valiliği ve Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı işbirliğiyle kurulmuştur. Temel amacı, Sudan'daki mesleki eğitmen eksikliğini gidermeye destek olmaktır (TİKA ve Türk Kızılay'ının Sudan'daki Mesleki Eğitim Desteği Sürüyor, 2022).

Uygulama ve Başarılar

Başlangıçta makine ve ekipman alımlarıyla desteklenen Merkez, yerel zorluklara rağmen, 2013 yılından bu yana faaliyettedir. 62 personel istihdam edilen Merkez, CNC programlama, mobilya üretimi, HVAC sistemleri, elektrik mühendisliği, mekatronik, bilgisayar programlama, turizm, otel yönetimi ve tekstil gibi alanlarda atölye eğitimleri sunmaktadır. Yerel talebi karşılamak amacıyla 2015 yılında bir tekstil bölümü eklenmiştir. Böylece, TİKA'nın katkılarıyla inşa edilen Merkez, TİKA tarafından görevlendirilen Türk uzmanlarının doğrudan görev aldığı istihdam projeleriyle beceri açıklarını giderip kapsayıcı eğitimle sürdürülebilir kalkınmayı teşvik ederek, SKH 4 (Kaliteli Eğitim), SKH 8 (Nitelikli ve Ekonomik Büyüme), SKH 13 (İklim Eylemi), SKH 9 (Sanayi, Yenilik ve Altyapı) ve SKH 17 (Hedefler için Ortaklıklar) gibi Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine katkıda bulunmuştur.

Bilim Diplomasisi ve Uluslararası İşbirliği

Merkez, faaliyetlerini uluslararası alana açmak amacıyla 2017 yılında bir pilot proje başlatmış, Cibuti'den mobilya üretimi ve HVAC sistemleri eğitimi için katılımcılar ağırlamıştır. Sudanlı eğitmenler tarafından yürütülen bu işbirliği, bilgi alışverişi ve kapasite geliştirmeyi mümkün kılmış, Merkez'in bölgesel işbirliğinde daha büyük bir rol oynamasına imkan sağlamıştır. Merkez, 2018 yılında Güney Darfur'a yönelik bir genişleme gerçekleştirerek, kadın eğitmenlere tekstil üretimi, otel yönetimi ve yazılım konularında eğitimler sunmuştur. Bu girişim, yerel kapasiteleri artırmayı ve kapsayıcı kalkınmayı teşvik etmeyi hedeflemiştir. Sudan-Türkiye Mesleki ve Teknik Eğitim Merkezi, etkili bilim diplomasisi örneği olup, mesleki teknik eğitimde uluslararası işbirliğine bir model teşkil etmektedir.

TİKA CEZERİ-LAB'ları Vaka Çalışması: Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine Yönelik Bilim Diplomasisinin Katalizörleri

Son yıllarda, TİKA tarafından birçok Afrika ülkelerinde bulunan üniversitede üniversitelerde makine ve robotların prototiplerinin kolayca tasarlanıp üretilebileceği atölye laboratuvarları kurulmuştur. Bu tesisler genellikle FABLAB olarak bilinmekte olup öğrenciler ile araştırmacıların uygulamalı projelerde rol almasına ve endüstriyel aktörlerin Ar-Ge faaliyetlerini yürütmelerine olanak tanımaktadır (TİKA Faaliyet Raporu, 2021; TİKA Faaliyet Raporu, 2022).

Kapsam ve Hedefler

CEZERİ-LAB projesi, Afrika'daki birçok üniversite ve araştırma kurumunda uygulamalı öğrenme ve endüstriyel Ar-Ge faaliyetlerine katkı sağlamak amacıyla kurulmuş bir dizi atölye laboratuvarını kapsar. Bu laboratuvarlar, makine ve robot prototiplerinin tasarımı ve üretimi için imkanlar sunan, 3D tasarım ve yazdırma eğitimleri sağlayan tesislerdir. Projenin kapsamı, özellikle Afrika'nın gelişmekte olan bölgelerinde teknolojiye erişimi artırmayı hedeflemektedir.

Uygulama ve Başarılar

CEZERİ-LAB projesinin uygulanması, özellikle teknolojik altyapı oluşturma ve eğitim fırsatları sağlama açısından dikkat çekici başarılar elde edilmiştir. Proje, TİKA tarafından görevlendirilen Türk uzmanların bir dizi üniversite ve araştırma merkeziyle işbirliği yaparak uygulanmıştır. Öne çıkan başarılar şunlardır:

Kurulan Atölyeler ve Eğitim Programları: Cezayir (CEZERİ 3D Dijital Üretim Laboratuvarı, 2021), Güney Afrika (TİKA Desteğiyle Güney Afrika Cumhuriyeti, 2022), Sudan ve Tanzania (TİKA Sudan'da Tam Donanımlı 3d Laboratuvarı Kurdu, 2021; CEZERİ Laboratuvarı Tanzania'da, 2023) gibi ülkelerde 3D dijital üretim laboratuvarları kurularak öğrencilerin ve araştırmacıların uygulamalı projelerde yer almasına olanak tanınmıştır. Bu laboratuvarlar, 3D yazdırma ve tasarım üzerine eğitimler vererek katılımcıların yenilikçi projeler geliştirmesini sağlamaktadır.

13 Farklı Merkez: CEZERİ-LAB'lar, dünya genelinde 13 farklı merkezde kurulmuş olup, bu merkezler gelişmekte olan bölgelerde teknolojik altyapı sağlamaktadır. Bu sayede daha fazla öğrenci

ve araştırmacı, robotik ve makine tasarımı gibi ileri teknoloji alanlarında beceriler kazanabilmektedir.

Küçük Ölçekli Kurulumlar: Tanzania ve Gana gibi ülkelerde daha küçük ölçekli CEZERİ Stüdyo merkezleri kurulmuş, yerel düzeyde eğitim ve üretim olanakları sunulmuştur.

Bu başarılar, özellikle uygulamalı öğrenme fırsatlarını artırarak, yerel halkın teknolojiyi öğrenmesini ve kullanmasını sağlamış, aynı zamanda gelişen endüstrilere katkıda bulunmuştur. Böylece, Proje, Birleşmiş Milletler'in Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) doğrultusunda SKH 4 (Nitelikli Eğitim), SKH 8 (İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme), SKH 9 (Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı gibi hedeflere katkı sağlamıştır).

Bilim Diplomasisi ve Uluslararası İşbirliği

CEZERİ-LAB projesi, bilim diplomasisi ve uluslararası işbirliği bağlamında önemli bir örnek teşkil etmektedir. Proje, farklı ülkeler ve bölgeler arasında bilimsel ve teknolojik işbirliklerini teşvik etmek ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine katkı sağlamak amacıyla uygulanmıştır.

Uluslararası Ortaklıklar ve İşbirlikleri: CEZERİ-LAB'lar, Cezayir Bilim ve Teknik Bilgi Araştırma Merkezi, Güney Afrika Witwatersrand Üniversitesi, Sudan Uluslararası Afrika Üniversitesi ve Tanzania Dar es Salaam Teknoloji Enstitüsü gibi saygın kurumlarla işbirliği yapılarak kurulmuştur. Bu tür ortaklıklar, hem yerel düzeydeki altyapının güçlenmesine hem de uluslararası bilgi alışverişinin teşvik edilmesine olanak tanımaktadır.

Bilim Diplomasisi Aracı Olarak CEZERİ-LAB: Proje, bilim diplomasisi yoluyla teknolojik gelişmeleri sınır ötesi kalkınma zorluklarına yanıt olarak kullanılmaktadır. Bu sayede, gelişmekte olan bölgelerdeki bilim insanları ve araştırmacılar için fırsatlar yaratılmış, aynı zamanda uluslararası işbirlikleri sayesinde teknoloji transferi sağlanmıştır.

Özetle TİKA CEZERİ-LAB projesi, sadece eğitim ve teknolojik altyapı kurma amacını gütmekle kalmamış, aynı zamanda bilim diplomasisi aracılığıyla uluslararası işbirliklerini pekiştirmiş ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine önemli bir katkı yapmıştır.

SONUÇ

Türkiye, Zemzem Üniversitesi Anadolu Tarım Fakültesi kurulumunda karşılaşılan zorlukları yerel

ve uluslararası kuruluşlarla stratejik ortaklıklar kurarak aşmayı başarmıştır. Bu ortaklıklarda IHH İnsani Yardım Vakfı gibi kuruluşlar yer almış ve bu sayede arazi edinimi ile ilgili sorunlar aşılmış, temel kaynaklara ve yerel uzmanlığa erişim mümkün hale gelmiştir. Ayrıca, Türkiye, kuraklığa dayanıklı ürünler ve sürdürülebilir tarım yöntemleri gibi birbiriyle uyumlu tarım uygulamaları geliştirerek, bu uygulamaların yerel ihtiyaçlara ve çevresel koşullara uygun olarak sürekli olarak iyileştirilmesini sağlamıştır.

Sudan Türk Mesleki ve Teknik Eğitim Merkezi'ndeki zorluklar, siyasi istikrarsızlık ortamında bile destekten vazgeçilmeyerek ele alınmış ve yönetilmiştir. Makine ve ekipman temini, operasyonların sürekliliğini sağlamıştır. Türk personel ve uluslararası denetimin varlığı, yerel zorluklarla başa çıkmayı kolaylaştırmıştır. Mesleki eğitimcilerin yetersizliklerini gidermek için eğitimler sunularak Merkez'in programları genişletilmiş ve yerel talebe uygun yeni bölümler, eklenmiştir. Ayrıca, Türkiye, Cibuti ve Güney Sudan'a eğitim desteği vererek bölgesel iş birliği ve bilgi paylaşımını teşvik etmiş ve Merkez'i bölgede önemli bir mesleki eğitim merkezi olarak konumlandırmıştır.

CEZERİ-LAB projesindeki zorluklar ise Türkiye'nin üniversiteler ve dünya çapındaki kurumlarla stratejik ortaklıklar kurularak küresel bir CEZERİ-LAB ağı oluşturulmasıyla aşılmıştır. Bu, kaynak ve uzmanlık paylaşımını kolaylaştırmıştır. CEZERİ Stüdyo gibi ölçeklenebilir modellerin kullanımı, çeşitli kaynak seviyelerinde esnek, etkin ve uygun maliyetli uygulamalar sağlamış ve projenin daha geniş bir etki alanına ulaşmasına imkan tanımıştır. Ayrıca, Türkiye'nin uluslararası ortaklar ve yerel paydaşlarla işbirliği yapması, çeşitli teknolojik ilerlemelerin ve eğitim yöntemlerinin entegrasyonunu sağlayarak, kapsayıcı yeniliği ve ekonomik büyümeyi teşvik etmiştir.

Türkiye'nin bilim diplomasisi alanındaki başarılı girişimleri, küresel ve bölgesel düzeyde SKH'lere ulaşmada önemli bir rol oynamaktadır. Somali ve Sudan'daki projeler, yerel ihtiyaçlara yönelik bilimsel bilgi ve deneyim paylaşımının etkili bir şekilde uygulandığını, bu süreçlerin tarım ve mesleki eğitim gibi kritik alanlarda anlamlı gelişmelere yol açtığını göstermektedir. Ayrıca, CEZERİ-LAB projesi gibi uluslararası teknoloji işbirlikleri, Türkiye'nin küresel düzeyde teknoloji açıklarını kapatma ve yenilikçi çözümler sunma konusundaki kararlılığını vurgulamaktadır. Türkiye'nin bu süreçlerdeki etkin rolü, SKH'lerin ilerletilmesine olan katkısı ve bilim diplomasisinin uluslararası işbirliği ve kapasite geliştirme üzerindeki etkisini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu başarılar, ayrıca,

bilim ve diplomasisinin kalkınma işbirliği faaliyetleri aracılığıyla harmanlanmasının küresel sorunlara ortak küresel çözümler üretmede taşıdığı önemi göstermektedir. Türkiye'nin uygulama örneklerinde görüldüğü gibi, bilim diplomasisi ile kalkınma işbirliği faaliyetlerinin harmanlanması, ülkelerin küresel sorunlara daha etkin çözümler üretme kapasitesini artırma potansiyeline sahiptir. Bilim diplomasisi, bilimsel bilgiyi ve teknolojiyi sağlayarak teknik işbirliğini daha etkin hale getirmekte; kalkınma işbirliği ise bilim diplomasisinin uygulama alanlarını genişleterek küresel sorunlara ortak çözümler üreten uluslararası işbirliklerine yönelik yeni sinerjiler oluşturmaktadır.

Tüm bunların yanı sıra, Türkiye'nin resmi kalkınma işbirliği ajansı olarak TİKA'nın bilim diplomasisi kapsamında yürüttüğü projeler SKH'lara doğrudan katkı sağlamaktadır. Bu noktada, bilim diplomasisi alanında yürütülen faaliyetler Türkiye'nin kalkınma anlayışının yalnızca yerel ve bölgesel işbirlikleriyle sınırlı kalmayıp, Birleşmiş Milletler'in küresel ölçekte ele aldığı 2030 Kalkınma Gündemine hizmet etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abelson, P. H. (1972). Science, Technology and Diplomacy. *Science*, 178(4062), 701.
- Aydın, H. İ., & Şahinoğlu, M. C. (2023). Bilim diplomasi ve ekonomik kalkınma ilişkisi üzerine bir deneme. S. Çapar & H. İ. Aydın (Eds.), *Türkiye Yüzyılına Girenken Diplomasi Üzerine Ekonomi-Politik Yazılar*, (s. 41). Ankara.
- “CEZERİ 3D Dijital Üretim Laboratuvarı #Cezayir’de hizmete açıldı”(2021), https://www.facebook.com/TİKATurkey/videos/CEZERİ-3d-dijital-%C3%BCretim-laboratuvar%C4%B1-cezayirde-hizmete-a%C3%A7%C4%B1ld%C4%B1/518962066051730/?locale=sq_AL.
- “CEZERİ Laboratuvarı Tanzanya’da (2023),” [https://TİKA.gov.tr/detail-CEZERİ laboratuvarı tanzanya%27da/](https://TİKA.gov.tr/detail-CEZERİ-laboratuvarı-tanzanya%27da/);
- Colglazier, E. W. (2012). Science and diplomacy. *Science*, 335(6070), 775.
- Colglazier, E. W. (2015). Sustainable development agenda: 2030: Building knowledge-based societies is key to transformative technologies. *Science*, 349(6252), 1048-1050.
- Colglazier, E. W. (2016). Diplomacy for science and science for sustainable development. *Science & Diplomacy*, 5(1). Retrieved from <http://www.sciencediplomacy.org/editorial/2016/diplomacy-for-science-and-science-for-sustainable-development>
- Colglazier, E. W. (2017). Optimism, pessimism, and science diplomacy. *Editorial*, 06/30/2017. Retrieved from <https://www.sciencediplomacy.org/editorial/2017/optimism-pessimism-and-science-diplomacy>
- Djamanca, A., & Çağlar, A. (2023). Kamu diplomasisi perspektifinden Türkiye – Sahra-Altı Afrika ilişkileri. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 16(2), 513-530. <https://doi.org/10.25287/ohuibf.1221836>.
- Echeverría, L., Aquino, K., & Widmaier, C. (2020). Science diplomacy and sustainable development goals: A Latin American perspective. *Science Diplomacy Review*, 2(1), 3-12.
- Eren, S. (2022). Kamu Diplomasisi Bağlamında Türkiye’nin Afrika Açılım Politikası. Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 10(1), 128-152. <https://doi.org/10.14782/marmarasbd.1035048>
- Goldson, S. L., & Gluckman, P. D. (2015). Science, diplomacy and trade: A view from a small OECD agricultural economy. In L. S. Davis & R. G. Patman (Eds.), *Science Diplomacy: New Day or False Dawn?* (ss. 231-240). Singapore.
- Ibragimov, K., & Yakovleva, N. (2023). Bilim diplomasi bağlamında ortak araştırma istasyonlarının Türkiye’nin Antarktik vizyonuna katkısı. Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(1), 243-244.
- Krasnyak, O. (2018). The Apollo-Soyuz Test Project: Construction of an ideal type of science diplomacy. *The Hague Journal of Diplomacy*, 13(4), 410-431.
- Labuschagne Smit, D. (2018). An overview to the inclusiveness of science in diplomacy within the Indian Ocean Economy, in South-South Cooperation: Role of Science Diplomacy (ss. 81-99). RIS.
- Lord, K. M., & Turekian, V. C. (2007). Time for a new era of science diplomacy. *Science*, 315(5813), 769-770.
- McGrath, P. F. (2023). The sustainable development goals, science diplomacy, and TWAS. In S. Araldi (Ed.), *Science Diplomacy: Foundations and Practice* (pp. 105-115). Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste.
- Muñoz Sevilla, N. P., Pachauri, A., Martínez Falcón, J. C., Sakthi, J. S., et al. (n.d.). Science diplomacy and SDG17, analysis of sustainable development in Latin America. *International Journal of Development Research*, 11(08), 49608-49614.
- Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in politics*. New York: Public Affairs.
- Rößler, G. (2021). Science diplomacy. In T. Schmohl & T. Philipp (Eds.), *Handbuch Transdisziplinäre Didaktik*. Transcript Verlag. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/jj.11425484.26>
- Rennkamp, B., & Seabra, A. (2009). Science diplomacy for a sustainable development: From the perspective of the South. German Development Institute. Retrieved from <https://www.idos-research.de/en/the-current-column/article/science-diplomacy-for-a-sustainable-development-from-the-perspective-of-the-south/>
- Saner, R. (2015). Science diplomacy to support global implementation of the sustainable development goals (SDGs). *Brief for GSDR* 2015, 1-2.
- Seth, N. (2019). The changing face of diplomacy and the enhanced role of science diplomacy in the post-2015 world. *Science & Diplomacy*, 8(1). Retrieved from <http://sciencediplomacy.org/perspective/2019/changing-face-diplomacy-and-enhanced-role-science-diplomacy-in-post-2015-world>
- Schmohl, T., & Philipp, T. (Eds.). (2021). *Handbuch Transdisziplinäre Didaktik*. Transcript Verlag.
- Somali Tarım Okulu ilk mezunlarını verdi (2018), <https://ihh.org.tr/haber/somali-tarim-okulu-ilk-mezunlarini-verdi>.
- “Sudan’a Türk Mesleki ve Teknik Eğitim Merkezi Kuruluyor,” (2012) <https://www.karatekin.com.tr/?p=20235>.
- Sunami, A., Hamachi, T., & Kitaba, S. (2015). Japan’s science and technology diplomacy. In L. S. Davis & R. G. Patman (Eds.), *Science Diplomacy: New Day or False Dawn?* (pp. 243-257). Singapore.
- The Royal Society. (2010). New frontiers in science diplomacy: Navigating the changing balance of power. Retrieved from https://www.royalsociety.org/~media/Royal_Society_Content/policy/projects/science-diplomacy/science-diplomacy-report.pdf
- “TİKA’dan Somali’deki Anadolu Ziraat Fakültesine destek (2016),” <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/TİKAdan-somalideki-anadolu-ziraat-fakultesine-destek/583054>.
- TİKA Faaliyet Raporu 2021, <https://TİKA.gov.tr/wp-content/uploads/2023/01/TI%CC%87KA-2021-I%CC%87dare-Faaliyet-Raporu.pdf>.
- TİKA Faaliyet Raporu 2022, <https://TİKA.gov.tr/wp-content/uploads/2024/01/TİKA-2022-Idare-Faaliyet-Raporu.pdf>.
- TİKA Somali 2016, www.TİKA.gov.tr/wp-content/uploads/2016/Prestij%20Eserler/SOMAL%C4%B0%20YEN%C4%B0.pdf

- TİKA Desteğiyle Güney Afrika Cumhuriyeti Witwatersrand Üniversitesinde “CEZERİ Laboratuvarı” Kuruldu (2022), https://TİKA.gov.tr/detail-TİKA_destegiyle_guney_afrika_cumhuriyeti_witwatersrand_universitesinde_CEZERI_laboratuvari_kuruldu/
- TİKA, Sudan'da Tam Donanımlı 3d Laboratuvarı Kurdu (2021), https://TİKA.gov.tr/detail-TİKA_sudan_da_tam_donanimli_3d_laboratuvari_kurdu/
- “TİKA ve Türk Kızılay'ının Sudan'daki Mesleki Eğitim Desteği Sürüyor”(2022), https://TİKA.gov.tr/detail-TİKA_ve_turk_kizilay_inin_sudan_daki_mesleki_egitim_destegi_suruyor/
- Thompson, H. E. (2018). Science diplomacy within sustainable development: A SIDS perspective. *Global Policy*, 9(Supplement 3), 45-47.
- Turekian, V. (2018). Science diplomacy in the 21st century: A call to understand the global dynamics of science, technology, and innovation. In H. A. Vafai & K. E. Lensey (Eds.), *Science and Technology Diplomacy: A Focus on the Americas with Lessons for the World* (ss. 37-42). Momentum Press.
- Van Langenhove, L. (2019). Who cares? Science diplomacy and the global commons. *Australian Quarterly*, 90(4), 18-27.
- Van Langenhove, L. (2016). Global science diplomacy as a new tool for global governance. Retrieved from https://cris.unu.edu/sites/cris.unu.edu/files/FOCIRpensament3_LukVanLangenhove_ScientificDiplomacy.pdf.
- Weiss, C. (2015). How do science and technology affect international affairs? *Minerva*, 53(4), 411-430. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2630208>.
- Zeynep Olgun, & Şefika Şule Erçetin. (2024). Türkiye’de yükseköğretim kurumlarının bilim diplomasisi uygulamaları. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 22(53), 1126-1131.

EXTENDED ABSTRACT

Pandemics, migration, and climate change are global challenges that are increasingly complex and interconnected. These global issues necessitate international cooperation and solutions, with science diplomacy emerging as a vital tool in this context. Science diplomacy is a process aimed at addressing global challenges through the sharing of scientific knowledge and technology. Additionally, it plays a critical role in the achievement of the Sustainable Development Goals (SDGs).

Science diplomacy is becoming increasingly important as it supports national foreign policy objectives, strengthens international cooperation, integrates scientific data into policymaking, promotes technology transfer, and contributes to global sustainable development. The SDGs, announced during the 2012 United Nations Conference in Rio de Janeiro, consist of 17 goals designed to foster global improvement in areas such as climate change, development, poverty alleviation, and gender equality. However, progress on the 2030 Agenda has been slower than anticipated. Global poverty is rising, and the role of advanced technology and scientific knowledge in addressing these issues is more crucial than ever.

In this context, Türkiye's proactive approach to science diplomacy, particularly through the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA), has become evident in its international development cooperation activities. Türkiye effectively utilizes its scientific and technical expertise to foster international partnerships aimed at achieving the SDGs, particularly in regions like Africa. Türkiye's contributions in areas such as agriculture, vocational education, and scientific research are making significant strides toward achieving the SDGs.

This study examines Türkiye's science diplomacy efforts and the projects implemented by TİKA, focusing on how they contribute to the SDGs. Three key cases from TİKA's activities in Africa are analyzed: 1) The establishment of the Zemzem University Anatolian Faculty of Agriculture, 2) The Sudan Turkish Vocational and Technical Education Center, and 3) The CEZERİ-LAB Project. These projects illustrate how Türkiye applies its science diplomacy strategies in line with SDGs 2 (Zero Hunger), 4 (Quality Education), and 8 (Decent Work and Economic Growth), SDG 9 (Industry, Innovation, and Infrastructure), SDG 13 (Climate Action) and SDG 17 (Partnerships for the Goals)

The selection criteria for these cases were based on their alignment with the SDGs, the tangible impact of the projects, and the diversity of sectors (agriculture, education, science, and technology) involved. Primary data sources include TİKA's reports, project documents, and field studies. Additionally, an extensive literature review was conducted on science diplomacy and the SDGs to analyze the broader context of how Türkiye's science diplomacy can contribute to global sustainable development goals.

In the Zemzem University Anatolian Faculty of Agriculture project in Somalia, Türkiye overcame challenges by establishing both local and international partnerships. Collaborating with organizations such as the IHH Humanitarian Relief Foundation, land acquisition, and other fundamental obstacles were resolved. Additionally, the development of drought-resistant crops and sustainable agricultural practices marked a major success in this project. This initiative significantly contributed to SDG 2 (Zero Hunger) and SDG 13 (Climate Action), addressing local needs in the face of environmental challenges.

The Sudan Turkish Vocational and Technical Education Center represents another key example of Türkiye's science diplomacy in the education sector. Despite challenges like political instability and resource constraints, the center successfully expanded its educational programs and improved the capacity of local vocational educators. This project made substantial contributions to SDG 4 (Quality Education) and SDG 8 (Decent Work and Economic Growth), fostering regional collaboration and providing critical skills for economic growth in the area.

The CEZERİ-LAB project, which focuses on scientific and technological collaboration, highlights Türkiye's role in establishing a global CEZERİ-LAB network by partnering with universities and international institutions. This project fostered innovation by integrating various technological advancements and educational methodologies, contributing to SDG 9 (Industry, Innovation, and Infrastructure) and SDG 17 (Partnerships for the Goals). The project also encouraged sustainable and inclusive economic growth, generating more opportunities in emerging economies.

While these projects faced several challenges, Türkiye's science diplomacy strategies provided innovative solutions that were effective in overcoming these obstacles. Strategic partnerships with local stakeholders, resource sharing, and access to local expertise have enhanced the sustainability of these initiatives. Furthermore, collaboration with international partners has broadened the impact of these projects. Through TİKA, Türkiye has played a pivotal role in aligning science diplomacy with global development goals, particularly the SDGs. The agricultural, educational, and technological projects implemented in Africa have tangibly contributed to these goals and supported global sustainable development efforts.

Türkiye's science diplomacy, by strengthening development cooperation activities, increases both local and global capacities to address pressing global issues. These projects demonstrate the importance of integrating science and diplomacy in development cooperation as a means of addressing global challenges. Ultimately, Türkiye's science diplomacy efforts serve the 2030 Agenda for Sustainable Development, contributing to a more just and sustainable global development.

In conclusion, Türkiye's science diplomacy efforts, through TİKA's projects, directly contribute to the achievement of the SDGs. These efforts reflect Türkiye's commitment not only to local and regional cooperation but also to fulfilling the global objectives set by the United Nations' 2030 Agenda. As illustrated by the successful implementation of these projects, Türkiye's approach exemplifies how science diplomacy can be a vital tool in tackling global challenges and fostering international collaboration for sustainable development.

SÜRİYELİ SİĞİNMACILARA YÖNELİK TOPLUMUN GÜVENLİK ALGISI: TOKAT ÖRNEĞİ¹

Öğr. Gör. Dr. Fatih ERARSLAN^{1*}

¹ Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Erbaa Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, Tokat, Türkiye,

*fatih.erarслан@gop.edu.tr.

+ ORCID: 0000-0003-2863-6310

Öz- Bu çalışma, Türkiye'deki Suriyeli sığınmacılara yönelik toplumsal güvenlik algısını incelemekte ve Tokat ili örneğini ele almaktadır. 2011 yılında Suriye'de başlayan iç savaş sonrası Türkiye'ye yönelen küresel göç dalgası, toplumda güvenlik, sosyo-ekonomik ve kültürel alanlarda çeşitli kaygılara yol açmıştır. Araştırma, cinsiyet, yaş, eğitim seviyesi, medeni durum ve meslek gibi demografik değişkenlerin, sığınmacılara yönelik güvenlik algısını nasıl etkilediğini değerlendirmektedir. 440 katılımcı ile yapılan anket çalışmasında, Tunca ve Karadağ (2020) tarafından geliştirilen 39 maddelik ölçek kullanılmıştır. Bulgular, genç bireyler ve öğrencilerin Suriyeli sığınmacılara karşı daha ılımlı ve esnek bir yaklaşım sergilediğini, yaş ilerledikçe ve eğitim seviyesi arttıkça güvenlik algısının daha olumsuzlaştığını ortaya koymaktadır. Özellikle evli bireyler ve yüksek eğitim seviyesine sahip katılımcıların, sığınmacılara karşı daha yüksek güvenlik kaygıları taşıdığı tespit edilmiştir. Araştırmada toplumsal uyumun sağlanması ve güvenlik kaygılarının azaltılması adına, topluma yönelik farkındalık kampanyalarının, sosyal destek programlarının ve şeffaf bilgilendirme stratejilerinin önemine dikkat çekilmiştir. Sonuç olarak, sığınmacılara yönelik politikaların toplumun farklı kesimlerinin algılarını dikkate alacak şekilde planlanması gerekliliği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler- Göç, Suriye, Sığınmacı, Güvenlik Algısı, Tokat.

PUBLIC PERCEPTION OF SECURITY TOWARDS SYRIAN REFUGEES: TOKAT EXAMPLE

Abstract – This study analyses the social security perception towards Syrian refugees in Turkey and focuses on the case of Tokat province. After the 2011 civil war in Syria, a wave of mass migration to Turkey has led to various concerns in security, socio-economic and cultural areas. The research evaluates how demographic variables such as gender, age, education level, marital status and occupation affect the perception of security towards refugees. A 39-item scale developed by Tunca and Karadağ (2020) was used in the survey study conducted with 440 participants. The findings reveal that young individuals and students exhibit a more moderate and flexible approach towards Syrian refugees, while the perception of security becomes more negative with increasing age and education level. Especially married individuals and participants with higher education level were found to have higher security concerns towards refugees. The study highlights the importance of public awareness campaigns, social support programmes and transparent information strategies to ensure social cohesion and reduce security concerns. As a result, it is emphasised that policies towards refugees should be planned in a way that takes into account the perceptions of different segments of the society.

Keywords – Migration, Syria, Refugees, Perception of Security, Tokat.

GİRİŞ

Göç, bireylerin veya toplulukların çeşitli nedenlerle yaşadıkları yerden başka bir yere kalıcı ya da geçici olarak yer değiştirme sürecini ifade etmektedir. Tarih boyunca göç; ekonomik, politik, sosyal ve ekolojik faktörler doğrultusunda şekillenmiş, toplumların demografik yapılarında köklü değişikliklere yol açmıştır. Zorunlu göçler, doğal afetler, savaşlar ve baskılar gibi etkenlerle meydana gelirken; gönüllü göçler daha çok eğitim, iş olanakları veya yaşam standartlarını iyileştirme amacıyla gerçekleşmektedir.

Göç olgusunun, göçmenlerin yanı sıra göç edilen bölgeler üzerinde de önemli sosyal, ekonomik ve kültürel etkileri meydana gelmektedir.

Göç hareketlerinin neden ve sonuçları, günümüz dünyasında küreselleşme, ekonomik eşitsizlikler ve iklim değişikliği gibi dinamiklerle daha da karmaşık bir hale gelmiştir. Gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler arasında yaşanan göçler, işgücü piyasalarında değişiklikler yaratmakta ve toplumsal bütünleşme ve uyum süreçlerini de zorlu bir hale getirmektedir. Bu bağlamda, göç olgusunun yönetimi ve

¹ Bu çalışma 23- 25 Mayıs 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilen I. Uluslararası İktisadi ve İdari Çalışmalar Kongresi'nde (ULIC 2024) sunulan özet bildirinin genişletilmiş halidir.

politikaları, ulusal ve uluslararası düzeyde önemli bir araştırma ve tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Çalışmanın temelini oluşturan göç ve güvenlik ilişkisi, özellikle 21. yüzyılda artan göç hareketleri ile birlikte daha önemli bir konu haline geldiği görülmektedir. Gerçekleşen göç seyirleri, ev sahibi ülkelerin sosyal ve ekonomik yapılarında değişimlere yol açarken, aynı zamanda güvenlik algılarını da etkilemektedir. Uluslararası göç hareketleri, terörizm, insan kaçakçılığı, sınır güvenliği gibi tehditlerle ilişkilendirilebilmekte ve göçmenlerin uyum süreçlerini zora sokabilmektedir (Adamson, 2006). Ev sahibi ülkeler açısından ise göçmenlerin entegrasyonu sürecinde karşılaşılan zorluklar, toplumsal bütünleşme ile güvenlik arasında bir denge sağlanmasını gerektirmektedir. Ayrıca, düzensiz göç akınları, sınır güvenliği politikalarını gündeme getirerek hem ulusal güvenlik kaygılarını hem de insan haklarına dayalı politikaların uygulanmasını zorlaştırmaktadır (Guild ve Carrera, 2013). Bu bağlamda, göç ile güvenlik arasındaki ilişki, sadece sınır koruma ve terörle mücadele boyutuyla değil, aynı zamanda sosyal uyum, ekonomik güvenlik ve insan hakları dengesi üzerinden de değerlendirilmektedir. Göç olgusunun güvenlik boyutu, özellikle küresel güvenlik politikalarının yeniden şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır.

GÖÇ KAVRAMI

Göç en temel tanımlarından da anlaşılacağı üzere sosyolojik ve demografik bir olgudur. Göç süreçleri, göç alan ve veren bölgelerde sosyal, kültürel, ekonomik etkiler yaratmakta ve bu etkilerin hem olumlu hem de olumsuz sonuçları bulunmaktadır. Göç kavramının kapsamlı bir şekilde incelenmesi, ülkeler arası ilişkiler ile toplumsal değişimler açısından önem arz etmektedir. Ayrıca göç, bireyler ve toplumlar için hem fırsatlar hem de zorluklar sunarken, bu sürecin yönetilmesi ve uyum politikaları, toplumsal barış ve istikrar açısından kritik önem taşımaktadır.

Kavramsal olarak göç, bir yerleşim bölgesinde yaşayan insanların, farklı nedenlerle yaşadıkları yerden ayrılarak başka bir bölgeye kalıcı ya da uzun süreli olarak yerleşme sürecidir. Bu olgu, tarih boyunca zorunlu ve gönüllü göçler şeklinde kendini göstermiştir. Gönüllü göçler, bireylerin daha iyi ekonomik koşullar, eğitim fırsatları veya daha güvenli bir yaşam arayışı gibi kişisel hedeflerine ulaşma amacıyla gerçekleşirken, zorunlu göçler genellikle savaşlar, doğal afetler, terör, toplum baskısı ve ekonomik krizler gibi dışsal zorlayıcı faktörler sonucunda meydana gelmiştir. Göç hem göç eden bireyler hem de göç edilen bölgeler üzerinde derin sosyo-ekonomik ve kültürel etkiler yaratmaktadır. Gönüllü göçlerin aksine, zorunlu göçler insanların yaşam koşullarını tehdit eden durumlar nedeniyle gerçekleştiği için, bu göçler genellikle travmatik deneyimlerle birlikte anılır. Tarih boyunca göçlerin sürekli bir dinamik olması, toplumların kültürel ve demografik yapılarında da kalıcı

değişikliklere yol açmış, devletler için göç politikalarının önemini artırmıştır (Akgür, 1997: 43- 46).

Diğer bir tanımlama incelendiğinde, Marshall (1999: 685), göç olgusunu en genel anlamıyla sembolik veya siyasal sınırların geçilerek yeni yerleşim yerlerine veya toplumlara doğru gerçekleştirilen hareketler olarak açıklamaktadır. Tarih boyunca, insanların savaş, açlık, doğal afetler ve iklim değişiklikleri gibi nedenlerle daha güvenli ve iyi bir yaşam arayışı içinde sürekli olarak göç ettikleri bilinmektedir. Günümüz dünyasında da göçün temel motivasyonlarına baktığımızda, bu sebeplerin hala benzerlik gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla, göç olgusu hem tarihte hem de modern dünyada toplumları derinden etkileyen güçlü bir dinamik olarak varlığını sürdürmektedir.

Başak ise (2011: 4), göçü bireylerin yaşadıkları yerleri terk edip yerleşmek amacıyla başka bir ülkeye gerçekleştirdikleri yer değiştirme olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda, göçün nedenlerinin hem siyasi hem de ekonomik olabileceğine dikkat çekmektedir. Başak'a göre, bireyler göç etme kararı alırken, yaşadıkları ülkedeki baskı, zulüm gibi siyasi nedenlerden kaçmanın yanı sıra, daha iyi ekonomik koşullar arayışı gibi gerekçelere de dayanmaktadır. Bu iki faktör, tarih boyunca insanların göç hareketlerini şekillendiren temel unsurlar arasında yer almaktadır.

Göç ile ilgili tanımlara bakıldığında, her nüfus hareketini göç olarak kabul etmenin doğru olmadığı görülmektedir. Bir hareketin göç olarak nitelendirilebilmesi için bazı kriterlerin karşılanması gerekmektedir. İlk olarak, göç olgusunun iki farklı yerleşim birimi arasında ve belirli bir zaman diliminde gerçekleşmesi şarttır. Aynı yerleşim birimi içinde yapılan yer değiştirmeler ya da seyahat amaçlı geçici hareketler göç kapsamında değerlendirilmez. Birleşmiş Milletler'in tanımına göre, bir nüfus hareketinin göç olarak kabul edilebilmesi için, göç eden bireyin gittiği yerde bir yılı aşkın süreyle kalınması ve kalıcı olarak yerleşme amacı taşıması gerekmektedir (Akgür, 1997: 41).

Uluslararası çerçevede incelendiğinde ise, Birleşmiş Milletler (BM) göç kavramını, ekonomik, sosyal, politik veya çevresel sebeplerle bireylerin veya grupların kendi ülkelerinden başka bir ülkeye ya da bir bölgeden diğerine kalıcı veya geçici olarak yer değiştirmesi olarak tanımlamaktadır (International Organization for Migration [IOM], 2019). BM'nin göç tanımında, bireylerin hareketleri uluslararası göç ve iç göç olarak ikiye ayrılmıştır. Uluslararası göç, bir kişinin sınır aşarak başka bir ülkede yaşamayı tercih etmesi anlamına gelirken, iç göç ülke sınırları içinde bir yerden diğerine yapılan hareketi ifade etmektedir (United Nations, 2017). Ayrıca, BM, göç kavramını zorunlu göç ve gönüllü göç olarak iki ana kategoriye ayırmaktadır. Zorunlu göç, savaş, insan hakları ihlalleri veya doğal afetler gibi nedenlerle bireylerin yaşadıkları yerden göç etmek zorunda kalmasını içerirken; gönüllü göç, iş, eğitim veya aile birleşimi gibi nedenlerle

bireylerin isteğe bağlı olarak yer değiştirmesini ifade etmektedir (IOM, 2019). Ayrıca Birleşmiş Milletler'in çeşitli birimleri göç ile mülteci kavramlarını ayırt etmektedir. Uluslararası Göç Örgütü'ne (IOM) göre göçmen, daha iyi yaşam koşulları arayışıyla ülkesinden başka bir yere giden kişiler olarak ifade edilmiştir (IOM, 2019). Buna karşın, mülteci statüsü ise savaş, zulüm ya da baskı nedeniyle ülkesinden kaçmak zorunda kalan ve uluslararası koruma arayan kişilere verilmektedir (United Nations High Commissioner for Refugees [UNHCR], 2020).

Tanımlamalar ve kavramsal niteliği ile beraber göç hareketlerinin arka planında olan, bulunulan yerden daha uzak bölgelere göç etme arzusu insanlık tarihi kadar eski olmakla beraber, uluslararası göçün sosyal bir gerçeklik olarak 19. yüzyılda olgunlaştığı görülmektedir (Şener, 2017: 2). Bu gelişmenin en önemli nedenlerinden biri, ulus-devletlerin ortaya çıkışı olarak değerlendirilmektedir. Ulus-devletlerin kurulması, göç hareketleri için bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bunun temel sebebi, ulus-devlet anlayışı ile beraber ülke sınırlarının belirlenmesi ve bu sınırların ötesinin farklı bir egemenlik alanı olarak kabul edilmesi düşüncesinin yaygınlaşmasıdır. 19. yüzyılda gerçekleşen ulus-devlet inşası, etnik ve kültürel kimlikler etrafında şekillenen bir ulusal birlik anlayışının da sembolü haline gelmiştir. Bu süreçte, devletler sınırlarını belirgin hale getirerek egemenlik haklarını pekiştirmiş ve bu sınırları geçen bireyler artık "yurttaş" ve "yabancı" olarak sınıflandırılmaya başlanmıştır (İçduygu, Erder ve Gençkaya, 2014: 13).

Toplumların değişik sebeplere bağlı olarak yer değiştirme arzuları, insanların yaşam biçimlerinden devletlerin kuruluşuna kadar birçok olguyu da beraberinde getirmiştir. Bu durum, sosyal bilimcilerin dikkatini çekmiştir. Göç olgusunun sosyo-kültürel, ekonomik, dini, siyasi ve coğrafi konular üzerindeki etkileri düşünüldüğünde, göçün disiplinler arası bir boyut kazandığı görülmüştür. Bu bağlamda, göç, insan bilimciler açısından artık insanlığın en önemli gündem maddelerinden biri haline gelmiştir. 21. yüzyılda yaşanan göç hareketlerine bakıldığında, büyük çoğunluğunun bireysel veya keyfi nedenlerden ziyade, siyasi ve coğrafi nedenlerle gerçekleştiği gözlemlenmektedir (Bommes, 2003: 55).

Yukarıda ifade edilen ekonomik koşullardaki değişimler, siyasal mücadeleler ve şiddet içeren çatışmaların etkisiyle yeni göç akımlarının ortaya çıktığı görülmektedir (Castles ve Miller, 2008: 12). Özellikle küreselleşme, uluslararası göç hareketlerinin artışı, göçün çeşitlenmesi ve kadınların (ve çocukların) göç süreçlerine aktif olarak katılımı sonucu olarak göç akımlarının ortaya çıkması Suriyeli sığınmacılarla ilgili durumla da örtüşmektedir. İfade edilmesi gereken diğer önemli bir husus ise Suriye iç savaşı sonrası yaşanan göç akımları göçün kavramsal olarak niteliğini ve etkilerini değiştirmiştir. Göç ve güvenlik ilişkisinin artık dönemsel ve bölgesel olarak daha detaylı incelenmesi zarureti doğmuştur.

TÜRKİYE VE GÖÇ

Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'ndan itibaren tarih boyunca sığınmacılara kapılarını açmıştır. Türkiye coğrafi konumu nedeniyle daima göç güzergahı ayrıca hem bir geçiş rotası hem de kalıcı göç hedefi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, açık kapı politikası genel olarak benimsenmiş ve farklı bölgelerden gelen sığınmacılara yerleşim hakkı tanınmıştır. Polonya, Rusya, Doğu Avrupa, Karadeniz, Balkanlar, Orta Doğu, Kafkasya ve Orta Asya (Türkistan) gibi geniş bir coğrafyadan gelen sığınmacılar Osmanlı topraklarına kabul edilmiştir. Özellikle 1852-1922 yılları arasında Kafkaslardan ve Balkanlardan Kırım'dan yaklaşık dört milyon insan Anadolu'ya göç etmiş; Nazi baskıları nedeniyle 1933 ve 1945 yılları arasında 800 Alman vatandaşı Türkiye'ye gelmiş; 1989 yılında Bulgaristan'dan gelen 29.548 kişi Türk vatandaşlığına kabul edilmiştir. 1990-1991 yıllarında ise Körfez Krizi sebebiyle 460.000 Iraklı Türkiye'ye sığınmıştır (Caşın, 2013: 1384). Bu tarihsel süreç, Türkiye'nin sığınmacılara yönelik politikalarının zamanla şekillendiğini ve Osmanlı'dan bugüne devam eden bu insani yaklaşımın önemli örnekler sunduğunu göstermektedir.

Orta Doğu, Irak, Afganistan ve Kafkaslar'da yaşanan olaylar ve istikrarsızlıklar ile kısmen Afrika'daki çatışmalar ve siyasi karışıklıklar, Türkiye'yi Cumhuriyet döneminde de sığınmacılar için önemli bir hedef haline getirmiştir. Türkiye'nin bölgeye olan coğrafi yakınlığı ve kıtalar arası geçiş güzergâhında bulunması, özellikle son 20 yılda bu durumu daha da belirgin hale getirmiştir. Artan bu sığınmacı akını, Türkiye'nin tarihsel olarak sığınmacılara kucak açma politikasının Cumhuriyet döneminde de devam ettiğini göstermektedir (Demir ve diğerleri, 2011: 35). Bu gelişmeler, Türkiye'nin sadece bir sığınma yeri değil, aynı zamanda uluslararası göç yollarının önemli bir kavşak noktası olduğunu da ortaya koymaktadır.

Çalışmanın ana teması olan bugünkü Suriye, Osmanlı Devleti'nin 403 yıl boyunca egemenliği altında kalmıştır. Bu uzun dönem, iki ülke arasındaki sosyo-ekonomik ilişkilerde derin izler bırakmıştır. Suriye, 24 Ağustos 1516'da Mercidabık Savaşı ile Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve, 1918 yılına kadar devam etmiştir. 1920-1946 yılları arasında ise Suriye, Fransa'nın mandasında idare edilmiştir. 1970 yılına kadar karmaşık bir süreç yaşayan Suriye, dönemin Savunma Bakanı Hafız Esad'ın 1970'te yaptığı darbe ile Esad ailesi ve yakın çevresinin kontrolüne geçmiştir. Hafız Esad'ın ölümünün ardından oğlu Beşşar Esad iktidara gelmiştir. Esad ailesi, hala Suriye'de iktidarını sürdürmektedir (Gençler, 2020: 115). Osmanlı'nın Suriye üzerindeki uzun süreli hâkimiyeti, iki ülke arasında derin tarihsel ve kültürel bağlar oluşturmuş, bu bağlar günümüze kadar çeşitli boyutlarda etkisini sürdürmüştür.

Mart 2011'de Arap Baharı'nın etkisiyle Suriye'de başlayan halk gösterilerine, hükümet güçleri sert müdahalelerde bulunmuştur. Türkiye ve bazı Batılı ülkelerin Esad rejimine

yönelik bu sert müdahaleleri durdurma çağrılarını dikkate alınmamış, Esad rejimi sivil halka yönelik baskı ve şiddeti artırmayı tercih etmiştir. Bu durum, ülkede bir iç savaşın patlak vermesine zemin hazırlamıştır. Esad rejimine karşı ciddi bir muhalefetin oluşmasıyla birlikte, uluslararası toplumun büyük bir bölümü ve Türkiye tarafından Esad rejiminin artık uzun süre devam etmeyeceği değerlendirilmiştir (Kirişçi, 2014: 8). Bu beklentilere rağmen, Esad rejimi iç savaş sürecinde varlığını sürdürmüş ve ülke, yıllar süren çatışmalarla derin bir insani kriz ve mülteci akınına sahne olmuştur.

Suriye’de başlayan iç savaş, milyonlarca Suriyeliyi güvenli bölgeler arayışına itmiş ve zorunlu göç olarak nitelenebilecek durum ortaya çıkmıştır. İfade edilen göç hareketleri, hem Suriye içindeki farklı bölgelere hem de ülke dışına yönelik olarak meydana gelmiştir (Orhan, 2014: 5). Özellikle iç savaşın şiddetlenmesiyle, Suriyeliler güvenlik, barınma ve temel yaşam koşullarını sağlamak için kitlesel olarak komşu ülkelere, özellikle Türkiye’ye, yönelmişlerdir. Bu süreç, büyük bir insani krizle sonuçlanmış ve bölgesel düzeyde önemli sosyal, ekonomik ve siyasi etkiler yaratmıştır.

Türkiye’ye yönelik ilk Suriyeli sığınmacı grubu, resmi olarak 29 Nisan 2011 tarihinde ülkeye giriş yapmıştır. 252 kişilik bu grup, herhangi bir engelle karşılaşmadan Hatay’ın Yayladağı ilçesindeki Cilvegözü Sınır Kapısı’ndan geçerek Türkiye’ye sığınmıştır. Suriye’de 2011 yılında başlayan olaylar, kısa sürede çatışmalara dönüşmüş ve çok sayıda aktörün dahil olduğu bir iç savaşa evrilmiştir. Bu durum, tarihin en ciddi insani krizlerinden birini tetiklemiştir. Meydana gelen iç savaş sürecinin orta vadede Suriye ve çevresindeki ülkelerde çeşitli etkiler yaratmaya devam etmesi beklenmektedir (Erdoğan, 2015: 5). Bu tarih, Suriyelilerin Türkiye’ye kitlesel göçünün başlangıcı olarak kabul edilmekte ve bu süreç, sonraki yıllarda Tablo 1’de detaylandırıldığı gibi milyonlarca Suriyelinin Türkiye’ye sığınmasıyla devam etmiştir.

Tablo 1: Türkiye’deki Suriyeliler (19.09.2024 tarihi itibarıyla Göç İdaresi Başkanlığı Verileri)

YILLAR	GEÇİCİ KORUMA KAPSAMINDAKİ SURİYELİLER
2011	0
2012	14.237
2013	224.655
2014	1.519.286
2015	2.503.549
2016	2.834.441
2017	3.416.786
2018	3.623.192
2019	3.576.370
2020	3.641.370
2021	3.737.369
2022	3.535.898
2023	3.214.780
19.09.2024	3.092.536

Türkiye, açık kapı politikası doğrultusunda, Suriye’deki iç savaştan kaçan Suriyelileri ülkeye kabul etmiş ve ilk gelenleri barınma merkezlerine yönlendirmiştir. Ancak

göçün kitlesel bir hal almasıyla birlikte, Suriyelilerin Türkiye’nin çeşitli bölgelerine serbestçe yerleşmelerine izin verilmiştir. Bu durum, Türkiye genelinde farklı şehirlerde yoğun Suriyeli nüfuslarının oluşmasına neden olmuştur. Suriyelilerin en fazla yaşadığı İstanbul, Gaziantep, Şanlıurfa, Hatay ve Adana gibi şehirlerin, Suriyeli nüfusun en fazla olduğu iller arasında yer aldığı görülmektedir. Bu iller, hem Türkiye’nin ekonomik merkezleri hem de Suriye’ye yakın coğrafi konumları dolayısıyla Suriyeli sığınmacıların yoğun olarak tercih ettiği yerler olmuştur.

Çalışmanın evrenini oluşturan Tokat özelinde yaşanan göç sürecine dair TÜİK’ ten talep edilen veriler Tablo 2’de ifade edilmiştir. Ayrıca Göç İdaresi Başkanlığı’nın güncel verileri incelendiğinde;

- “Tokat ilinde kayıtlı olarak 1337 Suriyeli yaşamaktadır,”
- “Türkiye genelinde 74. Sırada yer almaktadır,”
- “Tokat il nüfusu 606.934 ve yaşayan 608.271 kişidir,”
- “Kayıtlı Suriyeli sayısının ilde yaşayanlara oranı % 0.22 %’dir,”

Tablo 2: Tokat İlinin Yurtdışından Aldığı Göç (TÜİK Verileri)

YIL	YURT DIŞINDAN GELEN GÖÇ		
	TOPLAM	ERKEK	KADIN
2018	1 822	985	837
2019	1 624	929	695
2020	1 402	857	545
2021	1 871	1 190	681
2022	1 525	944	581

Türkiye göç politikaları incelendiğinde, Cumhuriyet öncesi dönemde göçmenlerle ilgili özel bir düzenleme veya örgütlenmeye gidilmediği görülmektedir. O dönemde yaşanan göç hareketlerinin kısa vadeli olduğu düşünülmüş ve bu nedenle sorunların çözümü, göçün ortaya çıkış nedenleriyle sınırlı kalmıştır (Barut, 2018: 167). Göçmenlere yönelik kalıcı ve sistematik politikalar geliştirilmemiş, göçün geçici bir olgu olarak değerlendirildiği bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu durum, daha sonraki dönemlerde göç olgusuna yönelik kapsamlı ve uzun vadeli stratejilerin geliştirilmesine olan ihtiyacı artırmıştır.

Göç ve göçmen çerçevesinin hukuki seyri incelendiğinde, Türkiye, 1951 Cenevre Sözleşmesi’ ni imzalamış olmasına rağmen, sözleşmeye coğrafi çekince koyarak yalnızca Avrupa ülkelerinden gelen kişilere mülteci statüsü tanımıştır. Chicago Sözleşmeleri gibi diğer uluslararası anlaşmalara da çekince koyan Türkiye, mülteci statüsünün getirebileceği hukuki ve politik yükümlülükleri değerlendirmiş (Kirişçi, 2014: 12). Bunun yanı sıra, Türkiye’de göçmen statüsü, Türk hukuk sisteminde iskân hukuku kapsamında ele alınmakta olup, özellikle Türk soylu kişilere yönelik bir hak olarak tanımlanmıştır. Bu düzenlemeler hem göçmenlerin hukuki statüsünü belirginleştirmekte hem de Türkiye’nin göç politikalarını uluslararası yükümlülüklerle uyumlu hale getirmeye çalışmaktadır. Ancak, mülteci statüsüne yönelik bu sınırlamalar, Türkiye’nin göç yönetimi ve insan hakları

yükümlülükleri arasında bir denge arayışını da beraberinde getirmiştir (İçduygu ve Aksel, 2016: 8).

Yukarıda ifade edilen genel çerçeve kapsamındaki başlangıçta Suriyeli sığınmacıları geçici bir durum olarak ele alan Türkiye, Suriye'deki iç savaşın uzaması ile birlikte, sığınmacıların kalıcı olma ihtimalini kabul etmiş ve buna yönelik yeni politikalar oluşturmaya başlamıştır. Türkiye'nin göç ve mülteci politikaları, uluslararası sözleşmeler çerçevesinde şekillense de, bu politikalar belirli çekincelerle sınırlandırılmıştır. Özellikle 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, Türkiye'nin uluslararası tepkileri azaltma ve göçmen akışını düzenleme amacıyla yürürlüğe girmiştir.

Bu değişen yaklaşımın bir sonucu olarak, önceleri "misafir" olarak nitelendirilen Suriyeliler için uluslararası alanda kabul görebilecek bir hukuki zemin arayışı ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda, "6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu" yürürlüğe girmiştir (Resmi Gazete: Sayı 28615, Tarih: 04.04.2013). Bu kanun uyarınca, Suriyeli sığınmacılar mülteci statüsünde kabul edilmemekte, ancak "geçici koruma altındaki kimseler" olarak tanımlanmaktadır. Bu yasal düzenleme, Türkiye'nin Suriyeli sığınmacılar konusundaki politikalarının kurumsallaşmasını sağlamış ve uzun vadeli bir çözüm arayışına gidilmiştir.

6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu sayesinde Türkiye'ye zorunlu olarak gelen Suriyelilerin tamamı, yasal bir çerçeve içinde Türkiye'de kalabilmektedir. Bu yönetmeliğin yürürlüğe girmesine kadar, Türkiye'deki sığınmacıların durumu hükümetin aldığı kararlara bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Ancak bu mevzuat değişikliği ile birlikte Suriyeli sığınmacılar yasal ve net bir statü kazanmışlardır.

Mevzuat sürecinin tamamlanması neticesinde Türkiye, Suriye uyruklu yabancıların ülkeye şartsız kabul edilmesini, geri göndermeme (non-refoulement) ilkesinin uygulanmasını ve illegal olarak ülkeye giriş yapanların cezalandırılmamasını sağlamıştır. Ayrıca, Türkiye, ülkesine sığınan yabancıların temel ihtiyaçlarını karşılayacağı taahhüdünde bulunmuştur (Küçükdoğan, 2020: 568). Bu politika, Suriyeli sığınmacıların Türkiye'de daha güvenli ve sürdürülebilir bir yaşam sürmelerine olanak tanımış ve Türkiye'nin göç yönetimi stratejisinde önemli bir dönüm noktası olmuştur.

ARAŞTIRMAYA DAİR BİLGİLER

Bu çalışmanın amacı, Suriyeli sığınmacılar özelinde yaşanan göç süreci neticesinde karşılaşılabilecek güvenlik risklerini incelemektir. Söz konusu güvenlik risklerinin, tam olarak tanımlanması, iki toplum arasında sıklıkla karşılıklı önyargılar temelinde ortaya çıkan güvenlik sorunlarının aşılmasına ve bu sayede daha sağlıklı işleyen bir uyum sürecinin tesis edilmesine katkı sağlayacaktır. Tunca ve Karadağ (2020) tarafından geliştirilen ve 39 sorudan oluşan

ölçek kullanılarak Tokat ili örneğinde güvenlik algısının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca elde edilen veriler doğrultusunda, sığınmacı politikalarının geliştirilmesine yönelik katkılar sunulması hedeflenmiştir

Bu çalışmada, Tunca ve Karadağ (2020) tarafından geçerlilik ve güvenilirlik testleri yapılmış ve geliştirilmiş olan nicel bir yöntem ile veriler toplanmıştır. Araştırmanın evreni Tokat ili ile sınırlandırılmış olup, örneklem hesaplaması seçiminde hata payı minimuma indirilmeye çalışılmış ve bu doğrultuda ± 0.05 örneklem hatası ve %95 güven düzeyi referans alınmıştır. Araştırma kapsamında, 400 kişilik bir örneklem belirlenmiş; ancak verilerin hatalı veya geçersiz olma riskine karşı %10 ek bir pay bırakılarak nihai örneklem sayısı 440 kişi olarak tespit edilmiştir.

Çalışmanın temel amacına uygun olarak, demografik parametrelerin güvenlik boyutlarına göre farklılık gösterip göstermediği, ayrıca sığınmacılara yönelik yüksek güvenlik algısının Tokat ilindeki düzeyi SPSS paket programı aracılığıyla istatistiksel analizlerle incelenmiştir. Fiziki Güvenlik, Sosyo-ekonomik ve Kültürel Güvenlik, Siyasi Güvenlik olmak üzere üç boyuttan ve toplamda 39 sorudan oluşan "Türkiye'deki Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Toplumun Güvenlik Algısı Ölçeği" kullanılmıştır.

Araştırma verileri toplanması amacıyla 30.01.2024 tarihinde 02.37 sayılı karar no ile Etik Kurulundan izin alınmıştır. Anket formu Google Formlar aracılığıyla dijital ortamda hazırlanmış ve kolayda örnekleme yöntemi ile 01.02.2024 – 20.02.2024 tarihleri arasında Tokat ilinde yaşayan 18 yaş ve üzeri 440 Türk vatandaşına uygulanmıştır.

BULGULAR

Elde edilen veriler, SPSS for Windows 22.0 istatistik programına aktarılmış ve analiz edilmiştir. Verilerin analizinde tanımlayıcı istatistikler (ortalama, standart sapma vb.) ve hipotez testlerine dayalı yöntemler (t-testi, ANOVA) uygulanmıştır.

Tablo 3: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişken	f	%	
Cinsiyet	Kadın	195	44,3
	Erkek	245	55,7
	Toplam	440	100,0
Yaş	18-25	115	26,1
	26-35	108	24,5
	36-45	151	34,3
	46-55	45	10,2
	56 ve üstü	21	4,8
	Toplam	440	100,0
Meslek	Memur	162	36,8
	İşçi	37	8,4
	Esnaf	12	2,7
	Sanayici/ Tüccar	3	0,7
	Özel sektör çalışanı	34	7,7
	Serbest Meslek Erbabı	9	2,0
	Akademisyen	48	10,9
	İşsiz	6	1,4
	Ev Hanımı	18	4,1
	Öğrenci	111	25,2

	Toplam	440	100,0
Medeni Durum	Evli	259	58,9
	Evli değil	181	41,1
Eğitim Durumu	Toplam	440	100,0
	Okur- Yazar	1	0,2
	İlkokul	1	0,2
	Ortaokul	4	0,9
	Lise	33	7,5
	Üniversite	308	70,0
	Yüksek Lisans	55	12,5
	Doktora	38	8,6
	Toplam	440	100,0

Tablo 3 araştırmaya katılan 440 kişinin sosyo demografik özelliklerini özetlemektedir. Cinsiyet dağılımı incelendiğinde, katılımcıların %55,7'sinin erkek, %44,3'ünün kadın olduğu görülmektedir. Bu durum, erkek katılımcıların hafif bir çoğunluğa sahip olduğunu göstermektedir. Yaş grupları açısından bakıldığında, en büyük katılımcı grubu %34,3 ile 36-45 yaş aralığında yer almakta, bunu %26,1 ile 18-25 yaş aralığı takip etmektedir. Bu da çalışmanın çoğunlukla orta yaşlı bireylerden oluştuğunu ortaya koymaktadır. Meslek grubu açısından, katılımcıların %36,8'inin memur olduğu, bunu %25,2 ile öğrenci grubunun izlediği görülmektedir. Ayrıca, akademisyenlerin %10,9 ile önemli bir paya sahip olduğu, işçi, esnaf, özel sektör çalışanları ve diğer meslek gruplarının daha az oranda temsil edildiği anlaşılmaktadır.

Medeni durum bakımından, katılımcıların %58,9'unun evli olduğu, %41,1'inin ise evli olmadığı görülmektedir. Bu durum, araştırma grubunun çoğunlukla evli bireylerden oluştuğunu göstermektedir. Eğitim durumu verileri, katılımcıların %70'inin üniversite mezunu olduğunu, bunu %12,5 ile yüksek lisans ve %8,6 ile doktora mezunlarının takip ettiğini ortaya koymaktadır. Bu bulgu, katılımcı grubunun büyük bir bölümünün yüksek eğitim seviyesine sahip olduğunu göstermektedir.

Genel olarak tablo, katılımcıların eğitilmiş, orta yaşlı, memur veya öğrenci gibi belirli meslek gruplarında yoğunlaştığını ve çoğunlukla evli olduklarını ortaya koymaktadır.

Tablo 4: Ölçek Maddelerinin Sıralaması

İfadeler	Aritmetik Ortalama	Sıra
6. Suriyeli Sığınmacılar darp, kavga, gasp vb. suçlarla şahsi güvenliğini tehdit etmektedir.	1,70	20
7. Suriyeli Sığınmacılar kaynaklı adam/çocukkaçırma olayları aile güvenliğini tehdit etmektedir.	1,91	14
8. Suriyeli Sığınmacıların geliştiği hırsızlık/kundaklama olaylarını artırmaktadır.	1,65	22
9. Suriyeli Sığınmacı kadınların parasal değer olarak görülmesiyle fuhuş artmaktadır.	2,03	11
10. Suriyeli Sığınmacılardan dolayı dışarı çıktığımda kendimi güvende hissetmiyorum.	1,87	15
11. Suriyeli Sığınmacıların ülkenin her yerinde yaşamın sebebiyle terör olaylarının her yerde olabileceğini hissediyorum.	1,59	23
12. Suriyeli Sığınmacılar terör eylemlerinin artmasına neden olmaktadır.	1,78	18

13. Suriyeli Sığınmacılar bireysel ya da örgütsel olarak suç eylemlerini artırmamaktadır.	2,87	9
14. Suriyeli Sığınmacılar kontrolsüz nüfus artışı yaratmaktadır.	1,17	32
15. Suriyeli Sığınmacıların gelmesinden sonradan zamandır görülmeyen hastalıklar türemiştir.	1,94	13
16. Acil servislerin Suriyeli Sığınmacılar tarafından sık kullanımı kapasite yetersizliğine neden olduğundan beni ve yakınlarımı mağdur etmektedir.	1,71	19
17. Suriyeli Sığınmacıların geliştiği salgın hastalıkların arttığını düşünüyorum.	1,86	16
18. Suriyeli Sığınmacıların varlığı sosyal adaletin sağlanmasına katkıda bulunur.	4,40	2
19. Suriyeli ucuz işçiler ücretleri düşürerek haksız rekabet yaratmaktadır.	1,45	26
20. Suriyeli Sığınmacılar Türkiye'deki işsizliği artırmaktadır.	1,49	24
21. Suriyeli Sığınmacı çocukları dilencilik, kayıtsız çalışma, hırsızlık vb. yaparak yasadışı kazanç sağlamıyor.	3,95	7
22. Suriyeli Sığınmacılar dolandırıcılık/mafya/uyuşturucu ticaretinin artmasına neden olmaktadır.	1,82	17
23. Suriyeli Sığınmacılar uzun dönemde Türkiye'nin ekonomik olarak büyümesine katkı sağlayacaktır.	4,52	1
24. Suriyeli Sığınmacıların eğitim seviyesinin düşüklüğü Türkiye eğitim seviyesini etkilememektedir.	4,03	6
25. Suriyeli Sığınmacı çocukların okula gitmemesi eğitimsizliği artırmaktadır.	1,95	12
26. Suriyeli Sığınmacıların ailevi yaşamları, çok eşlilik vekadın-erkek ilişkileri Türk aile hayatını olumsuz etkilemektedir.	1,47	25
27. Suriyeli Sığınmacı erkeklerin uygunsuz davranışları Türkiye'deki kadınları rahatsız etmemektedir.	3,81	8
28. Kayıt dışı evliliklerin artması/kumalık Türkiye'deki aile birliklerini tehdit etmektedir.	1,37	29
29. Suriyeli Sığınmacıların topluma uyumunda güçlük yaşanmamaktadır.	4,10	5
30. Suriyeli Sığınmacıların kullandığı dil Türkçe'nin bozulmasına neden olmaktadır.	1,82	17
31. Suriyeli Sığınmacıların dini mezhepsel inanışlarının farklı olması Türkiye'nin dini inançlarını etkilemektedir.	2,29	10
32. Suriyeli kimliği Türkiye'deki yerleşik kimlik bütünlüğünü tehdit etmektedir.	1,43	27
33. Suriyeli Sığınmacılar gelecekte azınlık olmaksızın Türkiye topraklarından hak iddia edebilir diye endişem yoktur.	4,35	3
34. Suriyeli Sığınmacıların işlediği suçlara ceza verilmediği düşüncesiyle adalet mekanizmasını güvenim azalmaktadır.	1,65	22
35. Suriyelilere din, dil, ırk, mezhep, etnik köken vepolitik görüş nedeniyle devletin adaletsiz davranışları yozlaşmaya sebebi olmaktadır.	1,69	21
36. Suriyeli Sığınmacılar ile Türkler arasında yaşanabilecek fikir	1,34	30

ayrılıkları ülke içi karışıklığı neden olabilir.		
37. Suriyeli Sığınmacıların varlığı bende gelecek kaygısı yaratmamaktadır.	4,16	4
38. Suriyeli Sığınmacıların toplu olarak vatandaş olması siyasi dengeleri etkiler.	1,28	31
39. Suriyeli Sığınmacıların ilerisi için ülke içinde bağımsızlık kazanma söylemleri ile üniter yapıyı tehdit etmektedir.	1,40	28

Ölçek maddelerinin aritmetik ortalamaları alınmıştır.

1. “Suriyeli Sığınmacılar uzun dönemde Türkiye’nin ekonomik olarak büyümesine katkı sağlayacaktır” (4,52).
2. “Suriyeli Sığınmacıların varlığı sosyal adaletin sağlanmasına katkıda bulunur” (4,40).
3. “Suriyeli Sığınmacılar gelecekte azınlık olmaktan çıkıp Türkiye topraklarından hak iddia edebilir diye endişem yoktur” (4,35).

Yukarıda ifade edilen maddeler “Katılmıyorum” ve “Kesinlikle Katılmıyorum” cevabının yoğun olduğu ilk üç maddedir.

30. “Suriyeli Sığınmacılar ile Türkler arasında yaşanabilecek fikir ayrılıkları ülke içi karışıklığa neden olabilir” (1,34).
31. “Suriyeli Sığınmacıların toplu olarak vatandaş olması siyasi dengeleri etkiler” (1,28).
32. “Suriyeli Sığınmacılar kontrolsüz nüfus artışı yaratmaktadır” (1,17).

“Katılıyorum” ve “Kesinlikle Katılıyorum” cevabının yoğun olduğu ilk üç madde de yukarıda ifade edilmiştir.

Tablo 5: Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Maddeler	1	2	3	4
Faktör 1: Güvenlik Etkileri				
12. Suriyeli Sığınmacılar terör eylemlerinin artmasına neden olmaktadır	.809			
10. Suriyeli Sığınmacılardan dolayı dışarı çıktığımda kendimi güvende hissetmiyorum	.805			
7. Suriyeli Sığınmacılar kaynaklı adam/çocukkaçırma olayları aile güvenliğini tehdit etmektedir	.798			
6. Suriyeli Sığınmacılar darp, kavg, gasp vb.suçlarla şahsi güvenliğini tehdit etmektedir	.784			
8. Suriyeli Sığınmacıların gelişi hırsızlık/kundaklama olaylarını artırmaktadır	.783			
11. Suriyeli Sığınmacıların ülkenin her yerinedağınık yaşamaları sebebiyle terör olaylarının her yerde olabileceğini hissediyorum	.753			
9. Suriyeli Sığınmacı kadınların parasal değer olarak görülmesiyle fuhuş artmaktadır	.746			
22. Suriyeli Sığınmacılar dolandırıcılık/mafya/uyuşturucu ticaretinin artmasına neden olmaktadır	.700			

17. Suriyeli Sığınmacıların gelişi ile salgın hastalıkların arttığını düşünüyorum	.668			
16. Acil servislerin Suriyeli Sığınmacılar tarafından sık kullanımı kapasite yetersizliğine neden olduğundan beni ve yakınlarımı mağdur etmektedir	.664			
15. Suriyeli Sığınmacıların gelmesinden sonrauzun zamandır görülmeyen hastalıklar türemiştir	.605			
Faktör 2: Siyasi- Ekonomik Etkileri				
38. Suriyeli Sığınmacıların toplu olarak vatandaş olması siyasi dengeleri etkiler	.758			
14. Suriyeli Sığınmacılar kontrolsüz nüfus artışı yaratmaktadır	.712			
36. Suriyeli Sığınmacılar ile Türkler arasında yaşanabilecek fikir ayrılıkları ülke içi karışıklığı neden olabilir	.689			
39. Suriyeli Sığınmacıların ilerisi için ülke içinde bağımsızlık kazanma söylemleri ile üniter yapıyı tehdit etmektedir	.654			
19. Suriyeli ucuz işçiler ücretleri düşürerek haksız rekabet yaratmaktadır	.608			
32. Suriyeli kimliği Türkiye’deki yerleşik kimlik bütünlüğünü tehdit etmektedir.	.595			
20. Suriyeli Sığınmacılar Türkiye’deki işsizliği artırmaktadır.	.556			
28. Kayıt dışı evliliklerin artması/kumalık Türkiye’deki aile birlikteliklerini tehdit etmektedir.	.470			
35. Suriyelilere din, dil, ırk, mezhep, etnik köken ve politik görüş nedeniyle devletin adaletsiz davranışları yozlaşmaya sebeptir.	.464			
Faktör 3: Toplumsal Etkileri				
29. Suriyeli Sığınmacıların topluma uyumunda güçlük yaşanmamaktadır.	.729			
37. Suriyeli Sığınmacıların varlığı bende gelecek kaygısı yaratmamaktadır.	.694			
27. Suriyeli Sığınmacı erkeklerin uygunsuz davranışları Türkiye’deki kadınları rahatsız etmemektedir.	.677			
18. Suriyeli Sığınmacıların varlığı sosyal adaletin sağlanmasına katkıda bulunur.	.656			
23. Suriyeli Sığınmacıların uzun dönemde Türkiye’nin ekonomik olarak büyümesine katkı sağlayacaktır.	.634			
21. Suriyeli Sığınmacı çocukları dilencilik, kayıtsız çalışma, hırsızlık vb. yaparak yasadışı kazanç sağlamıyor.	.623			
24. Suriyeli Sığınmacıların eğitim seviyesinin düşüklüğü Türkiye eğitim seviyesini etkilememektedir.	.596			
33. Suriyeli Sığınmacılar gelecekte azınlık olmaktan çıkıp Türkiye topraklarından hak iddia edebilir diye endişem yoktur.	.531			
13. Suriyeli Sığınmacılar bireysel ya da örgütsel olarak suç eylemlerini artırmamaktadır.	.453			
Faktör 4: Dini-Eğitimsel Etkileri				
31. Suriyeli Sığınmacıların dini mezhepsel inanışlarının farklı olması Türkiye’nin dini inançlarını etkilemektedir.	.598			
25. Suriyeli Sığınmacı çocukların okula gitmemesi eğitimsizliği artırmaktadır.	.563			
30. Suriyeli Sığınmacıların kullandığı dil Türkçe’nin bozulmasına neden olmaktadır.	.492			
Özdeğer	12,40	3,12	1,57	1,33
Açıklanan Varyans	38,75	9,74	4,90	4,16

“Türkiye’deki Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Toplumun Güvenlik Algısı” üzerinde etkili olan faktörler ile ilgili sorulara ait ifadelerin alt boyutları belirlemek üzere uygulanan AFA’ne ait veriler için Kaiser Meier Olkin

(KMO) istatistiği hesaplanmış ve Bartlett küresellik testi uygulanmıştır. Bartlett küresellik testi incelendiğinde, güvenlik algısına yönelik tutum ölçeğinin maddeleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir korelasyon olduğu saptanmıştır ($\chi^2=8775,590$, $sd=496$, $p=0,00$). Hesaplanan KMO istatistiği 0,938 olarak bulunmuştur ve bu sonuç, örneklemin yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir.

Tablo 5'te ölçek için elde edilen yapının faktör yükleri ve komünalite sonuçları gösterilmektedir. AFA esnasında 34 ve 26 numaralı maddeler çapraz yük sorunu oluşturduğu için analizden çıkarılmıştır. Nihai ölçekte dört faktörlü, tüm faktör yükleri 0,55'in üzerinde oluşan sorunsuz bir faktör yapısı oluşmuştur. Dört faktörlü ölçeğin maddeleri, toplam varyansın %57,55'ini açıklamaktadır. Ölçek maddeleri göz önünde bulundurularak birinci alt boyut "Güvenlik Etkileri", ikinci alt boyut "Siyasi Ekonomik Etkileri", üçüncü alt boyut "Toplumsal Etkileri", dördüncü alt boyut "Dini-Eğitimsel Etkileri" olarak isimlendirilmiştir.

Katılımcıların "Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Toplumun Güvenlik Algısına" ilişkin yaş faktörü itibarıyla farklılaşmış farklılaşmadığı tek yönlü varyans analizi ile test edilmiştir. Güvenlik Etkileri, Siyasi Ekonomik Etkileri ve Dini Eğitimsel Etkileri arasında anlamlı farklılığın olduğu belirlenmiştir. LSD test sonuçları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 6: Yaş Aralıkları Açısından Güvenlik Algı Farklılıklarını Gösteren LSD Test Sonuçları

Faktörler	Küme No. (I)	Küme No. (J)	Ortalama Farkı	Standart Hata	Anlamlılık
Faktör 1: Güvenlik Etkileri	18- 25	36-45	-,27450*	,11152	,014
		46-55	-,45086*	,15843	,005
Faktör 2: Siyasi Ekonomik Etkileri	18- 25	46-55	-,34411*	,15987	,032
		36-45	-,19488*	,07994	,015
Faktör 4: Dini Eğitimsel Etkileri	18- 25	46-55	-,28717*	,11357	,012
		36-45	-,36432*	,12635	,004
	26-35	46-55	-,44477*	,17950	,014
		36-45	-,26831*	,12865	,038

Tablo 6.'da veriler, yaş grupları arasında güvenlik, siyasi-ekonomik ve dini-eğitimsel etkiler bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar olduğunu göstermektedir.

Güvenlik Etkileri açısından; 18-25 yaş grubu ile 36-45 yaş grubu arasında: Ortalama farkın -,27450 ve bu farkın anlamlılık düzeyinin 0,014 olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç bize 18-25 yaş grubunun güvenlik etkilerine dair algısının 36-45 yaş grubuna kıyasla daha düşük olduğunu göstermektedir. Farkın anlamlı olması ($p < 0,05$), bu yaş grupları arasındaki güvenlik algısının farklılaştığını ortaya koymaktadır.

18-25 yaş grubu ile 46-55 yaş grubu arasında: Ortalama fark -,45086 ve anlamlılık düzeyi 0,005 dir. Bu fark, 18-25 yaş grubunun güvenlik algısının 46-55 yaş

grubuna kıyasla belirgin biçimde daha düşük olduğunu ve farkın oldukça anlamlı olduğunu göstermektedir.

26-35 yaş grubu ile 46-55 yaş grubu arasında: Ortalama fark -,34411 ve anlamlılık düzeyi 0,032 dir. Bu sonuç, 26-35 yaş grubunun güvenlik algısının 46-55 yaş grubuna göre daha düşük olduğunu ve farkın anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Genel olarak, yaş ilerledikçe Suriyeli sığınmacılara yönelik güvenlik algısının artış gösterdiği ifade edilebilir. Genç gruplar (18-25 ve 26-35) arasında Suriyeli sığınmacılara yönelik güvenlik algısı daha düşük iken 46-55 yaş grubunda güvenlik algısı daha yüksektir. Bu bağlamda genç bireylerin sığınmacılar konusundaki güvenlik kaygılarının daha düşük olduğu, yaş ilerledikçe güvenlik endişelerinin arttığı ifade edilebilir.

Siyasi Ekonomik Etkiler açısından; 18-25 yaş grubu ile 36-45 yaş grubu arasında: Ortalama fark -,19488 ve anlamlılık düzeyi 0,015 dir. Bu fark, genç yaş grubunun siyasi ve ekonomik etkiler algısının 36-45 yaş grubuna göre daha düşük olduğunu ve farkın anlamlı olduğunu göstermektedir.

18-25 yaş grubu ile 46-55 yaş grubu arasında: Ortalama fark -,28717 ve anlamlılık düzeyi 0,012. Genç bireylerin bu etkileri algılaması, 46-55 yaş grubuna göre daha düşük olup, bu fark da anlamlıdır.

Siyasi ve ekonomik etkiler açısından 18-25 yaş grubundaki bireyler, Suriyeli sığınmacıların siyasi ve ekonomik etkileri daha düşük algılandıkça, yaş arttıkça bu etkilerin daha ciddi olarak algılandığı görülmektedir. Bu, genç bireylerin siyasi ve ekonomik etkilerle ilgili daha az kaygılı ya da farkında olduklarını düşündürülebilir.

Dini Eğitimsel Etkiler; 18-25 yaş grubu ile 36-45 yaş grubu arasında: Ortalama fark -,36432 ve anlamlılık düzeyi 0,004. Bu sonuç, 18-25 yaş grubunun dini ve eğitimsel etkiler algısının 36-45 yaş grubuna kıyasla daha düşük olduğunu ve farkın oldukça anlamlı olduğunu göstermektedir.

18-25 yaş grubu ile 46-55 yaş grubu arasında: Ortalama fark -,44477 ve anlamlılık düzeyi 0,014. Genç bireyler bu etkileri daha az hissederken, yaşlı bireyler bu konuda daha yüksek algıya sahip ve fark oldukça anlamlı. 26-35 yaş grubu ile 36-45 yaş grubu arasında: Ortalama fark -,26831 ve anlamlılık düzeyi 0,038. Bu fark da anlamlı olup, genç grubun dini ve eğitimsel etkileri daha düşük algılandığını ortaya koymaktadır.

Dini ve eğitimsel etkiler konusunda da yaş arttıkça algının güçlendiği ve genç bireylerin bu etkileri daha az fark ettiği görülmektedir. Özellikle 18-25 yaş grubu, bu etkileri daha düşük algılandıkça, 36-45 ve 46-55 yaş gruplarında bu etkiler daha yoğun hissedilmektedir.

Bu veriler, yaş grupları arasında sığınmacılara yönelik güvenlik, siyasi-ekonomik ve dini-egitimsel etkiler bakımından anlamlı farklılıklar olduğunu göstermektedir. Genç yaş grupları (özellikle 18-25 yaş grubu), bu etkileri daha düşük algılamaktadır. Yaş ilerledikçe, güvenlik, siyasi-ekonomik ve dini-egitimsel etkiler daha yoğun bir şekilde hissedilmektedir.

Bu durum, genç bireylerin sığınmacılara yönelik daha ılımlı ya da daha düşük bir tehdit algısına sahip olduklarını, yaşla birlikte bu algının daha belirginleştiği ve olumsuz algıların arttığını ifade edebilir. Genç bireylerin sığınmacılar konusundaki güvenlik algılarının daha düşük olması, onların daha esnek ve değişime açık oldukları şeklinde de yorumlanabilir. Öte yandan, yaş ilerledikçe deneyimler, toplumsal ve ekonomik kaygıların güvenlik algısını arttırdığı değerlendirilmektedir.

Bu bulgular, sığınmacılara yönelik iletişim stratejilerinin yaş gruplarının farklı algılarına göre şekillendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Katılımcıların “Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Toplumun Güvenlik Algısına” ilişkin eğitim faktörü itibariyle farklılaşmış farklılaşmadığı tek yönlü varyans analizi ile test edilmiştir. Güvenlik Etkileri, Siyasi Ekonomik Etkileri, Toplumsal Etkileri ve Dini- Eğitimsel Etkileri arasında anlamlı farklılığın olduğu belirlenmiştir. LSD test sonuçları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 7: Eğitim Durumları Açısından Güvenlik Algı Farklılıklarını Gösteren LSD Test Sonuçları

Faktörler	Küme No. (I)	Küme No. (J)	Ortalama Farkı	Standart Hata	Anlamlılık
Faktör 1: Güvenlik Etkileri	Üniversite	Doktora	-,45208*	,15502	,004
Faktör 2: Siyasi Ekonomik Etkileri	Lise	Doktora	-,46943*	,15208	,002
	Üniversite	Doktora	-,46510*	,10989	,000
	Yüksek Lisans	Doktora	-,30377*	,13482	,025
Faktör 3: Toplumsal Etkileri	Ortaokul	Yüksek Lisans	-1,00960*	,45483	,027
	Üniversite	Yüksek Lisans	,31026*	,15101	,041
	Yüksek Lisans	Doktora	,45550*	,18527	,014
Faktör 4: Dini Eğitimsel Etkileri	Üniversite	Doktora	-,47095*	,17613	,008

Tablo 7.’de LSD (En Küçük Anlamlı Fark) testi sonuçları, eğitim durumlarına göre güvenlik, siyasi-ekonomik, toplumsal ve dini-egitimsel etkilerde anlamlı farklar olduğunu göstermektedir.

Güvenlik Etkileri açısından; Üniversite ve Doktora mezunları arasındaki ortalama fark -,45208 ve anlamlılık düzeyi 0,004 olarak belirlenmiştir. Bu, doktora mezunlarının güvenlik etkilerini algılama düzeylerinin, üniversite

mezunlarına kıyasla daha yüksek olduğunu ve bu farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

Doktora mezunları, güvenlik etkilerini üniversite mezunlarına göre daha yoğun bir şekilde algılamaktadır. Eğitim seviyesi arttıkça güvenlik algısının daha fazla olmasının, daha geniş perspektife ve bilgiye sahip olmalarından dolayı olduğu ön görülmektedir.

Siyasi Ekonomik Etkiler açısından; Lise mezunları ile Doktora mezunları arasındaki ortalama fark -,46943 ve anlamlılık düzeyi 0,002 olarak belirlenmiştir. Lise mezunlarının siyasi ve ekonomik etkileri, doktora mezunlarına göre daha düşük algıladığını göstermektedir.

Üniversite mezunları ile Doktora mezunları arasındaki ortalama fark -,46510 ve anlamlılık düzeyi 0,000 olarak belirlenmiştir. Bu fark oldukça anlamlı olup, üniversite mezunlarının da siyasi ve ekonomik etkileri doktora mezunlarına göre daha düşük algıladıklarını göstermektedir.

Yüksek lisans mezunları ile Doktora mezunları arasındaki ortalama fark -,30377 ve anlamlılık düzeyi 0,025 olarak belirlenmiştir. Yüksek lisans mezunlarının da doktora mezunlarına göre siyasi ve ekonomik etkileri daha düşük algıladıkları görülmektedir.

Doktora mezunları, siyasi ve ekonomik etkileri lise, üniversite ve yüksek lisans mezunlarına kıyasla daha yüksek düzeyde algılamaktadır. Bu fark, eğitim seviyesinin siyasi ve ekonomik farkındalığı arttırdığı, dolayısıyla algıların daha güçlü hale geldiği şeklinde değerlendirilmektedir.

Toplumsal Etkiler açısından; Ortaokul ve Yüksek lisans mezunları arasındaki ortalama fark -1,00960 ve anlamlılık düzeyi 0,027 olarak belirlenmiştir. Ortaokul mezunları toplumsal etkileri yüksek lisans mezunlarına göre daha düşük algılamaktadır ve bu fark anlamlıdır.

Üniversite ve Yüksek lisans mezunları arasındaki ortalama fark ,31026 ve anlamlılık düzeyi 0,041 olarak belirlenmiştir. Bu, üniversite mezunlarının toplumsal etkileri yüksek lisans mezunlarına göre daha yüksek algıladığını göstermektedir.

Yüksek lisans ve Doktora mezunları arasındaki ortalama fark ,45550 ve anlamlılık düzeyi 0,014 olarak belirlenmiştir. Bu fark, yüksek lisans mezunlarının toplumsal etkileri doktora mezunlarına göre daha yüksek algıladığını ve farkın anlamlı olduğunu göstermektedir.

Eğitim seviyesinin artması, toplumsal etkilerin algılanışında önemli rol oynamaktadır. Ortaokul mezunları toplumsal etkileri daha az algılayan, yüksek lisans mezunları bu etkileri daha fazla hissetmektedir. Önemli bir fark olarak, doktora mezunlarının toplumsal etkileri daha düşük algılamasının, belki de daha akademik ve teorik bir yaklaşıma sahip olmalarından kaynaklandığı ön görülmektedir.

Dini Eğitimsel Etkiler açısından; Üniversite ve Doktora mezunları arasındaki ortalama fark $-,47095$ ve anlamlılık düzeyi $0,008$ olarak belirlenmiştir. Doktora mezunları, dini ve eğitimsel etkileri üniversite mezunlarına kıyasla daha yüksek algılamaktadır ve bu fark istatistiksel olarak anlamlıdır.

Dini ve eğitimsel etkiler de eğitim seviyesi arttıkça daha belirgin bir şekilde algılanmaktadır. Bu durum, doktora mezunlarının toplumsal meseleleri daha derinlemesine değerlendirmesi ve bu etkileri daha ciddi algılamasıyla açıklanabilir.

Elde edilen LSD test sonuçlarına göre, eğitim seviyesine bağlı olarak güvenlik, siyasi-ekonomik, toplumsal ve dini-eğitimsel etkilerde anlamlı farklılıklar gözlenmektedir. Eğitim seviyesi arttıkça, bu etkilerin algılanışı da daha fazla ve daha yoğun olmaktadır. Özellikle doktora mezunları, bu etkileri daha derinlemesine ve geniş perspektifle algılamakta, bu da onların güvenlik ve toplumsal meselelerle ilgili farkındalıklarının arttığını göstermektedir.

Bu bulgular, sığınmacılarla ilgili algıların eğitim düzeyine göre farklılık gösterdiğini, politika yapıcıların bu farklılıkları göz önünde bulundurarak politikalarını şekillendirmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 8: Meslek Grupları Açısından Güvenlik Algı Farklılıklarını Gösteren LSD Test Sonuçları

Faktörler	Küme No. (I)	Küme No. (J)	Ortalama Farka	Standart Hata	Anlamlılık
Faktör 2: Siyasi Ekonomik Etkileri	Memur	Akademik Personel	$-,25454^*$,10585	,017
	İşçi	Akademik Personel	$-,37681^*$,14091	,008
	Özel Sektör Çalışanı	Akademik Personel	$-,39474^*$,14438	,007
	Akademik Personel	Öğrenci	,40885*	,11127	,000
Faktör 4: Dini Eğitimsel Etkileri	Memur	Akademik Personel	$-,35545^*$,16793	,035
		Öğrenci	,26955*	,12591	,033
	İşçi	Öğrenci	,39339*	,19399	,043
	Özel Sektör Çalışanı	Akademik Personel	$-,51062^*$,22906	,026
	Ev Hanımı	Öğrenci	,55556*	,25966	,033
	Öğrenci	Akademik Personel	$-,62500^*$,17653	,000

Tablo 8. İnclendiğinde, Siyasi Ekonomik Etkiler açısından; Memurlar ile Akademik Personel arasındaki ortalama fark $-,25454$ ve anlamlılık düzeyi $0,017$ olarak belirlenmiştir. Bu fark, memurların siyasi ve ekonomik etkileri akademik personele göre daha düşük algıladığını göstermektedir.

İşçiler ile Akademik Personel arasındaki ortalama fark $-,37681$ ve anlamlılık düzeyi $0,008$ olarak belirlenmiştir. İşçiler, siyasi ve ekonomik etkileri akademik personelden daha düşük algılamaktadır.

Özel Sektör Çalışanları ile Akademik Personel arasındaki ortalama fark $-,39474$ ve anlamlılık düzeyi $0,007$ olarak belirlenmiştir. Özel sektör çalışanları, bu etkileri akademik personele göre daha az hissetmektedir ve fark anlamlıdır.

Akademik Personel ile Öğrenciler arasındaki ortalama fark $,40885$ ve anlamlılık düzeyi $0,000$ olarak belirlenmiştir. Akademik personelin siyasi ve ekonomik etkileri öğrencilere göre daha yüksek algıladığı ve bu farkın oldukça anlamlı olduğu görülmektedir.

Akademik personelin siyasi ve ekonomik etkileri algısı, diğer meslek gruplarına kıyasla daha yüksektir. Akademik personel, bilgiye dayalı analizler ve geniş perspektifler doğrultusunda bu etkileri daha belirgin bir şekilde algılamakta, işçiler, memurlar ve özel sektör çalışanları bu etkileri daha düşük düzeyde hissediyor. Öğrenciler ise bu etkileri daha az algılamakta.

Dini Eğitimsel Etkiler açısından; Memurlar ile Akademik Personel arasındaki ortalama fark $-,35545$ ve anlamlılık düzeyi $0,035$. Memurlar, dini ve eğitimsel etkileri akademik personele kıyasla daha az algılamaktadır.

Memurlar ile Öğrenciler arasındaki ortalama fark $,26955$ ve anlamlılık düzeyi $0,033$ olarak belirlenmiştir. Memurlar, bu etkileri öğrencilerden daha fazla algılamaktadır.

İşçiler ile Öğrenciler arasındaki ortalama fark $,39339$ ve anlamlılık düzeyi $0,043$ olarak belirlenmiştir. İşçiler, dini ve eğitimsel etkileri öğrencilerden daha fazla algılamaktadır.

Özel Sektör Çalışanları ile Akademik Personel arasındaki ortalama fark $-,51062$ ve anlamlılık düzeyi $0,026$ olarak belirlenmiştir. Özel sektör çalışanları, bu etkileri Akademik personele göre daha az algılamaktadır.

Ev Hanımları ile Öğrenciler arasındaki ortalama fark $,55556$ ve anlamlılık düzeyi $0,033$ olarak belirlenmiştir. Ev hanımları, dini ve eğitimsel etkileri öğrencilere göre daha yüksek algılamaktadır.

Öğrenciler ile Akademik Personel arasındaki ortalama fark $-,62500$ ve anlamlılık düzeyi $0,000$ olarak belirlenmiştir. Akademik personel, dini ve eğitimsel etkileri öğrencilere göre çok daha yüksek düzeyde algılamaktadır ve fark oldukça anlamlıdır.

Elde edilen verilen incelendiğinde, Akademik personel, dini ve eğitimsel etkileri en yüksek düzeyde algılayan meslek grubu olarak öne çıkmaktadır. Öğrenciler, bu etkileri en düşük algılayan grup olarak belirlenmektedir. Özellikle ev

hanımları ve işçiler de bu etkileri öğrencilerden daha fazla algılamaktadır. Bu fark, akademik personele kıyasla bu grupların dini ve eğitimsel etkilerle ilgili daha farklı öncelik ve kaygılara sahip olabileceğini göstermektedir.

Meslek grupları arasında özellikle akademik personelin, hem siyasi-ekonomik hem de dini-eğitimsel etkileri diğer meslek gruplarına kıyasla daha yüksek düzeyde algıladığı gözlenmektedir. Bu durum, akademik personelin bu konulara daha geniş ve derin bir perspektifle yaklaştığını göstermektedir. Öğrenciler, bu iki faktörde de en düşük algıya sahip grup olarak öne çıkarken, özellikle dini ve eğitimsel etkilerde ev hanımları ve işçilerin öğrencilerden daha fazla algıya sahip olduklarını göstermektedir.

Bu bulgular, meslek gruplarının toplumsal ve ekonomik etkiler konusunda farklı algılara sahip olduğunu ve bu farklılıkların mesleki deneyimlerle şekillenebileceğini ortaya koymaktadır. Özellikle akademik ve öğrenci grupları arasındaki bu derin fark, eğitim ve deneyimin algı farklarını önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir.

Tablo 9: Medeni Durumlarına Göre Bağımsız Örneklem T Testi Sonuçları

		N	Ort.	SS	SD	t	p
Faktör 1: Güvenlik Etkileri	Evli	259	1,88	,95	420,8 59	2,229	,026
	Evli Değil	181	1,69	,81			
Faktör 2: Siyasi Ekonomik Etkileri	Evli	259	1,46	,68	421,7 80	2,186	,029
	Evli Değil	181	1,32	,58			
Faktör 4: Dini Eğitimsel Etkileri	Evli	259	2,12	1,03	393,9 29	2,354	,019
	Evli Değil	181	1,88	1,00			

Tablo 9. incelendiğinde bağımsız örneklem t testi sonuçları, medeni duruma göre güvenlik, siyasi-ekonomik ve dini-eğitimsel etkilerde anlamlı farklılıklar olduğunu göstermektedir. Sonuçları her bir faktör açısından incelendiğinde

Güvenlik Etkileri açısından; Evli bireylerin güvenlik etkilerini evli olmayan bireylere göre daha yüksek algıladığı ve bu farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir ($p < 0,05$). Bu sonuç, evli bireylerin, özellikle aile sorumlulukları gibi faktörlerin etkisiyle güvenlik konularına daha fazla önem vermesiyle açıklanabilir.

Siyasi Ekonomik Etkiler açısından; Evli bireyler, siyasi ve ekonomik etkileri evli olmayan bireylere kıyasla daha yoğun şekilde algılamaktadır ve bu fark da anlamlıdır ($p < 0,05$). Evli bireyler, genellikle ekonomik ve siyasi istikrarın aile hayatlarına olan etkisini daha fazla dikkat aldığı ön görülmektedir.

Dini Eğitimsel Etkiler açısından; Evli bireylerin dini ve eğitimsel etkileri, evli olmayan bireylere kıyasla daha yüksek algıladıkları ve bu farkın anlamlı olduğu görülmektedir ($p < 0,05$). Bu sonuç, evli bireylerin dini ve

eğitimsel konuları daha fazla önemsediklerini veya bu konularda daha fazla etki hissettiklerini ifade edilebilir.

Sonuçlar incelendiğinde medeni durumun güvenlik, siyasi-ekonomik ve dini-eğitimsel etkiler üzerindeki algılarda anlamlı farklılıklar yarattığını ortaya koymaktadır. Evli bireyler, bu üç faktörü de evli olmayan bireylere göre daha güçlü algılamaktadır. Evli bireylerin, aile yapısı ve sorumluluklar gibi nedenlerle bu tür konularda daha hassas oldukları düşünülebilir. Özellikle güvenlik ve siyasi-ekonomik etkilerde evli bireylerin daha yüksek algılara sahip olması, toplumsal ve ekonomik istikrarın aile yaşamları üzerindeki etkisini daha yoğun hissettiklerini göstermektedir.

SONUÇ

Son yıllarda, Suriyeli sığınmacıların Türkiye'ye kitlesel göçü, toplumsal ve güvenlik bağlamında önemli tartışmaların odağı haline gelmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'deki yerel halkın sığınmacılara yönelik algısı, özellikle güvenlik, siyasi-ekonomik ve kültürel etkiler açısından büyük önem taşımaktadır. Yapılan analizler, toplumda farklı demografik ve mesleki grupların Suriyeli sığınmacılara yönelik güvenlik algısında önemli farklılıklar olduğunu göstermektedir. Güvenlik algısı, bireylerin medeni durumu, mesleki pozisyonları, eğitim düzeyleri gibi çeşitli sosyodemografik faktörlerle yakından ilişkilidir. Bu sonuçlar, güvenlik tehditleri algısının toplumsal bir mesele olarak ele alınması gerektiğini ve alınacak tedbirlerin bu farklılıklar göz önüne alınarak planlanması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Yapılan analizlerde, özellikle medeni duruma göre Suriyeli sığınmacılara yönelik güvenlik algısında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Evli bireylerin, evli olmayan bireylere göre güvenlik risklerini daha yüksek algıladığı tespit edilmiştir. Bu bulgu, evli bireylerin aile yapısına yönelik tehdit algılarının daha belirgin olduğunu göstermektedir. Aile sorumlulukları, evli bireylerin güvenlik ve istikrar kaygılarını artırmakta, bu da onların toplumsal tehditleri daha ciddi algılamalarına neden olmaktadır. Özellikle Suriyeli sığınmacılara yönelik güvenlik politikalarının oluşturulmasında, evli bireylerin bu hassasiyeti göz önünde bulundurularak, ailelerin korunmasına yönelik tedbirler alınması gerekmektedir.

Benzer şekilde, siyasi-ekonomik etkiler bağlamında da evli bireylerin bu etkileri daha yoğun algıladıkları gözlemlenmiştir. Evli bireyler, özellikle ekonomik istikrarın ve siyasi süreçlerin ailelerine olan etkisini daha fazla hissetmektedir. Sığınmacılara yönelik politikalarda, evli bireylerin ekonomik güvenceleri ve aile içi ekonomik istikrarı koruyacak tedbirler alınması bu algının azaltılmasında etkili olacaktır.

Eğitim durumlarına göre yapılan analizlerde ise, eğitim seviyesi arttıkça güvenlik, siyasi-ekonomik ve dini-eğitimsel etkilerde algıların değiştiği tespit edilmiştir. Özellikle

doktora mezunlarının, diğer eğitim gruplarına kıyasla güvenlik ve siyasi-ekonomik etkileri daha yoğun bir şekilde algıladığı görülmektedir. Bu durum, yüksek eğitim seviyesine sahip bireylerin daha geniş bir perspektiften güvenlik ve siyasi riskleri değerlendirdiğini ve bu nedenle bu riskleri daha belirgin hissettiğini ortaya koymaktadır. Eğitim seviyesi arttıkça toplumsal riskler ve sığınmacılarla ilgili güvenlik tehditleri daha fazla önem kazanmaktadır.

Meslek gruplarına göre yapılan incelemelerde de güvenlik algısının değiştiği görülmektedir. Özellikle akademik personelin, diğer meslek gruplarına kıyasla hem siyasi-ekonomik hem de dini-eğitimsel etkileri daha yüksek düzeyde algıladığı dikkat çekmektedir. Akademik personelin bu konulara daha geniş bir perspektiften yaklaşarak riskleri daha ciddi şekilde değerlendirdiği görülmektedir. Öte yandan, öğrenciler ve diğer meslek grupları bu etkileri daha düşük algılamakta, bu da genç bireylerin ve belirli meslek gruplarının sığınmacılara yönelik daha ılımlı bir yaklaşım sergilediğini düşündürmektedir. Bu durum, toplumda farklı meslek gruplarına yönelik iletişim stratejilerinin de farklılık göstermesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bu analizler bağlamında, Suriyeli sığınmacılara yönelik güvenlik algısının toplumsal barışı olumsuz etkileyebilecek bir tehdit oluşturduğu değerlendirilmektedir. Toplumun belirli kesimlerinin, özellikle evli bireyler, yüksek eğitimliler ve akademik personelin, bu konudaki kaygılarının azaltılması için öncelikli olarak algısal tedbirlere ihtiyaç vardır. Bu çerçevede, güvenlik politikalarının toplumu yatıştırarak şekilde yapılandırılması, şeffaf ve açık iletişim stratejilerinin benimsenmesi gerekmektedir. Sığınmacılara yönelik toplumsal güvenliğin sağlanması için yerel halkın bilinçlendirilmesi, doğru bilgi kaynaklarıyla beslenmesi ve önyargıların azaltılması büyük önem taşımaktadır. Dönemsel olarak meydana gelen olaylar ve yukarıda ifade edilen örnek verilerin sonuçları da bu hususu desteklemektedir.

Toplumun, özellikle güvenlik algısının yüksek olduğu kesimlerin bilinçlendirilmesi için kamuoyuna yönelik farkındalık kampanyaları düzenlenmelidir. Bu kampanyalar, sığınmacıların topluma entegrasyonu konusunda olumlu katkıları vurgulamalı ve yanlış bilgilere karşı toplumun doğru bilgilere ulaşması sağlanmalıdır. Ayrıca, güvenlik kaygılarının abartılmasını önleyerek, toplumsal dayanışmayı teşvik eden bir dil kullanılmalıdır. Bununla beraber bireylerin güvenlik kaygılarını azaltmak için sığınmacı politikalarının şeffaflığı artırılmalı ve bu bireylere yönelik güvence mekanizmaları geliştirilmelidir.

Suriyeli sığınmacılara yönelik güvenlik algısı, Türkiye'deki toplumsal uyum sürecinin önemli bir bileşenidir. Medeni durum, eğitim seviyesi ve meslek gibi demografik faktörlerin güvenlik algısı üzerindeki etkisi, güvenlik tehditlerinin ve algılarının toplumsal katmanlar arasında farklılaştığını göstermektedir. Bu nedenle, sığınmacılarla

ilgili güvenlik politikalarının her kesimin endişelerini giderecek şekilde çok katmanlı ve çeşitli stratejilerle ele alınması gerekmektedir. Bu süreç, toplumsal barış ve entegrasyonun sağlanması açısından büyük bir önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Adamson, F. B. (2006), "Crossing Borders: International Migration and National Security", *International Security*, 31: 1, 165-199. <https://doi.org/10.1162/isec.2006.31.1.165>
- Akgür, Z. G. (1997), Türkiye' de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgeler Arası Dengesizlikler, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları: Başbakanlık Basımevi, Yayın No 201.
- Barut, I. (2018), "Osmanlı Döneminde Gerçekleşen Göçlerin Kurumsallaşma ve Göç Politikaları Üzerindeki Etkileri", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, Göç Özel Sayısı, 1: 161-190.
- Başak, C. (2011), Mülteciler, Sığınmacılar ve Yasa Dışı Göçmenler, Ankara: TC İçişleri Bakanlığı Yayını, Yayın No:686.
- Bommes, M. (2003), "Migration In Der Modernen Gesellschaft" *Geographische Revue*, 2: 41-58.
- Çaşın, M. H. (2013), Modern Uluslararası Hukukun Temel Esasları, C. II, İstanbul:Legal Yayınları.
- Castles, S. ve Miller, M. J. (2008). Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri. (Çev. B. U. Bal ve İ. Akbulut), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Demir, C. Yılmaz ve diğerleri (2011), TBMM Türkiye'de Bulunan Mülteciler, Sığınmacılar ve Yasa Dışı Göçmenlerin Sorunlarını İnceleme Raporları, Erişim tarihi: 20 Ocak 2024 http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/belge/gocmen_raporu.pdf.
- Erdoğan, M. M. (2014). Türkiye'deki Suriyeliler: Toplumsal kabul ve uyum araştırması. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Göç ve Siyasi Araştırmalar Merkezi.
- Gençler, A. (2020), "Türkiye'deki Suriyeli Sığınmacıların Sosyo-Ekonomik Yaşama Etkileri: Fayda maliyet ekseninde bir Bakış", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 78: 111-145.
- Göç İdaresi Başkanlığı, (2024), Geçici Koruma Verileri, Erişimi Tarihi: 20.09.2024 <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>
- Guild, E.; Carrera, S. (2013). Migration and security in the EU: Securitized mobility, bordering Europe. Springer.
- International Organization for Migration. (2019). Glossary on Migration. Erişimi Tarihi: 20.09.2024 https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf
- İçduygu, A.; Aksel, D. B. (2016). "Turkish migration policies: A critical historical retrospective". *Perceptions: Journal of International Affairs*, 21: 1, 5-29.
- İçduygu, A.; Erder, S.; Gençkaya, Ö.F. (2014), "Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere" MiReKoç Proje Raporları.
- Kirişçi K. (2014), Misafirliğin Ötesine Geçerken: Türkiye'nin Suriyeli Mülteciler Sınavı, (Çev. S. Karaca), Brookings Enstitüsü ve Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK).
- Marshall, G. (1999), Sosyoloji Sözlüğü, (Çev. O. Akınhay ve D. Kömürcü), Ankara: Bilim-Sanat Yayınları.
- Küçükdoğru, S. (2020), "Modern Soykırım ile Linç Kültürü Arasında Kalan Suriyeli Sığınmacıların Suç Olgusuna Karşı Duruşları: Batman Örneği", *The Journal of Social Science*, 4: 8, 562-592
- Orhan, O. (2014), "Suriye'ye Komşu Ülkelerde Suriyeli Mültecilerin Durumu: Bulgular, Sonuçlar Ve Öneriler", ORSAM Yayını, Rapor No: 189, Ankara.
- Resmi Gazete, (11 Nisan 2013), "6458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu", Sayı: 28615.
- Şener, B. (2017), "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Uluslararası Göç Olgusu Ve Ulusal Güvenlik Üzerindeki Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Güvenlik Bilimler Dergisi*, 6: 1, 2-3.
- Tunca, H. Ö.; Karadağ, A. (2018), "Suriye'den Türkiye'ye Göç: Tehditler ve Fırsatlar", *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 28: 2, 47- 62.
- United Nations. (2017). International Migration Report 2017: Highlights. Erişimi Tarihi: 20.09.2024 https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf
- United Nations High Commissioner for Refugees. (2020). Global Trends: Forced Displacement in 2020. Erişimi Tarihi: 20.09.2024 <https://www.unhcr.org/globaltrends2020>

EXTENDED ABSTRACT

The main purpose of this study is to examine the social security perception towards Syrian refugees in Turkey in detail, especially in the case of Tokat province. The influx of Syrian refugees has created a significant migration wave towards Turkey after the civil war that started in Syria in 2011, and this situation has led to various security concerns in different segments of the society. This study aims to identify these security perceptions and contribute to the development of social cohesion policies in this direction. In particular, it analyses the effects of refugees on Turkish society through social security, economic factors and cultural dynamics.

The theoretical background of the study focuses on the concept of migration and the effects of migrants on society. Migration, as a sociological and demographic phenomenon, has profound effects on both the individuals who migrate and the societies to which they migrate. These effects manifested in a wide range of issues from economic opportunities to cultural conflicts, and social cohesion to security problems. In the case of Syrian refugees, it is seen that this wave of migration has led to serious changes in both economic and social levels in Turkey. Especially the perception of security plays a critical role in shaping policies towards refugees.

When the gender distribution is analysed, it is seen that 55.7% of the participants are male and 44.3% are female. This situation suggests that male participants may have higher security concerns than female participants. In terms of age distribution, it is seen that the largest group of participants is in the 36-45 age range with 34.3%, followed by the 18-25 age range with 26.1%. This reveals that the security perception of the middle age group towards refugees is higher than that of young individuals. While young people, especially individuals in the 18-25 age group, exhibit a more moderate and flexible approach towards refugees, it is observed that this perception is shaped in a more negative direction with increasing age.

In terms of occupational groups, 36.8 per cent of the participants are civil servants, followed by students with 25.2 per cent. In addition, academics have a significant share with 10.9 per cent. In the analyses conducted among occupational groups, it was found that academic staff had a higher perception of security towards refugees compared to other occupational groups. It can be said that academic staff have a higher security concern towards refugees in line with knowledge-based analyses and broad perspectives. On the other hand, it is understood that students have a lower level of anxiety on this issue and young individuals have a more positive attitude towards social cohesion and integration processes.

In terms of marital status, 58.9 per cent of the participants were married, while 41.1 per cent were not married. It is determined that married individuals have higher security concerns towards refugees, especially due to their family responsibilities. Married individuals think that refugees may pose a potential threat to social order and security, and these concerns increase even more due to their impact on their families and their future. Single individuals, on the other hand, show a more flexible approach in this regard.

In terms of educational attainment, 70% of the participants are university graduates, followed by 12.5% of master's degree graduates. It has been determined that as the level of education increases, security concerns towards refugees also increase. Especially doctorate graduates have higher security concerns towards refugees compared to university and high school graduates. This shows that as the level of education increases, individuals evaluate social events from a broader perspective and perceive security threats more seriously. Research findings reveal that the perception of security towards Syrian refugees varies according to demographic and socio-economic characteristics of individuals. While young individuals and students show a more moderate attitude towards refugees, this perception becomes more negative as the age and education level increases. This situation shows that the perceptions and concerns of different segments of the society towards refugees differ. Therefore, it is emphasised that security policies and adaptation strategies for refugees should be shaped in a way to take into account the perceptions of these different segments of the society.

In the recommendations section, various strategies are presented to improve public perception of security towards Syrian refugees. Firstly, it is stated that public awareness campaigns should be increased. Public awareness campaigns that will contribute to the integration process of refugees and reduce prejudices will contribute to social peace. It was also emphasised that social support programmes should be developed especially for married individuals and families. Measures should be taken to protect the economic stability of families and policies should be developed to reduce security concerns.

Strategies for educated individuals also have an important place. In order to reduce the security concerns of highly educated individuals towards refugees, more transparent and reliable information should be provided and mechanisms should be established to address their concerns. For young individuals and students, educational programmes that support positive perceptions of refugees should be increased, and they should be encouraged to contribute to the integration process.

In conclusion, this study reveals that public perception of security towards Syrian refugees in Turkey varies depending on demographic and socio-economic factors. These findings suggest that policies towards refugees should be planned in a way that takes into account the perceptions of different segments of the society. Improving the perception of security is of great importance for ensuring social peace and successful integration processes.